

ГЕНРІХ МАНН
ВІРНОПІДДАНИЙ

Вершини світового письменства

ВЕРШИНИ СВІТОВОГО ПИСЬМЕНСТВА

Том I

ГЕНРІХ МАНН

ВІРНОПІДДАНІЙ

РОМАН

Переклав з німецької
Марко Зісман

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

Київ — 1969

HEINRICH MANN
DER UNTERTAN
1918

Передмова Кіря Шахової

БОРЕЦЬ ПРОТИ ДЕСПОТИЗМУ

Першої воєнної зими до Спілки радянських письменників надійшов лист, який трохи пізніше, у лютому 1942 року, з'явився на шпальтах газети «Правда». В ньому були такі рядки: «З першого дня цієї війни я знав і стверджував, яким буде її кінець: війська, що вдерлися, неминуче будуть відкинені, а Червона Армія почне наступ проти Німеччини... Ви втілюєте в життя ідею, яка в найближчому столітті пануватиме всюди. Саме тому ви такі чудові воїни: ваша ідея, котра є ваше покликання, має перемогти. Я безмежно захоплююся непохитністю радянського народу, його мужністю, його твердою рішучістю, його самовідданою вірністю справі, яка варта того, щоб заради неї героїчно вмерти і жити». Ці слова написав сімдесятилітній німець, якого по праву називали совістю свого народу, — один з найбільших письменників-реалістів ХХ століття Генріх Манн.

Все життя, вся творчість великого німецького письменника була присвячена боротьбі за те, щоб справдилися великі ідеали гуманізму, щоб і суспільство, і окрема людина позбулися прагнення до насильства, націоналістичних передсудів, мілітаристського духу. Від самого початку своєї письменницької діяльності Генріх Манн з безжалісною силою викривав вади буржуазного світу, зривав з нього пишне вбрання і показував приховані огидні вирощені невеликою хворого устрою. Активне заперечення суспільства, в якому мільйони приречені на жалюгідне існування для того, щоб тисячі туркгаймерів, геслінгів і вулькових втішалися гараздами і заподіювали несправедливість, — зробило Генріха Манна одним з найбільших сатириків нашого століття. Прогресивні, гуманістичні і демократичні переконання закономірно привели письменника до послідовно антимілітаристської позиції з самого початку імперіалістичної війни, обернули його на вірного друга нашої країни з перших років її існування, допомогли ще в 20-х роках розпізнати небезпеку фашизму і з мужньою вірою в перемогу боротися проти брунатної чуми саме тоді, коли ця пошесть, здавалося, поширилася на всю Західну Європу. На схилі свого довгого віку Генріх Манн бачив живі і переконливі результати діяльності тих історичних сил, що з ними він пов'язав свою долю художника слова і громадського діяча, — в новій соціалістичній дійсності першої на землі Німеччини робітничо-селянської держави — Німецької Демократичної Респуб-

ліки. За рік до своєї смерті сімдесятивосьмилітній письменник у відповідь на вітальні телеграми керівників НДР Вільгельма Піка та Отто Гротеволья писав: «Для тих, хто чесно і послідовно діє і мислить, успіх визначений наперед. Справа єдиної демократичної Німеччини, справа справедливого миру є справою істини, на яку марно силкуються кинути тінь. На Вашому боці — саме життя. А я, поки живий, стою за перемогу життя і радий, що наші з вами прагнення спільні».

Генріх Манн народився 27 березня 1871 року, тобто був ровесником Паризької комуни, а помер 13 березня 1950 року, звідавши все, що випало на долю людям першої половини нашого бурхливого століття. Його життєвий і творчий шлях не був легким і простим, були на ньому свої труднощі, зупинки, шукання і помилки. Та тепер, коли ми маємо можливість оцінити все зроблене митцем у цілому, коли з вершин часу перед нами розкривається весь краєвид його творчості, можна з цілковитою певністю сказати, що Генріх Манн завжди йшов дорогою прогресу, у великих випробуваннях часу гідно ніс високе звання письменника, змагався на боці сил, яким належить майбутнє.

Мабуть, не багато родин за всю історію людства можуть похвалитися тим, що за життя двох генерацій вони дали світові аж п'ять письменників і серед них двох таких всесвітньовідомих, як брати Генріх і Томас Манни. В родині Маннів художній хист був притаманний майже всім її членам, навіть тим, хто за юнацьких років обрав шлях, далекий від мистецтва, як, наприклад, Віктор Манн, молодший з братів, учений-агроном, що написав цікаву історію своєї обдарованої родини. Рід Маннів, бюргерський з діда-прадіда, належав до тієї великої торговельної буржуазії німецьких портових міст, яка мала свої давні культурні традиції, ділові і культурні зв'язки за межами відсталого, провінційної Німеччини. В романі Томаса Манна «Будденброки» яскраво відбиті важливі етапи піднесення й упаду таких буржуазних родин, як Маннівська, протягом дев'ятнадцятого століття, наприкінці якого стара ліберальна буржуазія змушена була поступитися місцем новій, агресивній імперіалістичній буржуазії вільгельмівської доби. Батько братів Маннів був останнім, хто ще займався в сім'ї торговельними справами, синів вабило інше життєве покликання.

В дитинстві і за молодих літ Генріх і Томас були дуже близькі, мали багато спільного. Пізніше життєві шляхи братів розминалися іноді дуже далеко, щоб наостанку зблизити їх, об'єднати в однакових поглядах на основні проблеми, які хвилювали людство в 30—40-х роках. Обидва брати дістали добру освіту, обидва рано виявили нахил до літератури та мистецтва. Молодий Генріх певний

час навіть вагався, стати йому маляром чи літератором. І хоча він обрав друге, однак гостре око художника, особливе вміння бачити і фіксувати в пам'яті барви та лінії зовнішнього світу збагатили його і як майстра слова, надали неповторного колориту його портретам, інтер'єрам, пейзажам. За традицією буржуазних родин брати довершили свою освіту подорожами за кордон. Перебування у Франції і особливо ті кілька років, які Генріх Манн разом з братом провів в Італії, вельми позначилися на його естетичних уподобаннях і смаках, збудили в ньому великий інтерес до культури та історії сусідніх народів, підказали низку тем для майбутніх творів. Та головним чинником, який формував світогляд Генріха Манна, була німецька дійсність; саме їй він присвятив свої перші великі твори, зокрема роман «Земля обітована» (1900), який приніс авторові значну популярність.

Для долі Генріха Манна-письменника те, що він народився в час незабаром по утворенні єдиної Німецької імперії, мало чи не вирішальне значення. Об'єднання Німеччини відбулося в рік франко-пруської війни, коли шовіністичний чад змішувався з вірогідним фіміамом на честь кайзера Вільгельма I та його «залізного канцлера» Бісмарка, які «залізом і кров'ю» згуртували німецьку націю. Те, про що довгими десятиліттями мріяли кращі сили німецького народу, те, за що боролися революціонери на барикадах 1848 року, відбулося не завдяки переможній народній революції, а внаслідок реакційних маневрів правлячої верхівки. Новопостала буржуазно-поміщицька Німецька імперія семимильними кроками рушила шляхом імперіалістичного розвитку, намагаючись у короткий строк надолужити все те, що було втрачене за століття державної роздрібненості. Вільгельмівська Німеччина, від моменту свого створення найреакційніша капіталістична держава, марила про перерозподіл світу, завоювання ринків збуту, загарбання колоній. Зовнішня і внутрішня політика монархії була войовнича по відношенню до інших держав, антидемократична, спрямована проти прогресивних сил власного народу. Останні десятиліття XIX віку в кайзерівській Німеччині минули під знаком бурхливого розвитку капіталістичного виробництва, запеклих класових боїв, посилення репресій з боку уряду проти трудящих, нарощування воєнного потенціалу і підготовки до загарбницьких воєн.

Імперіалістичний характер Німецької держави помітно позначився в царині ідеології. Якщо в першій половині XIX століття на яскравому ще й раніше небосхилі німецької філософії засяяли імена Гегеля, Фейєрбаха, Маркса, Енгельса, то в другій половині віку Німеччина дає світові реакційну філософську систему Фрідріха Ніцше з її ірраціоналізмом та культом індивідуалізму, вченням

про «надлюдину» і «мораль панів». Саме в Німеччині і саме тоді розквітає література, яка апологетизує динамічного промисловця, цього, мовляв, «Фрідріха Великого» в галузі індустрії, або оспівує сталеву волю і безмежну рішучість гордовитого аристократа-офіцера, героя франко-пруської кампанії, який уособлює кращі риси германців — «народу панів». В сентиментальних історіях про кохання аристократа і буржуазки, із щасливим шлюбом під завісу, масова белетристика відбивала опосередковано характерний для країни альянс буржуазії та юнкерства, утворення єдиного правлячого класу, що поєднував у собі найреакційніші риси земельної аристократії та промислово-фінансової буржуазії.

Поруч трубадурів віяльгельмівської монархії в тогочасній німецькій літературі виступають і численні письменники-декаденти. Їхні твори свідчили про розгубленість і страх, які поїняли велику частину німецької буржуазної інтелігенції перед лицем нової національної дійсності. Типові для мистецтва занепаду настрої песимізму, зневіри, трагічної самоти, намагання втекти від жорстокої і огидної дійсності в далеке минуле, містику чи світ фантазії та краси притаманні і німецькому декадансові кінця століття. Консервативний романтизм переживає відродження. Активізуються естетські гуртки і школки. В старі міхи «мистецтва для мистецтва» ллється нове вино.

Через специфіку історичного розвитку Німеччини критичний реалізм у німецькій літературі по революції 1848 р. не дав таких значних художніх творів, як російський, норвезький або французький. Слід ще додати, що й по злуці численних німецьких князівств, герцогств та земель у єдину державу в сфері політичній, соціальній, духовній і далі відчувався дуже сильний негативний вплив колишньої роздрібненості. В мистецтві та літературі він знаходив свій вияв у провінційній вузькості, замкненості, локальності тематики і проблематики, камерності звучання. Хоч і були в цей час талановиті письменники-реалісти, як Шторм або Раабе, їхній внесок у скарбницю світової літератури критичного реалізму неможливо порівняти із здобутками Толстого, Ібсена чи Мопассана.

Генріх Манн почав свою літературну діяльність у дев'яностих роках як новеліст. Його новели вельми розмаїті за своєю тематикою, описуваною країною чи добою, позначені й різномірними стильовими шуканнями автора, і багатьма літературними впливами. Що їх об'єднує, так це глибокий інтерес письменника до складної і тонкої сфери людської психіки, його велика спостережливість і нахил до драматичної напруги, динамічного розвитку дії. Та сам автор уважав їх лише за підготовчий етап, учнівські спроби і справжній початок своєї літературної творчості датував 1900 ро-

ком, коли вийшов у світ роман «Земля обітована». За перші десять років нового століття Манн написав шість романів. Це, крім уже згаданого, трилогія «Богині, або Три романи герцогині л' Ассі» («Діана», «Мінерва», «Венера») (1903), романи «Гонитва за коханням» (1904), «Вчитель Упрат» (1905), «Між расами» (1907), «Маленьке місто» (1909).

Не все тут було рівноцінне, не все з однаковим успіхом витримало пробу часу. На ідейній концепції «Богинь», як і на формальній стороні трилогії, виразно позначилися декадентські впливи; романи ці пройняті естетством і індивідуалізмом, хоча й не позбавлені критики брудного світу грошей, що розбещує і губить навіть по-справжньому обдарованих людей. В романі «Гонитва за коханням» дія точиться в середовищі артистичної богеми Мюнхена, міста, в якому Манн жив довгий час. Письменник уже зрікається хвали гордїй індивідуальності на зразок Віоланти Ассі, яка протиставляє себе нікчемному оточенню. Він показує, які необсудовані претензії егоцентричної особистості поставити себе над суспільством, відкинути будь-яку мораль, стати, говорячи словами Ніцше, «ло той бік добра і зла». Але й тут Манн ще не може цілком позбутися певних моментів, характерних для декадентського мистецтва. Змальовуючи розклад буржуазії, автор надає багато місця картинам оргій, еротичним сценам. Деякі сторінки книги неприємно натуралістичні.

Серед перших романів вирізняється «Маленьке місто», і не лише тому, що цей твір постав не з німецьких, а з італійських вражень (багато з Віолантиних пригод діялося також на італійському тлі). Важливою відмінністю «Маленького міста» було те, що письменник уперше спробував поставити в центрі оповідання не індивіда, а масу, колектив, народ. В цьому творі Манн показує, як у мікрокосмі провінційного містечка в дещо карикатурному вигляді відбиваються політичні і соціальні конфлікти, які хвилюють європейське суспільство. Він створює цілу галерею виразних постатей-типів, розкриває перед читачем глибший сенс зовні буденних справ. Навколо дрібного питання про те, буде чи не буде дозволено маюдрівній оперній трупі дати в місті свої вистави, розгортається запекла боротьба між фанатичними клерикалами і не менш фанатичними «прогресистами», причому кожна з партій запобігає перед народом. Письменник переконливо і оригінально виявляє складний діалектичний зв'язок різних лвищ, які в сукупності дають те, що ми називаємо життям суспільства. Діалектика характерів, стосунків, конфліктів — сильна сторона цього трагікомічного твору, в якому органічно поєднуються задирилива іронія і пафос великих пристрастей. Томас

Манн називав цю братову книгу кращою з усього ним на той час написаного і бачив у ній «духовний поворот до демократії, до спільності, до об'єднання, до любові».

Та більшість дослідників творчості Генріха Манна найцікавішими творами першого періоду його письменництва вважає сатиричні романи «Земля обітована» і «Вчитель Унрат», в яких з особливою силою виявився своєрідний талант митця, котрий зразу ж, уже в своєму первістку, зарекомендував себе як безжалісний саркастичний критик буржуазного суспільства.

Навіть при першому побіжному знайомстві з романом «Земля обітована» в око впадають риси, які свідчать про його близькість до творів великих французьких письменників — Бальзака і Мопассана. Андреас Цумзе — головний герой роману — сприймається як ще одна модифікація образу буржуазної молоді людини XIX століття, як логічне завершення розвитку типу, що починався постаттю Ежена Растіньяка, щоб за кілька десятиліть деградувати до Жоржа Дюруа. Андреас Цумзе близький родич Дюруа, його, сказати б, німецький кузен. Мопассан назвав «любого друга», точніше людей цього типу, «чоловіком-повією». Це визначення дуже пасує і герояві «Землі обітованої». Кар'єрист і вискочень, як і його старший побратим, він хіба трохи сентиментальніший та недолугіший, трохи необережніший і тому програє свою життєву ставку. Не тільки риси характеру головного героя, але й чимало ситуацій, сюжетних ходів викликають у пам'яті схоже з романів французьких критичних реалістів. Та під пером молодого німецького письменника вони набувають нового, різко сатиричного забарвлення, стають гротесковими. Те, що у героїв Бальзака було трагедією, драмою, пристрасстю, у персонажів Манна, які живуть і діють за нових історичних умов, скидається на нищий фарс, розіграний зажерливими, але неадарними акторами. В критиці часто висловлюється думка, що образів Андреаса Цумзе вадить статичність. Він не розвивається в часі. Автор лише ґрунтовніше, сказати б, у різних ракурсах показує ті ж самі незмінно притаманні йому якості. Але в такому зображенні є своя переконлива логіка. Постаті роману не мають перспективи розвитку, якихось змін на краще, вони безперспективні, як і форми суспільства, в якому живуть і діють. Розклад буржуазного суспільства породжує продукти гниття і не вивільнює нової енергії.

Надзвичайно вразливий на те, що зветь «духом часу», Генріх Манн схопив важливу прикмету світу, який його оточував, — внутрішню порожнечу і заостенілість при зовнішній розкішності й метушні. Зокрема це відбилося і в тому, що постаті роману, рухаючись і діючи, залишаються внутрішньо незмінними, духовно інерт-

ними. Це стосується і справжнього героя капіталістичної Німеччини мільйонера Туркгаймера, навколо якого, як у круг ритуального бовваца, рухається все виведене в романі. Він центр і магніт «обітваної землі», на блиск його грошей, як комашня на вогонь, летять молоді й старі андреаси цумає. Він диктує свої умови політикам, урядовцям, пресі, бо він платить і може, практично беручи, купити все і всіх, від актриси до міністра, від журналіста-початківця до маститого метра літератури, від оплесків захоплення до дівочого кохання. Він активний та динамічний у галузі накопичення грошей і зашкарублий, нерухоми у тій делікатній сфері, яка зветься духовністю.

В романі по-бальзаківському людно. Десятки майстерно виписаних постатей, у кожній своя неповторна манера говорити, свої жести, свої примхи і... свої розрахунки щодо того, як краще пристосуватися, влаштуватися, урвати, аби собі, аби більше, смачніше, дорожче! Манн не дає в романі картини життя всієї країни чи всього Берліна, він обмежується досить вузьким соціальним середовищем — буржуазні підприємці, банкіри й промисловці і та частина інтелігенції, що спродалася їм, слугує їхнім діловим інтересам, улещує, тішить і розважає. Це середовище в романі замкнене і нерухоме, хоч волика кількість сцен світського життя і може створити якусь ілюзію енергії. Насправді письменник змальовує існування, в якому можливі лише кількісні, а не якісні зміни. Іронія, що наскрізь просякає роман, є сама по собі запереченням подібного середовища та форм його життя. Автор широко вдається до таких прийомів загострення художнього образу, як гротеск або сатирична гіпербола, проте вони не втрачають у нього цілком реального життєвого змісту. Маннова сатира густо насичена барвами, та вони, зрозуміло, не складають гармонійного колориту, не милують ока. Це кричуща строкатість, що дратує і викликає відчуття чогось неприсмного, вульгарного і позбавленого смаку, чим саме і був об'єкт Маннового зображення. Якщо вдатися до прикладу із спорідненої царини — живопису, образи «Землі обітваної» своїми кольорами й різкими лініями близькі до картин відомого німецького маляра-сатирика Отто Дікса, його триптиха «Велике місто» (можливо, що роман надихав художника в цій праці).

«Вчитель Уврат, або Кінець одного тирана» — великий здобуток Генріха Манна в галузі соціально-психологічної сатири. З надзвичайним блиском виявився його хист до створення монументальних сатиричних образів, які по праву можуть стояти поруч кращих літературних типів, що давно вже стали для мільйонів читачів живим утіленням певних людських рис, чеснот і вад. Вчитель Уврат, німецький унтер Пришибезь, — мерзенний виплід державної

системи, що спирається на насильство. Його ненавидять і бояться не лише учні гімназії, де він викладає. І ті, що давно вже покинули шкільну лаву, зберігають десь на дні дупні липучий ляк і почуття безсилості перед владою, які вщепив їм за дитинства вчитель-тиран. Найстрашніше не те, що Унрат — недорікувата, обмежена людина, тупий педант, сповнений недовіри і ненависті — покликаний вчити і виховувати дітей, хоч і це велике лихо. Найгірше те, що цей «педагог і напутняк» не якийсь ганебний виняток, а норма кайзерівської школи. З усіма своїми бридотами він чудово вписується в щоденне життя вільгельмівської Німеячини. Він породження цього життя і одночасно його інструмент для формування покірливих і тупих вірнопідданців. Та постать вчителя Унрата має глибокий зміст як втілення найреакційніших сторін німецької дійсності кінця минулого століття. «Унратівщина» як суспільне явище була відкрита письменником задовго до того, як духовні годованці похмурого вчителя-тирана — німецькі фашисти — стали запроваджувати в життя його людиноненависницькі принципи. Тим-то і великий Генріх Манн-сатирик, викривач капіталістичного суспільства, що, висміюючи різні негативні явища, характерні для цього суспільства, він спроможний побачити найнебезпечніше, найсуттєвіше і показати його на повний зріст.

У зв'язку з цим слід згадати ще одну важливу тему роману — історію згубної пристрасності Унрата до співачки вар'єте Розі Фрейліх. Спочатку це почуття здається незбагненим, неймовірним, навіть таким, що порушує правду образу бездушного самотника, для якого кохання — це щось гріховне, підозріле, ба навіть крामольне. Та пізніше стає очевидним глибокий авторів задум. Манн показує, як у душі людини, вихованої в державі насильства, придушені людські почуття набувають викривленої, потворної форми. Всі природні прояви людської вдачі, загальмовані, загнані в підсвідомість, вибухають пристрастями, які здаються ірраціональними. Кохання набуває рис еротичної манії або садистської жорстокості. Відчуття своєї пригнобленості знаходить компенсацію у мстивому знущанні з тих, хто беззахисний або підвладний. Манн дає читачеві можливість зазирнути у «безодні» душі вірнопідданого раба, як до нього це робив Достоевський, і це допомагає зрозуміти деякі причини пізнішого явища — нелюдської жорстокості німецьких фашистів, яка здавалася багатьом незбагненою, ірраціональною.

Як і в іншому сатиричному романі, у «Вчителі Унраті» нема позитивних героїв. Зображеному злу протистоїть авторів гуманістичний світогляд, який дає йому право і силу судити і засуджувати хибне суспільство, що спирається на владу грошей, примус і облуду; суспільство рабів і тиранів. Ще сильніше, ніж у «Землі обіто-

ваній», відчувається в цій сатирі жахлива духовна порожнеча світу власників, його розтілний вплив на все, що становить для людини зміст і цінність її життя. Наука, мистецтво, віра, кохання, батьківські почуття, людська гідність — все втрачає свою природну вагу і призначення, переводиться і нікчемнів. Щедро використовуючи гротескні образи й ситуації, Генріх Манн показує цілковиту аморальність суспільства, в якому вихователями та моралістами можуть бути унрати, в якому за мистецтво править розпусне фіглярство Рози Фрейліх, речниками християнської віри виступають цинічні й егоїстичні святенники, а кохання стає товаром з ринковою вартістю, не більше.

Ще на початку століття Манн задумує новий твір, головною статтю якого мав стати буржуа доби Вільгельма II. Не великий фінансовий магнат, як Туркгаймер, не «столична штучка», а типовіший на той час середній капіталістичний діяч провінційного масштабу, який ще має стати «фігурою». В січні 1907 року він пише оповідання «Гретхен», котре можна розглядати як підготовчу роботу до роману «Вірнопідданий», своєрідний начерк характеру і середовища, що стануть у центрі уваги письменника в наступні роки. Манн довго не друкував цього оповідання, мабуть маючи намір зробити його одним з епізодів майбутнього роману. На схилі віку він згадував в автобіографічній книзі «Огляд століття», що безпосередньо наштовхнуло його на задум «Вірнопідданого». Одного разу він спостерігав, як буржуазна публіка палко й улесливо вітала кайзера Вільгельма II на Унтер ден Лінден. Водночас хазяїн кав'ярні, де сидів письменник, брутально вигнав із зали якогось чоловіка лише за те, що той був робітником і йому не місце було серед «чистого та добромисного» товариства. Цей різкий соціальний контраст, як блискавка, осяяв саму сутність Німецької держави, але, як писав Манн по сорока роках, «мені було потрібно шість років все сильніших переживань, поки я був підготовлений до того, щоб написати «Вірнопідданого» — роман про буржуазію доби Вільгельма II». Розглядаючи творчість письменника в цілому, можна сказати, що більшість написаного ним за перше десятиліття творчості, передусім «Земля обітована» і «Вчитель Унрат», були ніби ідейно-художньою підготовкою до написання цього сатиричного шедедру.

Є підстави гадати, що перший варіант роману був написаний ще 1910 року, але авторові звадобилося ще понад три роки, щоби вважати книгу завершеною. Жодний з попередніх творів не вимагав від нього таких великих зусиль, не забирив стільки часу.

Уривки з роману, присвячені дитячим літам героя та його перебуванню в Берлінському університеті, з'явилися в сатиричному

журналі «Сімпліціссімус» в 1911—1912 рр. Та повністю твір зміг бути надрукований німецькою мовою лише по листопадовій революції 1918 року та поваленню монархії. Тільки ці історичні події зняли заборону публікації «Вірнопідданого». Цікаво відзначити, що вперше роман було видано 1915 року в Росії, причому перекладено його було просто з рукопису. «Я виступив з романом «Вірнопідданий» раніше, ніж це було можливе... Лише в кінці 1918 р. його могли читати і справді читали: позірно він мав великий успіх серед усіх німців, котрі після програної війни спершу вкинулися в роздуми про своє стаповище. Та скоро вони покінчили з цим і поведилися далі так, наче нічого не сталося». (Якими актуальними здаються слова великого письменника, коли думаєш про сучасну ситуацію у Західній Німеччині!)

«Вірнопідданий» — перша частина трилогії «Імперія», наступні томи якої, «Бідні» та «Голова», були створені в 1917—1925 рр. Але це водночас і цілком завершений, самостійний роман, до того ж, безумовно, найкращий у трилогії, а можливо, і найкраща книга Генріха Манна взагалі.

На відміну від попередніх творів із досить складною, а подекуди й плутаною структурою «Вірнопідданий» вражає простотою і стрункістю побудови. Письменник використовує архітектоніку роману-виховання, історії життя та історії кар'єри, але надзвичайно широко розсуває межі цієї традиційної і трохи старомодної в ХХ столітті форми, ще раз доводячи, яка вона гнучка і містка. Сюжет роману тісно пов'язаний з постаттю головного героя, «вірнопідданого» Дідеріха Геслінга. Але перипетії долі цієї малопочтливої особи допомагають письменникові показати основні конфлікти політичного та соціального життя кайзерівської Німеччини передвоєнних десятиліть, виявити докорінні суперечності цілого періоду в розвитку капіталістичного суспільства. Даючи узагальнений образ імперіалістичної держави та її керманічів, апостолів експлуатації і мілітаризму, Манн напрочуд виразно і переконливо змальовує національні особливості Німецької держави та її буржуазії, ті вкрай сприятливі для реакції умови, за яких міг сформуватися тип «вірнопідданого». Саме досконале знання цих умов дає письменникові можливість зазирнути в майбутнє, не раз стати прозірцем прийдешніх подій. На останніх сторінках роману він змалював символічну сцену зливи, яка змиває з ллця землі весь монархічний накіп, весь бруд кайзерівського райху. Революція 1918 року в Німеччині була ніби справдженням пророчої метафори митця. Так само пророчими були попередження Генріха Манна про небезпеку націоналістичної істерії та сліпого схиляння перед «залізним вождем». Всім відомо, до чого ці тенденції, що їхній зародок він так

проникливо помітив, призвели німецький народ пізніше, за років панування Гітлера та його зграї, які неаліченні жертви та тяжкі страждання принесли народам світу.

В перших же рядках роману «Вірнопідданий» Генріх Мани знайомить читачів з маленьким Діделем Геслінгом, хворобливою і заляканою дитиною. Основний метод виховання, який застосовують його батьки, це биття. Страх перед батьковою караючою десницею, озброєною міцним ціпком,—перше, найглибше почуття малого. Цей страх в'їдається в його душу назавжди, набуваючи протягом Дідеріхового життя різних форм: поваги до авторитетів, учителів, старших студентів, командирів; схиляння і плазування перед владою; солодкого тремкіту від споглядання сильних світу цього. Зроджений насильством, цей ляк занапащає добрі задатки дитячої натури, спотворює її; пробуджує в свою чергу нахил до насильства, мстивість; вчить брехати, викручуватися, підлабузювати. Жорстоке й нерозумне виховання — не приватний принцип Дідеріхових батька й матері. Це норма німецького життя, яка панує в родині, школі, казармі. Письменник постійно підкреслює нормативність чинників, що впливають на формування Геслінгової особистості, показує типовість етапів і методів виховання вірнопідданого бюргера. Автор загострює цю думку і тим, що залюднює роман численними Дідеріховими духовними близнюками, покликаними до життя специфічними умовами імперії.

Спершу був страх. Але зразу ж за цим дитина з багатой родини навчається розуміти і свою силу, яка випливає з багатства. Щойно побитий батьковим ціпком, Дідель, увесь у сльозах, уже розмахує кулаком і показує язика робітникам батьківської фабрики, які наважилися сміятися з нього, хазяйського сина. Він швидко розуміється на тому, де слід бути покірливим, а де можна дозволити собі зухвалість і брутальність. Так складається роздвоєна вдача майбутнього вірнопідданого, рабська і тиранічна водночас.

В школі Дідеріх проходить через руки вчителів, подібних до Унрата. Він радо скоряється паличній дисципліні, легко пристосовується до схоластичних методів навчання, стає вірником і шепотинником для найжорстокіших наставників. Беззастережне схиляння перед силою і владою занапащають звичайні моральні критерії. Моральним стає те, до чого заохочує влада. І Дідеріх виказує своїх товаришів, зраджує і провокує їх, а потім, як справжній Іуда, висловлює покаранням своє фарисейське співчуття. Зрадництво стає його другою натурою. І він може заради власного айску зрадити будь-кого, починаючи від однокласників і кінчаючи рідними, ба навіть колишніми кумирами

Батько посилав Дідеріха по закінченні гімназії до університету в далекий Берлін. Новий час вимагає від промисловця технічної підготовки, і майбутньому паперовому фабрикантові не завадить освіта хіміка. Та головна освіта, якої набуває молодий Геслінг в Берліні, не фахова, але політична. Тут вивершується його класове усвідомлення. В університеті він увиходить до лав реакційної студентської корпорації «Нова Тевтонія». Сама назва цієї організації свідчить про її шовіністичний характер. За кухлем пива слухає Дідеріх палких, хоч і недорікуватих промовців, котрі славлять велику німецьку націю і наплюжатає усі інші народи. Від них він переймає шовіністичний і мілітаристський жаргон, на якому буде висловлюватися навіть у найінтимніші моменти свого життя. Захлинаючись п'яним шалом, молодий карпорант співає націоналістичних пісень і цілком тверезо вчиться ненавидіти «крамолу», «мерзенних бунтівників», що наважуються піти проти підвалин монархії, проти власності і «порядку». Формування «мужнього світогляду» героя довершується коротким перебуванням в армії, у «великому цілому», до якого він мріяв належати. Та умови військової служби в кайзерівській армії вимагають від крихкотілого товстуна з пивним черевцем надто великих зусиль. Скориставшись першоюліпшею нагодою, Дідеріх здихався свого «патріотичного обов'язку». Однак пізніше це приховане дезертирство не заважає безсоромному нахабі проголошувати панегірики на честь армії та похвалитися своїм славним військовим минулим. Сторінки книги, відведені для розповіді про невдатне Дідеріхове перебування в армії, належать до кращих антимилітаристських сторінок світової літератури. В романі автор ними не обмежується. Він послідовно виступає проти німецького мілітаризму, який просякає всі осередки суспільного організму. Добрий десяток сатиричних образів старих і молодих воєк допомагає письменникові зірвати з чола кайзерівської армії патріотичні та героїчні лаври, показати її насильницьку суть.

В ідейному розвитку героя, як і в ідейній концепції роману взагалі, велика роль припадає на блискуче змальовану сцену демонстрації безробітних. Тоді на Унтер ден Лінден і сталася перша зустріч Геслінга з обуреним народом і з переможним приборкувачем народного протесту, молодим кайзером Вільгельмом II. Перед масою голодних, змучених важким життям людей молодий буржуа переймається жахливим нападом ляку, якого він уже ніколи не зможе позбутися. Тим сильніше спалахує в його тремтячому серці боягуза віддана любов до того, хто спромігся потлумити тисячолову гідру бунту, хто розігнав знедолену бідноту і, спираючись на своє військо та поліцію, поновив поруплений порядок, зміцнив бур-

жуазну світобудову, що, здавалося, вже похитнулася і погрожува-
ла власти. Кайзер стає для Геслінга запорукою стабільності і моці
власницького світу, прикладом, гідним наслідування, взірцем не-
зламної волі та рішучості в боротьбі з неавтономною демократією.
Відняні молодий буржуа в усьому наслідуватиме свого героя. Він
відпустить вуса, що стирчатимуть догори, як два багнети, рішучо
блискатиме очима, навчиться уривчастого тону й солдатських слів-
вещь, якими послуговується воєнка-кайзер. А головне, він перебере
собі кайзерову шовіністичну і милітаристську ідеологію, візьме на
озброєння його антинародні гасла, його ясні кошовничі «афориз-
ми». З метою сатиричного викриття письменник дуже вдало вико-
ристовує характерне для Дідеріха мавпяче наслідування кайзеро-
вих учинків і слів. В Дідеріхових устах слова Вільгельма II щора-
зу звучать яскраво пародійно, і це гостріше розкриває їхню реак-
ційну сутність, так само як духовний зв'язок між віроповіданим
та монархом, неодноразово підкреслений в романі, показує всю ні-
кчемність коронованого володаря, так прикро схожого на свою
зменшену, карикатурну копію — брудного міщанина, сіру посеред-
ність Геслінга.

Сцена демонстрації на Унтер ден Лінден важлива і тому, що в
ній читач уперше чує в авторовім голосі не іронію, а співчуття
і симпатії, з якими Генріх Манн ставився до знедолених трударів.
Через увесь епізод проходить один зоровий образ — образ моря.
Сіре море бідності, народного горя погрожує затонити чистенькі
береги — тротуари берлінської парадної вулиці. Як щогли затону-
лих кораблів, гоїдаються над цим морем держална прапорів. Як
крики чайок, злітають над натовпом високі голоси жінок, що вл-
магають: «Хліба! Праці!» Море — це могутня стихія, перед якою
безсила будь-яка влада, навіть влада королів. Розгніване море може
розтрощити скелі. Мабуть, саме таким є підтекст цього образу. Сце-
на демонстрації написана як симфонія. Кожне слово сповнене зву-
чання, кожна окрема мелодія підпорядкована гармонії цілого. Із
стилістичного погляду ці сторінки можна вивчати як зразок май-
стерно довершеної прози, котра раптом починає звучати могутньою
музикою, набуває поетичного ритму, вбирає в себе барви живопису,
стає динамічною, як драматичний твір.

Генріх Манн широко вживає в романі засіб контрасту. І в цьому
розділі за трагедійно суворою сценою розгону демонстрації йде
буфонадний епізод другої зустрічі віроповіданого і кайзера на
мокрій від дощу доріжці бульвару. Спітнілий, розхристаний Діде-
ріх, з несамовито роззявленим у захопленому «Сла-а-ава!» ротом,
плюхається в калюжу перед імператоровим конем, а кайзер, роз-
пізнавши в ньому свого вірного підданця, б'є себе долонями па

стегнах і голосно регоче від утіхи. Ці двоє варті один одного! Так розшифровується глибший зміст однієї з найяскравіших сатиричних сцен роману.

Наступні розділи присвячені нецігському періодові в Геслінговому житті. Він повертається до рідного міста у всеозброєнні «мужнього світогляду», набутого в Берліні. До старосвітської атмосфери провінційного міста, в якому подекуди ще верховодять ліберали на чолі з героєм революції 1848 року старим Буком, Дідеріх приносить brutальні методи політичної і конкурентної боротьби. Не в останню чергу під його саме впливом Неціг швидко втрачає свій патріархальний характер і набуває рис капіталістичного міста нової доби, з усіма його соціальними контрастами. Звичайно, така обмежена людина, як Геслінг, ніколи не спромоглася б сама спричинитися до таких радикальних змін. Справа в тому, що зусилля фабриканта паперу дістають підтримку більшості буржуа міста, він швидко знаходить однодумців і співників. Зерно падає в добре підготовлений ґрунт. До того ж вигідне одруження з мільйонершею Густою Даймхен робить з Дідеріха найбагатшого громадянина міста. Особисті інтереси капіталіста Геслінга перегукуються з імперіалістичними інтересами вільгельмівської Німеччини, і він може сказати про себе: «Держава — це я». Все це й допомагав йому швидко набрати сили в рідному місті, стати впливовою особою, провісником лінії кайзера.

Важливе місце посідають у структурі роману історія стосунків буржуа Геслінга і дворянина фон Вулькова, імперського уповноваженого в місті Нецігу, а також розповідь про хід спричиненого Дідеріхом судового процесу проти представника ліберального табору — фабриканта Лауера. І в першій, і в другій лініях роману відбивається соціальна зумовленість вчинків героїв, яка сильніша за їхні особисті уподобання і є кінець кінцем вирішальною. Пихатий фон Вульков зневажає вискочня Геслінга. Але він юнкер нової формациї і добре розуміється на справах капіталістичного збагачення. Цей грубий і нахобний аристократичний глитаї міцно тримає в руках політичну владу в нецігській окрузі. Та для того, щоб мати вирішальний вплив і на економічні справи, він потребує спілки з буржуа Геслінгом. У свою чергу Дідеріх боїться і ненавидить зарозумілого солдафона Вулькова, охоче підставив би йому ногу, тим більше, що кайзерів вірник зовсім не приховує своєї зневаги до фабриканта туалетного паперу, на кожному кроці підкреслює свою вищість, просто-таки знущається з боягузливого товстуна. Але і Геслінгові конче потрібна підтримка урядового уповноваженого, політичного керівника Неціга. За допомогою фон Вулькова він може усунути із свого шляху конкурента пана Клюзінга і заволодіти

його великою фабрикою. Обое друзів-ворогів вміло приховують від інших свої справжні думки і заміри демагогічною балаканиною в дусі промов улюбленого кайзера. Та вони не в спроможі замилити очі один одному і мусять діяти разом. Генріх Манн із зіркістю великого письменника-реаліста побачив типовий для вільгельмівської Німеччини процес зростання юнкерів і капіталістів в один клас і зміг художньо втілити це суспільне явище в гротескній історії взаємин Дідеріха та фон Вулькова.

Характерні ознаки часу несе на собі і судовий процес проти Лауера, що є складовою частиною загальної боротьби «партії кайзера» проти «партії народу», тобто нової імперіалістичної генерації буржуазії проти останніх мотіканів буржуазного лібералізму типу старого Бука. Ліберали приречені на поразку. Їм нема чого протиставити бурхливій агресивності супротивників. Їхні ідеї віджили своє, за старими гаслами буржуазної демократії вже ніхто не йде. Ліберал Бук, при своїх симпатичних рисах, лише нешкідливий мрійник, що випадково заблукав до чужої і жорстокої доби. І Дідеріху не важко хитрощами й наклепами повернути нанівець колишню заможність старого, снаплюжити його добре ім'я, позбавити будь-якого впливу на міські справи. Наочне втілення процес переходу влади від старої до нової буржуазії знаходить у символічній сцені смерті старого Бука. Він конає в домі, який вже не належить його родині, бо потрапив до рук нового власника — всюдисущого Дідеріха. І навіть останньої хвилини очі вмирущого з жахом бачать огидне обличчя Геслінга-тріумфатора, котрий нахабно вдерся до його дому, щоб повніше відчутти свою цілковиту перемогу. Серед постатей роману, надзвичайно багатого, навіть як на Манна, на пластичні повнокровні людські характери, вирізняється ще один, важливий для загальної картини. Це Наполеон Фішер, механік на Геслінговій фабриці, пізніше соціал-демократичний депутат рейхстагу від міста Неціга. Ця похмура людина, з неприємно вищиреними жовтими зубами, здається лякливому Дідеріхові небезпечним ворохобником. Та дуже скоро фабрикант пересвідчується в тому, що соціалістові Фішеру легко порозумітися з «національно настроєними справжніми німцями», тобто з самим Дідеріхом та його спільниками. Наполеон Фішер — історично-конкретна постать правого соціал-демократа, купленого буржуазією, зрадника робітничої справи. З таких фішерів складалася соціал-демократична фракція рейхстагу, яка в перші дні імперіалістичної війни голосувала за воєнні кредити, що їх вимагав кайзер. І знову-таки в малюнку цієї постаті ще раз виявилася глибока спостережливність письменника, його вміння під поверхнею явищ бачити їхній глибинний зміст, під сухозліткою слів знаходити приховані думки.

Обсяг цієї передмови не дає можливості зупинитися на всіх оказіях кар'єри Дідеріха Геслінга, бодай побіжно схарактеризувати постаті другого і третього плану, хоч кожна з них своїми художніми якостями заслуговує на окремий аналіз та оцінку. І прокурор-кар'єрист червоновухий Ядасон, і воєволицький старий, учитель-регрорад Кюнхен, і патріот-мораліст пастор Цілліх, чия дочка Кетхен стала повією, і багато інших кайзерових прихильників, бравих вірнопідданих — все це не випадкові персонажі роману, а соціально та історично зумовлені типи німецького життя, які зберігають свою ідейно-художню вартість, свою викривальну силу і через півстоліття, в наш час.

Слід сказати про живучість типу вірнопідданого, особливо яскраво втіленого в постаті Дідеріха Геслінга. Упад монархії на таких, по суті, не відбився. Вони швидко знайшли свій ідеал в особі фюрера, а тепер, у шістдесятих роках ХХ століття, «геслінгівщина» є поживним середовищем для відродження в ФРН фашизму, з духовних родичів і нащадків Геслінга рекрутуються керівники НДП—партії неонацистів. Буржуа, подібні до героя «Вірнопідданого», не переведуться, поки існує світ всевладного капіталу, насильства і аморалізму.

Від інших сатиричних образів Генріха Манна Дідеріхова постаць відрізняється своєю особливою багатогранністю, багатством соціальних зв'язків, місткістю і, не в останню чергу, справжньою універсальністю при безумовній індивідуальній неповторності. В образі «вірнопідданого» ми бачимо велике узагальнення соціально-політичних і духовних рис цілого класу, реакційних особливостей німецької національної буржуазії. В романі Генріха Манна за переконливо реалістичним сюжетом, образами і сценами постає ще другий, символічний план, який надає нових вимірів постаті вірнопідданого, дозволяє в епізодах життя міста Неціга побачити віддзеркалення життя всієї країни, всього капіталістичного світу напередодні першої світової війни.

Розмаїття сатиричних прийомів, використаних раніше в прозі Манна, стає у «Вірнопідданому» ще повнішим і багатшим. Карикатура і клоунада, сарказм та інвективи, солоні жарти і гірка іронія поруч із сатиричною гіперболізацією, контрастами, нагромадженням близьких, але не однакових образів та ситуацій — це лише деякі засоби з багатющого арсеналу Манна. Кожний із цих способів, кожний з тропів суворо підпорядкований загальній меті, тому роман справляє в стилізовому відношенні таке цілісне враження.

Цей сатиричний твір, в якому немає жодного по-справжньому позитивного героя, в якому таврується огидний світ імперіалістичної Німеччини, не залишає, проте, песимістичного враження. І це

тому, що в ньому все ж таки наявний і позитивний герой, і позитивна суспільна сила. Позитивним героєм є сам автор з його демократичним та гуманістичним світоглядом; позитивною суспільною потугою є народ, котрий хоч і не виступав в романі як сила активно революційна, здатна перетворити світ (цієї ролі народу Манн у роки написання «Вірнопідданого» ще не розумів), але самим своїм існуванням загрожує бездуховному світові кайзерових вірнопідданих.

«Вірнопідданий» завершує собою перший період творчості Генріха Манна. Новий етап починається в роки імперіалістичної війни і проходить під знаком зрослої політичної активності письменника. Він стає автором не лише таких широко відомих творів, як «Відні», «Голова», історична диалогія про короля Генріха IV («Молоді роки короля Генріха IV» та «Зрілість короля Генріха IV»), але й великої кількості гостро публіцистичних статей та книг, спрямованих проти війни і фашизму, на захист демократії, миру, людини.

До кінця своїх днів, до останнього подиху великий німецький письменник шукав шляхів до щастя всього людства, боровся за викорінення зла і за перемогу добра.

Кіра ШАХОВА

ВІРНОПІДДАНИЙ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Дідеріх Геслінг був сумирним хлопчиком, він найбільше любив мріяти, всього боявся і часто страждав від болю в ушах. Неохоче залишав він узимку теплу кімнату, влітку — тісний садок, де стояв запах ганчір'я з паперової фабрики і де над кущами рокитника та бузку зводилися дерев'яні стіни старих будинків. Нерідко Дідеріх, відриваючись від книжки казок, від своєї улюбленої книжки казок, тремтів з переляку. На лаві коло себе він цілком ясно бачив жабу, чи не в половину його власного зросту! Або там, навпроти, біля стіни, висувався по пояс із землі гном і скося поглядав на нього!

Страшнішим за гнома і жабу був батько, а його ж треба було любити. Дідеріх любив його. Коли він потай чимсь ласував або брехав, то потім так довго вертівся біля бюрка, лащився і боязко заглядав у вічі, аж поки пан Геслінг це помічав і знімав зі стінки палицю. Кожна невикрита Дідеріхова провина домішувала до його відданості й довір'я сумнів. Коли якось батько, що кульгав на одну ногу, впав зі сходів, син як навіжений заплескав у долоні і втік.

Як він, будши покараний, з опухлим обличчям і скиглячи проходив повз майстерню, всі робітники сміялися. Але Дідеріх відразу ж показував їм язика і тупав ногою. Сам собі він думав: «Мене вибили, але вибив мене тато. Ви були б раді, якби він і вас вибив. Але ви і цього не варті».

Він ходив поміж них, як примхливий паша: то погрожував виказати батькові, що вони учащають за пивом, то кривляючись дозволяв їм улестити себе і випитати, о котрій годні повернеться пан Геслінг. Хазяїна вони побоювалися: він знав їх, він сам колись працював. Він був черпальником на старих папірнях, де кожний аркуш ще формувався вручну; між іншим, брав участь у всіх війнах і після останньої, коли кожен знаходив десь гроші, спромігся купити паперову машину. Голандер і різальна машина довершили устаткування. Він сам рахував аркуші. У нього не повинен був пропасти жоден зрізаний з ганчір'я гудзик. Його маленькому синові робітниці часто клали в кишеню дві-три штуки за те, щоб він їх не виказував, коли вони брали собі кілька гудзиків. Якось їх набралосся стільки, що йому спало на думку обміняти їх у крамаря на цукерки. Це вдалося, але ввечері Дідеріх став навко-

лішки у своєму ліжку, досмоктуючи останнього цукралака, і, тремтячи від страху, молив страшного і любого бога, щоб той залишив злочин невикритим. Проте бог вивів його на чисту воду. В батька, який завжди бив сина з гідністю і почуттям обов'язку на обвітреному унтер-офіцерському обличчі, ритмічно підносячи і опускаючи палицю, цього разу затремтіла рука, і в його сріблясту, подібну до кайзерової, бороду скотилася, стрибаючи по зморшках, сльоза:

— Мій син украв,— задихаючись, глухо сказав він і подивився на хлопчика, як на якогось підозрілого зайду.— Ти обманюєш і крадеш. Тобі ще лишається кого-небудь убити.

Пані Геслінг хотіла примусити Дідеріха власти навколішки перед батьком і просити прощення, бо ж батько плакав через нього! Але інстинкт підказав Дідеріхові, що це тільки б ще більше розгнівало батька. З розчуленістю своїй дружини Геслінг ніяк не міг погодитися. Вона псувала хлопчика, робила його непристосованим до життя. Зрештою, він так само ловив її на брехні, як і Діделя. Нічого дивного, бо вона читала романи! А в суботу ввечері виявлялося, що робота, яку вона мала зробити за тиждень, не завжди була готова. Замість того щоб справувати, вона правила теревені із служницею... А ще ж Геслінг не знав, що його дружина теж ласувала потай, достоту як синочок. За столом вона не зважувалася наїдатися досита і потім крадькома добиралась до шафи. Якби вона лише сміла заходити на фабрику, то крапа б і гудзики.

Вона молилася разом із сином, «як підказувало серце», не за канонами, і при цьому в неї червоніли вилиці. Вона також його біла, але як попало, і лице її в той час спотворювала жадоба помсти. Часто при цьому вона була несправедливою. Тоді Дідеріх погрожував, що поскаржиться на неї батькові; він навіть удавав, ніби йде в контору, і, сховавшись десь за стінкою, радів з того, що нагнав на неї страху. Він уміло користав з тих хвилин ніжності, які находили на неї, та поваги до матері не відчував ніякої. Цьому ставала на перешкоді її схожість з ним. Він не поважав себе самого, бо мав занадто нечисте сумління і не міг нічим виправдати таке своє життя в очах господа бога.

Проте обом не раз випадали сповнені втіхи присмеркові години. Мати і син до останньої краплини разом брали від свят ту насолоду, яку давали їм співи, гра на фортепіано і розповідання казок. Коли Дідеріх почав сумніватися

в існуванні немовляти Христа, він усе ж дав матері умовити себе зберегти віру ще хоч на якийсь час, і це принесло йому полегкість — він знову відчув себе побожним і добрим. Уперто вірив він і в привид, що жив у замку на горі, а батько, який про це і слухати не хотів, здавався йому занадто гордим, майже гідним кари. Мати напихала йому голову казками. Вона прищепила йому страх перед новими, шумливими вулицями і конкою, що курсувала по них, і водила його через вал у замок. Там вони втішалися приемним жахом.

На розі Мейзештрассе треба було проходити повз поліціанта, який міг кого схоче відвести до в'язниці, і Дідеріхове серце сильно калатало: з яким задоволенням він обійшов би його якнайдалі! Але тоді поліціант дізнався б, що у нього нечисте сумління, і схопив би його. Багато краще було довести, що ти відчуваєш себе чистим та безневинним, і Дідеріх тремтячим голосом питав щуцмана, котра година.

Після стількох страшних сил, яким йому доводилось коритися, після казкових жаб, батька, любого бога, привида в замку і поліціанта, після сажотруса, який міг схопити, протягти через увесь комин і перетворити його в такого ж чорного чоловіка, як він сам, після лікаря, якому дозволялося змащувати горло і навіть трясти за плечі, коли закричиш,— після всіх цих сил Дідеріх опинився під владою ще страшнішої сили, що поглинала людину цілком: школи. Дідеріх переступив її поріг з плачем і через той плач не міг відповідати навіть того, що знав. Потроху він навчився пускати сльозу саме тоді, коли не вивчив уроків, бо страх не робив його ні стараннішим, ні менш мрійливим,— і він таким чином уникав деяких поганих наслідків, аж поки вчителі не розгадали його системи. До першого вчителя, який розкусив її, він пройнявся найглибшою повагою; він раптом замовк і, затуливши обличчя ліктем, подивився на нього з боязкою відданістю. Для суворих учителів він завжди був відданий і покірний. Добросердим він підстроював маленькі капості, на яких його важко було впіймати і якими він не вихвалявся. З більшим задоволенням говорив він про люті наскоки вчителів на табелі, про грізні розправи з учнями. Вдома за столом він доповідав:

— Сьогодні пан Бенке знову відшмагав трьох.

І коли запитували кого, відказував:

— Один з них був я.

Бо така вже була його вдача, що належність до безликого цілого, до цього невблаганного, зневажливого до людини механізму, яким була гімназія, його ошчаслилювала, і влада, холодна влада, в якій він сам брав участь, нехай лише як потерпілий, становила його гордість. У день народження класного наставника кафедру і дошку обвили гірляндами. Дідеріх прикрасив і палицю, якою били учнів.

В шкільні роки дві катастрофи, які спіткали можновладців, сповнили його священним і солодким жахом. Одного з молодших учителів директор вилаяв перед усім класом і звільнив. Один із старших учителів збожеволів. Ще вищі сили — директор та будинок божевільних — жорстоко розправилися з тими, хто досі мав таку велику силу. Знизу можна, будши маленьким, але неушкодженим, споглядати трупи і здобувати науку, яка пом'якшувала власне становище.

Владу, лещата якої його затисли, Дідеріх у свою чергу сам уособлював перед своїми молодшими сестрами. Дівчатка змушені були писати під його диктовку і навмисне робити побільше помилок, щоб він мав змогу шаленіти, тішитися червоним чорнилом і карати. А карав він жорстоко. Дівчатка кричали, і тоді Дідеріхові доводилося запобігати перед ними, аби вони його не виказували.

Щоб наслідувати можновладців, він не потребував людей; йому досить було тварин, навіть речей. Часом він стояв біля голандера і дивився, як барабан вибиває ганчір'я. «Так його! Посмійте-но ще раз! Мерзенна зграя!» — бурмотів Дідеріх, і його безбарвні очі палали. Раптом він щулився і мало не падав у чан з хлором: кроки робітника вривали його спорзну насолоду.

Але справжню безпеку і себепевність він відчував лише тоді, коли били його самого. Він майже ніколи не опирався такій халепі. Хіба що просив товариша:

— Тільки не по спині, це нездорово.

Не можна сказати, щоб йому бракувало розуміння своїх прав і любові до власної вигоди. Але Дідеріх дотримувався тої думки, що лупка, яка йому перепадала, не давала тому, хто бив, жодної практичної користі, а йому самому не завдавала реальної шкоди. Серйозніше, ніж до цих, власне абстрактних, цінностей, поставився він до трубочки з кремом, що її кельнер «Нецігського двора» вже давно йому пообіцяв, але на яку так і не розщедрився. Дідеріх безліч разів з найсерйознішим виглядом відбував ділову мандрівку

по Мейзештрасе до ринку, щоб нагадати своєму одягнутому у фрак приятелеві про його обіцянку. Та як одного разу той взагалі зрікся своїх слів, Дідеріх тупнув ногою і, широко обурений, заявив:

— Годі жартувати! Якщо ви зараз не дасте, я скажу вашому хазяїнові.

Тоді Жорж розсміявся і приніс трубочку з кремом.

Це був відчутний успіх. На жаль, Дідеріх міг натішитися ним тільки нашвидку і в тривозі, бо він боявся, щоб Вольфганг Бук, який чекав надворі, про це не дізнався і не зажадав обіцяної йому частки. Дідеріх встиг начисто витерти рота, а виходячи з дверей, вибухнув лютою лайкою на адресу Жоржа, цього дурисвіта, в якого немає ніякої трубочки з кремом. Дідеріхове почуття справедливості, яке щойно так бурхливо проявилось, коли йшлося про його користь, замовкло перед претензіями іншого, якого, звичайно, не можна було лишати поза увагою, бо батько Вольфганга був занадто поважною персоною. Старий пан Бук носив не накрохмаленого комірця, а білу шовкову хустку, яку прикривала його велика біла борода. Як повільно і велично опускав він на брук свою палицю з золотою ковилкою! На голові у нього був циліндр, а з-під пальця часто виднілися фалди фрака, і це серед білого дня! Бо він ходив на всілякі збори, він піклувався про все місто: про лазню, про тюрму, про всі громадські заклади. Дідеріх думав: «Все це — панове Букове». Він був, певно, надзвичайно багатий і могутній. Всі, а також і пан Геслінг, шанобливо скидали перед ним капелюха. Відняти щось у його сина означало наразитися на численні небезпеки. Щоб не бути остаточно розчавленим великими силами, які Дідеріх занадто поважав, йому треба було діяти обачно й хитро.

Одного лише разу, у четвертому класі, сталося так, що Дідеріх, забувши всяку обережність, повівся безрозсудно і перетворився на сп'янілого від перемоги гнобителя. Він дражнив єдиного в класі єврея, що було звичайною і дуже заохочуваною справою; проте цього разу він удався до незвичайної вигадки. Із стояків, якими користувалися під час креслення, він спорудив на кафедрі хрест і присилював єврея стати перед ним навколішки. Він міцно тримав його, хоч той всіляко опирався: Дідеріх був сильний! Сильним робили його загальне схвалення; юрба, з якої простягалися руки, щоб йому допомогти; переважна більшість

у школі і поза нею, бо в його особі діяли всі християни Неціга. Як приємно усвідомлювати поділену з іншими відповідальність і колективну провину!

Правда, по тому, як зійшло сп'яніння, стало трохи страшно, але обличчя вже першого вчителя, якого зустрів Дідеріх, повернуло йому всю його мужність: воно виражало зніяковілу прихильність. Інші відверто виявляли йому своє схвалення. Дідеріх посміхався їм покірливо, розуміюче. Відтоді йому стало легше. Клас не міг відмовити пошани тому, хто зажив прихильності у нового класного наставника. За нього Дідеріх досяг становища першого учня і таємного виказника. Принаймні другий з цих почесних станів він зберігав за собою й пізніше. Він був запанібрата з усіма, і коли вони, так собі базікаючи, розповідали про свої витівки, він сміявся спокійним, але щирим сміхом, як серйозний молодий чоловік, що поблажливо ставиться до легковажності інших, — а потім, під час перерви, передаючи викладачеві класний журнал, доповідав йому про все. Він повідомляв також, якими прізвиськами учні наділяли вчителів, і переказував спрямовані проти них бунтарські розмови. Коли він їх повторював, в його голосі ще тремтіли нотки солодкого жаху, з яким він, опустивши повіки, слухав їх. Бо при найменшій спробі замаху на нововладців він відчував якесь спорзне задоволення, котре ворухилося десь у глибині його свідомості, щось подібне до ненависті, яка намагалася похапцем і крадькома насититись. Виказуючи інших, він спокутував власні гріховні потяги.

З другого боку, він здебільшого не відчував ніякої особистої антипатії до тих однокласників, яким своєю діяльністю заважав просуватися вперед. Він діяв, як вірний своєму обов'язкові виконавець, що підкоряється жорстокій необхідності. Після цього він міг підійти до потерпілого і майже цілком щиро пожаліти його. Одного разу з його допомогою спіймали на гарячому учня, якого вже давно запідозрювали в списуванні. Дідеріх підсунув йому, з відома вчителя, рішення математичної задачі, десь посередині якої були навмисне зроблені помилки, хоч результат був правильний. Увечері, після викриття ошуканця, трое-четверо восьмикласників сиділи в саду, коло дверей пиварні, що дозволялося по закінченні гімнастичних ігор, і співали. Дідеріх обрав собі місце біля своєї жертви. Коли вони випили, він поставив кухля, поклав свою руку на сусідову,

віддано глянув йому до віч і з глибоким почуттям заспівав басом:

У мене був товариш,
Такого не знайти...

А втім, рік за роком долаючи шкільну премудрість, він мав непогані оцінки з усіх дисциплін, у жодній з них не переступаючи межі того, що від нього вимагали, і не знаючи нічого в світі поза програмою. Найважча була для нього письмова робота з німецької літератури, і той, хто з цього предмета відзначався, викликав у нього якесь підсвідоме недовір'я.

Коли він перейшов до останнього класу, гімназичний диплом був йому вже забезпечений, і вчителі та батько поклали, що йому треба вчитися в університеті. Старий Геслінг, який в 66-му і 71-му роках увіходив до столиці через Бранденбурзькі ворота, послав Дідеріха до Берліна.

Не зважаючи на те, що мешкати занадто далеко від Фрідріхштрассе, він найняв собі кімнату на Тікштрассе. До університету Дідеріх ходив прямою дорогою і не ризикував заблудитися. Відвідував його він двічі на день, бо ніякого іншого заняття у нього не було, а в проміжках часто плакав з туги за домом. Він написав батькові й матері листа, в якому дякував їм за своє щасливе дитинство. Без потреби він лише зрідка виходив з дому. Він ледве наважувався їсти, боячися витратити всі гроші до кінця місяця. І раз у раз хапався за кишеньку — чи вони ще є там.

Хоч як тоскно йому було на самоті, проте він і досі не пішов з батьковим листом на Блюхерштрассе, до пана Геппеля, уродженця Неціга, фабриканта целюлози, який постачав її панові Геслінгу. На четверту неділю Дідеріх подіслав свою боязкість, і тільки-но назустріч йому пішов перехильцем огрядний, червоновидий чоловік, якого він так часто бачив у батьковій конторі, він здивувався, що не прийшов до нього раніше. Пан Геппель відразу ж заходився розпитувати Дідеріха про весь Неціг і насамперед про старого Бука. Бо хоч борода у Геппеля вже теж була сива, а все ж він, як і Дідеріх, тільки, мабуть, з інших причин, ще будучи хлопчиком, шанував старого Бука. Оце людина — скиньте шапку перед нею! Старий Бук належав до числа тих, кого німецький народ повинен був дуже шанувати, більше, ніж деяких добродіїв, які завжди хотіли все на світі лікувати кров'ю й залізом і ставили за це нації

величезні рахунки. Старий Бук брав участь ще в революції 48 року, був навіть засуджений на кару смерті.

— Авжеж, тим, що ми можемо тут сидіти, як вільні люди,— сказав пан Геппель,— ми завдячуємо таким діячам, як старий Бук.— І він відкрив ще одну пляшку пива.— А тепер хочуть, щоб ми дозволили себе топтати кірасирськими чобітьми...

Геппель вважав себе за вільнодумця і противника Бісмарка. Дідеріх погоджувався з усім, що Геппель казав; він не мав якоїсь певної думки ні про канцлера, ні про свободу, ні про молодого кайзера. Раптом він дуже зніяковів, бо до кімнати ввійшла молода дівчина, яка з першого погляду майже перелякала його своєю красою і елегантністю.

— Моя дочка Агнеса,— сказав пан Геппель.

Дідеріх стояв у своєму занадто широкому сюртуці, мов опудало, і щоким йому густо почервоніли. Молода дівчина простягла йому руку. Вона, певно, хотіла бути гречною, та про що можна було з нею розмовляти? Дідеріх відповів «так», коли вона спитала, чи сподобався йому Берлін, і «ні», коли вона спитала, чи він уже був у театрі. Він аж спітнів від ніяковості і був твердо переконаний, що єдине, чого може бажати ця молода дівчина,— щоб він швидше пішов. Але як звідси піти? На щастя, увійшов крижастий молодик, на прізвище Мальман. Він говорив громовим голосом, з мекленбурзькою вимовою, був, здається, студентом-технологом і наймав кімнату у Геппелів. Він нагадав панні Агнесі, що вони домовилися піти разом на прогулянку. Дідеріха запросили приєднатися. Жахнувшись, він урятувався вигадкою, ніби надворі його чекає знайомий, і відразу ж подався геть. «Слава богу! — подумав він, але водночас щось наче вколало його в серце.— У неї вже є інший».

Пан Геппель перевів його темним передпокоем і запитав, чи його приятель знає Берлін. Дідеріх збрехав, що його приятель берлінець.

— Бо коли ви обоє не знаєте міста, то можете потрапити не до того омнібуса. Ви вже, певно, не раз плутали в Берліні.

І коли Дідеріх це потвердив, пан Геппель був цілком задоволений:

— Це вам не Неціг. Тут біганина забирає півдня. Подумати лише, щоб пройти від вашої Тікштрасе сюди, до Гайльських воріт, вам треба стільки часу, що ви могли б тричі

оббігти весь Неціг... Ну, наступної неділі приходьте обідати!

Дідеріх пообіцяв. Та коли ця неділя настала, він ладен був відмовитись і пішов тільки тому, що боявся батька. Цього разу йому довелося побути з дівчиною навіть сам на сам. Дідеріх удав, ніби зайнятий своїми думками і не має бажання її розважати. Вона хотіла знову заговорити про театр, але він грубо перебив її: на такі дрібниці у нього немає часу. Ах, справді, її тато казав їй, — пан Геслінг вивчає хімію?

— Так. Це взагалі єдина наука, що має право на існування, — заявив Дідеріх, не знаючи, як могло таке спасти йому на думку.

Паяна Геппель упустила сумочку; він нахилився так повільно, що вона підняла її раніше, ніж він устиг це зробити. Все ж таки вона подякувала йому дуже гречно, майже засоромившись. Це розлюстило Дідеріха. «Кокетливі жінки — це щось жахливого», — подумав він. Вона покопалася в сумочці.

— Я все ж загубила його. Мій англійський пластир. Кров іде знову.

Вона розвинула пальця з носової хусточки. Палець був білий, як сніг, і Дідеріхові подумалося, що кров, яка виступила на шкірі, сама повинна просочитися всередину.

— У мене є пластир, — сказав він поквавливо.

Він схопив палець дівчини і, перше ніж вона встигла витерти кров, злизав її.

— Що ви робите?

Він і сам злякався. Суворо насупивши брови, він сказав: — О, мені, як хімікові, доводиться куштувати ще й не такі речі!

Вона посміхнулася.

— Ах, так ви ніби лікар... Як спритно ви це робите, — зауважила вона, дивлячись, як він наліплює пластир.

— Все, — сухо сказав він і одійшов. Йому стало душно. Він подумав: «Коли б тільки більше ніколи не треба було торкатися її шкіри. Вона до огиди м'яка».

Агнеса дивилася повз нього. По короткій паузі вона спробувала знов заговорити:

— Чи нема в нас у Нецігу спільних родичів? — І вона примусила його перебрати з нею кілька родин. Виявилось, що вони далекі родичі.

— Ваша мати ще жива, так? Який ви щасливий! А моя

давно померла. Я теж, певно, недовго проживу. Таке у мене передчуття,—і вона посміхнулася журно й вибачливо.

Дідеріх мовчки визнав її сентиментальність за безглуздя. Ще коротка пауза, і тої миті, коли обоє квапливо заговорили, ввійшов мекленбуржець. Він так міцно стис Дідеріхові руку, що той аж скривився. При цьому Мальман переможно посміхнувся йому прямо в очі. Безцеремонно підсунувши стільця до колін Агнеси, він весело і владно почав розпитувати про різні речі, які стосувалися лише їх обох. Дідеріх був полишений сам на себе, і тут він виявив, що коли на Агнесу дивитися спокійно, то вона вже не така й страшна. Власне, вона не була гарна. Мала занадто маленький, донизу загнутий ніс, а перенісся, щоправда дуже вузьке, вкрило ластовиння. Її жовтаво-карі очі були занадто близько одне від одного й щулились, коли вона на когось дивилася. Губи дуже тонкі, все обличчя завузьке. «Якби ж не таке густе темно-руде волосся над чолом при такій білоті обличчя...» Він був задоволений також з того, що ніготь пальця, який він облизавав, був не зовсім чистий.

Увійшов пав Геппель із своїми трьома сестрами. Одна з них прийшла з чоловіком і дітьми. Батько й тітки обняли й поцілували Агнесу. Вони робили це з пересадною сердечністю, але їхні обличчя набували при цьому настороженого вигляду. Молода дівчина була стрункіша й вища від них усіх і трохи неуважно дивилася на них згори вниз, коли вони повисали на її худих плечах. Тільки батькові вона повільно й серйозно відповіла поцілунком на поцілунок. Дідеріх дивився на неї і бачив, як на її скроні під рудим волоссям переплелися на сонячному світлі голубі жилки.

Йому довелося вести до їдальні одну з тіток. Мекленбуржець подав руку Агнесі. Круг довгого сімейного стола шелестіли святкові шовкові сукні. Поли сюртуків були покладені на коліна. Всі відкашлювалися, чоловіки потирали руки. Принесли суп.

Дідеріх сидів далеко від Агнеси і не міг її бачити, не нахилиючись вперед, чого він старанно уникав. Його сусідка не звертала на нього уваги, і він з'їв дуже багато смаженої телятини й цвітної капусти. Він слухав, як докладно обговорювали страви, і мусив підтвердити, що вони справді смачні. Агнесу відмовляли їсти салат, радили їй пити червоне вино, питали, чи взувала сьогодні вранці

калоші. Геппель, звертаючись до Дідеріха, розповів, що допіру на Фрідріхштрасе він і його сестри якось згубили одне одного з очей і зустрілися вже тільки в омнібусі.

— У Нецігу з вами такого трапитися не може! — з гордістю крикнув він йому через стіл.

Мальман і Агнеса розмовляли про якийсь концерт. Вона неодмінно хотіла піти, тато їй, напевно, дозволить. Геппель лагідно заперечував, і хор тіток підтакував йому. Агнесі слід рано лягати і скоріше виїхати на свіже повітря: протягом зими вона перевтомилася. Дівчина сперечалась:

— Ви ніколи не випускаєте мене з дому. Ви нестерпні.

Дідеріх усією душею був на її стороні. Він відчув у собі порив героїзму; йому хотілося зробити так, щоб вона могла здійснювати всі свої бажання, щоб вона була щаслива і цим завдячувала йому... Тут Геппель спитав його, чи не піде й він на концерт.

— Не знаю, — сказав він зневажливо і глянув на Агнесу, яка нахилилася вперед. — Що це за концерт? Я ходжу тільки на такі концерти, де можна пити пиво.

— Цілком слушно, — сказав Геппелів шуряк.

Агнеса замкнулася в собі, і Дідеріх пожалкував про свої слова.

Крему, на який всі напружено ждали, чомусь довго не подавали, Геппель порадив дочці довідатися, в чому справа. Не встигла вона відсунути блюдце з компотом, як Дідеріх скочив з місця — стілець його відлетів до стінки — і твердим кроком поспішив до дверей.

— Марі! Крем! — крикнув він у коридор.

Червоний і не дивлячись ні на кого, повернувся він на своє місце. Але він цілком ясно бачив, що всі вони підморгували одне одному. Мальман навіть глузливо пирхнув. Шуряк сказав з удаваною простодушністю:

— Дуже галантно! Так і треба!

Геппель тепло посміхався Агнесі, яка не підводила очей від блюдця з компотом. Дідеріх так уперся коліном у дошку стола, що вона піднялася. Він думав: «О боже, о боже, краще б я цього не робив!»

Після обіду він подав руку всім і лише постарався непомітно уникнути Агнеси. У вітальні за кавою він старанно вибирав собі місце там, де широка Мальманова спина затуляла дівчину від нього. Одна з тіток спробувала втягти його в розмову.

— Що ви вивчаєте, молодий чоловіче? — спитала вона.

- Хімію.
- Ах, так, фізику?
- Ні, хімію.
- Ах, так.

І, хоч почала вона дуже поважним тоном, далі цього діло не пішло. Дідеріх назвав її про себе дурепою. І загалом усе товариство йому було не до вподоби. Він спостерігав його з неприязним сумом, аж поки не розійшлися останні з родичів. Агнеса з батьком проводжали їх до дверей. Геппель, повернувшись, був дуже здивований, заставши Дідеріха самого у вітальні. Він помовчав, вичікуючи, потім поліз був до кишені. Коли ж Дідеріх зненацька, не попросивши грошей, почав прощатися, Геппель виявив велику сердечність.

— Я перекажу від вас вітання моїй дочці,— сказав він навіть і, трохи подумавши, вже коло дверей додав: — Наступної неділі приходьте до нас знову.

Дідеріх твердо поклав більше не переступати порога цього дому. Проте другого дня він кинув усі свої справи і довго блукав містом, розпитуючи, де можна купити квиток на концерт для Агнеси. Насамперед він почав шукати на вивішених біля каси афішах прізвище віртуоза, про якого згадувала Агнеса. Чи ж це він? Чи таке було його прізвище? Дідеріх зважився. Але коли дізнався, що квиток коштує чотири марки п'ятдесят, у нього з переляку очі полізли на лоба. Стільки грошей за те, щоб глянути на якогось там музиканта! Якби можна було просто піти звідси геть! Коли він заплатив і вийшов на вулицю, то спочатку обурився цим шахрайством. Потім згадав, що це ж для Агнеси, і сам зворушився власним вчинком. Протискуючись крізь юрбу, він ще більше розчулився і почував себе ще щасливішим. Це були перні гроші, які він витратив на іншу людину.

Він поклав квитка до конверту, нічого більше не додавши, і, щоб себе не виказати, написав адресу каліграфічним почерком. Коли він стояв коло поштової скриньки, звідкись з'явився Мальман і посміхнувся глузливо. Дідеріх відчув, що його бачать наскрізь; він втупив очі в свою руку, яка щойно вкинула листа. Але Мальман лише виявив намір оглянути Дідеріхове житло. І прийшов до висновку, що в кімнаті у того, як у літньої дами. Навіть кавника той привіз із собою з дому! Дідеріх зашарівся від сорому. Коли Мальман зневажливо розгортав і швидко закривав під-

ручники хімії, Дідеріхові ставало соромно і за свій ґах. Мекленбуржець розлігся на дивані і запитав:

— То як вам подобається Геппелівна? Гарна цяпечка, га? Ну, він знову червоніє! Беріться за неї! Я відступаю її, якщо вона вас цікавить. В мене на прикметі п'ятнадцятеро інших.

І коли Дідеріх недбало відмовився, Мальман вів далі:

— Слухайте, нею варто зайнятись. Або ж я зовсім не розуміюся на жінках. Це руде волосся! А хіба ви не помітили, як вона дивиться на хлопця, коли думає, що ніхто цього не бачить?

— На мене вона не дивилася, — сказав Дідеріх ще зневажливіше. — Та мені плювати на це.

— Діло ваше! — Мальман шалено зареготав, після чого запропонував трохи повештатись. Вони почали мандрувати по пиварнях. Коли засвітилися перші газові ліхтарі, обов'язково були п'яні. Трохи пізніше, на Лейпцігерштрассе, Дідеріх без будь-якого приводу дістав від Мальмана доброго ляпаса. Він сказав: «Ой! Це ж...» — слово «нахабство» він не насмівився сказати. Мекленбуржець поплескав його по плечу: «Це так, по-дружньому, хлопче! Тільки по дружбі!» — і після цього забрав у Дідеріха його останні десять марок... По чотирьох днях Мальман застав його ослабим від голоду і великодушно дав йому три марки з грошей, які встиг тим часом позичити у когось іншого. В неділю у Геппелів — якби не порожній шлунок, Дідеріх, може б, не прийшов — Мальман розповів, що Геслінг розтринькав усі свої гроші і повинен хоча б сьогодні наїстися досхочу. Геппель і його шуряк співчутливо сміялися, але Дідеріх пожалкував, що народився на світ, коли відчув на собі сумний, допитливий погляд Агнеси. Вона зневажала його! В розпачі він утішав себе: «Все одно вона зневажала мене й до цього!» Тут вона спитала, чи не він прислав їй квитка на концерт. Усі обернулися до нього.

— Дурниця! Це мені й на думку не спадало! — відповів він так негречно, що всі повірили. Агнеса повільно відвела погляд. Мальман запропонував дамам цукерки і поставив коробку перед Агнесою. Дідеріх не звертав на дівчику уваги. Він їв ще більше, ніж минулого разу. Все одно всі думають, ніби він тільки для цього сюди й прийшов!

Коли зайшла мова про те, щоб поїхати пити каву до Грюневальду, Дідеріх відразу ж вигадав, що умовився про побачення. Він навіть додав:

— З людиною, яку я в жодному разі не можу примусити чекати.

Геппель поклав йому на плече свою повну руку, глянув на нього знизу, примруживши очі, і півголосом сказав:

— Не бійтеся, ви, звичайно, мій гість.

Але Дідеріх з обуренням запевнив, що не в цьому справа.

— Ну, принаймні заходьте знову, коли буде бажання, — закінчив Геппель, а Агнеса ствердно кивнула головою. Вона, здається, навіть хотіла щось сказати, але Дідеріх не дочекався і пішов. До кінця дня він блукав із самовдоволенням смутком у душі, наче приніс велику жертву. Вечері він самотньо сидів у переповненій пиварні над кухлем пива, підперши голову руками, і час від часу похитував головою з таким виглядом, ніби тільки тепер збагнув свою долю.

Як протистояти Мальману, що силоміць позичав у нього гроші? Наступної неділі мекленбуржець підніс Агнесі букет квітів, але Дідеріх, який прийшов з порожніми руками, міг би сказати: «Цей букет, власне, від мене, панно». Однак він мовчав, почувуючи, що злоститься на Агнесу ще більше, ніж на Мальмана. Мальманове нахабство викликало подив: він міг уночі побігти за незнайомим чоловіком, щоб продати йому циліндра, — хоч Дідеріх аж ніяк не нехтував тою пересторогою, яка таїлася в такій поведінці для нього самого.

Наприкінці місяця, до дня свого народження, він одержав непередбачену суму грошей, заощаджену для нього матір'ю, і з'явився до Геппелів з букетом, не таким уже й великим, щоб не переборщити, а також щоб не роздратувати Мальмана. На обличчі молодої дівчини, коли вона брала квіти, відбилосся хвилювання, і Дідеріх посміхнувся водночас милостиво й зніяковіло. Ця неділя здалась йому надзвичайно святковою; він не збентежився, коли все товариство зібралося йти до Зоологічного саду.

Після того, як Мальман підрахував, що всіх було одинадцять осіб, товариство рушило в дорогу. Всі зустрічні жінки, як і Геппелеві сестри, були одягнені не так, як у будень: можна було подумати, ніби сьогодні вони належали до вищого стану або дістали спадщину. Чоловіки були в сюртуках — мало хто з них у чорних штанах, як Дідеріх, — і майже всі в солом'яних капелюхах. Бічна вулиця, на яку вони звернули, лежала широка, рівна й по-

рожня — ані людей, ані кінського кізяка. Тільки один раз вони побачили гурт малих дівчаток, обвішаних кругом бантами, в білих сукнях і чорних панчохах; побравшись за руки, вони кружляли в танку й верескливо співали. Далі, на шумливій вулиці, спітнілі матрони штурмували омнібус; поряд з їхніми розпаленими червоними обличчями крамарчуки, що завзято боролися з ними за місця, здавалися неймовірно блідими. Всі прагнули вперед, усі поривалися до якоїсь мети, де, нарешті, мала початися втіха. Всі обличчя ясно виражали одне: «Годі, ми удосталь напрацювалися!»

Дідеріх показав себе перед дамами справжнім берлінцем. У трамваї він одвоював для них кілька місць. Якомусь пасажирові, що збирався сісти на одне з них, він завадив це зробити, з усієї сили наступивши йому на ногу. Пасажир закричав: «Груб'яні!» — Дідеріх відповів йому в такому ж дусі. Потім виявилось, що це Геппелів знайомий, і, коли їх відрекомендували один одному, Дідеріх і той пасажир тут-таки показали зразки лицарської чемності. Ніхто з них не хотів сідати, щоб другому не довелося стояти.

За столом, у Зоологічному саду, Дідеріхові випало сісти поряд з Агнесою — чому сьогодні все складалося так щасливо? — і коли зразу ж після кави вона схотіла поглянути на звірів, він шумно підтримав її. Він був цього разу надзвичайно ініціативний. Перед вузьким проходом між клітками в дикими звірами дами завернули назад. Дідеріх запропонував Агнесі супроводжувати її.

— Краще візьміть із собою й мене, — сказав Мальман. — Коли справді якась гратина вискочить...

— То ви її також не вставите, — заперечила Агнеса і під регіт Мальмана ввійшла в прохід. Дідеріх рушив слідом. Його пройняв страх: перед звірами, які беззвучно кидалися до нього справоруч і зліворуч, обдаючи своїм диханням, і перед молодого дівчиною, пахощі якої сягали його. В кінці проходу вона обернулася і сказала:

— Терпіти не можу хвастощів!

— Справді? — спитав Дідеріх, охоплений радістю.

— Сьогодні ви милий, — сказала Агнеса.

Дідеріх відповів:

— Я б хотів, власне, завжди бути таким.

— Справді? — тепер легко затремтів її голос. Вони подивилися одне на одного, кожне з таким виразом обличчя,

ніби він цього не заслужив. Молода дівчина жалісно сказала:

— Який нестерпний сморід від цих звірів.

І вони пішли назад.

Мальман зустрів їх.

— Я хотів лише подивитися, чи ви не втекли.

Потім він одвів Дідеріха вбік.

— Ну? Як там з дівчиськом? І у вас ладиться? Я вам зразу сказав, що це річ не складна.

Дідеріх не відповідав.

— Ви, мабуть, добре взялися за неї? Знаєте що? Я пробуду в Берліні ще тільки один семестр, а потім можете бути моїм наступником. А до того часу будьте ласкаві почекати...— Його маленьке обличчя над величезним тулубом раптом стало східним.— Мій дружочку!

І він відпустив Дідеріха.

Той дуже перелякався і більше не наважувався наблизитись до Агнеси. Не дуже уважно слухаючи, що їй говорив Мальман, вона гукнула батькові через плече:

— Тату, сьогодні гарний день, я почувуюся дуже добре.

Геппель узяв доччину руку в свої, удаючи, ніби міцно стискає, хоч насправді ледве торкався її. Його світлі очі сміялися і були вологі. Коли родичі попрощалися, він покликав до себе дочку і обох молодих людей і заявив їм, що цей день треба відсвяткувати: вони прогуляються до Унтер ден Лінден і після цього деє поведеряють.

— Тато загуляв! — вигукнула Агнеса і обернулася до Дідеріха. Але він не підвів очей. В трамваї він виявив таку незграбність, що його відтіснили далеко від інших; а в натовпі на Фрідріхштрасе він і Геппель відстали. Раптом Геппель зупинився, розгублено обмацав свого живота і спитав:

— Де мій годинник?

Годинник зник разом з ланцюжком. Мальман сказав:

— Ви давно в Берліні, пане Геппелю?

— Певна річ! Тридцять років я тут, але ж такого зі мною ще не траплялося.— І, попри все, з гордістю додав: — Бачте,— і Геппель обернувся до Дідеріха,— в Нецігу такого взагалі бути не може!

Отже, замість вечеряти, довелося піти в поліційний участок і скласти протокола. Агнеса закашлялася. Геппель здригнувся.

— Ми всі, мабуть, стомилися,— пробурмотів він.

З удаваною веселістю попрощався він з Дідеріхом, який ніби не помітив простягнутої Агнесиної руки і незграбно скинув капелюха. Раптом, раніше ніж Мальман збагнув, у чому річ, він з надзвичайною спритністю вскочив до омнібуса, що проходив мимо. Він був урятований! А незабаром почнуться канікули! Він усього здихався. Вдома він, щоправда, гучно жбурнув на підлогу найважчі із своїх підручників хімії. Він уже взявся був за кавника. Та десь риннули двері, і він зразу ж кинувся піднімати все з підлоги. Потім тихо сів у самий куточок дивана, підпер голову руками і заплакав. Якби спочатку все не йшло так добре! Вона спіймала його на гачок. Дівчата завжди так роблять: удають, ніби ти їм подобаєшся, а насправді глузують з тебе з таким от, як той. Дідеріх глибоко усвідомлював, що суперничати з таким суб'єктом йому нема чого. Він порівнював себе з Мальманом і не міг ніяк припустити, щоб знайшлася дівчина, яка б віддала йому перевагу над мекленбуржцем. «Що я уявив собі? — думав він. — Дурня була б та, яка б закохалася в мене!» Він дуже боявся, щоб Мальман не прийшов з іще страшнішими погрозами. «Вона зовсім мені не потрібна. Коли б скоріше поїхати звідси!» Кілька днів він у смертельному страху просидів удома за замкненими дверима. Коли надійшли гроші, він поїхав з Берліна.

Мати здивовано й ревниво допитувалася, що з ним трапилося. Минуло так мало часу, а син став зовсім дорослий. — Так, берлінські бруки...

Коли вона висловила бажання, щоб він не повертався до Берліна, а поїхав до якогось маленького університетського міста, Дідеріх з радістю погодився. Батько вважав, що це має свої «за» і «проти». Дідеріхові довелося докладно розповісти йому про Геппелів. Чи бачив він фабрику? Чи навідувався він до інших ділових знайомих? Геслінг хотів, щоб Дідеріх використав канікули для ознайомлення з виробництвом паперу на його фабриці.

— Я вже не такий молодий, і осколок гранати давно мене так не тривожив.

При першій можливості Дідеріх старався втекти, щоб забратися в Геббельхенський ліс або прогулятися берегом струмка біля сільця Гоце і помилуватися природою. Тепер він цього навчився. Йому вперше уявилось, що далекі гор-

би такі сумні і мають вигляд великої туги, а сонце й дощ з неба — це ніби його, Дідеріха, палке кохання і сльози. Бо він багато плакав. Він спробував навіть писати вірші.

Зайшовши одного разу до аптеки, він побачив за прилавком свого шкільного товариша Готліба Горнунга. «Так, я вирішив цим літом погратися трохи в аптекаря», — пояснив той. Він якось уже навіть отруївся ненароком і потім корчився від болю, як угор. Все місто говорило про це! Та восени він поїде до Берліна, щоб теоретично вивчити всю цю премудрість. Чи весело в Берліні? Зрадивши із своєї переваги, Дідеріх почав вихвалитися своїми берлінськими пригодами. Аптекарь пообіцяв:

— Удвох ми перевернемо Берлін догори ногами!

І Дідеріхові не стало сміливості сказати «ні». Думка про університет у маленькому містечку була відкинута. Наприкінці літа — Горнунгові лишилося ще кілька днів практики — Дідеріх повернувся до Берліна. Він покинув кімнату на Тікштрассе. Рятуючись від Мальмана і Геппелів, він оселився в іншому кінці міста, аж коло Гезундбруннена. Там став чекати на Горнунга. Але Горнунга ще й досі не було, хоч він повідомив, що виїздить. А коли той, нарешті, з'явився, на ньому була зелено-жовто-червона шапочка. Один з колег зразу ж завербував його в корпорацію. Дідеріхові також слід вступити до неї, це «Нова Тевтонія», корпорація обраних, сказав Горнунг: самих лише фармацевтів там шість чоловік. Дідеріх приховав свій страх під машкарою зневаги, та це не допомогло. Горнунг уже розповів про нього, і він, треба думати, не осоромить його: він повинен хоч раз побувати там.

— Та лише один раз, — твердо сказав Дідеріх.

Цей «раз» тривав доти, поки Дідеріх не опинився під столом і поки його не винесли. Коли він проспався, за ним прийшли, щоб разом відправитись на ранковий кухоль пива. Дідеріх сподобився звання «товариша по чарці».

Дідеріх зразу відчув себе на своєму місці. Він потрапив у широке коло людей, де ніхто не робив йому нічого поганого і де від нього лише вимагали, щоб він пив. Сповнений вдячності і доброзичливості, він цокався з кожним, хто до нього лив. Пити чи не пити, сидіти чи стояти, розмовляти чи співати — все це здебільшого залежало не від нього самого. Все робилося за голосною командою, і той, хто діяв за нею, жив у злагоді і з самим собою, і з усім світом. Коли

Дідеріх уперше не спіткнувся на «саламандрі»¹, він посміхнувся своїм сусідам, майже засоромлений своєю досконалістю!

Та це були дрібниці проти його успіхів у співах! У школі Дідеріх належав до найкращих співаків. І вже першу збірку пісень, з якою йому довелося познайомитись, знав напам'ять, навіть сторінки, на яких була та чи інша пісня. Тепер йому досить було сунути пальця в мокрий від пива студентський пісенник, щоб раніше від усіх знайти номер, який збиралися співати. Часто він протягом цілого вечора з побожністю ловив кожен рух губів їхнього голови: чи не дійде черга до його улюбленої пісні? Тоді він починав хоробро гудіти: «Де к бісу їм знати, що волею зветься». Він чув, як поруч нього буркотів товстий Деліч, і йому було так затишно сидіти в напівтемряві низького старовинного погрібця з шапочками, що висіли на стіні, в колі роззявлених ротів, які пили й співали те ж саме, вдихати запах пива і пітного тіла. Під кінець вечора йому здавалося, ніби всі вони становлять єдине велике пітне тіло. Він розчинився в корпорації, яка думала й хотіла за нього. І це робило його мужчиною, підносило у власних очах, він пишався честю належати до корпорації. Ніхто не міг вирвати його з її середовища, завдати лиха йому одному! Посмів би Мальман тепер прийти і взятися за старе. Замість Дідеріха проти нього стало б двадцять чоловік! Дідеріхові навіть хотілося, щоб той прийшов, такий безстрашний він був. Ще краще, щоб той прийшов з Геппелівною, нехай би вона подивилась, яким став Дідеріх, тоді б він був відомщений!

Найбільшу симпатію почував він до найлагіднішого з усіх, свого сусіда, товстуна Деліча. Чимсь глибоко заспокоювала, викликала довіру ця лискуча, біла і сповнена гумору маса жиру, яка внизу широко розпливалась до рівня стола і там, ніби зробивши все можливе, осідала без руху, коли не брати до уваги підіймання й опускання пивного кухля. Деліч, як ніхто інший, був тут на своєму місці: хто бачив, як він сидить, забував, що коли-небудь Деліч буває на ногах. Він був створений виключно для того, щоб сидіти за столом, заставленим пивом. Його штани, що в усякому іншому стані меланхолійно висіли мішком, набирали під час сидіння свого справжнього вигляду і дуже

¹ Тост, під час якого кухоль пива належало випити в три ковтки і після кожного постукути денцем об стіл.

надувались. Так само, як і зад, Делічеве обличчя розцвітало тільки за столом. Тоді воно сяло життєрадісністю і товстун ставав дотепним.

Відбувалася справжня драма, коли який-небудь юний фукс¹, бажаючи пожартувати, відбирав у нього кухоль. Деліч пальцем не ворухив, але на його обличчі, яке поверталось, коли він стежив за відібраним кухлем, відбивалися раптом усі бурі й скорботи життя, і він вигукував крикливим тенором із саксонським акцентом:

— Хлопче! Дивись, не розлий! І взагалі в якій речі ти позбавляєш мене поживи? Це підла, злісна крадіжка моїх засобів до існування, і я можу зацізувати тебе до суду!

Якщо жарт тривав занадто довго, Делічеві товсті білі щоки обвисали, і він починав принижено просити. Але як тільки йому повертали його пиво — скільки всеосяжного примирення в його посмішці, який привітний погляд! Він говорив:

— Ти все ж таки добрий хлопець! За твоє здоров'я! — І, випивши, стукав покривкою: — Обер-кельнере!

За кілька годин Делічів стілець, бувало, обертався разом із ним, і Деліч нахилив голову над раковиною. Вода дзюрчала, а Деліча душив глухий клекіт у горлі, і його товариші по чарці, підхльостувані цими звуками, гнали до туалету. З кислим обличчям, та вже готовий до нових жартів, Деліч знов присував свого стільця до столу.

— Ну, тепер знову все гаразд,— заявляв він.— Про що ви тут говорили, поки я був зайнятий в іншому місці? Невже вам більше нема про що розмовляти, як про бабів? А що мені дадуть за бабу? — Голос його став гучніший.— Кухля прокислого пива, та й того не дадуть. Гей, обер-кельнере!

Дідеріх був з ним згодний. Тепер він знав жінок, він більше з ними не матиме нічого до діла. Незрівнянно вищі ідеали таїло в собі пиво.

Пиво! Алкоголь! Сиди і пий скільки завгодно, пиво не схоже на кокетливих жінок, воно не зрадить і заспокоїть. За кухлем пива не треба витрачати сили, не треба чогось хотіти й добиватись, як у жінок. Усе приходить само собою. Ковтнеш, і вже дечого досяг: людина піднесена на висоти життя і вільна, внутрішньо вільна. Хай навіть поліція оточить шинок: випите пиво перетворилось у внутрішню сво-

¹ Ф у к с — студент-новак у корпорації.

боду. Екзамени начебто вже складені. Почуваєш, ніби ти вже закінчив університет, ніби ти вже доктор! Становище в суспільстві виборене — ти багатий і маєш вплив: директор величезної фабрики фотолистівок або клозетного паперу. Тисячі людей користуються наслідками твоєї праці. З-за столу, заставленого пивом, думка людини линула над світом, уявляла собі великий взаємозв'язок явищ, зливалася зі світовим духом. Справді, пиво підносило того, хто його пив, так високо, що він знаходив бога!

Дідеріх охоче прожив би так довгі роки. Та «новотевтони» не дозволили йому цього. Майже з першого дня вони взялися вихвалити перед ним духовні і матеріальні переваги повної належності до корпорації; потроху вони почали вербувати його все відвертіше. Даремно Дідеріх посилався на своє визнане становище «товариша по чарці», з яким він зжився і яке його задовольняло. Вони відповідали, що мета студентського об'єднання — виховання мужності та ідеалізму — не досягається самою лише пиятикою, хоч як багато вона дає. Дідеріх затремтів, він дуже добре розумів, куди все це веде. Вони хотіли примусити його битися на дуелі! Йому й раніше бувало моторошно, коли вони своїми палицями розтинали повітря, зображуючи удари, що їх вони немовби завдавали один одному, або коли один з них приходив у чорній шапочці, і від нього пахло йодоформом. Тепер Дідеріх думав пригнічено: «Навіщо я лишився у них і став «товаришем по чарці»! Відтак мені цього не уникнути».

Так воно й сталося. Та вже перша спроба заспокоїла його. Він був настільки ретельно закутаний, шолом і окуляри так його захищали, що з ним не могло трапитися нічого поважного. Не маючи підстав заперечувати, він підкорявся команді так само охоче й слухняно, як під час пиятики, то ж навчився фехтування скоріше від багатьох інших. Від першого уколу він мало не знепритомнів: він відчув, як по щоці тече кров. Але коли йому наклали шов, він ладен був танцювати від щастя. Він картав себе, що міг підозрівати цих добродушних людей в небезпечних намірах. Саме той, кого він найбільше боявся, взяв його під свою опіку і став його добрим наставником.

Вібель був юристом, і вже це одне забезпечувало йому Дідеріхову покору. Не без жалю до самого себе дивився Дідеріх на англійські сукна, в які одягався Вібель, і на кольорові сорочки, які той носив поперемінно, а потім усі

зразу віддавав прати. Але найбільше пригнічували Дідеріха Вібелеві манери. Коли він з легким елегантним уклонном цокався з Дідеріхом, той втрачав останній спокій, обличчя його виражало страдницьке напруження, він проливав половину і давився другою. Вібель розмовляв тихим, гордовитим, аристократичним тоном.

— Що не кажи, — любив він повторювати, — а манера — не пуста штука.

Коли він процідив останні два слова, його випнуті губи нагадували маленьку чорну мишачу нірку. Дідеріха щоразу вкидало в побожний дрозж від таких аристократичних манер. Все у Вібеля здавалось йому витонченим: і те, що рудуваті вусики росли у нього під самим носом, і те, що довгі нігті загиналися донизу, а не вгору, як у Дідеріха, і сильний запах самця, що йшов од Вібеля, і навіть його настовбурчені вуха, що так виразно відтіняли наскрізний проділ, і очі, прикриті опуклими повіками, мов у kota. Сностерігаючи це все, Дідеріх завжди відчував свою нікчемність. І відколи Вібель заговорив з ним і навіть став його заступником, Дідеріхові почало здаватися, наче тепер лише він дістав право на існування. Йому хотілося вдячно помахати хвостом. Його серце ширпало від щастя й захвату. Якби він посмів дати волю своїм бажанням, він теж хотів би мати таку ж червону шию і завжди потіти. Що за недосяжна мрія — шепелявити, як Вібель!

І от Дідеріхові було дозволено прислужувати йому, він став його «лейб-фуксом»! Він був при Вібелеві, коли той прокидався, подавав йому одержу. Вібель неакуратно платив хазяйці і тому не ладив з нею, то ж Дідеріх варив йому каву й чистив черевики. За це він мав право скрізь супроводжувати його. Коли Вібель заходив до туалету, Дідеріх стояв, чатуючи за дверима, і шкодував, що при ньому нема рапіри, якою б він міг салютувати Вібелю.

Вібель заслуговував на це. Адже честь корпорації, в якій коренилась також і Дідеріхова честь та вся його самосвідомість, якнайблискучіше втілювались у Вібелі. Він бився за «Нову Тевтонію» з ким завгодно. Розповідали, що одного разу він провчив члена корпорації Віндо-боруссів, чим, безперечно, дуже сприяв піднесенню престижу «Нової Тевтонії»! Крім того, він мав родича в Другому гвардійсько-гренадерському полку кайзера Франца-Йосифа, і щоразу, коли Вібель згадував про свого кузена фон Кляпке, вся «Нова Тевтонія» задоволено схиляла голови. Дідеріх нама-

гався уявити собі когось із Вібелів у мундирі гвардійського офіцера, але такого шику не можна було собі уявити. Та от одного разу, коли він, видихаючи навколо пахонці, вийшов разом з Готлібом Горнунгом з перукарні, де голився щодня, то на розі побачив Вібеля з якимсь скарбником. Так, помилка не могло бути: це був скарбник, і коли Вібель помітив, що вони наближаються, він повернувся до них спиною. Вони також відвернулися і мовчки твердою ходюю пішли назад, не дивлячись один на одного й не обмінявшись ні словом. Кожен припускав, що схожість скарбника з Вібелем впала в очі і другому. А може, інші давно вже знали правду? Та для всіх честь «Нової Тевтонії» була надто дорога, щоб не тільки мовчати, але й забути бачене. Коли Вібель знову проказав «мій кузен фон Кляпке», Дідеріх і Горнунг уклонилися разом з усіма, задоволені, як завжди.

Дідеріх уже навчився володіти собою, навчився правил пристойності, корпоративного духу, навчився дбати про ідеали. Тільки з жалем і огидою думав він про своє минуле злиденне життя бродячого дикуна. Тепер в його життя ввійшли порядок і обов'язок. У точно визначені години він приходив на квартиру до Вібеля, у фехтувальний зал, до перукаря і на ранковий кухоль пива. Післяобіднє вештання містом знову приводило до ливарні, і кожен крок робився в корпорації під наглядом, з дотриманням усіх тонкощів етикету і взаємною поштивістю, яка, проте, не виключала добродушної грубості. Одного разу коло дверей туалету Дідеріх зіткнувся з одним із своїх університетських однокашників, з яким досі підтримував тільки офіційні стосунки, і, хоч обоє вони ледве стояли на ногах, ні один з них не хотів пройти раніше за другого. Довго розсипалися вони компліментами один перед одним, аж поки обоє, силою настійної потреби, налітаючи один на одного, як два кабани, вдерлися до дверей, так що аж лопатки затріщали. Це було початком їхньої дружби. Переживши разом хвилини людської слабості, вони й потім, за офіційною вишивкою, сідали поруч, пили на брудершафт і називали один одного «свинкою» і «бегемотом».

Не завжди корпоративне життя поверталось своєю веселою стороною. Воно потребувало жертв; воно привчало мужньо зносити скорботу. Сам Деліч, що так часто був джерелом веселощів, завдав «Новій Тевтонії» горя. Якось уранці, коли Дідеріх і Вібель зайшли до нього, він стояв

перед умивальником і лише встиг сказати: «А, це ви? Вас сьогодні теж мучить спрага?» — як раптом, перш ніж вони встигли підхопити його, упав на підлогу разом з тазом і глеком. Вібель обмацав його: Деліч не поворухнувся.

— Розрив серця, — коротко сказав Вібель.

Твердим кроком він підійшов до дзвоника. Дідеріх підняв черепки і витер підлогу. Потім вони перенесли Деліча на ліжко. Нестримному хазяйчиному голосінню вони протиставили сувору витримку, гідну членів їхньої корпорації. Потім пішли виконувати необхідні формальності. Дорогою, розмірено крокуючи в ногу з Дідеріхом, Вібель сказав із стоїчною зневагою до смерті:

— Це може статися з кожним із нас. П'ятника — не жарти. Кожен повинен це розуміти.

Дідеріх поділяв загальний урочистий настрій, викликаний тим, що Деліч лишився вірний своєму обов'язкові і помер на полі честі. З гордістю ішли вони за труною. «Нова Тевтонія» — наш стяг!» — можна було прочитати на кожному обличчі. Спустивши прикрашені кrepом рапіри, вони стояли на цвинтарі із зосередженими обличчями воїнів, в яких найближча битва може відібрати життя так, як попередня забрала його в їхнього товариша; похвали покійникові, про якого найстаріший член корпорації сказав, що він заслужив найвищої нагороди в школі мужності та ідеалізму, розчулили їх усіх, ніби стосувалися їх самих.

На цьому Дідеріхове учнівство скінчилося, бо Вібель вийшов з корпорації, щоб підготуватися до екзамену на референдарія; і відтепер Дідеріх мусив самостійно запроваджувати в життя перейняті в нього принципи і вцеплювати їх новакам. Він робив це суворо, свідомий своєї високої відповідальності. Горе новакові, що заслужив «великого келиха»! Не минуло й п'яти хвилин, як він навпомацки, тримаючись за стіни, вибрався із зали. Одного разу трапилось щось жахливе: новак пройшов у двері раніше за Дідеріха. За кару йому була восьмиденна заборона цокатися з ним під час п'ятйки. Не пиха і не себелюбство керували Дідеріхом: лиш його висока думка про честь корпорації. Він сам був тільки людиною — отже, нічим; всі його права, все його значення і вага впливали з корпорації. Навіть фізично він завдячував їй усім: округлістю білого обличчя, черевцем, яке викликало у новаків таку пошану, привілеєм приходити на публічні урочистості у високих чоботях, із стрічкою через плече та в кольоровій шапочці, втіхою носи-

ти мундира! Звичайно, він досі повинен був поступатися місцем лейтенантові, оскільки корпорація, до якої належав лейтенант, була, безперечно, вища; та принаймні він міг не боятися трамвайного кондуктора, той не наважиться нагрімати на нього. Його мужність була грізно накреслена на його обличчі рубцями, що перетинали підборіддя, борознили щоки і вривалися в коротко обстрижений череп, — і яка то радість мати змогу щодня доводити її кожному! Якось несподівано трапилася блискуча нагода. Він, Готліб Горнунг і покоївка їхньої хазяйки втрьох були на танцях у Галензее. Вже кілька місяців друзі спільно наймали приміщення, де прислужувала гарненька дівчина; обоє вони робили їй незначні подарунки і в неділю їздили разом з нею за місто. Що ж до того, чи домігся Горнунг у неї того ж самого, що й він, то про це Дідеріх мав свої власні припущення. Офіційно і від імені корпорації це було йому невідомо.

Роза була гарно одягнена, і на балу охочих залицятися до неї знаходилося чимало. Щоб протанцювати з нею ще одну польку, Дідеріх змушений був нагадати, що він купив їй рукавички. Він уже віддав їй, як личить перед танцем, церемонний уклін, як раптом хтось несподівано втерся поміж них і потяг Розу до танцю. Дідеріх розгублено дивився їм услід з неясною свідомістю, що безкарно лишати цього не можна. Але ще раніше, ніж він встиг щось вирішити, якась дівчина, протовпившись крізь танцюючі пари, кинулася до Рози, дала їй ляпаса і грубо вирвала її з кавалерових рук. Побачивши це, Дідеріх зразу ж попрямував до Розиного викрадача.

— Шановний пане, — сказав він, твердо дивлячись йому в очі, — ваша поведінка обурлива.

Той відповів:

— Хай так!

Вражений таким незвичним поворотом офіційної розмови, Дідеріх пробелькотів:

— Грубіян!

Той чітко відповів:

— Бовдур, — і зареготав.

Зовсім приголомшений такою зневагою до етикету, Дідеріх хотів уже вклонитися й відійти, але той раптом штовхнув його в живіт, і тієї ж миті вони вже каталися по підлозі. Серед вереску і підохочувальних вигуків вони боролися доти, доки їх не розборонили. Готліб Горнунг, який

допомагав шукати Дідеріхове пенсне, зненацька крикнув: «Он він чкурнув!» — і кинувся навздогін. Дідеріх за ним. Вони підбігли саме тоді, коли Дідеріхів супротивник з якимось супутником сідав на візника, і найняли першого, що їм трапився. Горнунг твердив, що корпорація не може цього дарувати.

— Погань, сам тікає, а про даму забув.

Дідеріх заявив:

— Щодо Рози, то для мене вона більше не існує.

— Для мене теж.

Дорогою вони дуже хвилювалися.

— Чи доженемо їх? У нас не коняка, а якась шкапа.

— А що, як цей мужлай не зможе відповісти за свої вчинки на дуелі?

Було вирішено: «Тоді інцидент офіційно не відбувся».

Перший візник спинився в західній частині міста, біля цілком пристойного будинку. Двері зачинилися Дідеріхові й Горнунгу перед самим носом. Вони вирішили чекати. Стало прохолодно, вони ходили туди й сюди перед будинком, двадцять кроків уліво, двадцять кроків управо, не спускаючи очей з парадного ходу, і повторювали ті ж самі грізні й багатозначні слова. Тут може йтися лише про пістолети! Цього разу за честь «Нової Тевтонії» ворог заплатить дорого! Аби тільки той не був справді якимсь мужлаєм!

Нарешті з'явився швейцар, і вони почали його розпитувати. Вони намагалися описати йому молодих людей, але виявилось, що у жодного з них не було якихось особливих примет. Горнунг ще завзятіше за Дідеріха наполягав на тому, що треба чекати, і вони ще дві години ходили туди й сюди, аж поки з дому вийшло двоє офіцерів. Дідеріх і Горнунг вирячили очі, не будучи певні, що тут нема якої помилки. Офіцери зникнули. Один неначе навіть зблід. Тоді Дідеріх зважився. Він підійшов до зблідлого офіцера:

— Шановний пане...

Голос не слухав його. Лейтенант зникло сказав:

— Ви, мабуть, помиляєтесь.

Дідеріхові вдалося вимовити:

— Аж ніяк. Я змушений вимагати задоволення. Ваша поведінка...

— Я вас зовсім не знаю, — пробелькотів лейтенант.

Але його товариш прошепотів йому: «Так діла не буде». Він узяв у нього візитну карточку, приклав до неї свою

і простяг обидві Дідеріхові. Дідеріх подав свою, потім прочитав: «Альбрехт граф Тауерн-Беренгейм». І вже не читаючи другої, став покvapливо і старанно уклонятися. Тим часом другий офіцер звернувся до Готліба Горнунга:

— Мій друг, звичайно, дозволив собі тільки невинний жарт. Проте він ладен дати перше-ліпше задоволення; я хочу тільки заявити, що образливих намірів у нього не було.

Його супутник, до якого він при цьому повернувся, знизав плечима. Дідеріх пробелькотів:

— О, я дуже вдячний!

— Отже, ми можемо вважати, що з цією справою покінчено,— сказав один із них, і обидва офіцери пішли геть.

Дідеріх ще й досі стояв на місці з вогким лобом і затуманеною свідомістю. Зненацька він глибоко зітхнув і повільно всміхнувся.

Після цього в пиварні тільки й розмов було що про цю пригоду. Дідеріх вихваляв перед своїми товаришами по чарці справді лицарську поведінку графа.

— Справжній аристократ завжди лишається вірний собі.

Його вишнуті губи нагадували мишачу нірку, коли він мовив:

— Манери — не пуста штука.

Знову й знову звертався він до Горнунга, як до свідка великої події в своєму житті.

— І все так просто, правда? О, навіть ризиковатий жарт не сльняє цих панів. І як він поведився: б-бездоганно, кажу я вам! Пояснення його вельможності були такі вичерпні, що я ніяк не міг... Ви розумієте: не можна ж бути грубіяном.

Всі зрозуміли це і запевнили Дідеріха, що «Нова Тевтонія» в цій справі поводитимася цілком пристойно. Візитні карточки обох аристократів обійшли всіх поваків і були прибиті під кайзеровим портретом, між схрещеними рапірами. Не було жодного новотевтона, який би цього вечора не впився.

Семестр закінчився; але у Дідеріха й Горнунга на дорогу додому грошей не було. Вони вже давно не мали грошей на найнеобхідніше. З огляду на ті обов'язки, що їх накладала на Дідеріха належність до корпорації, сума, визначена йому, була збільшена до двохсот п'ятдесяти марок, а проте він багато заборгував. Усі джерела були вичерпані, спраглий погляд бачив навкруги саму висохлу пустелю, і зреш-

тою довелось, хоч як мало це личило лицарям, подумати про стягнення тих грошей, які вони самі свого часу позичили товаришам. Звичайно, за цей час дехто із старих корпорантів встиг забагатіти. Та Горнунг марно шукав таких у своїй пам'яті; тоді Дідеріх згадав про Мальмана.

— До нього можна, — заявив він. — Адже ж він не був у жодній корпорації: це просто негідник і скнара. Спробую все ж таки навідатися до нього.

Але Мальман, побачивши Дідеріха, відразу вибухнув громовим реготом, про який Дідеріх майже забув і який зразу збавив йому хоробрості. Який Мальман нетактовний! Адже ж він повинен був відчутти, що тут, в його юридичному бюро видачі патентів, разом з Дідеріхом духовно прирівна вся «Нова Тевтонія», і вже заради неї слід було б поставитися до Дідеріха з пошаною. Дідеріхові здалося, наче його раптом вирвали з якогось єдиного цілого, що вливало в нього силу, і він зненацька опинився перед цією людиною сам на сам. Непередбачене й неприємне становище! Тим простіше виклав він суть справи. О, він не просить своїх грошей, він ніколи не поставився б так до товариша! Коли б Мальман тільки зробив йому послугу і поручився за його вексель. Мальман відкинувся на спинку крісла і поважно, без вагань відповів:

— Ні.

Дідеріх був приголомшений:

— Як це ні?

— Порука за когось суперечить моїм принципам, — пояснив Мальман.

Дідеріх почервонів від обурення.

— Але ж я поручився за вас, і потім векселя було подано мені, і мені довелось сплатити за вас сто марок. А ви сховалися.

— От бачите? А якби я тепер поручився за вас, ви б так само не заплатили.

Дідеріх тільки закліпав очима.

— Ні, дружочку, — закінчив Мальман, — якби я наважився поповнити самогубство, то обійшовся б і без вас.

Дідеріх пабрався духу і задириливо сказав:

— Ви, очевидно, не маєте уявлення про те, що таке честь, шановний пане!

— Анінайменшого, — підтвердив Мальман і зайшовся громовим реготом.

Дідеріх, карбуючи кожне слово, заявив:

— Ви взагалі, здається, шахрай, до того ж патентований.

Мальман перестав сміятися; його очі на маленькому обличчі запалали злобою, він підвівся:

— Забирайтеся звідси, — спокійно сказав він. — Мені наплювати на цю розмову, але в сусідній кімнаті сидять мої службовці, і їм не слід таке слухати.

Він схопив Дідеріха за плечі, повернув його і підштовхнув до дверей. За кожну спробу вирватися Дідеріх діставав міцного стусана.

— Я вимагаю задоволення! — кричав він. — Ви повинні зі мною битися.

— Саме це я й роблю. Ви що, не помічаєте? Тоді я покличу ще когось на підмогу. — Він відчинив двері: — Фрідріху!

І Дідеріх потрапив до рук пакувальника, який скинув його зі сходів. Мальман гукнув навздогін:

— Не майте на мене заале, дружочку! Якщо у вас знову буде якась потреба, приходьте ще.

Дідеріх почистився і вийшов від Мальмана в пристойному вигляді. Тим гірше для Мальмана, якщо він так поводиться! Дідеріхові не було чим собі дорікати; суд честі його виправдав би цілком. Це вкрай обурливо, що якийсь індивід може собі на таке дозволити; Дідеріх був ображений за всі корпорації. З другого боку, не можна було відкинути того, що Мальман значно відсвіжив колишню Дідеріхову повагу до нього. «Який негідник, — думав Дідеріх. — Але таким треба бути...»

Вдома лежав рекомендований лист.

— Тепер ми можемо їхати, — сказав Горнунг.

— Як це ми? Мені самому потрібні ці гроші.

— Ти, звичайно, жартуєш. Я ж не можу залишитися тут сам.

— Тоді шукай собі товариство!

Дідеріх так зареготав, що Горнунг подивився на нього, як на божевільного. Після цього Дідеріх справді виїхав.

Лише дорогою він помітив, що адреса на конверті написана рукою його матері. Цього ще ніколи не було... Відколи вона послала останню листівку, писала вона, батькові стало значно гірше. Чому Дідеріх не приїздить?

«Нам слід бути готовими до найгіршого. Коли ти хочеш ще раз побачити палко коханого всіма нами тата, не барися більше, мій сину».

Від тону листа Дідеріхові стало моторошно. Він вирішив просто не повірити матері. «Жінкам я взагалі не вірю, а у мами, крім того, і так не все гаразд».

Але в момент Дідеріхового приїзду пан Геслінг справді доживав останні хвилини.

Вражений цим видовищем, Дідеріх не встиг ще переступити поріг, як зайшовся страшними зойками. Спотикаючись, дістався він ліжка, обличчя йому стало мокро, наче під час умивання; він часто-часто махав руками й безпомічно бив себе по стегнах. Раптом він побачив на ковдрі батькову руку, впав навколішки і поцілував її. Пані Геслінг, тиха й покірنا навіть в останні хвилини життя свого чоловіка, по другий бік ліжка так само поцілувала ліву руку. Дідеріх згадав, як цей спотворений чорний ніготь налітав на нього, коли батько бив його по щоках, і голосно заплакав. А прочухав, коли він украв гудзики з ганчір'я! Ця рука була страшна, але Дідеріхове серце стискалося від думки, що він утратить її. Він відчував, що мати думає про те саме, а вона вгадувала його думки. Раптом, обійшовши ліжку, вони впали одне одному в обійми.

Відвідиня знайомих, які приходили виявити своє співчуття, повернули Дідеріхові самовладання. Стримано й впевнено репрезентував він перед усім Нецігом «Нову Тевтонію», бачив на обличчях захоплення і майже забував про своє горе. Зустрічати старого Бука він вийшов до самого під'їзду. Огрядна постать першої людини Неціга в парадному сюртуці справляла величезне враження. Старий з гідністю тримав перед собою циліндр денцем донизу; скинувши чорну рукавичку, він простяг руку, що вразила Дідеріха своєю м'якістю. Погляд його блакитних очей проймав Дідеріха теплом. Бук сказав:

— Ваш батько був добрий громадянин. Молодий чоловіче, будьте й ви таким. Поважайте завжди права своїх близьких! Цього вимагає ваша власна людська гідність. Я сподіваюся, що нам доведеться ще спільно попрацювати в нашому місті для загального добра. Ви, певно, незабаром закінчите університет?

Дідеріх ледве міг вимовити «так», настільки він розгубився від побожності. Старий Бук спитав уже не таким урочистим тоном:

— Скажіть, мій молодший син заходив до вас у Берліні? Ні? О, він неодмінно знайде. Він тепер теж там учиться.

Але йому доведеться відбувати свій рік військової служби. А ви вже відслужили?

— Ні,— Дідеріх густо почервонів і промурмотів слова перепрошення. Він до цього часу ніяк не міг перервати навчання. Але старий Бук знизав плечима, ніби це не має жодного значення.

За батьковою духівницею, Дідеріх разом із старим бухгалтером Сетбіром призначався на опікуна своїх двох сестер. Сетбір повідомив його, що батько залишив капітал у сімдесят тисяч марок, призначений на посаг дівчатам. Навіть процентів з нього не можна було чіпати. Що ж до фабрики, то чистий прибуток з неї за останні роки становив пересічно дев'ять тисяч марок.

— Це й усе? — запитав Дідеріх.

Сетбір щільно подивився на нього, спочатку з жахом, потім з докором. Якби молодий господар знав, скільки його покійному батькові й самому Сетбірові довелось попрацювати, щоб піднести фабрику на таку висоту! Звичайно, підприємство ще можна розширити...

— Ну, гаразд,— сказав Дідеріх.

Він бачив, що багато що треба тут змінити. Щоб він жив на четверту частину від дев'яти тисяч марок? Він був обурений на батька, який припускав таку можливість. Коли мати стала говорити, начебто небіжчик на смертельнім ложі висловив певність, що житиме далі в своєму сині Дідеріху і що Дідеріх ніколи не одружиться, а завжди піклуватиметься про матір і сестер, Дідеріх утратив самовладання.

— Батько не був такий хворобливо сентиментальний, як ти,— кричав він,— і він ніколи не брехав!

Пані Геслінг здалося, ніби вона знов почула свого покійного чоловіка, і притихла. Дідеріх скористався з цього, щоб збільшити своє місячне утримання на п'ятдесят марок.

— Насамперед,— суворо сказав він,— я мушу відслужити свій рік. Це коштуватиме грошей, і вони повинні знайтися. Час на ваші дріб'язкові розрахунки ще прийде.

Він наполягав навіть на тому, щоб відбувати службу в Берліні. Батькова смерть збудила в ньому дику жагоду свободи. Щоправда, ночами йому снилося, ніби старий батько виходить з контори — із сірим обличчям, як у труні,— Дідеріх прокидався, весь облитий потом.

Він виїхав, напучуваний материнськими благословеннями. Готліб Горнунг та їхня спільна Роза більше не при-

давалися йому, і він перебрався на іншу квартиру. Новотевтонам він у належній формі розповів про зміни, що сталися в його житті. Безтурботному студентському життю настав кінець. Прощальна вечірка! В пам'ять Дідеріхового батька були проголошені жалобні «саламандри», але вони з успіхом могли стосуватись і його самого, і найпишнішого розквіту його життя. Він украй розчулювся і кінець кінцем опинився під столом, як у вечір свого вступу до корпорації в ролі «товариша по чарці»; віднині він — «старий».

З потуманілою після пияцтва головою стояв він наступного ранку серед інших молодих людей зовсім голий перед полковим лікарем. Той гидливо оглядав усі ці виставлені перед ним чоловічі туші, а коли дійшов до Дідеріхового черевця, його погляд сповнився зневаги. Всі відразу почали посміхатись, і Дідеріхові не лишалося нічого іншого, як у свою чергу віп'яти погляд у своє почервоніле черевце. Лікареве обличчя знову стало суворим. Одному новобранцеві, який чув не так справно, як цього вимагав статут, добре перепало — знаємо ми цих симулянтів! Інший, що мав до того ж прізвище Левісон, дістав чималого прочухана:

— Якщо вас ще раз занесе сюди лиха година, то принаймні помийтеся!

Дідеріхові було сказано:

— Ну, а з вас ми зженемо жир. Місяць служби, і, запевняю, ви станете цілком схожим на людину.

Таким чином, його взяли до армії. Забраковані одягалися так швидко, ніби казарма горіла. Визнані придатними допитливо поглядали один на одного і перішуче йшли геть, ніби чекали, що чиясь важка рука ляже їм на плечі. Один з них, актор, з таким виразом обличчя, наче йому на все наплювати, повернувся, знову підійшов до полкового лікаря і голосно, ясно вимовляючи слова, сказав:

— Я хочу ще додати, що я гомосексуаліст.

Полковий лікар відсахнувся й увесь почервонів. Він сказав беззвучно:

— Такі свині нам справді не потрібні.

Дідеріх висловив своїм майбутнім товаришам обурення з приводу такої безсоромності. Потім він заговорив з унтер-офіцером, який тільки-но вимірював коло стінки його зріст, запевнивши того, що він дуже радий бути зарахованим до армії. Проте він написав у Неціг лікареві, докторові Гей-

Гейфелью, який змащував йому горло ще в дитинстві: чи не засвідчить лікар, що у нього золотуха і рахіт. Не губити ж йому своє здоров'я на цій шкуролупні. Але Гейфель відповів, щоб він і не думав ухилитися, служба піде йому тільки на користь. Дідеріх відмовився від кімнати і переїхав зі своїм чемоданчиком до казарми. Коли вже треба прожити тут два тижні, то чому ж йому не заощадити на комірному.

В казармі зразу ж почалися вправи на турніках, стрибки та інші такі важкі вправи, від яких аж дух перехоплювало. «Муштра» провадилася поротно в коридорах, які називалися «районами». На обличчі лейтенанта фон Куллєрова застигла байдужа циха, на однорічників він ніколи не дивився інакше, як зіщуливши одне око. Зненацька він вигукував: «Ротний!» — і давав унтер-офіцерам якусь інструкцію, після чого зневажливо відвертався. Всі ці вправи на дворі казарми, шикуння, розходини і розсипання мали тільки одне на меті: заганяти цих «зухів». Так, Дідеріх відчував, що тут усе — поведження, манера висловлюватися, вся військова рутинна — спрямоване головним чином до того, щоб звести до мінімуму особисту гідність. І це імпонувало йому; це викликало у нього, хоч як важко йому було — і саме тому — глибоку повагу, своєрідне захоплення самозневагою. Принципи та ідеали були, очевидно, ті ж самі, що й у новотевтонів, але запроваджувалися вони з більшою жорстокістю. На перепочинки, під час яких можна було згадати, що ти також людина, часу ніколи не вистачало. Раптово і невблаганно людина зводилася до рівня воші, складової частки необробленої сировини, яку формувала чиясь безмірна воля. Було б безумством і згубою повставати проти неї хоча б у найпотаємніших глибинах душі. Найбільше, що можна було, це, всупереч своїм переконанням, часом ухилитися.

Під час бігу Дідеріх упав, йому заболіла нога. Не так, щоб він не міг не кульгати, проте він кульгав, і коли рота рушила «в поле», йому дозволили залишитися. Щоб допевнитися цього, він наважив підійти до самого капітана.

— Пане капітане, дозвольте...

Що тоді сталося! У своєму невіданні він самоволячки звернувся до влади, від якої тільки можна було мовчки, внутрішньо схиливши коліна, приймати накази! Влади, наблизитися до якої слід було тільки «за командою!» Капітан так кричав, що збіглися всі унтер-офіцери, і на

їхніх обличчях був жах від сносного блюзнірства. З переляку Дідеріх зашкутильгав дужче, і його довелося увільнити від служби ще на один день.

Унтер-офіцер Ванзелов, відповідальний за провину свого однорічника, тільки й сказав Дідеріхові:

— А ще освічена людина!

Він звик до того, що всі прикросці йшли від однорічників. Ванзелов спав у приміщенні їхнього відділення за перетинкою. Після того, як гасили світло, вони лихословили, поки унтер-офіцер обурено не кричав:

— А ще освічені люди!

Попри довголітній досвід, він досі сподівався від однорічників більшої інтелігентності й вихованості, ніж від інших, і завжди розчаровувався. Дідеріх, на його думку, був далеко не з гірших. Не тільки пиво, яким його частували, впливало на оцінку Ванзелова. Ще більшу увагу Ванзелов звертав на дух радісного послуху, а у Дідеріха він був. На заняттях із «статуту» він міг бути прикладом для інших. Він, здавалося, був сповнений військових ідеалів хоробрості й чиношанування. До всього, що стосувалося відзнак і рангів, у нього було ніби якесь природжене чуття. Ванзелов казав: «Тепер я командує членом корпусу»,— і Дідеріх зразу ж починав поводитися так, начебто й не сумнівався в цьому. Коли ж Ванзелов заявляв: «Тепер я член королівської сім'ї»,— Дідеріхова поведінка була така, що на обличчі унтер-офіцера з'являлася усмішка шаленця, опанованого манією величності.

Під час приватної розмови в ідальні Дідеріх оповів своєму начальникові, що він у захваті від солдатського життя. «Розчлнїтись у великому цілому!» — казав він. Тільки одного на світі він хотів — лишитися на військовій службі. І він був щирий, хоч після обіду на навчанні «в полі» мріяв лише про те, щоб залягти в рив і здиміти. Мундир — і так надто вузький заради статурності — після їди ставав для нього мукою. Що з того, що капітан, викрикуючи команду, сміливо й войовниче гарцює на коні, — коли тобі самому доводиться відсапуватися від бігу і відчувати, як булькотить у шлункові неперетравлений суп. Об'єктивне захоплення, яке переповнювало Дідеріха, тут відступало перед особистими тяготами. Нога знову розболілась, і Дідеріх прислухався до болю з острахом і надією, змішаною із зневагою до самого себе, — ось-ось біль стане сильніший, такий сильний, що йому не треба буде йти «в поле», що, можливо,

він навіть не зможе виходити на двір казарми і його змушені будуть відпустити!

Він дійшов до того, що в неділю розшукав батька одного з товаришів по корпорації — таємного радника медицини. Він змушений просити його допомоги, сказав Дідеріх, червоніючи від сорому. Він у захваті від армії, того великого цілого, і охоче залишився б на військовій службі. Це величавна справа, стаєш, так би мовити, часткою влади і завжди знаєш, що треба робити: це прекрасне почуття! Але ж у нього нога.

— Я не можу допустити до того, щоб стати калікою. Зрештою мені треба утримувати матір і сестер.

Таємний радник оглянув його.

— «Нова Тевтонія» — наш прапор, — сказав він. — випадково я знаю вашого головного лікаря.

Про це Дідеріхові вже говорив його товариш. Він попрощався уклінно і пішов з малою надією.

Ця надія спричинилася до того, що наступного ранку він ледве міг ступати. Він заявив, що хворий.

— Хто ви? Чого це ви мене турбуєте? — і полковий лікар зміряв його поглядом. — У вас квітучий вигляд, і ваш живіт уже трохи спав.

Але Дідеріх стояв струнко і правив своє: він хворий; лікареві довелось погодитися на огляд. Побачивши його ногу, він заявив, що як не закурити сигари, то зомліє. Він не знайшов нічого, що заслуговувало б на увагу, і обурено зіпхнув Дідеріха із стільця. «В роту! Годі! Кругом марш!» — і питання було вичерпане. Але під час навчання Дідеріх зненацька скрикнув і впав. Його віднесли в «околоток»¹ — місце перебування легкохворих, де відгонило солдатським потом і нічого було їсти. Однорічники сиділи на власних харчах, дістати їжу тут було не так просто, а від раціонів, що їх відпускали іншим, йому не перепало нічого. Поголодувавши, він заявив, що здоровий. Не дістаючи допомоги від людей і позбавлений всіх звичайних прав цивільного світу, він ніс свого тяжкого хреста; та одного ранку, коли він уже стратив будь-яку надію, його відкликали з навчання до кабінету головного лікаря. Цей високий начальник забажав його оглянути. Головний лікар заговорив з ним зніяковіло і неофіційним тоном, але незабаром знову перейшов на військовий стиль розмови, якому,

¹ Околоток — на солдатському жаргоні — лазарет.

одначе, так само бракувало невимушеності. Очевидно, і він не виявив нічого серйозного, проте результат його втручання був зовсім інший. Хай Дідеріх «поки що» продовжує службу, а там видно буде.

— З такою ногою...

За кілька днів до Дідеріха підійшов санітар і зняв на копіювальний папір відбиток фатальної ноги. Дідеріхові наказали почекати в «околотку». Полковий лікар саме робив обхід і не проминув нагоди висловити Дідеріхові свою глибоку зневагу.

— Навіть не плоскостопість! Аж смердить лінощами!

Але раптом двері прочинилися, і з кашкетом на голові до палати ввійшов головний лікар. Його хода була твердіша й певніша, ніж звичайно; не дивлячись ні на кого, він мовчки наблизився до свого підлеглого і віп'яв у його кашкет похмурий і суворий погляд. Полковий лікар зніяковів, він потрапив у таке становище, яке, очевидно, не припускало звичайної колегіальності. Нарешті він збагнув, скинув кашкета й став струнко. Після цього начальник показав йому аркуш паперу з відбитком ноги і тихо заговорив з ним тоном, що наказував бачити те, чого там зовсім не було. Полковий лікар, кліпаючи очима, позирав то на начальника, то на Дідеріха, то на аркуш паперу. Потім клацнув каблучками: він побачив те, що йому наказали.

Коли головний лікар пішов, полковий лікар наблизився до Дідеріха. Увічливо, з легкою посмішкою розуміння він сказав:

— Оказія була, певна річ, ясна з самого початку. Але заради людей довелося... Ви розумієте, дисципліна...

Дідеріх стояв наввипинки, показуючи всім своїм виглядом, що розуміє цілком.

— Але,— повторив полковий лікар,— я, звичайно, знав, що оказія поважна.

Дідеріх подумав: «Якщо не знав, то знаєш тепер». Уголос він сказав:

— Дозвольте покійно запитати, пане полковий лікарю: я, звичайно, зможу служити й далі?

— За це я вам не можу поручитися,— сказав полковий лікар і відійшов.

Від важкої служби Дідеріх був надалі увільнений, «в полі» його більше не бачили. З тим більшою готовністю й радістю виконував він усе, що вимагалось в казармі. Коли під час вечірньої перевірки капітан з сигарою в роті

і трошки напідпитку повертався з казино, ладний покарати гауптвахтою за те, що чоботи натомість бути намащеними лише почищені, — до Дідеріха він причепитися не міг. Тим неблаганніше звертав він свою справедливую суворість на іншого однорічника, який уже третій місяць спав у загальному приміщенні, відбуваючи таким чином покарання за те, що давно колись, протягом перших двох тижнів служби, почував не в казармі, а вдома. У нього тоді температура піднялася до сорока градусів і якби він почував у казармі, то, певно, помер би. Ну то що ж, хай би помер! Коли капітан бачив цього однорічника, на його обличчі завжди відбивалося горде задоволення. А Дідеріх, непомітний і неущкоджений, думав у цей час: «От бачиш? «Нова Тевтонія» і таємний радник медицини значать більше, ніж температура сорок градусів...» Що ж до Дідеріха, то одного дня всі потрібні формальності були щасливо завершені, і унтер-офіцер Ванзелов заявив йому, що він увільняється. Дідеріхові очі зразу ж наповнилися слізьми; він тепло потиснув Ванзелову руку.

— Треба ж було, щоб це сталося саме зі мною, а я, — він схлипнув, — так це все любив!

І він опинився «на волі».

Протягом цілого місяця він сидів удома й зубрив. Виходячи на обід, оглядався навколо: чи, бува, не помітив його хто-небудь із знайомих. Нарешті, йому довелося з'явитися до «Нової Тевтонії». Прийшов він з високо піднесеною головою.

— Хто з вас не служив в армії, той взагалі нічого не знає. Можете бути певні, там бачиш світ з іншого погляду. Я взагалі хотів залишитися на військовій службі, начальники радили мені це, вони знаходили в мене видатні здібності. Але раптом...

Він болісно втуплював погляд у простір.

— Нещасна пригода з конем. Це буває тоді, коли ти надто ревний служака. Капітан наказав мені прокататися в двоколці, щоб проїздити коня, і тут скоїлося нещастя. Звичайно, я не берігся і зарано вийшов знову на навчання. Справа значно погіршала, і полковий лікар порадив мені про всяк випадок попередити рідних.

Він сказав це коротко й мужньо.

— Якби ви бачили тоді капітана! Він щодня приходив до мене після найдовших маршів, у вкритому курявою мундирі, як був. Таке можливе тільки в армії. За ці важкі

дні ми стали справжніми товаришами. Ця сигара ще від нього. А коли потім йому довелося сказати мені, що полковий лікар хоче мене увільнити, то це був один з тих моментів у житті, які не забуваються. У капітана і в мене стояли сльози в очах.

Всі були зворушені. Дідеріх хоробро озирнувся.

— Ну, тепер, отже, доведеться знову звикати до цивільного життя. За ваше здоров'я!

Він і далі зубрив, а в суботу випивав з новотевтонами. Знову з'явився й Вібель. Він уже був асесором, збирався стати прокурором і говорив лише про «крамольні тенденції», про «ворогів батьківщини» і також про «ідеї християнського соціалізму». Він сказав новакам, що час зайнятися політикою. Йому відомо, що це вважається за плебейство, але вороги змушують до цього. В русі беруть участь такі феодалі-аристократи, як його друг, асесор фон Барнім. Пан фон Барнім, можливо, найближчим часом ушанує новотевтонів своїм візитом.

Той і справді прийшов і зразу скорив усі серця, поводячися з усіма, як рівний з рівними. У нього було темне пряме з проділом посередині волосся, вигляд і манери рівного урядовця, говорив він діловито, але наприкінці промови очі його набули мрійного виразу, і, тепло потиснувши руки, він скоро пішов. Після його візиту всі новотевтони прийшли до одностайного висновку, що єврейський лібералізм — це перше насіння соціал-демократичної зарази і що німці-християни повинні згуртуватися навколо придворного пастора Штекера. Дідеріх, як і всі інші, не зовсім ясно уявляв собі, що це за «перше насіння», а під соціал-демократією розумів тільки загальну дільбу. Цього вистачало йому. Але фон Барнім запрошував до себе всіх, хто бажав докладніших пояснень, і Дідеріх не простив би собі, якби втратив таку принадну для себе нагоду.

У своїй старомодній холодній квартирі старого парубка фон Барнім прочитав йому цілу лекцію. Його політичною метою було ставове народне представництво, як за щасливих часів середньовіччя: рицарство, духівництво, промисловці, ремісники. Ремесло — кайзер справедливо цього вимагав — мусить знову піднятися на височінь, як перед Тридцятилітньою війною. Ремісницькі спілки мають пильнувати богобоязливості і моральності. Дідеріх палко висловлював свою згоду. Це відповідало його натурі: стверджувати себе в житті не особисто, а корпоративно, як офі-

ційного члена стапу, професійної групи. Він уже бачив себе депутатом від паперової промисловості. Звичайно, єврейським сугромадянам не було місця в ідеальному устрої пана фон Барніма; адже вони — втілення принципів безладу й розпаду, хаосу, неповаги: принципів самого зла. Його побожне обличчя покривилося від ненависті; відчув її й Дідеріх.

— Кінець кінцем, — мовив він, — сила на нашому боці, ми можемо їх вигнати. Німецька армія...

— От у тому й справа, — підхопив, бігаючи кімнатою, пан фон Барнім. — Чи для того ми провадили переможну війну, щоб мій спадковий маєток був проданий якомусь там Франкфуртерові?

Приголомшений Дідеріх ще не встиг відповісти, як зазвонили, і пан фон Барнім сказав:

— Це мій перукар, за нього я теж збираюся взятися.

Він помітив Дідеріхове розчарування і додав:

— Звичайно, з такою людиною у мене розмова інша. Але кожен з нас повинен посильно шкодити соціал-демократії і перетягати маленьких людей до табору нашого християнського кайзера. Внесіть і ви свою лепту.

І аудієнція була скінчена. Виходячи, Дідеріх почув, як перукар сказав:

— Ще один старий клієнт, пане асесоре, перейшов до Ліблінга тільки тому, що Ліблінг нещодавно поставив мармурові столики.

Коли Дідеріх переказав цю розмову Вібелеві, той відповів:

— Це все чудово, і я схилиюся перед ідеальними поглядами мого друга фон Барніма, але це довго ні на крок не зрушить нас з місця. Бачте, навіть Штекер із власного досвіду в Льодовому палаці розчолопав, що таке демократія, хоч як там вона себе називає — християнською чи нехристиянською. Справа зайшла надто далеко. Тепер лишається тільки одне: діяти, поки влада в наших руках.

І Дідеріх з полегкістю погодився. Ходити й вербувати християн здалося йому справою трохи неприємною.

— «Соціал-демократію я беру на себе», — сказав кайзер. — Вібелеві очі заблищали грізно, як у kota. — Чого ж вам треба ще? Солдати підготовлені до того, що їм, мабуть, доведеться стріляти в своїх любих родичів. Отже? Можу вас повідомити, мій друже, що ми стоїмо напередодні великих подій.

Побачивши велику Дідеріхову цікавість, Вібель додав:
— Те, про що мені пощастило дізнатися через мого ку-
вена фоп Кляпке...

Вібель зробив паузу. Дідеріх кладнув каблуками.

— ...ще не підлягає розголосі. Зазначу тільки, що вчора
вранці висловлювання його величності — «критиканів як-
найпокірніше просять струсити порох Німеччини із своїх
ніг» — було пересторогою, до якої треба поставитися
з усією серйозністю.

— Справді? Ви так гадаєте? — сказав Дідеріх. — В та-
кому разі мені справді дуже не пощастило: саме тепер
я змушений був піти з армії його величності. Дозволю собі
сказати, що я б до кінця виконав свій обов'язок щодо внут-
рішнього ворога. На армію, наскільки мені відомо, кайзер
може звіритися.

В ці холодні й вогкі лютневі дні 1892 року він багато
часу збував на вулиці, чекаючи великих подій. На Унтер
ден Лінден щось змінилося, хоч було ще неясно, що саме.
На перехрестях стояли кінні поліціанти й також чекали.
Перехожі вказували один одному на величезні скупчення
поліції. «Безробітні!» Люди зупинялися, щоб подивитися
на них. Вони йшли з північної частини міста невеличкими
групами, повільним, розміреним кроком. На Унтер ден
Лінден вони зупинялися, наче розгубившись, радилися по-
глядами і повертали до палацу. Там вони, засунувши руки
в кишені і піднявши плечі, мовчки стояли під дощем, що
падав на їхні виляючі пальта, а проїжджі екіпажі обхля-
пували їх болотом. Деякі з них стежили очима за перехо-
жими офіцерами, дамами в довгих шубах, у колясках, чоло-
віків, які припленталися сюди з Бургштрассе, і їхні обличчя
не виражали нічого — ні погрози, ні навіть цікавості, ніби
вони прийшли сюди не дивитися на інших, а показати себе.
А деякі не зводили очей з вікон палацу. Вода струмочками
стікала по їхніх зведених догори обличчях. Кінний поліці-
янт з криком відтискав їх від палацу на другий бік вулиці
або до найближчого рогу, але за хвилину вони вже знову
стояли на тому ж місці, і здавалося, що між цими широки-
ми змарнілими обличчями, освітленими тьмяним заходом
сонця, і непохитним темним муром з'яє величезна безодня.

— Не розумію, — казав Дідеріх, — чому поліція не діє
енергійніше! Адже ж це банда бунтівників.

— Не турбуйтеся, — заперечував Вібель, — поліція одер-
жала точні інструкції. Там, нагорі, провадять добре проду-

ману політику, запевняю вас. Далеко не завжди бажано, щоб такі гнійники на тілі держави були виведені на самому початку. Їм дають доспіти, а тоді вже беруться за роботу!

Гнійник, про який говорив Вібель, день у день досягав усе більше, і двадцять шостого він, очевидно, прорвав. Демонстрації безробітних, здавалося, мали цього дня певну мету. Відтиснені на одну з північних вулиць, безробітні, раніше ніж їм встигали перетяти дорогу, пробивалися ще більшими гуртами із сусідньої. На Унтер ден Лінден їхні колони з'єднувалися; поліція розганяла їх, а вони зливалися знову, доходили до палацу, відступали і знову поверталися до нього, мовчазно і невтримно, мов ріка, що вийшла з берегів. Рух екіпажів припинився, пішоходи застрявали, втягнені цією повільною повинню, що в ній потопала площа, цим каламутним і сірим морем бідняків, яке вперто котилося вперед, з глухим гомоном, підносячи, ніби щогли загиблих кораблів, держална прапорів: «Хліба! Праці!» Виразніший гул виривався з глибин то тут, то там: «Хліба! Праці!» Линучи над юрбою, він наростав, немов з грозової хмари: «Хліба! Праці!» Натиск кінної поліції — море запінилося, відринуло, залунали жіночі голоси в тім хаосі, пронизливі, як сигнальні свистки: «Хліба! Праці!»

Біжать, збивають одне одного з ніг, змітають юрбу роззяв біля пам'ятника Фрідріхові. Але в них роззявлені роти; з дрібних чиновників, які не можуть дістатися до своєї служби, летить порох, ніби їх витрушують. Хтось із покривленим обличчям, якого Дідеріх не пізнає, кричить: «Тепер усе піде інакше! Будуть бити жидів!» — і людина зникла раніше, ніж Дідеріх устиг збагнути, що це пан фон Барнім. Він хоче кинутися слідом за ним, але натопт жбурляє його до вікна кав'ярні, він чує брязкіт розбитої шибки, і якийсь робітник кричить: «Нещодавно вони вигнали мене звідси, бо на мені не було циліндра і мої тридцять пфенігів пропали», — і лізе крізь вікно до кав'ярні, де люди, стикаючись серед перекинутих столиків, падають животами на підлогу, всіяну уламками, і голосно верещать:

— Не впускайте більше нікого! Нам нічим дихати!

Але до кав'ярні ще і ще лізуть люди.

— Поліція натискає!

Крізь вікно видно, що середина вулиці вільна, очищена, ніби для тріумфального походу. Раптом хтось каже:

— Це ж Вільгельм!

І Дідеріх знов опинився на вулиці. Ніхто не знав, як це сталося: раптом люди дістали змогу йти тісною юрбою на всю широчінь вулиці і по обидва боки коня, на якому сидів кайзер — сам кайзер! Дивилися на нього і йшли за ним. Клубки галасливих людей розплутувалися, вони прилучалися до юрби. Всі дивилися на нього. Темний потік, безформний, безладний, безмежний, а над ним світла пляма: молодик у шишаці, кайзер. Вони бачили, що змусили його вийти з палацу. Вони кричали: «Хліба! Праці!» — доти, поки він з'явився. Ніщо не змінилося, тільки він був тут, і вони вже йшли за ним, як на парад на Темпельгофське поле.

З боків, де ряди були рідші, гарно одягнені люди говорили одне одному:

— Ну, дякувати богіві, він знає, чого хоче.

— Чого ж він хоче?

— Показати цій банді, у чиїх руках влада! Він пробував узяти їх добром і навіть задалеко пішов у своїх поступках два роки тому. Вони знахабніли.

— Страху він не знає, це треба визнати. Друзі мої, це історичний момент!

Дідеріх почув ці слова і здригнувся. Старий чоловік, який проказав їх, звертався й до нього. У старого були сиві бакенбарди, а на грудях — залізний хрест.

— Молодий чоловіче, — сказав він, — про те, що сьогодні вчинив наш блискучий молодий кайзер, діти читатимуть у підручниках. Згадаєте моє слово!

Багато хто йшов, випнувши груди, з урочистим обличчям. Вершники, що поступали за кайзером, трималися з крайньою рішучістю, але спрямовували своїх коней крізь юрбу з таким виглядом, ніби всіх цих людей зібрано тут як статистів для вистави за участю найясніших осіб; іноді вони кидали погляди навкруги, ніби бажаючи перевірити враження, яке вони справляють на публіку. Сам він, кайзер, бачив тільки себе й свій подвиг. Його риси застигли в глибокій серйозності, його погляд блискав над зачарованими ним тисячами людей. Він мірявся силами з ними, помазаник божий, з повсталими рабами! Сам-один і без охорони зважився він вийти до них, сильний тільки своїм помазанням. Вони могли підняти на нього руку, якщо на те була воля всевишнього; він офірував собою задля священного обов'язку. Коли ж бог за нього, тоді хай вони бачать це! Тоді вони навіки збережуть у своїх серцях спогад про його діяння і згадку про власне безсилля!

Поруч з Дідеріхом ішов молодик у крислатому капелюсі художника, він сказав:

— Знаємо ми це. Наполеон у Москві, що сам ходив серед народу.

— Але ж це велично! — заявив Дідеріх, і голос його урвався.

Молодик знизав плечима.

— Комедія, і досить кепська.

Дідеріх поглянув на нього, силкуючись блискати очима, як кайзер.

— Ви, певно, теж із таких.

Він не зміг би сказати з яких. Він тільки відчував, що зараз, уперше в житті, йому випала нагода захистити добру справу від ворожої огуди. Хоч він і був збуджений, проте встиг обвести поглядом молодикові плечі: вони були не широкі. До того ж навколо звучали осудливі зауваження. Тоді Дідеріх перейшов у наступ. Своім черевцем він припер во рога до стінки і вдарив по його крислатому капелюхові. Інші теж почали душпелити кулаками. Незабаром і капелюх, і сам художник лежали на землі. Протискуючись уперед, Дідеріх кинув своїм поплічникам:

— Цей, певно, ухилився від військової служби! Рубців на ньому також нема!

Старий чоловік з бакенбардами і залізним хрестом знов опинився поряд, він потис Дідеріхові руку:

— Браво, молодий чоловіче, браво!

— Як тут не розлютитися? — сказав Дідеріх, ще важко зводячи дух. — Коли людина зважується спаскудити нам історичний момент.

— Ви були на військовій службі? — спитав старий.

— Я мріяв назавжди лишитися в лавах нашої армії, — сказав Дідеріх.

— Авжеж! Але Седан буває не щодня! — старий торкнувся свого залізного хреста. — Це судилося нам!

Дідеріх випростався, він показав на приборканий народ і кайзера.

— Це варто Седана!

— Авжеж! — сказав старий.

— Дозвольте, вельмишановний пане! — крикнув хтось, розмахуючи записником. — Ми повинні написати про це. Картина настрою, розумієте? Ви, здається, відлупцювали «товариша»?

— Пусте,— Дідеріх досі ще задихався.— На мою думку, пора взятися за внутрішнього ворога. Наш кайзер з нами.

— Чудово,— сказав репортер і записав: «Юрба глибоко схвилювана, люди всіх станів висловлюють свою безмірну відданість і непохитне довір'я найяснішій особі».

— Слава! — закричав Дідеріх, бо закричали всі, і підхоплений могутнім потоком людей, які так само кричали, він раптом опинився перед Бранденбурзькими воротами. За два кроки попереду нього у ворота в'їхав кайзер. Дідеріх міг би зазирнути йому в обличчя, побачити кам'яні риси та блискаючий погляд; але він так кричав, що перед очима у нього все розпливалося. Сп'яніння, сильніше і ще прекрасніше, ніж від пива, підіймало його навшпиньки, несло в повітрі. В стані бурхливого екстазу він махав капелюхом високо над юрбою, піднесений до небес, де кружляють наші найвищі почуття. Там, під склепінням брами, яка бачила стільки переможних в'їздів, з лицем скам'янілим та блискаючим, поступала на коні влада! Та влада, яка нас топче і чий конита ми цілуємо! Яка топче голод, непослух і зневагу! Перед якою ми безсилі, бо всі любимо її! Яка в нас у крові, бо покірливість у нашій крові! Ми — атом її, безмежно мала молекула чогось, що вона виплюнула! І, будши кожен зокрема нулем, ми струнками лавами — «Нова Тевтонія», армія, чиновництво, церква і наука, промислові об'єднання і могутні організації — конусоподібно зводимося до вершини, де стоїть вона, скам'яніла та блискаюча! Жити в ній, прилучитися до неї, бути неблаганним до тих, хто не з нею, і тріумфувати, навіть коли вона душить нас своєю п'ятою: бо саме цим усправедлиблює вона нашу любов!

...Один з поліціантів, ланцюг яких охороняв ворота, так штовхнув Дідеріха в груди, що йому перехопило подих; але очі його світилися таким захватом перемоги, наче він сам проїздив повз усіх цих приборканих злидарів, які давилися власним голодом. За ним! За кайзером! Усіх хвилювали ті ж самі почуття, що й Дідеріха. Ланцюг поліціантів не міг устояти проти такої навали почуттів; його прорвали. По той бік воріт стояв другий ланцюг. Довелося звернути, дістатися до Тіргартена околясом, шукати пролазки. Знайшов її небагато хто; Дідеріх був сам, коли вибіг на дорогу для верхової їзди назустріч кайзерові, який також був сам. Людина, охоплена фанатизмом, забризкана болотом, у подертій одежі, із здичавілим поглядом. Кайзер

з коня блиснув на нього очима, пронизуючи його поглядом. Дідеріх зірвав з голови капелюха, широко роззявив рота, але крику не було. З розбігу круто зупинившись, він послизнувся, з усього маху гепнувся в калюжу і лежав, задерши ноги, весь заляпаний болотом. Кайзер зареготав. Це — монархіст, вірнопідданий! Кайзер обернувся до своїх супутників і лягнув себе по стегну, далі регочучи. Дідеріх із своєї калюжі дивився йому вслід, все ще широко роззявивши рота.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Він так-сяк почистився і пішов назад. На одній з лав сиділа дама; Дідеріх нехотя проходив повз неї. До того ж вона пильно дивилася на нього. «Дурепа!» — сердито подумав він. Але тут він побачив, що в неї дуже перелякане обличчя, і пізнав Агнесу Геппель.

— Я щойно зустрівся з кайзером, — сказав він одразу.

— З кайзером? — перепитала вона, ніби з іншого світу.

Він поквалливо, з широкими, незвичними рухами почав вповідати все, що душило його. Наш блискучий молодий кайзер зовсім один серед розлючених бунтівників. Вони зруйнували кав'ярню. Дідеріх сам там був! На Унтер ден Лінден він став на кривавий бій за свого кайзера! З гармат слід би було стріляти по них!

— Але робітники голодують, — боязко сказала Агнеса. — Адже вони теж люди.

— Люди? — Дідеріх вирячив очі. — Вони — внутрішній ворог!

Він побачив, що на Агнесиному обличчі знову відбився переляк, і трохи заспокоївся.

— Ну, якщо ви задоволені з того, що через цю наволоч довелось закрити прохід по всіх вулицях...

Ні, для Агнеси це було дуже неприємно. Вона поїхала до центру міста по куплю, а коли скотіла повернутися на Блюхерштрассе, то виявилось, що омнібуси не ходять і ніде не можна пройти. Її відіпхнули аж сюди. Зараз так холодно і вогко, батько буде тривожитися; що їй робити? Дідеріх пообіцяв, що все залагодить. Вони разом пішли далі. Він не знав, про що з нею говорити, і лише повертав голову

то в один, то в другий бік, ніби шукаючи дороги. Вони були самі серед голих дерев і мокрою опалого листя. Куди поділися вся його недавня мужність і високі почуття? Він почувався ніяково, так само, як під час останньої прогулянки з Агнесою, коли, діставши пересторогу від Мальмана, скочив до омнібуса і втік. Саме цієї хвилини Агнеса сказала:

— Ви давно, дуже давно не були у нас. Тато ж писав вам?

Дідеріх розгублено відповів, що його батько помер. Агнеса висловила своє співчуття, а потім знову спитала, чому він перестав приходити до них тоді, три роки тому.

— Правда, вже майже три роки?

Дідеріх опанував себе. Життя корпорації захопило його цілком. У ній панує надзвичайно сувора дисципліна.

— А потім я відбував військовий обов'язок.

— О! — Агнеса подивилася на нього. — Он скільки ви встигли за цей час! А тепер ви, певно, вже доктор?

— Сподіваюся скоро бути.

— Ви майже зовсім не змінилися.

Він невдоволено дивився перед себе. Його рубці, його широка фігура, вся набута ним мужність: хіба для неї це ніщо? Вона навіть не помітила цього?

— Зате ви змінилися, — грубо сказав він. На її блідому, на диво худому обличчі виступила легка червінь, навіть маленький загнутий ніс, укритий ластовинням, трохи почервонів.

— Так. Я часом хворію, але це минеться.

Дідеріх пожалкував, що був з нею негречний.

— Я, звичайно, хотів сказати, що ви стали ще красивішою, — і він глянув на її руде волосся, яке вибивалося з-під капелюшка і здавалося ще пишнішим від того, що обличчя схудло. Тут він пригадав своє минуле приниження і те, як усе тепер змінилося. Він сказав зачіпливо:

— А як поживає пан Мальман?

Агнеса зневажливо скривилася.

— А ви ще пам'ятаєте його? Якби я його зустріла зараз, то не звернула б на нього уваги.

— Справді? Але ж тепер у нього бюро видачі патентів і він міг би одружитися.

— Хай так!

— Однак раніше ви цікавилися ним.

— Чому ви так думаєте?

— Він завжди вам щось дарував.

— Я воліла б нічого не брати у нього, але тоді...— вона відкривала очі в дорогу, в торішнє мокре листя,— тоді б я не змогла приймати й ваших подарунків.

І вона злякано замовкла. Дідеріх відчував, що на них обох ліг якийсь тягар, і так само мовчав.

— Ну, про такі дрібниці не варто й говорити,— видушив він із себе.— Кілька квітів.— І з новим обуренням:— Мальман подарував вам навіть браслета.

— Я ніколи не ношу його,— сказала Агнеса.

У нього раптом закалатало серце і з язика зірвалося:

— А якби він був від мене?

Відповіді не було; він затамував подих. Потім вона ледве чутно мовила:

— Тоді носила б.

Після цього вони зразу прискорили крок і не обмінялися більше жодним словом. Вони дійшли до Бранденбурзьких воріт, побачили, що Унтер ден Ліндез заповнена грізною юрбою поліціантів, і поквалливо повернули на Доротесштрассе. Тут людей було мало, Дідеріх уповільнив ходу і засміявся.

— Власне, це дуже кумедно. Бо ж усе, що Мальман вам дарував, було куплено на мої гроші. Він відбирав у мене останні пфеніги, я був тоді ще зовсім жовторотим хлопчиком.

Вони зупинилися.

— О! — і вона глянула на нього, її золотисто-карі очі замерехтіли.— Який жах! Ви мені пробачите це?

Він посміхнувся з виглядом переваги.

— Все це давня історія, гріхи молодості.

— Ні, ні,— збентежено повторювала вона.

Тепер головне, сказав він, як їй потрапити додому. Пройти далі було неможливо. Омнібусів також не було видно.

— Мені дуже шкода, але вам доведеться ще трохи понудьгувати в моєму товаристві. Між іншим, я живу тут поряд. Ви могли б зайти до мене, принаймні не могли б під дощем. Але, звичайно, для панночки це незручно.

У неї все ще був той самий благальний погляд.

— Ви такий добрий,— сказала вона, часто дихаючи,— ви такий благородний.— Вони вже входили до під'їзду.— Адже я можу довіритися вам?

— Я знаю, чого від мене вимагає честь моєї корпорації,— сказав Дідеріх.

Ім довелося пройти повз кухню, але там нікого не було.

— Скиньте, будь ласка, пальто,— лагідно запропонував Дідеріх. Він стояв, не дивлячись на Агнесу, і переступав з ноги на ногу, поки вона знімала з голови капелюшка.

— Я піду скажу хазяйці, щоб вона приготувала чай.

Він уже обернувся був до дверей, та раптом відсахнувся: Агнеса схопила його руку й поцілувала її.

— Що ви, панно Агнесо! — страшенно перелякавшись, пробурмотів він і, ніби втішаючи, обняв її за плечі; тоді вона зронила голову на його плече. Він притис губи до її волосся, досить міцно, вважаючи це за свій обов'язок. Від дотику його губ тіло її затремтіло і забилося, наче під ударами. Крізь тонку блузку відчувалась його теплота і вогкість. Дідеріхові стало жарко, він поцілував Агнесу в шию. І раптом її обличчя наблизилося до нього: спрагли уста, напівзаплющені очі і такий вираз, якого він ніколи не бачив і від якого у нього запаморочилася голова.

— Агнесо! Агнесо, я кохаю тебе,— сказав він, наче щось змушувало його до цього. Вона не відповіла, з її відкритого рота виривалося часте тепле дихання, і він відчув, що вона падає, він поніс її, і йому здавалося, що вона тоне у нього в обіймах.

Потім вона сиділа на дивані і плакала.

— Не май на мене зазле, Агнесо,— просив Дідеріх.

Вона звела на нього свої мокрі очі.

— Я ж плачу від щастя,— сказала вона.— Я так довго чекала на тебе.

— Навіщо? — спитала вона, коли він хотів застебнути її блузку.— Навіщо ти вже закриваєш мене? Хіба я більше не подобаюся тобі?

Він запротестував.

— Я цілком усвідомлюю взяту на себе відповідальність.

— Відповідальність? — сказала Агнеса.— Хто говорить про це? Я три роки кохаю тебе. Ти ж цього не знав. Мабуть, уже так судилося!

Дідеріх, засунувши руки до кишені, подумав: «Така доля легковажних дівчат». Водночас йому хотілося ще раз почувти її освідчення.

— Значить, ти насправді кохала мене, тільки мене?

— Я бачила, що ти не віриш у це. Як то було страшно для мене, коли ти перестав приходити до нас, і я зрозуміла, що всьому кінець. Це було так страшно! Я хотіла написати тобі, піти до тебе. Але мені забракло мужності,

бо я перестала подобатися тобі. Я була в такому тяжкому стані, що татові довелося вирушити зі мною в подорож.

— Куди? — спитав Дідеріх. Але Агнеса, не відповівши, знову пригорнула його до себе.

— Кохай мене! Я не маю нікого, крім тебе!

Дідеріх подумав зніяковіло: «Небагато ж ти маєш». Агнеса багато втратила в його очах, відколи він пересвідчився, що вона кохає його. До того ж, казав він собі, дівчині, здатній на такі вчинки, не можна довіряти.

— А Мальман? — в'їдливо спитав він. — Дещо в тебе все ж таки з ним було. Ну, облишмо його, — сказав Дідеріх, коли вона з жахом випросталася, і постарався загладити свою вихватку. Адже ж і він, мовляв, так само ще не спам'ятався від щастя.

Вона одягалася дуже повільно.

— Між іншим, твій батько, певно, не знатиме, що й подумати, — зауважив Дідеріх.

Вона тільки знизала плечима. Коли вона була готова і він уже відчинив двері, вона ще раз зупинилася і довгим, боязким поглядом обвела кімнату.

— Може статися, — сказала вона, звертаючись до самої себе, — що я більше ніколи сюди не прийду. У мене таке відчуття, наче сьогодні вночі я помру.

— Ну, що ти? — сказав з болем Дідеріх.

Замість відповіді вона знову пригорнулася до нього, притискуючись устами до його уст, грудьми до його грудей, і ніби зрослася з ним від стегон до стіп. Дідеріх терпляче чекав. Нарешті вона відірвалася від нього, розплющила очі й сказала:

— Не думай, що я чогось від тебе вимагаю. Я кохаю тебе, все інше мені байдуже.

Він запропонував найняти візника, але вона захотіла піти пішки. Дорогою він розпитував про її сім'ю і про спільних знайомих. І тільки на майдані Бель-Альянс зненацька захвилювався і трохи хриплим голосом мовив:

— Зрозуміла річ, я й не думаю ухилитися від свого обов'язку перед тобою. Але поки що, ти розумієш, я ще нічого не заробляю, я повинен спочатку закінчити освіту, поїхати додому і ознайомитися із своєю фабрикою...

Агнеса відповіла вдячно і спокійно, ніби їй вділили комплімента:

— Буде чудово, якщо я згодом зможу стати твоєю дружиною.

Коли вони повернули на Блюхерштрассе, він зупинився й нерішуче зауважив, що йому, мабуть, краще повернутися назад. Вона сказала:

— Ти боїшся, що нас можуть побачити? Це нічого не змінить, бо мені все одно доведеться розповісти вдома, що я зустріла тебе і ми разом чекали в кав'ярні, поки не відновиться рух.

«Ну, брехати вона вміє»,— подумав Дідеріх. Вона дала:

— В неділю приходь до нас обідати, неодмінно приходь. Це було вже занадто, він скипів:

— Щоб... я?.. До вас?

Вона всміхнулася ніжно й лукаво:

— Інакше не можна. Якщо нас коли-небудь побачать разом... Хіба ти не хочеш, щоб я знову прийшла?

О, так, цього він хотів! А проте їй довго довелося умовляти його, поки він пообіцяв прийти. Коло під'їзду він манірно вклонився їй, різко відвернувся й подумав: «Неймовірно хитрі ці жінки, з цією я довго водитися не буду». Тим часом він з прикрістю згадав, що час іти до пиварні. Його поривало додому, він сам не знав чому. Замкнувши за собою двері своєї кімнати, він зупинився і втупив очі в темряву. Раптом він простяг руки, підвів лице і з довгим зітханням сказав:

— Агнесо!

Він почував себе оновленим, легким, ніби відірваним від землі. «Я неймовірно щасливий»,— думав він. І ще: «Ніколи в житті я вже не матиму такої втіхи!» Він зрозумів, що до цього часу, до цієї хвилини сприймав усе невірною, невірною оцінював усе. Там, у пиварні, вони тепер п'ють і бундючаться. Євреї або безробітні — яке йому до них діло, за віщо йому їх ненавидіти? Дідеріх був навіть готовий любити їх! Невже це він, він сам, збув дня у цій тисняві, серед людей, яких вважав за ворогів? Адже ж вони люди, Агнеса сказала правду! Невже він побив людину за кілька слів, вихвалявся, брехав, по-дурному знесилився і, нарешті, обдертий і опалілий, гепнувся в грязюку перед якимсь чоловіком на коні, перед кайзером, який поглузував з нього? Він зрозумів, що до того, як прийшла Агнеса, він провадив безпорадне, нікчемне і сіре життя. Прагнення, які тепер здавалися чужими, почуття, яких він тепер соромився, і жодної людини, кого б він кохав,— поки не прийшла Агнеса! «Агнесо! Люба Агнесо, ти не знаєш, як я кохаю

тебе!» Але вона дізнається про це. Він відчував, що ніколи не зуміє висловити цього так добре, як цієї хвилини, і написав їй листа. Він написав, що й він сам ці довгі три роки чекав на неї і що не мав ніякої надії, бо вона надто прекрасна для нього, надто гарна й добра; що про Мальмана він навіював усе собі з боягузтва і впертості; що вона свята, і тепер, коли вона спустилася до нього, він лежить коло її ніг. «Підними мене, Агнесо, я можу бути сильним, я відчуваю це, і я присвячу тобі все своє життя!» Він заплакав, припав лицем до диванної подушки, котра ще зберігала її пахощі, і заснув, схлинувши, як колись у дитинстві.

Ранком він, звичайно, здивувався і був неприємно вражений, побачивши себе не в ліжку. Він згадав, яка велика подія сталася в його житті, і серце його солодко завмерло. Але разом з тим у нього зародився сумнів — чи не занадто він переборщив учора в листі. Він перечитав його: все це дуже добре, і справді можна було загубити голову, несподівано ставши коханцем такої чудової дівчини. Шкода, що її немає зараз тут, як би він приголубив її! Та листа краще все ж таки не надсилати. Це було б необережно з усіх міркувань. Ще, так і дивись, потрапить до рук татуся Генделя... Дідеріх замкнув листа до шухляди письмового стола. «Вчора я навіть поїсти забув!» Він замовив собі щедрий сніданок. «І курити не хотілося, щоб не заглушити її запаху. Все це дурниці. Так не можна». Він закурив сигару і пішов до лабораторії. Те, що у нього було на серці, він поклав вилити краще не в словах — такі пишні слова не гідні мужчини і недоречні, — а в музиці. Він узяв унаєм рояль і набагато успішніше, ніж колись на уроках музики, зайнявся Бетховеном і Шубертом.

У неділю, коли він подзвонив біля дверей Гепшелів, Агнеса сама відчинила йому.

— Служниця не може відійти від плити, — сказала вона, але погляд виказував їй цілком.

Дідеріх зніяковіло опустил очі на срібний браслет, яким вона побрязкувала, немов бажаючи привернути його увагу.

— Не пізнаєш? — шепнула Агнеса. Він почервонів.

— Той, що його подарував Мальман?

— Не Мальман, а ти! Я наділа його вперше.

Вона швидко й гаряче потисла йому руку, потім відчинила двері до вітальні. Пан Геппель обернувся:

— А, от і наш утікач! — Та як тільки він побачив Дідеріха, вираз його обличчя змінився, він пожалкував про свою фамільярність.— Йй-богу, я б не пізнав вас, пане Геслінгу!

Дідеріх подивився на Агнесу, немовби кажучи: «От бачиш? Він помітив, що я вже не таке дурне хлоп'я».

— А у вас усе по-старому,— мовив Дідеріх, вітаючися з сестрами і Геппелевим шуряком. Але насправді він бачив, що всі дуже постаріли, особливо сам пан Геппель, який мав уже не такий бадьорий вигляд, як колись, а масні щокі його сумно обвисли. Діти підросли, і в кімнаті ніби когось не вистачало.

— Так, так,— завершив вступну розмову пан Геппель,— час спливає, але добрі друзі завжди знаходять один одного.

«Коли б ти знав як!» — зніяковіло і зневажливо подумав Дідеріх, ідучи з усіма до столу. Приступаючи до телятини, він, нарешті, згадав, хто завжди сидів навпроти нього. Це була та тітка, яка з таким апломбом питалася його, що він вивчає, і не знала, що хімія і фізика — це не одне й те саме. Агнеса, котра сиділа поруч нього, пояснила йому, що ця тітка вже два роки тому померла. Дідеріх пробурмотів співчуття, але про себе подумав: «Значить, вона більше не плестиме дурниць». Йому здавалося, що в усіх тут приголомшений і пригнічений вигляд, лише його самого доля вивищила по заслугі. І він озирнувся Агнесу згори донизу поглядом власника.

На солодку страву довелось чекати, як і три роки тому. Агнеса тривожно поглядала на двері. Дідеріх бачив, як потемніли її прекрасні золотисті очі, ніби трапилася якась біда. Він раптом відчув до неї глибокий жаль, величезну ніжність. Він підвівся і крикнув крізь двері:

— Марі! Крем!

Коли Дідеріх повернувся, Геппель підніс свою склянку.

— Ви вже колись так само зробили. Ви ж у нашому домі як рідний. Правда, Агнесо?

Агнеса подякувала Дідеріхові поглядом, який перевернув йому всю душу. Він мусив опанувати себе, щоб стримати сльози, які підступили до очей. Як доброзичливо всміхалися йому родичі! Шуряк цокнувся з ним. Які гарні люди! І Агнеса, люба Агнеса кохає його! Він не заслуговує на це! Сумління в нього голосно заговорило, майнула невизначна думка, що потім треба буде поговорити з паном Геппелем.

На жаль, по обіді пан Геппель знову завів розмову про заворушення. Якщо вже ми, нарешті, скинули з себе кірасирські Бісмаркові чоботи, то ні до чого тепер дратувати робітників хвастовитими промовами. Молодик (так пан Геппель називав кайзера) своїм базіканням ще накликає на нас революцію... Дідеріх уважав за свій обов'язок від імені молоді, непохитно відданої своєму блискучому молодому кайзерові, якнайсуворіше засудити таке критиканство. Його величність самі зволили сказати: «Тих, які хочуть мені допомогти, просимо до нас! А тих, які проти мене, я знищу». При цьому Дідеріх старався блискати очима. Пан Геппель сказав, що далі буде видно.

— В наш важкий час,— додав Дідеріх,— кожен повинен стояти на своєму посту.— І він став у позу перед Агнесою, яка в захваті дивилася на нього.

— А чим наш час важкий? — спитав Геппель.— Ми самі один одному псуємо життя, через те нам і час здається важким. Я завжди був у злагоді зі своїми робітниками.

Дідеріх висловив твердий намір запровадити вдома, на своїй фабриці, зовсім інші порядки. Соціал-демократів він більше у себе терпіти не буде, і робітники по неділях ходитимуть до церкви!

— Навіть так? — здивувався пан Геппель. Він не може вимагати цього від своїх людей, коли він сам заглядає до церкви лише великої п'ятниці.— Навіщо ж мені їх дурити? Християнство — добра річ, але пасторовому базіканню не вірять більше ні одна душа.

На Дідеріховому обличчі відбилася глибока певність власної переваги.

— Дорогий пане Геппелю, я можу сказати вам тільки одне: в те, у що вважають за потрібне вірити там, нагорі, і особливо в те, у що вірять мій шановний друг, асесор фон Барнім, беззастережно вірю і я. Це все, що я можу вам сказати.

Геппелів шуряк, який був службовцем, зненацька став на бік Дідеріха. У Геппеля вже почервоніло обличчя, коли ввійшла Агнеса з кавою.

— Ну, як вам подобаються мої сигари? — Геппель плеснув Дідеріха по коліну.— От бачите, в особистих смаках у нас розбіжності нема.

Дідеріх подумав: «Я тепер, так би мовити, член сім'ї». Він почав поводитися трохи вільніше, стало зовсім затишно. Пан Геппель поцікавився, коли Дідеріх закінчить уні-

верситет і дістане звання доктора. Він ніяк не міг збагнути, що якась робота з хімії може потребувати двох або ж більше років. Дідеріх у висловах, яких ніхто не розумів, розказав про труднощі хімічних проблем. У нього було відчуття, що Геппель жде на його диплом з певною метою. Агнеса, очевидно, також відчула це, бо втрутилася в розмову і змінила тему. Коли Дідеріх попрощався, вона вишла разом з ним і шепнула йому:

— Завтра о третій у тебе.

Від бурхливої радості він схопив її в обійми і поцілував тут же, в передпокої, тимчасом як зовсім близько служниця брязкотіла посудом. Агнеса сумно запитала:

— Невже ти й не подумав, що було б зі мною, якби раптом хтось зайшов?

Він зніяковів і на знак пробачення зажадав ще одного поцілунку. Вона поцілувала його.

Дідеріх звичайно повертався з кав'ярні до лабораторії о третій годині. Цього дня він уже о другій годині був у своїй кімнаті. Вона прийшла точно, навіть раніше як о третій.

— Ми обоє не могли дочекатися! Як ми кохаємо одне одного!

Сьогодні було краще, ніж першого разу, набагато краще. Вона більше не плакала, не боялася; і до кімнати заглядало сонце. Дідеріх розмаяв на сонці Агнесине волосся і занурив у нього своє обличчя.

Вона забарилася в нього так довго, що їй ледве вистачило часу, щоб зробити куплю, на яку вона покликала, ідучи з дому. Їй довелося бігти. Дідеріх, який біг разом з нею, був дуже стурбований, щоб це їй не пошкодило. Але вона сміялася, вся порожевівши, і називала його своїм ведмедем. Так закінчувалися тепер усі ті дні, коли вона приходила. Вони завжди були щасливі. Геппель бачив, що Агнеса почувається краще, ніж будь-коли раніше, і це молодило його самого. Тому й неділі миналися все веселіше. Розмова тривала до вечора, потім подавали пунш, Дідеріх грав Шуберта або вдвох з шуряком співав студентських пісень, а Агнеса акомпанувала їм. Іноді вони шукали поглядом одне одного, в обох на душі було так, немовби це святкували їхнє щастя.

Часом траплялося, що до Дідеріха в лабораторії підходив служник і повідомляв, що його питає якась дама. Він одразу ж кидав роботу, гордо червоніючи під догадливими поглядами своїх колег. А потім вони вдвох блукали містом, заходили до кав'ярні, паноптикуму; Агнеса цікавилася живописом, і завдяки цьому Дідеріх дізнався, що існують художні виставки. Агнеса любила подовгу спинятися перед картиною, яка їй подобалася, перед якимсь мирним, святковим пейзажем з далеких прекрасних країн, і, напівзаплющивши очі, ділитися з Дідеріхом своїми фантазіями.

— Поглянь добре, тоді ти помітиш, що це не рама, а ворота з золотими східцями; ми спускаємося ними, проходимо стежкою, обминаємо купці глоду і сідаємо в човен. Ти відчуваєш, як він хитається? Це тому, що вода полоще наші руки, вона така тепла. А там, біля гори, он та біла цятка — ти бачиш? — це наш дім, туди ми їдемо. Бачиш? Бачиш?

— Так, так, — гаряче підтакнув Дідеріх. Він також примружив очі і бачив усе, що хотіла Агнеса. Він так захопився, що взяв її руку, щоб витерти. Потім вони сіли в куток і почали розмовляти про мандрівки, в які вони коли-небудь пойдуть, про безхмарне щастя в далекій сонячній країні, про вічне кохання. Дідеріх вірив у те, що говорив. У глибині душі він добре знав, що доля призначила його для роботи і для практичного життя, де немає часу для високих почуттів. Але те, що він говорив тут, було правдою вищою, ніж те, що він знав. Справжній Дідеріх — такий, яким він мусив би бути, — не брехав цієї хвилини.

Коли вони підвелися і пішли далі, Агнеса зблідла і здавалася стомленою. В її прекрасних золотих очах був блиск, від якого Дідеріхові стало ніяково; вона тихо, з тремтінням спитала:

— А що, якби наш човен перекинувся?

— Тоді я б урятував тебе! — рішуче сказав Дідеріх.

— Але до берега далеко, а озеро страшенно глибоке. Він не знав, що йому відповісти на це.

— Ми мали б потонути. Скажи, ти хотів би вмерти разом зі мною?

Дідеріх глянув на неї, потім заплющив очі.

— Так, — сказав зітхаючи.

Але потім він пошкодував, що вів таку розмову. Він добре бачив, чому Агнеса раптом сіла на візника і поїхала додому. Все її обличчя, аж до самого чола, заливав гаряч-

ковий рум'янець; вона не хотіла, щоб Дідеріх бачив, як вона кашляє. Весь час аж до самого вечора Дідеріх був у поганому настрої. Такі речі шкідливі для здоров'я, не призводять ні до чого доброго і тільки завдають неприємностей. Його професор уже дізнався про відвідини дами. Не годиться, щоб вона заради своїх примх відривала його від роботи. Він обережно пояснив їй це.

— Твоя правда,— сказала вона.— Педантичним людям потрібні твердо встановлені години. Отже, тепер я повинна приходити до тебе о пів на шосту. А як бути тоді, коли мені захочеться кохати тебе вже о четвертій?

Він відчув глум, може навіть зневагу, і відповів брутальністю. Такої коханої, яка хоче перешкодити його кар'єрі, він взагалі не потребує. Не так він уявляв собі все це. Тоді Агнеса попросила пробачення. Вона буде зовсім невимоглива й чекатиме у нього в кімнаті. Якщо він буде зайнятий, о! хай не церемониться. Це засоромило Дідеріха, він полагіднів і разом з Агнесою став нарікати на світ, в якому існує не саме тільки кохання.

— А хіба не можна інакше? — спитала Агнеса.— Ти маєш трохи грошей, я теж. Навіщо тобі робити кар'єру і знесилюватись? Нам би могло бути так добре.

Дідеріх погодився з нею, але потім роззлостився. Тепер він майже навмисне змушував її чекати. Він заявив, що навіть відвідування політичних зборів — обов'язок важливіший, ніж побачення з Агнесою. Одного вечора, в травні, повернувшись додому із запізненням, він зустрівся в під'їзді з молодиком у формі однорічника, який нерішуче подивився на нього.

— Пан Дідеріх Геслінг?

— Так, це я,— пробурмотів, затиноючись, Дідеріх, — а ви... ти... ви, напевне, пан Вольфганг Бук?

Молодший син першої людини Неціга поклав, нарешті, виконати наказ свого батька і відвідати Геслінга. Дідеріх повів гостя нагору, в поспіху він не зумів придумати приводу, щоб не прийняти його, а в кімнаті сиділа Агнеса! В снігах він розмовляв дуже голосно, щоб вона почула і сховалася. З острахом відчинив він двері. В кімнаті не було нікого; її капелюшок не лежав на постелі; але Дідеріх знав: вона щойно була тут. Він бачив це по стільцю, що був трохи зсунутий з місця, відчував це по повітрю, яке, здавалося, ще тихо колихалося за її платтям. Напевно, вона була в маленькій темній комірчині, де стояв умивальник. Він

підсукув до дверей комірчини крісло і, похмурий від ніяковості, почав бурчати на хазяйку, яка не прибирає кімнати. Вольфганг Бук висловив побоювання, що прийшов невчасно. «О ні!» — запевнив Дідеріх. Він запросив гостя сісти і приніс коньяку. Бук попрохав прощення, що прийшов невчасно: служба не дає йому права вибору.

— Це нам знайоме, — сказав Дідеріх і, щоб попередити всякі запитання, відразу ж повідомив, що він уже відслужив свій рік. Він захоплений солдатським життям, це справжнє життя. Щасливий той, хто може зовсім залишитися в армії! На жаль, його зв'язує родина. Бук посміхнувся м'якою скептичною посмішкою, яка не сподобалася Дідеріхові.

— Авжеж, офіцери: принаймні бачиш людей з гарними манерами.

— А ви буваєте в їхньому товаристві? — спитав Дідеріх, і в його запитанні прозвучав глум.

Але Бук просто відповів, що його іноді запрошують до офіцерського зібрання. Він знизав плечима.

— Я ходжу туди, бо вважаю за корисне познайомитися з людьми всіх напрямків. З другого боку, у мене багато знайомих серед соціалістів. — Він знову посміхнувся. — Бачите, іноді мені хотілося б стати генералом, а іноді — вождем робітників. Мені самому цікаво, що кінець кінцем переважить. — І він випив другу чарку коньяку.

«Огідний суб'єкт! — думав Дідеріх. — А тим часом Агнеса сидить у темній комірчині!»

Він сказав:

— За ваших достатків ви можете виставити свою кандидатуру до рейхстагу і взагалі обрати таке заняття, яке вам до вподоби. Це мене життя змушує до практичної діяльності. Що ж до соціал-демократів, то я дивлюся на них, як на своїх ворогів, бо вони кайзерові вороги.

— Ви цілком цього певні? — спитав Бук. — А я скорше підозріваю кайзера в таємній любові до соціал-демократів. Він сам охоче став би першим вождем робітників. Та вони не захотіли.

Дідеріх обурився. Це образа його величності. Але Бук наполягав на своєму.

— Хіба ви не пам'ятаєте, як він погрожував Бісмаркові, що не дасть свого війська для захисту багатіїв? Він плакав, принаймні спочатку, майже таку ж ворожість до багатіїв,

як і робітники, хоч, звичайно, з інших причин, бо йому важко згодитися з тим, що інші також мають владу.

З виразу Дідеріхового обличчя Бук помітив, що той збирається обуритись, і випередив його.

— Будь ласка, не думайте, — сказав він жвавіше, — що в мені говорять антипатія. Навпаки, це ніжність, своєрідна ворожа ніжність, коли хочете.

— Не розумію, — сказав Дідеріх.

— Авжеж, це ніжність, яку відчують до того, в кому бачать свої власні вади, або назвіть їх гідностями. В усякому разі всі ми, нинішня молодь, такі ж, як наш кайзер, і хотіли б повною мірою виявити свою особистість. В той же час ми добре усвідомлюємо, що майбутнє належить тільки масам. Бісмарків більше не буде і Лассалів також. Може, тільки найобдарованіші з нас досі ще намагаються заперечувати це. Він в усякому разі заперечує. І коли людині спадає з неба така влада, було б справді самоприниженням не перецінити себе. Але в глибині душі у нього, напевно, ворухаться сумніви щодо тієї ролі, яку він на себе взяв.

— Ролі? — спитав Дідеріх. Але Бук навіть не помітив цього.

— Вона може завести його дуже далеко, бо в сучасному нам світі вона повинна здаватися надзвичайно парадоксальною. Наш світ не чекає від жодної людини більшого, ніж від її сусіди. Важать лише на середній рівень, а не на виняток, і вже менш за все на великих людей.

— Дозвольте-но! — Дідеріх чванливо вишпунув груди. — А Німецька імперія? Чи існувала б вона, якби не великі люди? Всі Гогенцоллерни — великі люди!

Бук знову сумно і скептично посміхнувся.

— Тоді хай вони будуть на сторожі. Та й нам не шкодить. Кайзер, у відповідних до його становища обставинах, стоїть перед тим самим питанням, що і я. Чи стати генералом і протягом усього життя готуватися до війни, якої, напевно, ніколи не буде? Чи — хай навіть геніальним — народним вождем, у той час, коли народ настільки рушив уперед, що може обійтись і без геніїв? І те, і друге — романтика, а романтика, як відомо, веде до банкрутства. — Бук випив одну за одною дві чарки коньяку. — Отже, чим мені стати?

«Алкоголіком», — подумав Дідеріх. Він питав себе, чи не слід йому вилаяти Бука. Але Бук був у військовому мундирі! Крім того, галас міг би злякати Агнесу, вона ви-

йшла б, а що сталося б тоді? В усякому разі він поклав точно запам'ятати Букові висловлювання. І з такими поглядами людина гадає зробити кар'єру! Дідеріх пригадав, що в школі Букові письмові роботи, занадто вигадливі, викликали у нього незрозуміле, але глибоке недовір'я. «Звісно, — думав Дідеріх, — такий він і лишився. Мистецька натура. Вся їхня родина така». Дружина старого Бука була єврейка і грала колись на сцені. І Дідеріх мннулим числом відчув, що він ображений поблажливою ласкою, яку старий Бук виявив до нього на батьковому похороні. Молодий Бук теж весь час ображав його і своїм поблажливим тоном, і своїми манерами, і своїм знайомством з офіцерами. Що він — пан фон Барнім, чи як? Він так само лише з Неціга. «Ненавиджу всю їхню сім'ю!» І Дідеріх, примруживши очі, вдивлявся в це м'ясисте обличчя з трохи загнутим носом і з очима, які вогко блищали і в яких світилася думка.

Бук підвівся.

— Ну, побачимося вдома. В один з найближчих семестрів я складу іспити — і що тоді лишається робити, як не труждатися в ролі адвоката в Нецігу... А ви? — запитав він.

Дідеріх суворо заявив, що часу гаяти не збирається і гадас закінчити свою докторську дисертацію ще влітку. Потім він відпровадив Бука до виходу. «А ти все ж таки дурень і більш нічого, — подумав він. — Сидиш і не помічаєш, що у мене тут дівчина». Він повернувся до кімнати, задоволений зі своєї переваги над Буком і над Агнесою, яка прождала так довго в темряві і навіть не писнула.

Але, відчинивши двері, він побачив, що вона майже лежить на стільці, важко дихає і притискає до губ носову хустку. Вона глянула на нього почервонілими очима. Він зрозумів: вона там ледь не задихнулася, і вона плакала, поки він тут пив коньяк і правив теревені. Першим його поривом було безмірне каяття. Вона кохає його! Ось вона сидить у комірчині і кохає його так палко, що ладна витерпіти все! Він уже хотів простягти руки і впасти їй до ніг, щоб слізно вимолити пробачення. Але його вчасно стримав страх перед сценою і сентиментальним настроєм після цього, що знов буде коштувати йому кількох робочих днів і дозволить їй взяти гору над ним. Він не дасть їй такої втіхи! Адже вона, звичайно, перебільшує. Він недбало поцілував її в чоло і сказав:

— Ти вже тут? А я й не помітив, як ти прийшла.

Вона здригнулась і начебто хотіла щось сказати, але промовчала. Тоді він повідомив її, що від нього щойно пішов гість.

— Йолоп, до того ж єврейчик, а вдає із себе бозна-що! Просто огидно!

Дідеріх почав ходити кімнатою. Щоб не дивитися на Агнесу, він ходив усе швидше й швидше та говорив усе запальніше:

— Це наші найлютіші вороги! Чваняться своєю так званою освіченістю і ображають усе, що для нас, німців, є святим! Такий єврейчик мусить радіти, що ми його терпимо! Хай зубрить свої пандекти і тримає язика за зубами. На всі ті дотепні замизкані книжечки, яких він начитався, мені наплювати! — крикнув він ще голосніше з наміром дошкулити й Агнесі. Вона не відповідала, то ж він зробив прямий випад проти неї:

— І це все тому, що кожен тепер може застати мене вдома. Заради тебе я вічно мушу сидіти в хаті.

Агнеса тихо сказала:

— Ми не бачилися вже шість днів. У неділю ти знову не прийшов. Боюся, що ти більше не кохаєш мене.

Він зупинився перед нею. І звисока:

— Слухай, люба моя, мені справді нема чого переконувати тебе в тому, що я тебе кохаю. Але спитай мене, чи маю я охоту щонеділі милуватися плетінням твоїх тіток і говорити з твоїм батьком про політику, в якій він нічого не тямить.

Агнеса опустила голову.

— Раніше було так добре! Ти так здружився з батьком.

Дідеріх повернувся до неї спиною і почав дивитись у вікно. В тому-то й річ. Він боявся надто великої дружби пана Геппеля. Через свого бухгалтера, старого Сетбіра, він дізнався, що Геппелеве підприємство почало підупадати. Його целюлоза нікуди не годилася, Сетбір перестав замовляти її. Звичайно, такий зять, як Дідеріх, був би для нього дуже вигідний. Дідеріх відчув, що ці люди облутують його. І Агнеса також! Він мав підозру, що вона в змові із старим. Обурений, він повернувся до неї.

— І потім, люба моя, щиро кажучи, що ми з тобою робимо, — це наша справа, чи не так, і не будемо вплутувати в це твого батька. В такі взаємини, як наші, вплутувати родину не треба. Моє почуття моралі вимагає тут чіткого розмежування.

Спливла якась мить, потім Агнеса підвелася, наче те-
пер збагнула все. Обличчя її залив червінь. Вона пішла до
дверей. Дідеріх наздогнав її.

— Але, Агнесо, я зовсім не думав нічого поганого. Все
це тільки тому, що я надто поважаю тебе... І я неодмінно
прийду в неділю...

Вона слухала його з закам'янілим обличчям.

— Ну, не гнівайся ж, — просив він. — Ти навіть не ски-
нула свого капелюшка.

Вона скинула. Він зажадав, щоб вона сіла на диван, і
вона сіла. Навіть поцілувала його, як він цього хотів. Та
хоч її уста і всміхались, і цілували, проте очі лишалися
нерухомими й байдужими. Раптом вона рвучко обняла
його; він злякався: може, це ненависть? Але потім відчув,
що вона кохає його ще палкіше, ніж будь-коли раніше.

— Сьогодні було справді чудово! Так, моя маленька люба
Агнесо? — сказав Дідеріх, вдоволений і добростливий.

— Прощай, — сказала Агнеса, поквашливо хапаючи па-
расольку й сумочку, поки він ще одягався.

— Чому ти так поспішаєш?

— Я ж більше нічого не можу для тебе зробити. — Вона
була вже коло дверей і раптом припала до одвірка і при-
кипіла на місці.

— Що з тобою?

Коли Дідеріх підійшов ближче, він побачив, що вона
плаче. Він торкнувся її плеча.

— Ну, що з тобою?

Вона заридала голосно й судорожно. Плачеві не було
кінця.

— Послухай-но, Агнесо, — кілька разів повторював Діде-
ріх, — що це раптом з тобою сталося? Адже ж нам було
так добре. — І вже зовсім безпорадно: — Чи я скривдив тебе
чимсь?

Схлипуючи, вона насилу вимовила:

— Я не можу. Даруй.

Він поніс її на диван. Коли Агнеса нарешті кинула пла-
кати, їй стало соромно.

— Даруй! Я не винна.

— Може, я винен?

— Ні, ні! Це нерви. Даруй!

Сповнений жалості і терпеливості, він довів її до візника.
Але потім і цей випадок почав здаватися йому наполови-
ну комедією і одним із засобів остаточно обплутати його.

Він не міг позбутися тієї думки, що Геппелі плетуть таємні інтриги проти його свободи і його майбутнього. Щоб захистити себе, він удавався до різкого поводження, до підкреслення своєї чоловічої незалежності і до холодності, як тільки відчував, що стає ніжним. В неділю у Геппелів він був насторожі, начебто у ворожому таборі: коректний і неприступний. Коли ж буде готова дисертація? — питали вони. Може статися, що він знайде розв'язання задачі завтра, а може, тільки через два роки, цього він і сам не знає. Він підкреслив, що і в майбутньому залишиться в матеріальній залежності від своєї матері. Він ще довго не матиме часу займатися чимсь іншим, крім фабрики. І коли Геппель почав говорити про ідеальні цінності життя, Дідеріх різко відмахнувся:

— Я вчора тільки продав свого Шіллера. Я ще з глузду не з'їхав і не дозволю, щоб мені замилювали очі.

Коли після таких промов він ловив на собі німий і засмучений Агнесин погляд, то відчував на мить, наче все це говорив не він сам, наче він блукає в тумані, говорить нещиро і діє проти власної волі. Але це минало.

Агнеса приходила до нього в призначений ним час і йшла геть, коли йому треба було працювати або збиратися до пиварні. Відколи він зупинився якось перед ковбасною і заявив, що споглядати її — для нього найбільша естетична втіха, Агнеса не кликала його більше відвідувати виставки, щоб помріяти перед картинами. Його самого, нарешті, засмутило, що вони тепер так рідко бачаться. Він закинув їй, що вона не домагається частіших побачень.

— Раніше ти була зовсім інша.

— Я чекаю, — сказала вона.

— Чого ти чекаєш?

— Щоб і ти став таким, як раніше. О, так буде, я знаю напевно.

Він промовчав, боячись розмови про їхні стосунки. Проте вийшло так, як вона сказала. Його робота була, нарешті, закінчена і схвалена; йому лишалося тільки скласти незначний усний екзамен, він був у піднесеному настрої на порозі рішучого повороту в житті. Коли Агнеса з букетом троянд прийшла привітати його, він заплакав і сказав, що завжди-завжди буде її кохати. Вона повідомила, що Геппель шойно виїхав у справах на кілька днів.

— А погода стоїть така чудова...

Дідеріх відразу ж підхопив:

— Ми повинні скористатися з цього! Такої нагоди ми ще не мали ніколи.

Вони наважили поїхати кудись у село. Агнеса чула про якесь містечко, що звалось Міжлісся; це був тихий куток, романтичний, як і його назва.

— Ми цілий день пробудемо вдвох!

— І ніч, — додав Дідеріх.

Вокзал, з якого вони мали виїхати, теж лежав у віддаленій частині міста, а поїзд був зовсім маленький і старомодний. У вагоні, крім них, не було нікого; повільно смеркало, кондуктор засвітив для них тьмяного ліхтаря, і вони, пригорнувшись одне до одного і широко розкривши очі, мовчки дивилися крізь вікно на рівні, одноманітні поля. Добре було б зійти тут, податися пішки далеко-далеко і загубитися в лагідній темряві! Вони ледве не вийшли в якомусь сільці з купкою будинків. Кондуктор з грайливою посмішкою повернув їх назад: чи їм так дуже хочеться ночувати на соломі? Нарешті вони приїхали. Коло готелю був великий двір, простора кімната для приїжджих, з гасовими лампами під дощаною стелею, і доброзливий хазяїн, який, звертаючись до Агнеси, називав її «шановна пані» і при цьому хитро підморгував. Вони почувалися наче змовниками, і їм було ніяково. По вечері вони б охоче відразу піднялися до своєї кімнати, але посоромились і слухняно гортали сторінки журналів, які підсунув їм хазяїн. Та як тільки він одійшов від них, вони презирнулися і миттю опинилися на сходах. У кімнаті ще не було світла, двері ще були розчинені, а вони вже стискали одне одного в обіймах.

Рано-вранці до їхньої кімнати зазирало сонце. Внизу на подвір'ї порпалися кури, раз у раз злітаючи на стіл коло альтанки. «Будемо снідати там!» Вони опустилися донизу. Яка теплінь! З клуні приємно пахло сіном. Кава і хліб були смачні, як ніколи. На серці було так легко, все життя розкривалося перед ними. Вони підуть гуляти далеко-далеко: хазяїн перерахував їм усі дороги й села в цій місцевості. Вони радісно похвалили його будинок і постіль.

— Це, певно, ваша весільна мандрівка?

— Авжеж! — І вони від щирого серця засміялися.

Брукове каміння головної вулиці стирчало вістрям догори, лишнєве сонце розмальовувало його всіма барвами. Будинки були горбаті, кособокі і такі низенькі, що вулиця

між ними виглядала як поле, всіяне камінням. Дзвоник бродячого крамаря довго дзвенів у них за спиною. Нечисленні, одягнені наполовину по-міському, перехожі пробіралися в тіні і оглядалися на Дідеріха й Агнесу, які гордо йшли й почувалися тут найелегантнішими. Агнеса звернула увагу на ательє мод, де були виставлені капелюшки для місцевих модниць.

— Аж не віриться! В Берліні такі носили три роки тому! Нарешті через похилені ворота вони вийшли в поле. Селяни збирали хліб. Небо було синє й густе, ластівки плавали в ньому, наче в сонній воді. Селянські будиночки за ланами потопали в гарячому блиску, а вдалині чорнів ліс із блакитними смугами. Агнеса і Дідеріх побралися за руки і, не змовляючись, заспівали пісню мандрівних дітей, яку знали ще із шкільної лави. Дідеріх навмисне брав баса, щоб викликати Агнесине захоплення. Коли вони змовкли, не знаючи далі слів, то глянули одне одному в обличчя і поцілувалися на ходу.

— Лише тепер я по-справжньому бачу, яка ти гарна, — сказав Дідеріх, розчулено дивлячись на її рожеве обличчя з золотистими віями навколо золотистих, як зорі, очей.

— Літо мені на користь, — і Агнеса зітхнула на повні груди так, що її вільна широка блузка настовбурчилася. Вона йшла легка, струнка, з вузькими стегнами, в голубому шарфі, що маяв за нею. Дідеріхові стало жарко, він скинув піджак, потім жилет і, нарешті, признався, що охоче лежав би десь у затінку. Вони знайшли затінок край ще не скошеної смуги жита, під запашиим кущем акації. Агнеса сіла і поклала Дідеріхову голову собі на коліна. Вони жаргували і загравали одне з одним. Раптом вона помітила, що він заснув.

Він прокинувся, озирнувся навкруг і, побачивши Агнесине обличчя, щасливо заяснів.

— Любий, — сказала вона, — яке у тебе зараз добре, дурне обличчя.

— Стривай! Я спав не більше п'яти хвилин... Ні, зажди, я проспав цілу годину. Ти нудьгувала?

Але вона ще більше, ніж він, була здивована тим, що минуло стільки часу. Він вивільнив голову з-під її руки, яку вона поклала на його волосся, коли він заснув.

Назад ішли полями. Раптом побачили якусь темну масу: серед колосся лежав дід у хутряній шапці, в рудій куртці і плісових, уже поруділих штаних. Він лежав скорчившись,

обмотавши бороду довкола колін. Вони нахилилися, щоб краще роздивитись, і враз помітили, що той весь час дивиться на них чорними блискучими очима. Мимоволі прискорили ходу, і в поглядах, якими вони обмінялися, був жах, наче від страшної казки. Вони озирнулися навколо: перед ними були обшири чужої країни, маленьке чуже містечко спало вдалині на сонці, і небо здалось їм таким незнайомим, ніби вони вже багато днів і ночей були в дорозі.

Який екзотичний обід в альтанці готелю — сонце, кури, відчинене кухонне вікно, крізь яке Агнесі подавали тарілки! Куди поділися поважний порядок на Блюхерштрасе чи звичний для Дідеріха стіл, заставлений пивом?

— Я не поїду звідси,— сповістив Дідеріх.— І тебе не пуцу.

А Агнеса:

— І не треба. Я напишу татові і перешлю листа через заміжню подругу, яка живе в Кюстріні. Він подумає, що я там.

Надвечір вони ще раз пішли гуляти, цього разу в другий бік, де дзюрчала вода і де обрій затуляли крила трьох вітряків. На воді погойдувався човен; вони найняли його і попливли каналом. Назустріч їм плыв лебідь. Лебідь та їхній човен нечутно ковзнули один повз одного. Під навислими над водою кущами човен сам зупинився, і раптом Агнеса запитала Дідеріха про його матір і сестер. Він відповів, що вони завжди добре ставились до нього і що він любить їх. Він попросить прислати йому картки сестер, вони стали такими гарненькими; власне, мабуть, гарненькими їх назвати не можна, але вони такі виховані й милі. Еммі любить вірші, як Агнеса. Дідеріх буде піклуватися про них і віддасть їх заміж. Що ж до матері, то з нею він не розлучиться, їй він завдячує всім тим хорошим, що зазнав у своєму житті, поки не прийшла Агнеса. І він розповів про те, як вони разом сиділи в присмерку, про казки, які вона повідала йому на різдво під ялинкою, і навіть про молитви «як підказувало серце». Агнеса слухала, як зачарована. Нарешті вона зітхнула:

— Я б хотіла познайомитися з твоєю матір'ю. Своєї я не знала.— Він поділював її з жалем, розчулено і з неясним відчуттям нечистого сумління. Він відчував: від нього залежить тепер сказати слово, яке утішить її цілком і назавжди. Але він одігнав цю думку, він не міг. Агнеса глибоко заглянула йому в очі.

— Я знаю,— тихо сказала вона,— що в душі ти добра людина. Але часом тобі доводиться робити інакше.

Тут він злякався. Тоді вона сказала, ніби просячи пробачення:

— Сьогодні я зовсім тебе не боюся.

— А хіба ти взагалі боїшся? — покаюнно спитав він.

Вона сказала:

— Я завжди боялася людей занадто гордовитих і веселих. Раніше, з подругами, мені часто здавалося, що я їм нерівня, а вони помічають це і зневажають мене. Та вони не помічали. Ще в дитинстві у мене була лялька з блакитними скляними очима; коли моя мати померла, мене посадовили до сусідньої кімнати і залишили саму з лялькою. Вона весь час нерухомо зирала на мене своїми вилупленими холодними очима, які говорили: «Твоя мати померла, тепер усі будуть дивитися на тебе так, як я». Мені хотілося покласти її на спину, щоб вона затулила очі, але я не зважувалася. Ну, а хіба людей я можу класти на спину? В усіх такі очі, і часом,— вона сховала обличчя у нього на плечі,— часом навіть у тебе.

Йому щось здавило горло, він провів рукою по її шиї, і голос йому урвався.

— Агнесо, люба Агнесо, ти не знаєш, як я тебе кохаю... Я боявся тебе, так, я! Три роки я тужив за тобою, але ти була надто гарна для мене, надто прекрасна, надто добра...

Серце його розтануло; він розповів їй усе, що після її перших відвідин написав у листі, який досі ще лежав у шухляді його письмового стола. Вона випросталась і, напіврозтуливши уста, захоплено слухала його.

— Я знала, що ти такий, ти такий самий, як я,— тихо раділа вона.

— Ми створені одне для одного! — сказав Дідеріх, пригортаючи її до себе, але зразу ж злякався свого вигуку. «Тепер вона чекає,— подумав він,— тепер я мушу сказати». Він хотів це зробити, але щось паралізувало його. Руки, які стискали її, помалу слабшали... Вона поворушилася; він зрозумів, що вона більше не чекає. І вони випустили одне одного з обіймів, не дивлячись одне на одного. Дідеріх зненацька затулив обличчя руками і заплакав. Вона не спитала чому, а почала втішливо пестити його волосся. Це тривало довго.

Над його головою, в простір, Агнеса мовила:

— Хіба я сподівалася, що це буде вічно? Це мало скінчитися погано, тому що було так добре.

Він стрепенувся в розпачі:

— Але ж нічого не скінчилося!

Вона спитала:

— Ти віриш у щастя?

— Якщо я маю втратити тебе — ні!

Вона прошепотіла:

— Ти собі підеш, життя захопить тебе, і ти забудеш мене.

— Краще вмерти! — і він пригорнув її до себе.

Вона прошепотіла коло самої його щоки:

— Дивись, як тут широко, геть-чисто як на озері. Човен сам відплинув від берега і заніс нас сюди. Пам'ятав ти картину? І озеро, по якому ми вже якось пливли у мріях? Куди? — І ще тихше: — Тепер куди?

Він не відповідав. Міцно обнявшись, уста до уст, вони все нижче нахилилися до води. Чи дівчина вабила його? Чи він її? Такими нерозривними вони не були ще ніколи. Дідеріх відчував: тепер усе добре. Йому не вистачало мужності, щоб поділити життя з Агнесою. Тепер він наздогнав її, тепер усе добре.

Зненацька — поштовх: вони підскочили. Дідеріх так сильно шарпнувся, що Агнесу вирвало з його рук, і вона впала на дно човна. Він провів рукою по чолю.

— Що таке?.. — Ще холонучи від остраху, наче образившись на неї, він уникав її погляду. — Так необережно поводитися на човні не можна.

Він навіть не допоміг їй звестися, зразу взявся за весла і завернув човна назад. Агнеса дивилася на берег. Раз вона глянула на нього, але зустріла такий підозріливий і черствий погляд, що вся затремтіла.

В дедалі густішому присмерку, все прискорюючи крок, ішли вони дорогою, під кінець майже бігли. І лише коли стемніло і вони не могли ясно бачити обличчя одне одного, аж тоді заговорили. Завтра вранці Геппель, напевно, повернеться. Агнесі пора додому... Коли вони підійшли до готелю, вдалині вже свистів паровоз.

— Навіть повечеряти не вдасться, — з удаваним невдоволенням сказав Дідеріх.

Квапливо підхопили вони речі, розплатилися і — бігцем. Як тільки вони сіли, поїзд рушив з місця. Ще добре, що їм треба було віддихатися і сказати одне одному про те, що

вони встигли зробити поспіхом, в останні хвилини. Поговорили і про це, і тепер сиділи обоє самотні, при тьмяному світлі ліхтаря, оглушені, як після великої невдачі. Темні поля за вікном вагона — невже вони колись вабили і обіцяли радість? Ще тільки вчора. Повороту не було. Коли ж, нарешті, покажуться вогні міста і розлучать їх?

На вокзалі вони вирішили, що їм не слід їхати разом одним візником. Дідеріх поїхав додому трамваєм. Їхні погляди і руки ледве зустрілися.

— Ух! — вирвалося у Дідеріха, коли він залишився сам. — Кінець! — І подумав: «Могло б скоїтися лихо. — І з обуренням: — Яка істеричка!» Сама вона, напевне, вхопилася б за човна. Йому довелося б викупатися одному. «І весь цей трюк вона придумала тільки тому, що хоче неодмінно одружитися зі мною! У жінок хитроців вистачає! Вони ні на що не зважають. Нашому братові за ними не поспіти. Цього разу, мабуть, вона пошила мене в дурні ще більше, як тоді з Мальманом. Ну, це буде мені наукою на все життя. Годі!» І він твердим кроком попрямував до новотевтонів. Відтоді він став усі вечори збувати в них, а вдень зубрив, готуючись до усного екзамену; але на всяк випадок не вдома, а в лабораторії. Коли він ішов додому і піднімався сходами, то важко дихав. Він мусив визнати, що серце у нього сильно б'ється... Повільно відчиняв двері своєї кімнати — нікого; першої миті йому ставало легше, але кінець кінцем він щоразу питався у хазяйки, чи не приходив хто-небудь до нього. Але ніхто не приходив.

Проте за два тижні він одержав листа. Розпечатав його, не подумавши. Потім хотів був кинути його непрочитаним до шухляди письмового стола, та зразу ж витяг назад і, далеко відставивши руку з листом, узявся читати. Поквапливо, недовірливим поглядом вихоплював він то там, то тут окремі рядки. «Я така нещаслива...» — «Стара пісня!» — відповів Дідеріх. «Я не смію прийти до тебе...» — «Твоє щастя!» — «Який це жах, що ми стали чужими одне одному...» — «Принаймні ти сама бачила...» — «Даруй мені те, що сталося; чи нічого не сталося?» — «Як для кого!» — «Я не можу так жити!..» — «Знов за старе?..» І він остаточно жбурнув листа до шухляди поверх іншого листа, в якому він однієї радісної безтямної ночі, перейшовши всяку міру, вилив свою душу і якого, на щастя, не послав.

За тиждень, повертаючися вночі додому, він почув за собою кроки, які лунали якось особливо. Він обернувся: перед ним, простягаючи до нього руки, стояла жіноча постать. Відмикаючи двері і заходячи, він ще бачив її в напівтемряві. Він не засвітив світла. Йому соромно було освітити кімнату, яка колись належала їй, поки вона стоїть унизу в темряві і дивиться догори. Ішов дощ. Скільки годин вона чекала? Певно, вона досі ще стоїть там з останньою надією. Це нестерпно! Він хотів розчинити вікно — і відсахнувся. Несподівано для самого себе він опинився на сходах, з ключем у руці, але вчасно змусив себе повернутися. Після цього він замкнув свої двері і роздягся. «Більше витримки, мій любий!» Цього разу він не виплутався б так легко. Звичайно, дівчини шкода, але зрештою вона сама того хотіла. «Насамперед я маю обов'язки перед самим собою». Вранці, погано виспавшись, він навіть відчув до неї злобу за те, що вона ще раз намагалася збити його з пантелику. Тепер, коли вона знала, що він має складати іспит! Така безсовісність саме в її характері. А ця нічна сцена, ця роль жебрачки під дощем надавала їй образів дечого і підозрілого, і зловісного. Він уважав, що вона остаточно впала. «Ні в якому разі більше не зустрічатися!» — поклявся він собі і поклав на той короткий час, який йому ще лишилося пробути в Берліні, змінити квартиру: «Якщо це навіть коштуватиме зайвих грошей». На щастя, один з його колег саме шукав кімнати; Дідеріх не зазнав ніяких збитків і відразу ж переїхав далеко, аж до північної ділянки міста. Незабаром по цьому він склав іспит. «Нова Тевтонія» влаштувала на його честь ранкову пиятику, яка тривала до вечора.

Вдома йому сказали, що в кімнаті його чекає якийсь пан. «Напевне, Вібель, — подумав Дідеріх, — адже він повинен привітати мене». І окрилений надією: «А може, це асесор фон Барнім?» — він відімкнув двері і відсахнувся: перед ним стояв Геппель.

Той так само не зразу знайшов потрібних слів.

— Он як, у фрак? — сказав він за мить і перішуче додав: — Ви, може, були в мене?

— Ні, — відповів Дідеріх і знову злякався. — Просто я склав іспит на доктора.

Геппель відповів:

— Ах, так, поздоровляю.

Потім Дідеріх насилу видушив із себе:

— Де ви довідалися про мою нову адресу?

Геппель відповів:

— Ви, звичайно, не залишили її своїй колишній хазяйці. Але існують інші способи.

І вони подивилися один на одного. Геппелів голос був спокійний, але Дідеріх відчував у ньому страшну загрозу. Він завжди відганяв від себе думки про катастрофу, і от вона настала. Він змушений був сісти.

— Власне,— почав Геппель,— я прийшов тому, що Агнесі зовсім погано.

— О! — вимовив Дідеріх з облудним розпачем.— А що з нею?

Геппель сумно похитав головою.

— Серце відмовляється працювати, але це, звичайно, тільки нерви... Звичайно,— повторив він після марного чекання, що Дідеріх підтакне йому.— Вона впала в меланхолію від нудьги, і мені хочеться її розважити. Виходити їй не можна. Якби ви коли-небудь прийшли до нас; до речі, завтра неділя.

«Я врятований,— відчув Дідеріх,— він нічого не знає». Радість зробила його дипломатом. Він почухав потилицю.

— Я й сам збирався неодмінно побувати у вас. Але мене спішно викликають додому; наш старий управитель захворів. Я навряд чи встигну попрощатися навіть із своїми професорами. Завтра вранці я їду.

Геппель поклав йому руку на коліно.

— Подумайте добре, пане Геслінгу. Існують обов'язки і щодо старих друзів.

Він говорив повільно, і погляд його був такий проникливий, що Дідеріх мимоволі відвів очі.

— Коли б я тільки міг,— пробелькотів він.

Геппель сказав:

— Ви можете. Взагалі ви можете все, чого в даному разі треба.

— Як це? — Дідеріх внутрішньо заціпенів.

— Ви добре знаєте як,— сказав Агнесин батько і, відсунувши свого стільця, провадив далі: — Сподіваюся, ви не думаєте, що Агнеса послала мене до вас? Навпаки, я повинен був обіцяти їй, що зовсім не буду втручатися і дам вам спокій. Але потім я подумав, що, власне, було б дуже нерозумно нам з вами і далі грати в хованки, коли ми такі близькі знайомі і я ще знав вашого покійного батька, та при цьому ще наші ділові зв'язки, і таке інше, і таке інше.

«Ділові зв'язки розірвані, мій любий!» — подумав Дідеріх. Він озброївся.

— Я зовсім не граю з вами в хованки, пане Геппелю.

— Тим краще. Тоді все гаразд. Я добре розумію: молода людина, особливо за наших часів, не наважується без опаски взяти шлюб. Але коли обставини складаються так щасливо, правда ж? Наші галузі тісно пов'язані, і якщо ви хочете розширити батьківське підприємство, то Агнесин посаг буде вам дуже до речі.— І от одним духом, намагаючись не дивитися в очі: — На жаль, у даний момент я можу дати готівкою лише дванадцять тисяч, але целюлози ви можете мати, скільки хочете.

«От бачиш,— подумав Дідеріх,— і ці дванадцять тисяч ти теж повинен будеш десь позичити, якщо тобі їх дадуть».

— Ви не зрозуміли мене, пане Геппелю,— проказав він,— я не збираюсь одружуватися. Для цього треба дуже великих грошей.

Геппель звів на нього перелякані очі, але спробував засміятися.

— Я можу поватужитись...

— Облиште це,— поблажливо зупинив його Дідеріх.

Геппель ставав усе безпораднішим.

— Що ж вам тоді потрібно?

— Мені? Абсолютно нічого. Я думав, що вам щось потрібно, бо ж ви прийшли до мене.

Геппель набрався сили.

— Так не можна, милий Геслінгу. Після всього, що сталося... Тим паче, що це триває так довго.

Дідеріх зміряв Агнесиноного батька поглядом, кутки його губ опустилися.

— Значить, ви знали?

— Я не був певен,— пробурмотів Геппель.

І Дідеріх звисока:

— Інакше було б дивно.

— Я цілком довіряв своїй дочці.

— Часом так помиляєшся,— сказав Дідеріх, зважившись на все, що могло послужити йому для захисту.

У Геппеля почервонів лоб.

— Я і вам довіряв.

— Ви хочете сказати, що вважали мене за простачка? — Дідеріх засунув руки до кишень і відкинувся в кріслі.

— Ні! — Геппель схопився.— Але я не вважав вас за такого мерзотника, яким ви себе показали!

Дідеріх з гідністю підвівся.

— Ви дасте задоволення? — спитав він.

Геппель закричав:

— Саме цього вам і хотілося б! Звести дочку і пристре-
лити батька! В цьому вся ваша честь!

— Що ви розумієте в питаннях честі? — Дідеріх так само роздратувався. — Я не зводив вашої дочки. Я посту-
пився її бажанню і потім уже не міг відчепитися. Це в неї
від вас. — І з обуренням: — Хто мені доведе, що ви не змо-
вилися з нею від самого початку? Це пастка!

У Геппеля було таке обличчя, ніби він от-от закричить
ще голосніше... Раптом він злякався і звичайним, лише
трохи тремтячим голосом сказав:

— Ми занадто гарячкуємо, а наша справа занадто важ-
лива. Я обіцяв Агнесі не втрачати самовладання.

Дідеріх в'їдливо засміявся:

— Бачите, як ви брешете? Допіру ви сказали, що Агнеса
ні своїм ні духом не знає про те, що ви у мене.

Батько винувато посміхнувся.

— По-доброму завжди можна домовитися, чи не так,
мій любий Геслінгу?

Але Дідеріх вважав, що розмовляти «по-доброму» небез-
печно.

— Який я вам до біса любий Геслінг! — загорлав він. —
Для вас я пан доктор!

— Ах, так! — мовив, заціпенівши, Геппель. — Певно, вас
ще ніхто не величав паном доктором? Ви можете пишати-
ся, що почувте цей титул уперше за таких обставин.

— Чи не збираєтеся ви образити і честь мого стану?

Геппель відмахнувся.

— Я не хочу ображати нікого і нічого. Я тільки питаю
себе, що ми, дочка моя і я, вам зробили? Вам справді по-
трібний такий великий посаг?

Дідеріх відчув, що червоніє. Тим рішучіше пішов він у
наступ.

— Якщо ви неодмінно хочете знати, то моє моральне
почуття не дозволяє мені одружитися з дівчиною, яка не
може дати мені в посаг свою чистоту.

Геппель, очевидно, знову хотів обуритись, але його вже
не вистачало на це — він тільки ледве стримав ридання.

— Якби ви бачили сьогодні її горе! Вона призналася
мені в усьому, бо не могла більше витримати. Мені здасть-

ся, вона навіть мене більше не любить, тільки вас. Чого ж ви хочете, адже ж ви перший.

— Звідки я знаю? До мене у вас бував якийсь добродій, на прізвисьце Мальман.

Геппель відсахнувся, ніби його вдарили в груди.

— Авжеж, хіба можна знати? Хто збрехав раз, збреше і двічі. — І додав: — Ніхто не може від мене вимагати, щоб я зробив таку, як вона, матір'ю моїх дітей. Для цього у мене надто розвинене почуття відповідальності перед суспільством. — З цими словами він одвернувся, присів навпочіпки перед відчиненим чемоданом і почав укладати речі.

За спивою він чув тепер справжнє ридання Агнесиноного батька і піймав себе на тому, що й сам розчулився: і тими благородно-мужніми думками, що їх він висловив, і горем Агнеси та Агнесиноного батька, втамувати яке забороняв йому обов'язок, і болісною згадкою про своє кохання, і всім цим злощастям... Із завмиранням серця слухав він, як пан Геппель відчинив і зачинив за собою двері, як скрадався коридором і з легким шумом зачинив парадні двері. «На цьому край», — і Дідеріх уткнувся в наполовину заповнений речами чемодан і розплакався. Ввечері він грав Шуберта.

Данину почуттям він сплатив, тепер час виявити витримку. Дідеріх сказав собі, що Вібель ніколи не став би розводити таких сентиментів. Навіть такий грубіян без будь-якого поняття про честь, як Мальман, наочно показав йому, яким треба бути нещадним. Йому здавалось абсолютно не-ймовірним, що і в інших у глибині душі можуть бути свої слаботи. Тільки він успадкував цю неміч від матері, а дівчина, подібна до Агнеси, така ж химерна, як його мати, зробила б його остаточно непридатним для цього суворого часу. Суворий час, — при цих словах Дідеріхові завжди уявлялась Унтер ден Лінден з юрбами безробітних, жінок, дітей; злидні, страх, заворушення, — і все це приборкає владою, всеосяжною, нелюдською владою, яка, незважаючи ні на що, ніби топче копитами людські голови, скам'яніла та осяйна.

«Нічого не вдієш, — із захопленою покірливістю казав він собі, — таким треба бути!» Тим гірше для тих, хто не такі: саме вони й будуть під копитами. Хіба Геппелі, батько й дочка, можуть чогось вимагати від нього? Агнеса повнолітня, а дитиною він її не нагородив. Отже? «Я був би

дурнем, якби вчинив на шкоду собі те, до чого мене не можуть присилувати. Адже ж і мені також ніхто не робить задурно нічого». І Дідеріх з гордовитою радістю подумав про те, що це плоди того гарту, який він перейшов. Корпорація, військова служба і дух імперіалізму виховали його і зробили придатним до життя. Він дав собі слово, що вдома, в Нецігу, застосує надбані ним принципи і торуватиме шлях для нових віянь. Щоб підкреслити цей намір і своїм зовнішнім виглядом, він подався наступного ранку на Міттельштрасе, до двірського перукаря Габі, і змінив свою подобу, ідучи за модою, яку все частіше спостерігав серед офіцерів і високих чинів. До цього часу ця мода здавалась йому ванадто аристократичною, щоб її можна було наслідувати. За допомогою бинди йому підняли вуса догори під прямим кутом. Після цього він ледве пізнав себе в дзеркалі. Оголений рот, особливо при опущених кутках, мав погрозливий, як у kota, вигляд, а кінчики вусів підступали до очей і викликали страх у самого Дідеріха, наче блискали вони не з його обличчя, а з обличчя влади.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Щоб уникнути дальших напосідань з боку родини Гепелів, він зразу ж виїхав. У купе стояла нестерпна духота. Дідеріх був сам, отож він спочатку скинув піджак, а потім жилет і черевики. За кілька станцій перед Нецігом до купе увійшли дві дами, як на їх вигляд, іноземки; Дідеріхова фланелева сорочка, очевидно, шокувала їх. Щодо нього, то їхня надмірна елегантність була йому огидна. Вони незрозумілою мовою звернулися до нього з якоюсь претензією; у відповідь на це він знизав плечима і поклав ноги в шкарпетках на сидіння. Вони затиснули носи і почали кликати на допомогу. Прийшов кондуктор, за ним сам начальник поїзда, але Дідеріх подав квиток другого класу і обстоював свої права. Він навіть дав зрозуміти кондукторові, що йому б не вадило бути обережнішим у висловах, адже ніколи не знаєш, з ким маєш до діла.

Після того, як він переміг і обидві іноземки вийшли, в купе натомість увійшла інша дама. Дідеріх кинув на неї рішучий погляд, але вона вийняла із сумочки ковбасу і почала їсти її просто з рук, посміхаючись до нього. Тоді його

войовничий запал згас, він відповів їй широкою ясною посмішкою і заговорив з нею. Виявилось, що вона з Неціга. Він назвав своє прізвище, і вона скрикнула від радості: вони ж старі знайомі!

— Невже?

Дідеріх допитливо оглянув її: повне, рожеве обличчя з м'ясистим ротом і маленьким зухвалим кривпатим носиком; біляве волосся, рівно і акуратно зачесане, молода повна шия і пальці в напіврукавичках, які тримали ковбасу і самі були схожі на рожеві ковбаски.

— Ні,— вирішив він,— я вас не знаю, але ви страшенно апетитні. Наче свіжовимите поросятко.— І він обхопив її за стан. Тієї ж миті він дістав ляпаса.

— Здорово,— сказав він, потираючи щоку.— Ви маєте багато таких у запасі?

— Вистачить на всіх пахаб.— Вона голосно засміялася і двозначно підморгнула йому маленькими очицями.— Шматок ковбаси можете одержати, але більше нічого.

Він мимоволі порівняв її манеру захищатися з Агнесиною безпорадністю і сказав собі: «З такою можна спокійно одружитися». Кінець кінцем вона сама назвала своє ім'я, і коли він усе ж таки не міг згадати її прізвища, вона запитала його про сестер. Зненацька він вигукнув:

— Густа Даймхен!

І обоє засміялися від радості.

— Ви завжди дарували мені гудзики з ганчір'я на вашій паперовій фабриці. Цього я вам ніколи не забуду, пане докторе! А знаєте, що я з тими гудзиками робила? Я їх збирала, а коли мати давала мені гроші на гудзики, я купувала собі цукерки.

— Он ви яка практична! — Дідеріх був у захваті.— А пам'ятаєте, як ви завжди перелазили до нас через паркан, безсоромнице ви така? Панталонів на вас звичайно не було, і коли плаття задіралось, можна було дещо побачити.

Вона зойкнула: порядна людина про такі речі забуває.

— Але тепер це все, мабуть, ще краще...— додав Дідеріх.

Вона раптом стала серйозною.

— Тепер я заручена.

З Вольфгангом Буком вона заручена! Дідеріх змовк, на обличчі його відбилосся розчарування. Потім він стримано заявив, що знає Бука. Вона обережно слитала:

— Ви, певно, вважаєте, що він трошки дивакуватий?

Але Буки — така аристократична родина. А втім, інші родини мають зате більше грошей, — додала вона.

Дідеріх з подивом глянув на неї. Вона підморгнула йому. Йому кортіло поставити їй питання, але мужність зненачека зрадила його.

Перед самим Нецігом панна Даймхен спитала:

— А ваше серце, пане докторе, ще вільне?

— Заручин я у всякому разі щасливо уникнув. — Він багатозначно кивнув головою.

— Ах, про це ви повинні мені розповісти! — вигукнула вона. Але вони вже під'їздили.

— Сподіваюся, ми незабаром побачимось, — закінчив Дідеріх. — Скажу вам тільки одне: молоді люди потрапляють часом у страшенно ризиковане становище. Одне слово — і все життя зіпсоване.

Обидві сестри його були на вокзалі. Побачивши Густу Даймхен, вони спочатку скорчили гримасу, але потім кинулися до неї і допомогли винести багаж. Вони пояснили свою запопадливість, як тільки залишилися з ним на самоті. Густа одержала спадщину, вона мільйонерка! Ах, он які його пошана до неї переросла в страх.

Сестри розповіли йому всі подробиці. Якийсь старий родич з Магдебурга відписав Густі всі гроші за те, що вона доглядала його.

— І вона заслужила це, — зауважила Еммі. — Кажуть, що під кінець він став страшенно неапетитним.

Магда додала:

— І взагалі, можна собі уявити, що там було, адже Густа прожила з ним сама цілий рік.

Дідеріх ураз почервонів.

— Такого молода дівчина казати не сміє! — обурено крикнув він, а коли Магда почала зацевняти, що про це говорять і Інга Тід, і Мета Гарніш, і взагалі всі: — Тоді я рішуче вимагаю, щоб ви спростовували ці плітки.

Запанувала мовчанка; потім Еммі сказала:

— Густа, власне, вже заручена.

— Знаю, — пробурчав Дідеріх.

Дорогою вони зустрічали знайомих, Дідеріха називали «паном доктором», він відповідав гордою сяючою усмішкою і йшов далі між Еммі та Магдою, які збоку захоплено оглядали його по-новому закручені вуса. Вдома пані Геслінг зустріла сина з розкритими обіймами і з криком умирущої від спраги людини, яка нарешті дочекалася рятів-

ної краплини води. І з Дідеріхом трапилося те, чого він аж ніяк не передбачав: він заплакав. Він раптом відчув усю врочистість цієї хвилини, коли вперше входив у дім як справжній голова сім'ї, закінчивши свою освіту, з титулом доктора, долею настановлений керувати фабрикою і сім'єю на свій власний освічений розсуд. Він простяг руки матері і сестрам і поважним тоном сказав:

— Я завжди буду пам'ятати, що я за вас усіх відповідаю перед богом.

Але пані Геслінг була стривожена.

— Ти готовий, сину мій? — спитала вона. — Наші робітники чекають на тебе.

Дідеріх допив пиво і на чолі своєї родини зійшов до низу. Двір був чисто підметений, гірлянди квітів оповивали вхід на фабрику і напис «Ласкаво просимо!». Перед входом стояв старий бухгалтер Сетбір.

— Добридень, пане докторе! — сказав він. — Я не зійшов нагору, бо був завізний.

— Заради сьогоднішнього дня можна було відкласти роботу, — відказав Дідеріх і пройшов повз Сетбіра. В приміщенні для ганчір'я він побачив робітників. Всі стояли купою: дванадцять робітників, які обслуговували машини — папероробну, різальну і голандер, три конторники, сортувальниці ганчір'я. Чоловіки відкашлювалися, всі почувалися ніяково. Нарешті, жінки випхнули наперед маленьку дівчинку з букетом квітів у руді. Вона тоненьким, як флейта, голоском привітала пана доктора і побажала йому щастя. Дідеріх з милостивим виглядом узяв букета; тепер була його черга відкашлюватися. Він обернувся до матері і сестер, потім пильно подивився в очі робітникам усім підряд, навіть чорнобородому механікові, хоч погляд цього чоловіка був йому неприємний, і почав:

— Люди! Ви—мої підлеглі, отже, я хочу вам тільки сказати, що тепер ми будемо працювати на повну силу. Я маю намір пожвавити роботу на виробництві. Останнім часом, відколи тут не стало господаря, дехто з вас, мабуть, думав, що тепер можна байдики бити. Але це велика помилка, я кажу це насамперед старим робітникам, які робили тут ще за часів мого покійного батька.

Він підвищив голос; заговорив ще рішучіше і урочистіше і при цьому зупинив погляд на старому Сетбірі:

— Тепер я сам узяв кермо до рук. Я тримаю правильний курс, я поведу вас назустріч щасливим дням. Тих, хто хоче

мені допомогти в цьому, — зичливо прошу; а тих, хто буде заважати мені в моїй роботі, я зітру на порох!

Він спробував блиснути очима, вуса його настовбурчилися ще більше.

— Тут є тільки один господар, і цей господар — я. Я відповідаю тільки перед богом і своїм сумлінням. Я буду завжди ставитися до вас із батьківською доброзичливістю. Але всякі крамольні наміри розіб'ються об мою непохитну волю. Якщо виявиться, що хтось із вас...

Він втупив очі в чорнобородого механіка, вираз обличчя якого здавався йому підозрілим.

— ...підтримує зв'язки із соціал-демократичними колами, то між мною і ним усе буде закінчене. Бо для мене кожен соціал-демократ — ворог мого підприємства і моєї вітчизни... Ну, а тепер повертайтеся до своєї роботи та подумайте над тим, що я сказав.

Він різко обернувся і, сопучи, вийшов геть. Від власних гучних слів у нього паморочилася голова, і він нікого не пізнавав. Мати й сестри йшли за ним, розгублені і шанобливі, а робітники довго ще дивилися один на одного, перед тим як узятися до пива, приготовленого з нагоди врчистого дня.

Нагорі Дідеріх розгортав перед матір'ю і сестрами свої плани. Фабрику треба поширити, сусідній будинок докупити. Треба, щоб фабрика могла конкурувати з іншими. Місце під сонцем! Старий Кюзінг із своєю папірнею в Гаузенфельді, певно, думає собі, що вічно буде один орудувати всіма справами? Нарешті Магда спитала, де ж він візьме грошей; але пані Геслінг урвала її на півслові:

— Твій брат знає це краще за нас. — І обережно додала: — Багато є дівчат, для яких було б щастям завоювати його серце... — злякавшись своєї сміливості, вона прикрила рота рукою. Але Дідеріх не розгнівався, тільки почервонів. Тоді вона наважилась обняти його. — Для мене було б страшним горем, — схлипувала вона, — якби мій син, мій любий син, покинув наш дім. Для вдови це подвійне горе. Вдова обер-інспектора Даймхена також незабаром відчує це, бо ж її Густа виходить заміж за Вольфганга Бука.

— А може, й ні, — сказала Еммі, старша із сестер, — у Вольфганга, кажуть, є якась актриса. — Пані Геслінг навіть забула спинити дочку. — Але ж у неї стільки грошей! Мільйон, кажуть!

Дідеріх зневажливо зауважив, що Бука він знає, — той

непритаманний. Це в них у роду. Адже й старий одружився з актрисою.

— Наслідки видно,— сказала Еммі.— Про його дочку, пані Лауер, ходять по місту всілякі чутки.

— Діти! — з острахом почала благати пані Геслінг. Але Дідеріх заспокоїв її.

— Облиць, мамо, час узяти їх за вуха й витягти на сухе. Я дотримуюсь того погляду, що Буки вже давно не заслуговують на те становище, яке вони посідають у місті. Це сім'я, прогнила наскрізь.

— Дружина Моріца, старшого,— сказала Магда,— звичайна селючка. Нещодавно вони приїздили до міста, він також став зовсім селюком.

Еммі підхопила з обуренням:

— А брат старого Бука? Сам завжди вичепурений, а п'ятеро дочок незаміжніх. Вони беруть обід з їдальні для бідних. Я це точно знаю.

— Адже ж цю їдальню заснував пан Бук,— заявив Дідеріх.— І кураторство для злочинців, які відбули покарання, і ще багато чого. Хотів би я знати, коли, власне, він знаходить час для своїх справ.

— Я не буду здивована,— сказала пані Геслінг,— якщо вони потраплять у скрутне становище. Хоч, звичайно, я дуже шаную старого Бука, адже всі його так поважають.

Дідеріх гірко засміявся.

— За віщо, власне? Нас виховали в пошані до старого Бука. Краса і гордість Неціга! В сорок восьмому був засуджений до страти!

— Твій батько завжди казав, що це історична заслуга.

— Заслуга? — скрикнув Дідеріх.— Мені досить знати, що людина проти уряду, і вона для мене більше не існує. Хіба державна зрада — це заслуга?

І перед здивованими жінками він увігнався в політику. Ці старожитні демократи, які ще й досі тут верховодять, просто ганьба для всього Неціга! Мляві, без найменшої любові до батьківщини, в супорі з урядом! Це глум з духу нашого часу! Через те, що в рейхстагу сидів дідуган, земський суддя Кюлеман, друг горезвісного Еугена Ріхтера, тут застій у господарських справах і люди не одержують кредиту. Звичайно, такому кублу вільнодумців не стали розширяти залізничної мережі і не дали гарнізону. Ні припливу населення, ні промисловості! Пани, які засідають у магістраті,— все ті ж самі дві-три сім'ї, це річ відома,—

розподіляють усі замовлення між собою, а іншим не перепидає нічого. Гаузенфельдська панірна постачає всі міські заклади, бо її власник, Клюзінг, також належить до банди старого Бука!

Магда знала ще дещо:

— Днями відклали виставу в любительському гурткові лише тому, що дочка старого Бука, пані Лауер, була хвора. Це ж попізм!

— Це зветься непотизмом,— суворо сказав Дідеріх. Він вилупив очі.— Крім того, Лауер — соціаліст. Але нехай пан Бук стережеться! Ми знайдемо сліди його махінацій!

Пані Геслінг благально підняла руки.

— Мій любий синку, обіцяй мені, що коли ти відбудувати-меш свої візити в місті, то зайдеш і до пана Бука. Адже він має такий вплив.

Але Дідеріх нічого не обіцяв.

— Треба дати місце й іншим! — вигукнув він.

Однак цієї ночі він спав неспокійно. Вже о сьомій годиві зійшов униз, на фабрику, і зразу ж зняв галас через те, що пляшки з-під пива не прибрані в учорашнього дня.

— Плячити можете в іншому місці, тут вам не пиварня. Пане Сетбіре, це ж має бути вяснене в правилах внутрішнього ладу!

— У правилах? — перепитав старий бухгалтер.— У нас нема ніяких правил.

Дідеріх не знаходив слів. Він зачинився з бухгалтером у конторі.

— Нема правил? Тоді мене взагалі ніщо не дивує. Що це за жалюгідні замовлення? Знайшли чим займатися! — він розкидав по бюркові листи.— Очевидно, мені вже давно треба було взятися за справи. Фабрика гине у ваших руках.

— Що значить гине, молодий господарю?

— Для вас я «пан доктор!» — І він просто звелів знизити ціни порівняно до інших фабрик.

— Цього ми не витримаємо,— сказав Сетбір.— Взагалі ми неспроможні виконувати такі великі замовлення, як Гаузенфельд.

— І ви вважаєте себе за ділову людину? В такому разі ми поставимо більше машин.

— На це треба грошей,— сказав Сетбір.

— Ну, що ж, ми їх позичимо! Я внесу розмах у справу. Ви тільки рота роззявите. Якщо ви не захочете мене підтримати, я зроблю це без вас.

Сетбір похитав головою.

— З вашим батьком, молодий господарю, ми завжди були в злагоді. Ми разом з ним поставили фабрику на ноги.

— Час тепер інший, запам'ятайте це. Я сам — управитель своєї фабрики.

Сетбір зітхнув:

— Молодь завжди така гаряча.

Але Дідеріх уже з грюкотом зачинив за собою двері. Він пройшов через приміщення, де механічний барабан, гучно стукаючи, промивав у хлорі ганчір'я, і збирався ввійти до кімнати, де стояв великий голандер. При вході він несподівано зіткнувся з чорнобородим механіком. Дідеріх здригнувся і мало не дав робітникові дороги. Але похопився і раніше, ніж той встиг уступитися, штовхнув його плечем. Сопучи, дивився він, як працює голандер, як обертається вал, як різальний ніж розтинає тканину на смужки. Чи, бува, робітники, які обслуговують машину, не глузують з нього тихцем через те, що він злякався цього чорного диявола? «Який нахаба! Я викину його геть!» Тваринна ненависть снахнула в Дідеріху, ненависть білявої особини до худорлявого чорного суб'єкта, представника іншої раси, яку йому хотілося б вважати за нижчу і яка здавалася йому небезпечною. Він напосівся на робітників.

— Вал стоїть неправильно, ножі працюють погано!

Робітники тільки мовчки дивилися на нього, і тоді він крикнув:

— Механіку! — І коли чорнобородий ввійшов до цеху: — Гляньте-но, що тут робяться, яке неподобство! Вал занизько сидить на ножах, вони пошматують мені весь матеріал. Ви будете відповідати за шкоду!

Механік нахилився над машиною.

— Ніякої шкоди тут нема, — спокійно сказав він, але Дідеріх не був певний, що він не посміхається у свою чорну бороду. Щось похмуре й глузливе було в механіковому погляді, Дідеріх не міг його витримати і вже не стався грізно блискати очима, а тільки розмахував руками.

— Ви будете відповідати!

— Що трапилося? — запитав Сетбір, прибівши на галас. Він пояснив господареві, що тканина ріжеться як треба і що так робилося завжди. Робітники кивали головою, механік спокійно стояв тут-таки. Дідеріх відчув, що

для технічного сперечання він не досить компетентний, і крикнув під кінець:

— Тоді в майбутньому, будь ласка, робіть це інакше! — і різко обернувся.

Він увійшов до сортувальної і, опанувавши себе, почав з виглядом знавця стежити за роботою жінок, які за довгими столами з решітками сортували ганчір'я. Одна з них, маленька темноока жінка, здумала ледь-ледь посміхнутися йому з-під барвистої хустинки, але зустріла такий холодний погляд, що злякалася й принишкла. Різнокольорове шмаття купами сипалося з лантухів, жіноче перешіптування стихло під господаревим поглядом, і в теплому пригхлому повітрі не було чути нічого, крім брязкання вправлених у столи ножів, які зрізали гудзики. Але Дідеріх, що оглядав труби парового опалення, почув підозрілий шум: Він перехилився через купу лантухів — і відсахнувся, весь червоний, кінчики його вусів затремтіли.

— Ану, обличште там! — крикнув він. — Вилазьте! — З-під лантухів виліз молодий робітник. — І полюбовниця твоя теж! — кричав Дідеріх. — Скоро там! — І коли дівчина, нарешті, з'явилася, він узявся в боки. Весела історія! Його фабрика не тільки пиварня, але й щось гірше! Він так верещав, що всі збіглися. — Ну, пане Сетбіре, і це теж завжди так робилося? Можна вас поздоровити з новим успіхом! Значить, люди звикли розважатися за лантухами в робочий час. Як цей хлопець потрапив сюди? — Робітник сказав, що це його наречена. — Наречена? Тут нема ніяких наречених, тут є тільки робітники. Ви обоє крадете у мене робочий час, за який я вам плачу. Ви — свині і, крім того, злодії. Я викину вас і віддам до суду за образу громадської моралі!

Він з викликом озирнувся навколо.

— Я вимагаю тут німецької пристойності і німецької порядності. Зрозуміло? — Погляд його впав на механіка. — І я доб'юся цього, хоч би як ви тут кривлялися! — крикнув він.

— Я й не збирався кривлятися, — спокійно відповів механік. Але Дідеріха вже несла була спинити. Нарешті він йому доведе!

— Ваша поведінка вже давно здається мені підозрілою! Ви не виконуєте ваших обов'язків, тому й завелися тут такі парочки.

— Я не наглядач, — докинув механік.

— Ви просто язикатий баламут. Ви розбещуєте підлеглих вам людей. Ви разводите крамолу! Як вас, до речі, звати?

— Наполеон Фішер, — сказав механік.

Дідеріх остовпів.

— Нап... Іще чого! Ви соціал-демократ?

— Авжеж.

— Я так і думав. Ви звільнені.

Він звернувся до робітників:

— Запам'ятайте це! — І, різко обернувшись, вийшов з приміщення. На подвір'ї його наздогнав Сетбір.

— Молодий господарю! — Він був дуже схвильований і не хотів говорити, поки вони не замкнули за собою дверей контори. — Молодий господарю, — сказав бухгалтер, — звільнити його неможливо, він член спілки.

— Саме тому я й хочу викинути його, — відповів Дідеріх.

Сетбір пояснив йому, що цього не можна робити, бо тоді всі кинуть роботу. Дідеріх не міг цього зрозуміти. Хіба вони всі належать до спілки? Ні. В чому ж тоді справа? Сетбір пояснив: вони бояться «червоних»; навіть на старих робітників покластися не можна.

— Я їх всіх викину! — вигукнув Дідеріх. — З чадами й домочадцями, з бебехамп й манаттям!

— Та чи зможемо ми дістати інших, — сказав Сетбір і, злегка посміхнувшись, подивився з-під зеленого козирка на розгніваного молодого господаря, який бігав по кімнаті і натручувався на меблі. Дідеріх кричав:

— Господар я на своїй фабриці чи ні? Я б хотів бачити...

Сетбір дав йому накричатися, а потім сказав:

— Пане докторе, вам не доведеться розмовляти з Фішером, він не піде від нас, він знає, що це завдало б нам дуже багато прикростей.

Дідеріх ще раз став дякки.

— Он як! Значить, мені не доведеться просити його, щоб він зласкавився і залишився? Цей пан Наполеон! Мені не доведеться запрошувати його в неділю на обід? Це була б для мене надто велика честь!

Кров ударила йому в голову, кімната здавалася йому тісною, він розчинив двері. Механік саме проходив поблизу. Дідеріх подивився йому вслід, ненависть загострила його здатність сприймати — він помітив одночасно і криві, худі ноги цього чоловіка, і його кощаві плечі з надміру

довгими руками, а коли механік заговорив з робітниками, то він побачив, як рухалися під ріденькою чорною борідкою його міцні щелепи. Як ненавидів Дідеріх цей рот і ці вузлуваті руки! Чорнобородий вже давно пройшов далі, а Дідеріх досі ще відчував його запах.

— Подивіться, Сетбіре, — передні лапи звисають у нього аж до самої землі. Ще трохи, і він почне бігати рачки й гризти горіхи. Цій мавпі ми вже підставимо ніжку, будьте певні! Наполеон! Таке ім'я вже саме по собі є викликом. Хай він остерігається, бо один з нас двох, — Дідеріх закрутив білками, — залишиться на полі битви.

Він пішов з фабрики, високо піднісши голову, і, одягнувши чорного сюртука, подався засвідчувати свою пошану найповажнішим особам міста. Щоб з Мейзештрассе дістатися на Швейніхенштрассе, до бургомистра, доктора Шеффельвейса, йому треба було піти по Вухерштрассе, яка тепер називалася вулицею Кайзера Вільгельма. Так він і збирався зробити; але останньої хвилини, ніби за домовленістю, яку тримав у таємниці й від самого себе, він усе ж таки звернув на вулицю Флейшгауергрубе. Двоє східців перед будинком старого Бука були відполіровані ногами всіх жителів міста і їхніх попередників. Деренчання дзвінка біля жовтих скляних дверей лунок відбилосся в порожньому коридорі. Потім там, у глибині, двері прочинилися, і стара служниця задріботіла коридором. Але не встигла вона дійти до дверей, як з кабінету вийшов господар дому і сам відчинив гостеві. Він узяв за руку Дідеріха, котрий запопадливо вклонявся, і повів його до кабінету.

— Любий Геслінгу! Я чекав на вас, мене повідомили про ваш приїзд. Гостинно просимо до Неціга, дорогий докторе.

У Дідеріха враз виступили сльози на очах, і він забелькотів:

— Ви надто добрі, пане Буку. Звичайно, я вважав за свій обов'язок насамперед відвідати вас і запевнити вас, що я завжди весь... що я завжди весь... до ваших послуг, — закінчив він ревно, як добрий учень. Старий пан Бук досі ще тримав його руку в своїй, теплій і при цьому легкій та м'якій.

— Послуги... — він сам підсунув Дідеріхові крісло, — ви, звичайно, будете робити їх не мені, а своїм сугромадянам, які віддячать вам за це. Радником ваші сугромадяни оберуть вас найближчим часом, це, здається мені, я можу вам обіцяти, бо цим лише віддадуть належне шановній родині.

А там,— старий Бук зробив урочистий і широкий рух,— я вже покладаюся на вас і сподіваюся, що ви найближчим часом дасте нам можливість привітати вас у магістраті.

Дідеріх уклонився із щасливою усмішкою, неначе його вже вітали.

— Щодо напрямку думок нашого міста,— вів далі пан Бук,— то я не скажу, щоб він був у всьому добрий...— Біла борідка пірнула в шовкову шийну хустку.— Та ще є простір,— борідка виринула знову,— і, дасть бог, ще надовго, для справді ліберальних людей.

Дідеріх запевнив:

— Я, звичайно, дотримуюся ліберальних поглядів.

Старий Бук провів рукою по аркушах паперу, що лежали на його бюрку.

— Ваш покійний батько часто сидів тут, супроти мене, особливо за тих часів, коли засновував свою папірню. На мою велику радість, я зміг йому в цьому допомогти. Йшлося про струмок, який тече тепер через ваш двір.

Дідеріх сказав схвильованим голосом:

— Скільки разів, пане Буку, мій батько розповідав мені, що струмком, без якого ми не могли б існувати, він завдячує тільки вам.

— Ні, не тільки мені, а нашому справедливому самоврядуванню, в якому, проте,— старий Бук підніс білого вказівного пальця і глибоко заглянув Дідеріхові в очі,— певні люди, певна партія багато що змінили б, якби тільки мали силу.— Голосніше і з пафосом: — Супротивник біля брами, тож згуртуємось і даймо йому відсіч.

Він помовчав і сказав спокійнішим тоном, навіть з благодушною посмішкою:

— А ви, найлюбіший пане докторе, чи не перебуваєте ви тепер у такому ж становищі, як тоді ваш батько? Хіба ви не збираєтеся розбудовувати свою фабрику? У вас, звичайно, широкі плани?

— Безперечно.

І Дідеріх почав палко викладати, що, на його думку, треба зробити. Старий уважно слухав, киваючи головою, потім узяв щіпку тютюну... Нарешті він сказав:

— Наскільки я можу судити, перед вами не тільки великі витрати при перебудові, але, мабуть, і ускладнення з міською будівельною інспекцією, з якою мені, між іншим, доводиться мати справу в магістраті. Тепер погляньте, любий Геслінгу, що лежить тут, на моему бюркові.

І Дідеріх побачив докладний план своєї ділянки і суміжної з нею. Його розгублене обличчя викликало у старого Бука усмішку задоволення.

— Я можу подбати про те, — сказав він, — щоб вам не чинили ніяких перешкод. — І у відповідь на Дідеріхову подяку: — Допмагаючи кожному з наших друзів, ми служимо великому цілому. Бо друзі народної партії — всі, за винятком тиранів.

Після цих слів старий Бук глибше всівся до фотеля і склав руки. Напруження зійшло з його обличчя, він похитував головою, як добрий дідусь.

— Як ви були дитиною, у вас були такі гарні золоті кучері.

Дідеріх зрозумів, що офіційна частина розмови закінчена.

— Я пам'ятаю, — дозволив він собі сказати, — як хлопчиком приходив у цей дім і бавився з вашим сином Вольфгангом у солдати.

— Так, так. А тепер він знову грається в солдати.

— О! Його люблять офіцери. Він мені сам говорив це.

— Я б хотів, любий Геслінгу, щоб у нього були ваші практичні нахили... Ну, він вгамується, коли я його оженю.

— Я гадаю, — сказав Дідеріх, — що ваш син високообдарована людина. Тому його ніщо не задовольняє, він не знає, чи стати йому генералом, чи якимось іншим великим діячем.

— А поки що він, на жаль, робить дурниці. — Старий глянув у вікно. Дідеріх не наважився виказати свою цікавість.

— Дурниці? Це мене дивує. Мені він завжди імпонував саме своїм розумом. Ще в школі, його письмові роботи... А те, що він недавно говорив мені про нашого кайзера, що той, на його думку, охоче б став першим вождем робітників...

— Від цього хай береже бог робітників...

— Чому? — Дідеріх був глибоко вражений.

— Тому що їм від цього не солодко було б. Адже й нам це також не пішло на користь.

— Але ж завдяки Гогенцоллернам у нас є тепер єдина Німецька імперія.

— У нас її немає, — сказав старий Бук і незвичайно поривчато підвівся із стільця. — Доказом єдності служить своя власна воля; а хіба вона у нас є? «Вам тільки здає-

ться, що ви об'єднані, бо вас об'єднує рабський дух!» Навесні сімдесят першого року поет Гервег, що лишився живий, як я, кинув ці слова тим, які сп'янули від перемоги. Що сказав би він тепер?

Перед цим голосом з того світу Дідеріх міг тільки пробелькотіти:

— Ах, так, ви ж учасник сорок восьмого року...

— Мій милий юний друже, ви хочете сказати: дурень і переможений. Так, ми були переможені, бо ми були настільки дурні, що вірили в наш народ. Ми вірили, що він сам доможеться того, що тепер одержує від своїх володарів ціною рабства. Ми уявляли собі його могутнім, багатим, свідомим своїх інтересів і готовим змагатися за майбутнє. Ми не бачили, що без політичного виховання, якого в нього менше, ніж у всіх інших народів, він приречений був по нетривалім піднесенні знову скоритися силам минулого. Вже за наших часів було дуже багато таких, які, не турбуючись про ціле, дбали тільки про свої власні інтереси і були раді, якщо, гріючися в промінні чиїх-небудь милостей, могли задовольняти ниці потреби розкішного і гуляючого життя. А тепер ім'я їм легіон, бо з них зняли турботу про загальне благо. Ваші володарі вже зробили з вас велику державу, і поки ви заробляєте гроші, як умієте, і витрачаєте їх, як хочете, вони створять для вас — або, вірніше, для себе — ще й флот, який ми того часу могли б і самі створити. Наш поет ще тоді знав те, чого вас тепер починають учити. «У борознах, проведених Колумбом, Німеччини зіходить майбуття».

— Бісмарк все ж таки дещо зробив, — з тихим торжеством сказав Дідеріх.

— В тому й справа, що йому було дано владу це зробити! І при цьому він усе зробив тільки фактично, а формально сховався за іменем свого володаря. Ми, громадяни сорок восьмого року, були чесніші, я маю право так говорити, бо сам я тоді поплатився за те, на що зважився.

— Я знаю, вас було засуджено на смерть, — сказав Дідеріх, знову стихнувши.

— Я був засуджений за те, що боронив суверенітет національних зборів проти єдинодержавства і очолив повстання народу, змушеного вдатися до самозахисту. Ось чим для нас була єдність Німеччини: обов'язком сумління, особистим обов'язком кожного, за який він відповідав. Ні! Ми не співали хвали нікому з так званих творців,

німецької єдності. Коли я в цьому самому будинку разом з моїми останніми друзями чекав, переможений і зраджений, на королівських солдатів, я був — великою чи нікчемною — але людиною, яка сама творить свій ідеал: однією з багатьох, але людиною. Де вони тепер?

Старий замовк і насторожився, начебто до чогось прислухаючись. Дідеріхові стало душно. Він відчував, що немає більше права мовчати. Він сказав:

— Німецький народ, дякувати богові, більше не народ мислителів і поетів, він прагне мети сучасної і практичної.

Старий відірвався від своїх думок і вказав на стелю:

— Тоді все місто бувало в моєму домі. Тепер тут так безлюдно, як ніколи, навіть Вольфганг поїхав геть. Я давно б усе кинув, але, молодий чоловіче, треба поважати своє минуле, хоч ми й були переможені.

— Безперечно,— сказав Дідеріх.— І потім ви й досі наймогутніша людина в місті. Місто, так усі говорять, належить панові Буку.

— Але я цього зовсім не хочу, я хочу, щоб місто належало самому собі.— Він глибоко зітхнув.— Це довга історія, ви поступово довідаєтеся про неї, коли познайомитеся з нашим урядуванням. День у день уряд і його довірені — юнкери — утискають нас дедалі більше. Сьогодні нас змушують віддавати наш газ поміщикам, які не платять нам податків, завтра ми повинні будемо прокладати їм шляхи. Кінець кінцем у нас відберуть наше самоврядування. Ви побачите, ми живемо в обложеному місті.

Дідеріх поблажливо посміхнувся:

— Ну, навряд чи справа стоїть так погано, адже наш кайзер така передова людина.

— Авжеж,— сказав старий Бук. Він підвівся, похитав головою, але вважав за краще промовчати. Він простяг Дідеріхові руку.

— Любий докторе, вашу дружбу я цінуватиму, як цінував дружбу вашого батька. Після нашої розмови я плекаю надію, що ми підемо руч-об-руч.

Під теплим, ясним поглядом старого Бука Дідеріх ударив себе в груди:

— Я цілком переконаний ліберал!

— Насамперед я застерігаю вас від урядового президента¹ фон Вулькова. Він — ворог, якого посадили на ший

¹ Урядовий президент — начальник округу у вільгельмівській Пруссії.

нашому місту. Магістрат підтримує з фон Вульковом тільки найнеобхідніші стосунки. Мені особисто цей пан робить честь тим, що не вітається зі мною.

— О! — вигукнув Дідеріх, щиро вражений.

Старий Бук уже відчиняв йому двері, але нібито ще роздумував над чимось.— Заждіть-но! — Він покvapливо підійшов до книжкової шафи, нахилився і виринув із курних глибин з маленьким майже квадратним томиком. З притавною радістю на почервонолому обличчі він покvapливо ткнув його Дідеріхові до рук.— Ось, візьміть! Це мій «Дзвін на сполох»! Я теж був поетом — тоді.— І він легко виштовхнув Дідеріха з кімнати.

Вулиця Флейшгауергрубе піднімалася досить круто вгору, але Дідеріх засапався не тільки тому. Спочатку він був трохи приголомшений, але помалу в нього з'явилося почуття, що він дався пошитися в дурні. «Цьому старому балакунові тільки горобців лякати, а мені він ще імponує!» Йому неясно пригадалося дитинство, коли старий пан Бук, який був засуджений на смерть, викликав у нього таку ж пошану до себе і майже такий самий жах, як і поліціант на розі або привид у замку. «Невже я навіки лишуся такою квашею? Інший не дозволив би так поводитися з собою!» Те, що він мовчав або вкрай нерішуче заперечував проти таких компрометуючих промов, так само могло мати неприємні наслідки. Він придумав енергійні відповіді для наступного разу. «Це була пастка! Він хотів піймати мене і знешкодити... Але він ще побачить!» І, твердо крокуючи по Кайзер-Вільгельмштрассе, Дідеріх стискав кулаки в кишені. «Поки що доведеться з ним ладнати, але горе йому буде, коли я стану сильніший за нього!»

Бургомістрів будинок був заново покритий олійною фарбою, а дзеркальні шибки, як завжди, сліпуче блищали. Двері відчинила гарненька покоївка. Сходами, де усміхнений фарфоровий хлопчик тримав у руці лампочку, і через передпокій, в якому майже перед кожним столиком або стільцем лежав килимок, Дідеріха провели до вітальні. Вона була із світлого дерева і обвішана приємними картинками, під якими бургомістр і ще якийсь пан сиділи за сніданком. Доктор Шеффельвейс простяг Дідеріхові бліду руку і при цьому оглянув його поверх пенсне. Проте не можна було з певністю сказати, що він дивиться на ньо-

го,— такий невиразний був погляд його очей, безбарвних, як усе обличчя з ріденькими бачками, що розліталися в боки. Бургомістр кілька разів відкривав рота, перш ніж підшукав речення, яке ні до чого не зобов'язувало.

— Рубці добрячі! — сказав він і звернувся до другого пана: — Чи не так?

До цього другого пана Дідеріх спершу поставився з великою стриманістю, бо він дуже скидався на єврея. Але бургомістр відрекомендував: — Асесор Ядасон з прокуратури,— після чого Дідеріх, звичайно, не міг не віддати глибокого поклону.

— Сідайте-но мерщій,— сказав бургомістр,— ми саме починаємо.— Він налив Дідеріхові портеру і подав йому сьомги.— Жінки й тещі нема вдома, діти — в школі, прямо парубоцький рай, за ваше здоров'я!

Єврейського вигляду пан з прокуратури був цілком зайнятий покоївкою. Поки вона поралася біля стола коло нього, його рука зникла. Коли покоївка вийшла, він хотів почати розмову про громадські справи, але бургомістр не дав йому й слова сказати:

— Мої дами повернуться не раніше як в обід, бо теща пішла до зубного лікаря. Я знаю, йому доведеться з нею поморочитись, а тим часом дім увесь наш.— Він витяг з буфета пляшку лікеру, похвалив його, вислухав від гостей потвердження його високої якості і монотонно, не перестаючи жувати, і далі вихваляв ідилію своїх дообідніх годин. Помалу, всупереч життєрадісному настрою, обличчя його ставало все стурбованішим, він відчував, що розмова так далі тривати не може, і після того, як з хвилину всі помовчали, зважився:

— Я гадаю, докторе Геслінгу... Мій будинок не стоїть у сусідстві з вашим, і мені здається цілком природним, що ви раніше, як відвідати мене, були з візитом у деяких інших осіб...

Дідеріх загодя почервонів, збираючись збрехати. «Все одно про це довідаються»,— своєчасно подумав він і сказав:

— Я справді дозволив собі. Себто, звичайно, перший візит я мав намір зробити вам, пане бургомістре. Лише з пошани до пам'яті мого батька, який завжди так шанував старого пана Бука...

— Зрозуміло, цілком зрозуміло.— Бургомістр багатозначно закивав головою.— Пан Бук — найстаріший з на-

ших заслужених громадян і тому має цілком законний вплив.

— Поки що! — сказав на диво верескливим голосом пан з прокуратури і заціпно глянув на Дідеріха.

Бургомістр нахилився над сиром. Дідеріх відчув себе беззахисним і закліпав очима. Але погляд пана асесора наполегливо вимагав відповіді, і він пробурмотів щось про «пошану, яка ввійшла в плоть і кров», і послався навіть на спогади з часів дитинства на виправдання того, що він спершу зайшов до старого Бука. При цьому він з острахом роздивлявся величезні червоні настовбурчені вуха пана з прокуратури. Цей останній дозволив Дідеріхові, ніби обвинуваченому, що заплутався у власних свідченнях, довести до кінця своє безладне лепетання; нарешті він рішучим тоном відрубав:

— У деяких випадках пошана існує для того, щоб від неї відучитися.

Дідеріх розгубився; потім вирішив засміятися, показавши цим, що розуміє його. Бургомістр з блідою усмішкою і примирливим рухом сказав:

— Пан асесор доктор Ядасон любить жартувати, що я особисто ціную в ньому над усе. Але моє становище змушує мене дивитися на речі об'єктивно і без упередження. І тому я повинен сказати: з одного боку...

— Перейдімо зразу до другого боку! — зажадав асесор Ядасон. — Для мене як представника державної влади і переконаного прихильника існуючого ладу цей пан Бук і його прибічник, депутат рейхстагу Кюлеман, — як своїм минулим, так і своїми поглядами — просто бунтівники, та й годі. Я не приховую своїх думок, це не гідно німця. Відкривати їдальні для бідних — будь ласка; але найкращою їжею для народу є добромисний напрям думок. Звичайно, і притулки для ідіотів також дуже корисні.

— Але тільки для вірнопідданих, — додав Дідеріх.

Бургомістр жестами прагнув угамувати їх.

— Панове! — благав він. — Панове! Якщо говорити щиро, то, звичайно, при всій пошані до вищезгаданих панів, як до громадян, з другого боку, все ж таки...

— З другого боку, — суворо повторив Ядасон.

— ...не можна не висловити найглибшого жалю, що наші стосунки з представниками уряду склалися так нещасливо, хоч я прошу взяти до уваги, що надзвичайна різ-

кість пана урядового президента фон Вулькова щодо міської влади...

— Щодо недобромисних організацій! — докинув Ядасон. Дідеріх дозволив собі втрутитися:

— Я дотримуюся ліберальних поглядів, але повинен сказати...

— Місто, — заявив Ядасон, — яке не йде назустріч законним бажанням уряду, не повинне дивуватися, коли до нього ставляться так холодно.

— Від Берліна до Неціга, — запевнив Дідеріх, — можна було б доїхати вдвічі швидше, якби ми були в кращих стосунках з органами влади.

Бургомістр дав їм закінчити свій дует; він був блідий, очі його за скельцями пенсне були напівзаплющені. Раптом він подивився на них з легкою посмішкою.

— Панове, не трудіться, я знаю, що існує напрям думок, який більше відповідає духові часу, ніж той, який виявляють міські власті. Повірте, не моя в тому провина, що його величності не послали телеграми з викладом вірно-підданчих почуттів з нагоди його перебування в нашій провінції під час торішніх маневрів...

— Відмова магістрату була цілком антинаціональна, — заявив Ядасон.

— Ми повинні високо тримати національний прапор, — зажадав Дідеріх.

Бургомістр підняв руки.

— Панове, я це знаю. Але я — тільки голова магістрату і мушу виконувати його ухвали. Змініть стан речей! Доктор Ядасон ще пам'ятає наші суперечки з урядом через учителя соціал-демократа Реттіха. Я не міг покарати цю людину. Фон Вулькову відомо, — бургомістр примружив одне око, — що в інакшому разі я б це зробив.

Вони помовчали, дивлячись один на одного. Ядасон сопів носом з таким виглядом, наче він уже досить наслухався. Але Дідеріх уже не міг зупинитися.

— Лібералізм — це перше насіння соціал-демократичної зарази! — вигукнув він. — Такі люди, як Бук, Кюлеман і Еуген Ріхтер, збуджують зухвальство в наших робітників. Моє підприємство покладає на мене велику відповідальність і важку працю, а тут ще конфлікти з робітниками. А чому? Тому що ми не даємо одностайної відсічі червоній небезпеці; тому що є підприємці, які йдуть на повідку в соціал-демократів, як, наприклад, зять старого

Бука. Робітники Лауера беруть участь у прибутках його фабрики. Це неморально! — Тут Дідеріх заблискав очима. — Бо це підривав порядок, а я дотримуюся того погляду, що в наш суворий час порядок потрібніший, ніж будь-коли раніше, і тому нам необхідна тверда влада, як її розуміє наш блискучий молодий кайзер. Я заявляю, що у всьому і беззастережно відданий його величності... — Тут обидва його бесідники низько вклонилися. Дідеріх відповів їм поклоном і далі блискав очима. — На противагу демократичній маячні, в яку ще вірить відживаюче покоління, кайзер є представником молоді, найіндивідуальнішою особою, людиною пориву і надзвичайно оригінальним мислителем. Наказувати має один! В усіх галузях державного життя! — Дідеріх засвідчив свій рішучий і безкомпромісний напрям думок і заявив, що старому вільнодумному нехлюйству пора і в місті Нецігу покласти край раз і назавжди.

— Настають нові часи!

Ядасон і бургомістр мовчки слухали, поки він не висловився до кінця; асесорові вуха при цьому ще побільшали. Потім він проверещав:

— І в Нецігу є віддані кайзерові німці!

А Дідеріх ще голосніше:

— А з тими, хто думає інакше, ми колись познайомимося ближче. Тоді ми побачимо, чи деякі родини заслуговують на те становище, яке вони посідають. Уже не кажучи про старого Бука. Хто його родичі? Із синів — один став селяком, другий спився, зять — соціаліст, а про дочку говорять...

Всі презирнулися. Бургомістр захихотів і трошки почервонів. Він зловтішно вигукнув:

— А ви ще не знаєте, панове, що брат старого Бука збанкрутував!

Бесідники голосно виказали своє задоволення. Той, в кого п'ятеро вичепурених дочок? Голова «Гармонії»? Але обіди — Дідеріх знає напевне — вони беруть у їдальні для бідних! Після цього бургомістр ще раз налив усім лікеру і запропонував сигари. Він раптом перестав сумніватися, що попереду — великі зміни.

— Через півтора року вибори до рейхстагу. До того часу, панове, доведеться вам попрацювати.

Дідеріх запропонував:

— Давайте вже відтепер вважати себе — цю нашу трійку — за вузький виборчий комітет.

Ядасон заявив, що насамперед треба налагодити зв'язок з нецігським урядовим президентом фон Вульковом.

— Абсолютно секретно, — підморгнувши, додав бургомістр.

Дідеріх висловив жаль, що «Нецігська газета» — найбільший орган міста — йде на повідку у вільнодумних.

— Жидівська газета! — сказав Ядасон.

А місцева урядова газета не має в місті майже ніякого впливу. Та старий Кюзінг, власник гаузенфельдської фабрики, постачає папір для обох газет. Дідеріх вважав тому за можливе вплинути через нього на напрямок «Нецігської газети», в якій у того був пай. Треба його настрахати тим, що він може втратити урядову газету.

— Адже в Нецігу є ще одна папірня, — посміхаючись, сказав бургомістр.

Тут увійшла покоївка і заявила, що їй час накривати стіл до обіду. Пані зараз повернеться, «і пані капітанша теж», додала вона. Почувши цей титул, бургомістр зразу ж підвівся з місця. Проводжаючи гостей, він ішов з пониклою головою і, хоч випив багато, обличчя його було молочного кольору. На сходах він потягнув Дідеріха за рукав. Ядасон забарився, і чутно було приглушений вереск покоївки. На парадному ході вже лунав дзвоник.

— Любий пане докторе, — прошепотів бургомістр, — сподіваюся, що ви не зрозуміли мене неправильно. За всяких обставин я, звичайно, маю на увазі тільки інтереси міста. Звичайно, я далекий від того, щоб вжити заходів, в яких я не відчуваю підтримки організацій, що їх я маю честь очолювати.

Він багатозначно підморгнув. Дідеріх ще не отямився від подиву, як увійшли дами, і бургомістр, відпустивши його рукав, поспішив їм назустріч. Його дружина, змучена, з обличчям, зморщеним від турбот, ледве встигла привітати гостей: треба було розборонити дітей, які дубасили одне одного. Але її мати, ще молоднява жінка, на голову вища від своєї дочки, суворо поглянула на почервонілі обличчя таких ранніх гостей. Потім з поставою Юнони вона попрямувала до бургомістра, який на очах у всіх начебто поменшав... Асесор доктор Ядасон уже втік, Дідеріх віддав належні поклони, на які не дістав відповіді, і поспішив услід за асесором. Але почувався він ніяково, три-

можно озирався, не чув, що казав йому Ядасон, і раптом повернувся назад. Йому довелося кілька разів сильно подзвонити, бо в домі стояв страшений галас. Господарі ще стояли біля сходів, на яких з криком вовтузилися діти, і сперечалися між собою. Бургомістерша наполягала, щоб її чоловік поскаржився директорові на старшого вчителя, який погано поставився до їхнього сина. Капітанша, навпаки, вимагала, щоб він домігся для цього вчителя підвищення на старшого викладача, бо його дружина має дуже великий вплив у правлінні Віфліємського притулку для пропадах дівчат. Бургомістр благально простягав руки то до одної, то до другої. Нарешті, йому пощастило вкинути слово:

— З одного боку... — сказав він.

Але тут Дідеріх схопив його за рукав. Пробурмотівши численні пробачення на адресу дам, він одвів його набік і зашепотів з тремтінням у голосі:

— Шановний пане бургомістре, я б хотів запобігти всяким непорозумінням. Тому дозволю собі повторити, що я безумовно дотримуюся ліберальних поглядів.

Доктор Шеффельвейс нашвидку запевнив його, що переконаний в цьому, як і в своїх власних ліберальних поглядах. Дами вже кликали його, і Дідеріх вийшов з полегкістю на серці.

Ядасон чекав на нього, посміхаючись.

— Зликалися? Киньте! З нашим головою міста себе не скомпрометуєш, він завжди, як господь бог, — тягне руку за тим, хто сильніший. Сьогодні я хотів тільки встановити, як далеко посунулися його стосунки з фон Вульковом. Справа стоїть непогано, ми можемо вже на що-небудь зваяжтисся.

— Будь ласка, не забувайте, — стримано сказав Дідеріх, — що я корінний міщанин Неціга і, звичайно, також ліберал.

Ядасон скося глянув на нього.

— «Нова Тевтонія»? — спитав він. І коли Дідеріх з подивом обернувся: — Як поживає мій старий друг Вібель?

— Ви знаєте його? Він був моїм лейб-буршем!

— Чи знаю я його? Ми з ним пуд солі з'їли!

Дідеріх схопив руку, яку простягнув йому Ядасон; вони міцно потисли один одному правиці.

— Он воно як?

— Авжеж, так!

І, взявшись під руки, вони пішли обідати до магістратського погрібця.

Там було безлюдно й напівтемно, для них засвітили газ, і, чекаючи на сун, вони почали перебирати спільних товаришів. Товстун Деліч! Дідеріх з точністю свідка розповів про його трагічну смерть. Першу склянку рауенталера вони мовчки присвятили його пам'яті. Виявилось, що Ядасон також спостерігав лютневі заворушення і тоді ж прийнявся повагою до влади, як і Дідеріх.

— Його величність показав таку мужність,— мовив асесор,— що не одному аж дух зайняло. Не раз я, далєбі, гадав...— Він запнувся; вони з дрожем подивилися один одному в очі. Щоб позбутися жахливої думки, вони піднесли склянки.

— Дозволю собі...— сказав Ядасон.

— І за ваше,— підхопив Дідеріх.

А Ядасон:

— За дорогоцінне здоров'я ваших родичів!

А Дідеріх:

— Буду щасливий розповісти про це вдома.

Потім Ядасон, не звертаючи уваги на те, що його обід холодне, взявся докладно оцінювати кайзерів характер. Філістери, критикани і євреї можуть ганьбити його, скільки хочуть, але наш блискучий молодий кайзер — найіндивідуальніша особа, людина пориву і надзвичайно оригінальний мислитель. Дідеріх згадав, що він уже мав нагоду висловити те ж саме, і задоволено кивнув головою. Він сказав собі, що зовнішній вигляд часом оманний і що істинно німецький напрям думок не обов'язково залежить від величини вух. Вони вищипали за щасливий кінець боротьби, за трон і вівтар, за перемогу над крамолою в усіх її формах і виявах.

Таким чином розмова знов торкнулася становища в Нецігу. Вони обидва вважали, що новий націоналістичний дух, який слід було б запровадити в місті, не потребує ніякої програми, крім імені його величності. Політичні партії, як сказав сам кайзер,— це старий мотлох. «Я знаю тільки дві партії: ту, яка за мене, і ту, яка проти мене»,— сказав він, і так воно є. В Нецігу, на жаль, переважає це та партія, яка проти нього, але становище скоро зміниться,

за допомогою — Дідеріх щодо цього не мав сумніву — Товариства воїнів. Ядасон, який не був його членом, узявся, проте, познайомити Дідеріха з керівними особами Товариства. Насамперед з пастором Цілліхом, Ядасоновим товаришем по корпорації, справжнім німцем. Вони підуть до нього відразу ж по обіді. Вони випили за його здоров'я. Дідеріх випив також за здоров'я капітана, того самого, який із суворого начальника став його найкращим другом.

— Рік військової служби — це все ж таки той рік, що його я менш за все хотів би викреслити з мого життя.

І зразу, вже дуже розчервонілий, вигукнув:

— І ці демократи хочуть спалювати нам такі високі спогади!

Старий Бук! Зненацька Дідеріха охопила лютя, він замурмотів:

— Ця людина хоче перешкодити нашій вірній службі, він каже, що ми — раби! Бо він колись брав участь у революції...

— Та це й неправда, — сказав Ядасон.

— За це і всіх нас треба скарати на смерть? Шкода, що вони йому голови не відтяли!.. Од Гогенцоллернів, бачте, мало пуття...

— Йому — безперечно, — сказав Ядасон і випив добрий ковток.

— Але я заявляю, — вигукнув Дідеріх, крутячи білками, — що я слухав цю блюзнірську маячню тільки для того, щоб пересвідчитися, якого він тіста книш. Я беру вас за свідка, пане асесоре! Якщо старий інтриган будь-коли посміє твердити, ніби я його друг і схвалював його мерзенні образи на адресу величності, я беру вас за свідка, що я вже сьогодні протестував проти цього.

Піт виступив у нього на лобі, коли він згадав про будівельну інспекцію і про допомогу, яку обіцяв йому подати старий Бук у цій справі... Зненацька він жбурнув на стіл маленьку, майже квадраткову книжечку і зайшовся глумливим сміхом.

— Він ще й вірші пише!

Ядасон перегорнув кілька сторінок. «Спортивні пісні», «З полону», «Слава республіці!» і «Лежав край ставу хлопчик, і я його жалів...». О, це правда, всі вони жалюгідні. Піклування про каторжників і розхитування підвалів. Сентиментальний бунт. Підозрілі погляди і м'якотілість. Ми, дякувати богам, не такі.

— Будемо сподіватися,— сказав Дідеріх.— Корпорація навчила нас мужності та ідеалізму, цього досить, обійдемося і без віршування.

— «Геть вогні свічок вівтарнях!» — декламував Ядасон.— Це саме для мого друга Цілліха. До речі, він уже, напевно, встиг подрімати після обіду, ми можемо рушати.

Вони застали пастора за кавою. Він хотів одразу ж вислати з кімнати дружину і дочку, але Ядасон галантно затримав господиню і спробував поцілувати руку її панночці, однак та обернулася до нього спиною. Дідеріх, який був у вельми піднесеному настрої, став наполегливо умовляти дам залишитися, і це йому пощастило. Він заявив їм, що Неціг після Берліна вражає своєю тишею.

— Дами тут також старосвітські. Даю вам слово честі, шановна панно, ви — перша з тутешніх дам, яка могла б спокійно перейти по Унтер ден Лінден, і жодна душа не подумала б, що ви з Неціга.

Після цього він дізнався, що вона й справді побувала в Берліні і навіть у шантані Ронахера. Дідеріх негайно ж скористався з цього; він нагадав їй почутий там куплет, який він, однак, міг проказати їй тільки на вушко: «Все, що є у наших дам, все вони покажуть нам...»

Пасторова дочка кинула скося на нього двозначний погляд, і він насмілювався полоскотати їй вусами шию. Панна благально подивилася на нього, і тим палкіше він запевнив її, що вона «чарівна кішечка». Вона опустила очі і сховалася під крильце матері, яка здала спостерігала їхню гру. Пастор вів серйозну розмову з Ядасоном. Він скаржився, що в Нецігу до відвідування церкви ставляться з нечуваною недбалістю.

— Третьюї неділі по великодняю — ви розумієте, що це значить? — мені довелося казати проповідь паламареві і трьом бабусям із притулку для старих панночок. Всі інші хворіли на інфлуенцу.

Ядасон сказав:

— За тієї стриманої, щоб не сказати ворожої, позиції, яку панівна партія посідає щодо церкви і релігії, треба ще дивуватися з цих трьох бабусь. Чому б їм краще не відвідувати вільнодумні лекції доктора Гейтєфеля?

Тут пастор схопився із стільця. Він так задихався, що борода його ніби спінилася, а сюртук узявся химерними хвилями.

— Пане асесоре! — насилу вимовив він.— Та людина.—

мій шуряк, і «моя помста» — сказав господь. Але хоч та людина мій шуряк і чоловік моєї рідної сестри, я можу тільки молити господа, так, молити, склавши руки, щоб він нарешті уразив його небесним громом. Бо інакше господь колись муситиме пролити сірку і вогонь на весь Неціг. Кавою, ви розумієте, кавою на дурничку заманює Гейтейфель людей, щоб уловити їхні душі. І він утовкмачує їм, що шлюб не таїнство, а умовина — все одно як замовити костюм. — Пастор засміявся від злості.

— Фе! — обурено пробасив Дідеріх. І поки Ядасон запевняв пастора в тому, що сповідує позитивне християнство, Дідеріх, сховавшись за фотель, відновив свої спроби ближче познайомитися з Кетхен. — Панно Кетхен, — сказав він, — можу вас запевнити, що для мене шлюб справді таїнство.

— Посоромтеся, пане докторе, — відказала Кетхен.

Йому стало жарко.

— Не дивіться на мене так.

Кетхен зітхнула.

— Ви страшенний розпусник. Ви, мабуть, не крадій за пана асесора Ядасона. Ваші сестри вже розповіли мені, що ви накоїли в Берліні. Вони ж мої кращі подруги.

— Тоді ми, значить, скоро побачимося?

— Так, у «Гармонії». Але не думайте собі, ніби я вірю хоч одному вашому слову. Ви ж приїхали сюди разом з Густою Даймхен.

— Що це доводить? — спитав Дідеріх. — Він протестує проти всіх висновків, що їх здумають робити з цього чисто випадкового факту. До того ж панна Даймхен заручена.

— Ну, — проказала Кетхен, — їй це не заважає, вона страшенна кокетка.

Пасторша також потвердила це. Вона ще сьогодні бачила Густу в лакованих черевичках і бузкового кольору панчохах. Це не віщує нічого доброго. Кетхен скривила рота.

— Ну, а спадщина...

Сумнів, який забринів у її голосі, змусив Дідеріха зніяковіти й замовкнути. Пастор щойно погодився з асесором, що треба докладніше обміркувати з гістьми становище християнської церкви в Нецігу, і зажадав у дружини пальта і капелюха. На сходах було вже темно. Пастор і Ядасон пішли наперед, то ж Дідеріхові пощастило здійснити ще один напад на шию Кетхен. Вона завмираючим

голосом сказала: «Так лоскотати вусами не вмiє ніхто в Нецигу»,— що його спочатку потiшило, але вiдразу ж навело на небажанi здогади. Вiн зразу ж випустив Кетхен i зник. Ядасон, який чекав унизу, тихо сказав:

— Смиливiще! Старий нічого не зауважив, а мати вдав, що не помічає.— I вiн нахабно пiдморгнув.

Пройшовши повз Марiєнкiрхе, вони вже збиралися звернути на Ринкову площу, але пастор зупинився i рухом голови показав назад.

— Ви, звичайно, знаєте, панове, як зветься цей завулок лiворуч вiд церкви, пiд аркою? Ця темна дiра або, слухнiше, вiдомий дiм у завулку?

— «Маленький Берлiн»,— сказав Ядасон, бо пастор не рушив з мiсця.

— «Маленький Берлiн»! — з болiсною посмишкою повторив пастор i, ще раз пiднявши руки, в священному гнiвi вигукнув так голосно, що перехожi почали оглядатись: — «Маленький Берлiн»!.. У затiнку мосi церкви! Такий дiм! А в маiстратi не хочуть мене слухати, там глузують з мене. Але там глузують ще де з кого.— Тут пастор рушив далi.— А *вiн* не дасть глузувати iз себе.

Ядасон також був тiєї думки, що *вiн* не дозволить глузувати iз себе. Але в той час, як Дiдерiховi супутники так гарячкували, вiн побачив Густу Даймхен, яка йшла їм назустрiч. Вiн мавiрно скинув перед нею капелюха, а вона недбало всмихнулася. Йому впало в око, що у Кетхен Цiлліх таке ж ляне волосся i такий самий маленький, нахабний загнений носик. Власне, байдуже, ця чи та. Щоправда, у Густі ще й приємна повнява. «I вона нічого не попустить. Зразу дiстанеш ляпаса». Вiн обернувся i подивився їй у слiд: ззаду вона була незвичайно кругляста, все тiло її злегка погойдувалося. Цiєї хвилини питання для Дiдерiха було з'ясоване: вона або ніхто!

Його супутники тiльки тепер помітили її.

— Це, здається, пройшла донька обер-iнспекторшi Даймхен? — спитав пастор i вiдразу додав: — Наш притулок для пропащих дiвчат досi ще чекає пожертв вiд святоблiвних. Чи належить павна Даймхен до святоблiвних? Люди кажуть, нiби вона одержала в спадщину мiльйон.

Ядасон поспiшив заявити, що тут дуже прибiльшено. Дiдерiх заперечив: вiн знає обставини цiєї справи, її покiйний дядько нажив на цикорiю ще багато бiльше, нiж гадають. Дiдерiх твердив це доти, поки асесор не пообiцяв

йому з'ясувати істину через магдебурзький суд. Після цього Дідеріх, задоволений, замовк.

— А втім, — сказав Ядасон, — гроші все одно потраплять до рук Буків, тобто крамоли.

Але Дідеріх і тут мав певніші відомості.

— Ми з панною Даймхен приїхали разом, — зробив він першу спробу, намацуючи ґрунт.

— Он як? — відповів Ядасон. — Що ж, можна віншувати?

Дідеріх знизав плечима, ніби дивуючися з асесорової нетактовності. Останній попросив пробачення; він тільки думав, що молодий Бук...

— Вольфганг? — спитав Дідеріх. — У Берліні я зустрічався з ним щодня. Він з актрисою живе там.

Пастор осудливо кашлянув. Вони саме переходили майдан перед театром, і він кинув суворий погляд на високу будівлю. Потім сказав:

— «Маленький Берлін», щоправда, стоїть коло самої церкви, та принаймні в темному закутку. А цей храм розпусти красується на відкритому майдані, і наші сини і дочки, — він указав на під'їзд, де стояли актори і актриси, — торкаються ліктем блудниць!

Дідеріх із засмученим обличчям погодився, що це надзвичайно прикро, а Ядасон висловив своє обурення «Нецігською газетою», яка раділа з того, що минулого сезону в чотирьох п'єсах були показані позашлюбні діти, і назвала це прогресом!

Тим часом вони звернули на Кайзер-Вільгельмштрассе, де їм довелося розкланятися з кількома чоловіками, які входили до будинку масонської ложі. Коли вони знову наділи шанобливо скинуті капелюхи і будинок лишився позаду, Ядасон сказав:

— Треба буде взяти на замітку цих панів, які ще вдаються до масонського деспоту. Його величність рішуче засуджує їх.

— Мене не дивує навіть найнебезпечніше сектантство з боку мого шуряка Гейтейфеля, — мовив пастор.

— Ну, а пан Лауер? — зауважив Дідеріх. — Людина, якій вистачає нахабства виділяти своїм робітникам частку в прибутках? Від такого можна всього чекати.

— Найобурливіше те, — втрутився Ядасон, — що член окружного суду Фріцше з'являється в цій жидівській компанії: державний службовець руч-об-руч з лихварем Ко-

пом! «Що значить Кон»,— передражнив Ядасон, засунувши великі пальці за камізельку.

Дідеріх сказав:

— Коли він з пані Лауер...— і, урвавши, зауважив, що тепер розуміє, чому ці люди завжди неповинні перед судом.— Вони покривають один одного і важать назле.

Пастор Цілліх пробурмотів щось навіть про оргії, які, за чутками, вони влаштовують у цьому будинку і під час яких відбуваються нечувані речі. Але Ядасон багатозначно посміхнувся:

— Ну, на щастя, їхні вікна під самим носом у папа фон Вулькова.

Дідеріх схвально поглянув на урядовий будинок. Тут же поряд, перед окружним військовим управлінням, походжав туди і сюди вартувий.

— Як весело стає на душі, коли бачиш блиск гвинтівки ось у такого доброго хлопця!— вигукнув Дідеріх.— Тільки цим ми й тримаємо весь цей набрід у вузді.

Гвинтівка, щоправда, не блищала, бо надворі вже стемніло. Крізь вечірню юрбу гуляючих протовплювалися групи робітників, які поверталися додому. Ядасон запропонував зайти до Кляпша, зразу ж за рогом, і випити по кухлю пива. У пиварні було затишно, в цей час туди не заходив ніхто. До того ж Кляпш був з добромисних, і, поки його дочка ходила по пиво, він палко дякував пасторові за ту користь, яку дають його хлопчикам уроки закону божого. Щоправда, старший все ж таки знов украв цукор, але зате він уночі не міг заснути і так голосно каювся перед господом у своєму гріху, що Кляпш почув і відшмагав його. Після цього розмова перейшла на урядових службовців, яким Кляпш відпускав сніданки і про яких добре знав, що вони роблять у години богослужіння. Ядасон записував щось, водночас його ліва рука зникла за слиною панни Кляпш. Дідеріх розмовляв з пастором про створення християнського робітничого гуртка. Він пообіцяв:

— Хто з моїх людей не вступить до нього, той вилетить!

Ці сподіванки на майбутнє розважили пастора; після того, як панна Кляпш кілька разів приносила пиво й коньяк, пастор дійшов до того ж стану певності й рішучості, в якому обидва його супутники перебували вже протягом дня.

— Хай мій шуряк Гейтейфель,— вигукнув він, ударивши кулаком об стіл,— скільки хоче проповідує про спорід-

неність з мавпою, я доб'юся того, що моя церква буде знову повна!

— Не тільки ваша, — запевнив його Дідеріх.

— Ну, в Нецігу дуже багато церков, — визнав пастор. Але Ядасон рішуче відрубав:

— Дуже мало, служителю божий, дуже мало! — І він покликав Дідеріха в свідки того, як стояла справа в Берліні. — Там церкви так само були порожні, поки до цієї справи не втрутився сам кайзер. «Подбайте про те, — сказав він депутації від міських властей, — щоб у Берліні будувалися церкви». І тепер їх будують, релігія знову стала актуальна, справу зрушено з місця.

І всі — пастор, шинкар, Ядасон і Дідеріх — висловили захоплення глибокою побожністю монарха. Тут пролунав постріл.

— Стріляють!

Ядасон схопився перший, всі, збліднувши, дивилися один на одного. Перед Дідеріховим внутрішнім поглядом з блискавичною швидкістю постало обличчя механіка Наполеона Фішера з чорною бородою, крізь яку просвічувала сіра шкіра, і він пробелькотів:

— Бунт! Почалося!

Знадвору чути було швидкий тупіт багатьох ніг. Усі відразу схопили свої капелюхи і вибігли на вулицю.

Люди, які вже встигли збігтися, боязко юрмилися півколом між військовим управлінням і під'їздом масонської ложі. Навпроти, там, де коло було не замкнене, серед вулиці лежав долілиць чоловік. А солдат, який нещодавно так бадьоро походжав туди і сюди, тепер нерухомо стояв перед своєю будкою. Каска його зсунулася. Блідий, з відкритим ротом, він втупив нерухомий погляд у чоловіка, що лежав на землі. Гвинтівку він тримав за цівку, і приклад її спирався на землю. З юрби, що складалася головним чином з людей простого стану, чути було глухий гомін. Раптом якийсь чоловічий голос вимовив дуже голосно: «Ого!» — після чого запанувала глибока тиша. Дідеріх і Ядасон обмінялися розгубленими поглядами; момент був критичний.

По вулиці біг поліціант; попереду нього — дівчина, слідниця її маяла, і вона кричала ще здаля:

— Ось він лежить! Солдат стрелив у нього!

Вона підбігла до застреленого, впала навколішки, почала його трясти:

— Вставай! Вставай!

Дівчина зачекала. Ноги його начебто ворухнулися; але він зостався лежати, розкинувши на брукові руки й ноги. Тоді вона закричала: «Карле!» — так пронизливо, що всі здригнулися. Жінки теж закричали, чоловіки кинулися вперед, стискаючи кулаки. Юрба густішала, в проходи між екіпажами, що змушені були зупинитися, протовплювалися все нові й нові люди, а посередині тлуму надсаджувалася з горя дівчина; її розпатлане волосся маяло під вітром, обличчя було мокре від сліз і спотворене криком, якого не було чути: галас юрби заглушав його.

Єдиний поліціант, розчепіривши руки, намагався відтізнити натовп від чоловіка, що лежав простертий на землі. Поліціант марно кричав, наступав людям на ноги і в цілковитій безпорадності оглядався, шукаючи допомоги.

І допомога прийшла. В урядовому будинку відчинилося вікно, з'явилася велика борода і пролунав голос, грізний бас, що, наче віддалений гарматний гуркіт, покривши весь гомін, дійшов до слуху юрби.

— Вульков! — сказав Ядасов. — Нарешті!

— Припинити! — гриміло згори. — Хто дозволяє собі зчиняти галас перед моїм будинком? — І коли стало тихше: — Де вартовий?

Тільки тепер люди побачили, що солдат забився в глиб будки, і лише цівка гвинтівки виглядає з неї.

— Виходь, синку! — наказав бас із вікна. — Ти виконав свій обов'язок. Він змусив тебе до цього. Його величність нагородить тебе за хоробрість. Зрозумів?

Всі зрозуміли його й замовкли, навіть дівчина. Тим голосніше гримів його бас.

— Розходьтєся негайно, бо я накажу стріляти!

За хвилину багато хто вже кинувся навітки. Купки робітників розпадалися, люди, трохи забарившись, з похнюпленими головами йшли собі геть. Урядовий президент крикнув ще:

— Пашке, збігайте по лікаря!

І зачинив вікно. Але в під'їзді урядового будинку зразу стало шумно. Звідкись з'явилися службовці, які голосно розпоряджались. З усіх боків збігалися поліціанти, вони розштовхували решту публіки і кричали без будь-якої потреби. Дідеріх і його супутники, які втекли за ріг, побачили потойбіч вулиці кількох членів масонської ложі, що

стояли на ганку свого будинку. Від них відокремився доктор Гейтейфель.

— Я лікар,— голосно сказав він і, швидко перейшовши вулицю, нахилився над застреленим. Він перевернув його, розстебнув йому камізельку і припав вухом до грудей. Цієї миті все стихло, навіть поліціянти перестали кричати. Дівчина стояла поряд, нахилившись вперед, втягнувши голову в плечі, ніби чекаючи удару, і притискала кулак до серця, немовби це і було те серце, яке мало спинитися.

Доктор Гейтейфель підвівся і сказав:

— Він мертвий.

У той самий час він помітив дівчину, яка захиталася, і простяг руку, щоб підтримати її. Та вона не впала. Вона глянула на обличчя мертвого і мовила тільки: «Карл».— І ще тихше: «Карл».— Доктор Гейтейфель подивився навколо і запитав:

— Що робити з дівчиною?

Ядасон ступив уперед.

— Асесор доктор Ядасон з прокуратури,— відрекомендувався він.— Дівчина підлягає арештові. Її коханець провокував вартового, отже, можна підозрівати, що і вона брала участь у діянні, що підпадає під покарання. Ми розслідуємо це.

Він дав знак, і двоє поліціянтів уже схопили дівчину. Доктор Гейтейфель підвищив голос:

— Пане асесоре, я заявляю вам як лікар, що стан дівчини не припускає арешту.

Хтось сказав:

— Арештуйте й мерця.

Але Ядасон заверещав:

— Пане фабриканте Лауере, прошу не критикувати моїх службових розпоряджень!

Тим часом Дідеріх виказав надзвичайне хвилювання.

— О!.. Ах!.. Ще ж бо!..— Він був дуже блідий; він почав, затинаючись: — Панове... Панове, я можу... Я знаю цих людей: так, так, і цього чоловіка, і дівчину. Мое ім'я доктор Геслінг. Обоє до сьогоднішнього дня працювали на моїй фабриці. Я мусив звільнити їх за публічне порушення моралі.

— Ага! — вигукнув Ядасон.

Пастор Цілліх заворушився.

— Справді, це перст божий, — сказав він.

Обличчя фабриканта Лауера із сивою козячою борід-

кою почервоніло, його присадкувата фігура затрусилася від гніву.

— Про божий перст можна ще сперечатися. Безперечно ж, докторе Геслінгу, лише та обставина, що цей чоловік втратив самовладання тому, що був засмучений своїм звільненням. У нього була дружина, може, були діти.

— Вони зовсім не були повінчані,— сказав Дідеріх, у свою чергу обурений.— Він сам мені в цьому признався.

— Яка різниця? — спитав Лауер.

Тут пастор підняв руки:

— Невже ми дійшли вже до того,— вигукнув він,— що для нас немає різниці, чи дотримувється моральний закон господа, чи ні?

Лауер вважав за недоречне провадити на вулиці дебати про моральні закони, та ще й тоді, коли влада щойно схвалила тут убивство людини; він звернувся до дівчини і запропонував їй роботу на своїй фабриці. Тим часом підїхала карета швидкої допомоги; тіло підняли з землі. Але коли ноші зрушили з місця, дівчина раптом отямилася від своєї заціпенілості і раніше, ніж встигли її затримати, кинулася на ноші з такою силою, що вони вислизнули з рук санітарів, і вона разом з мерцем, ухопившись за нього і пронизливо кричачи, покотилася бруком. Насилу її відірвали від мерця і посадили на візника. Помічник лікаря, який супроводив карету, поїхав з нею.

До фабриканта Лауера, що збирався піти з Гейтейфелем та іншими масонами, з погрозовим виглядом підійшов Ядасон.

— Одну хвилину, дуже прошу. Ви щойно заявили: «Тільки що влада схвалила тут»,— я беру всіх інших за свідків, що ви вжили саме цього вислову,— отже, «тільки що влада схвалила вбивство людини». Я дозволю собі спитати, чи це означало осуд вам владі?

— Ах, так! — сказав, подивившись на нього, Лауер.— Вам, очевидно, хочеться арештувати й мене?

— Водночас,— верескливим, заціпним голосом вів далі Ядасон,— я звертаю вашу увагу на те, що подібний спосіб дій вартового мав місце кілька місяців тому, а саме в справі Люка, і у вищих сферах його визнали за правильний і доблесний. Вартовий, що стріляв у суб'єкта, який його образив, був удостоєний нагород і знаків милості. Раджу вам утриматися від критики дій його величності!

— Я нікого не критикував, — сказав Лауер. — До цього часу я тільки висловив свій осуд он тому панові з грізними вусами.

— Що? — спитав Дідеріх, який досі ще дивився на брук, де перед тим лежав убитий і де лишилися плями крові. Нарешті він зрозумів, що йому кидають виклик.

— Такі вуса носить його величність! — твердо сказав він. — Це німецький стиль. А втім, я не бажаю вдаватися в суперечки з фабрикантом, що сприяє крамолі.

Лауер, розлютившись, уже відкрив був рота, хоч брат старого Бука, Гейтейфель, Кон і член окружного суду Фріцше намагалися відтягти його, а поруч Дідеріха стояли готові до бою Ядасон і пастор Цілліх — як раптом швидким кроком підійшов взвод піхоти, оточив вулицю, на якій уже нікого не було, і лейтенант зажадав, щоб пани розійшлися. Всі покvapливо підкорилися; вони встигли ще побачити, як лейтенант підійшов до вартового і потис йому руку.

— Браво! — сказав Ядасон.

А доктор Гейтейфель:

— Завтра він удостоїться цієї честі від капітана, потім від майора і полковника, хлопцеві будуть розсипати похвали і підносити грошові подарунки.

— Цілком справедливо! — сказав Ядасон.

— Але... — Гейтейфель зупинився. — Панове, нам треба нарешті порозумітися. Чи є у всьому цьому глузд? Тільки тому, що цей селяк не зрозумів жарту? Якби він відповів дотепом, добростливим сміхом, це зразу обеззброїло б робітника, який кепкував з нього, свого товариша, такого ж злидаря, як він сам. Замість цього йому наказують стріляти. А потім виголошуються гучні промови.

Член окружного суду Фріцше погодився з Гейтейфелем і почав закликати до поміркованості. Тоді Дідеріх, ще блідий, зривистим голосом сказав:

— Народ повинен відчувати владу! За те, щоб відчуті потугу кайзерової влади, варто заплатити людським життям!

— Коли це тільки не ваше, — сказав Гейтейфель.

А Дідеріх, приклавши руку до грудей:

— Коли б навіть і моє!

Гейтейфель знизав плечима. Всі пішли далі, і Дідеріх, який трохи відстав з пастором Цілліхом, намагався пояснити йому свої почуття.

— Для мене,— сказав він і засапався від хвилювання,— в цій пригоді є щось грандіозне, так би мовити, величне. Зухвальця просто так, без суду, пристрелюють на вулиці! Подумайте тільки: в наше міщанське болото зненацька вдирається щось таке... я б сказав, героїчне! Принаймні бачиш, що значить влада!

— Влада з божої волі,— доповнив пастор.

— Певне. Саме так. Тому я і відчуваю справді-таки релігійне піднесення. Бачиш, що існує щось найвище — сили, яким підкоряємося ми всі. От, наприклад, під час берлінських заворушень у лютому, коли його величність з таким феноменальним спокоєм зважився увійти в саму гущу бунтівливого тлуму — ну, я ж кажу...— Компанія зупинилася перед магістратським погрібцем, тому Дідеріх підвищив голос: — Якби кайзер тоді наказав оточити військами всю Унтер ден Ліндеу і стріляти в нас, простісінько стріляти...

— Ви кричали б ура,— закінчив доктор Гейтсфель.

— А ви, може, ні? — спитав Дідеріх, намагаючися блискати очима.— Я сподіваюсь, що всі ми відчуваємося справжніми німцями.

Фабрикант Лауер уже збирався був знову необережно заперечити, але його спинили. Замість нього відповів Кон:

— Ну, я теж справжній німець. Та невже ми утримуємо нашу армію для таких жартів?

Дідеріх зміряв його поглядом.

— Вашу армію — кажете ви? Власник універсального магазину Кон має армію! Ви чули, панове? — Він зарозуміло засміявся.— Я знав досі тільки армію його величності кайзера!

Доктор Гейтсфель заговорив був про права народу, але Дідеріх відрубав, мов даючи команду, що не бажає фіктивного кайзера. Народ, який утратив здатність до безоглядної покори, приречений на моральну загибель.

Тим часом вони підійшли до погрібця. Лауер та його друзі вже посідали за столики.

— Ну, а ви не сідаєте до нас? — запитав Дідеріха доктор Гейтсфель.— Ми ж кінець кінцем усі ліберали.

Дідеріх відповів:

— Звичайно, ліберали. Але у великих питаннях національної ваги я не визнаю компромісів. Для мене існують тільки дві партії, які його величність сам визначив: та,

що за нього, і та, що проти нього. І тому мені здається, що за вашим столиком для мене місця нема.

Він церемонно вклонився і попрямував до вільного столика. Ядасон і пастор Цілліх пішли за ним. Відвідувачі, які сиділи поблизу, оглядалися; настала загальна мовчанка. Сп'янілий пережитим, Дідеріх замовив шампанське. За столом навпроти пошепталися, потім хтось відсунув свого стільця: то був член окружного суду Фріцше. Він попрощався, підійшов до Дідеріхового столу, щоб потиснути руку йому, Цілліхові та Ядасонові, і вийшов.

— Саме це я й хотів йому порадити,— зауважив Ядасон.— Він своєчасно зрозумів незручність свого становища: Дідеріх сказав:

— Завжди краще відмежуватися зразу. У кого в розумінні національних почуттів сумління чисте, тому, справді, нема чого боятися цих людей.

Але у пастора Цілліха був зняковілий вигляд:

— Праведний завжди страждає,— сказав він.— Ви ще не знаєте, який інтриган Гейтейфель. Завтра він буде розповідати про нас бозна-які жахливі речі.

Дідеріх здригнувся. Доктор Гейтейфель володів таємницею про ту, як не кажи, а темну пляму його життя, коли він хотів позбутися військової служби! Гейтейфель у глузливому листі відмовився видати йому посвідчення про хворобу! Він держав Дідеріха в своїх руках, він міг його знищити! Від страху Дідеріхові ввижалися навіть викриття із шкільних часів, коли доктор Гейтейфель змашував йому горло і при цьому картав його за боягузтво. Він аж спітнів. Тим голосніше зажадав він омарів і шампанського.

За столом масонів знову збуджено заговорили про гвалтівну смерть молодого робітника. Що думають собі ці солдафони і юнкери, які командують ними! Вони поводяться, як у завойованій країні! Помалу бесідники розпалилися і дійшли до того, що стали вимагати для буржуазії, яка фактично створює всі цінності, керівної ролі в урядуванні державою. Лауер запитував, які, власне, переваги має панівна каста перед іншими людьми.

— Навіть чистотою раси вона не може похвалитися,— заявив він.— Адже у них у всіх є домішка єврейської крові, не виключаючи й князівських родів.— І додав: — Цим я не хочу образити мого друга Кона.

Настав час втрутитися, Дідеріх відчував це. Він одним духом вихилив ще склянку шампанського, потім підвівся,

рішуче вийшов на середину кімнати, під готичну люстру, і гостро сказав:

— Пане фабриканте Лауере, я дозволю собі запитати, чи розумієте ви під князівськими родами, в жилах яких, на вашу думку, є домішка єврейської крові, також і німецькі князівські роди?

Лауер відповів спокійно, майже привітно:

— Так, звичайно.

— Так,— вимовив Дідеріх і глибоко звів дух, готуючися завдати рішучого удару. Серед загальної напруженої мовчанки він спитав:

— І до тих німецьких князівських родів, які мають домішку єврейської крові, ви зараховуєте і той рід, який мені нема потреби називати? — Дідеріх сказав це переможним тоном, цілком певний, що його противник збентежиться, почне затинатися й полізе під стіл. Але він натрутився на непередбачений цинізм.

— Ну, звичайно,— сказав Лауер.

Дідеріх розгубився від жаху. Він подивився навколо — чи не помилився він. Обличчя всіх приявних потвердили, що помилки не було. Тоді він оповістив, що видно ще буде, які наслідки матиме для пана фабриканта це його твердження, і, насилу зберігаючи поважну поставу, подався до дружнього табору. Тієї ж хвилини з'явився Ядасон, який невідомо куди зникав.

— Я не був приявний при тому, що тільки-но сталося тут,— відразу ж заявив він.— Я це навмисне констатую, бо це може мати значення для дальшого ходу справи.— І він почав докладно розпитувати.

Дідеріх із запалом розповів йому все; він уважав за свою власну заслугу те, що заступив ворогові дорогу.

— Тепер він у наших руках!

— Безперечно,— потвердив Ядасон, записуючи до блокнота.

До пиварні ввійшов, шкандибаючи на негнучких ногах, літній чоловік з лютим виразом обличчя. Він уклонився обом сторонам і збирався приєднатися до речників крамоли. Але Ядасон встиг перехопити його.

— Пане майоре Кунце! На кілька слів!

Він заговорив півголосом, указуючи очима ліворуч і праворуч. Майор, очевидно, засумнівався.

— Дайте мені слово честі, пане асесоре,— сказав він,— що таке насправді було сказане.

Ядасон дав йому слово честі. В цей час до них підійшов брат старого Бука, високий і елегантний, і з недбалою посмішкою сказав, що дасть майорові повне пояснення всього, що тут сталося. Але майор висловив жаль: для таких слів не існує пояснень; його обличчя стало страшенно похмурим. Проте він з жалем поглядав на своє старе звичне місце. В цей вирішальний момент Дідеріх вийняв із відерця з льодом пляшку шампанського. Майор помітив це і пішов за почуттям обов'язку. Ядасон відрекомендував:

— Пан фабрикант доктор Геслінг.

Дідеріх і майор обмінялися міцними потисками рук. Твердо і віддано подивилися вони один одному в очі.

— Пане докторе,— сказав майор,— ви довели, що ви справжній німець.

Засовали стільцями, зачовгали ногами, привітно підняли склянки і, нарешті, всі випили. Дідеріх зразу ж замовив ще пляшку. Майор вихилив свою склянку, як тільки її наповнювали, і в проміжках між ковтками запевняв, що він так само не осоромиться, коли треба буде довести свою німецьку відданість.

— Хоч мій кайзер і звільнив мене з дійсної служби...

— Пан майор,— пояснив Ядасон,— до останнього часу посідав пост у місцевому військовому управлінні...

— ...тут ще б'ється солдатське серце,— він постукав у груди пальцями,— і з антинаціональними тенденціями я завжди буду боротися. Вогнем і мечем! — крикнув він, ударяючи кулаком об стіл.

Тієї ж хвилини за його спиною власник універсального магазину Ков низько вклонився і покvapливо вийшов. Брат старого Бука спочатку зайшов до вбиральні, щоб його зникнення не надто вже скидалося на втечу.

— Ага! — голосно сказав Ядасон.— Пане майоре, ворог знищений!

Пастор Цілліх досі ще не заспокоївся.

— Гейтейфель залишився. Я йому не довіряю.

Але Дідеріх, замовляючи третю пляшку, глузливо посміхнувся в бік Лауера і доктора Гейтейфеля, які сиділи самотні, зняквовіло вип'явши очі в свої кухлі з пивом.

— Сила на нашому боці,— сказав він,— і вони усвідомлюють це. Вони вже не бунтують через те, що вартовий стріляв. У них такі обличчя, ніби вони бояться, що скоро черга дійде й до них. І дійде! — Дідеріх заявив, що

вважає за свій обов'язок подати прокурорському паглядові скаргу на Лауера за його висловлювання.

— А я подбаю про те,— запевнив Ядасон,— щоб було порушено обвинувачення. Я сам буду представником обвинувачення під час розгляду справи. Ви ж, панове, знаєте, що свідком я не можу бути, бо мене не було під час пригоди.

— Ми ще висушимо це багно,— сказав Дідеріх і заговорив про Товариство воїнів, на яке справжні німці, віддані своєму кайзерові, повинні спиратися в першу чергу.

Майорове обличчя набрало урядничого виразу. Звичайно, він член правління Товариства. Він досі служить своєму монархові, як може. Він ладея рекомендувати Дідеріха в члени, щоб підсилити націоналістичні елементи. Бо не треба критися з тим, що до цього часу й там перевагу мають ненависні демократи. На майорову думку, влада надто поблажливо ставиться до того, що робиться в Нецігу. Якби його призначили окружним військовим начальником, він під час виборів пильно стежив би за панами офіцерами запасу, за це він ручається.

— Але тому, що мій кайзер, на жаль, позбавив мене можливості...

Щоб його втішити, Дідеріх підлив йому ще шампанського. Поки майор пив, Ядасон нахилився до Дідеріха і шепнув:

— Не вірте жодному його слову! Він шмаркач і плазує перед старим Буком. Ми повинні його навчити, що і як. Дідеріх відразу ж узявся за справу.

— Я вже маю з урядовим президентом фон Вульковом формальну домовленість.— Майор вилупив очі.— У наступному році, пане майоре, вибори до рейхстагу. Нам, добромисним, випаде важка робота. Боротьба вже починається.

— Пиймо! — люто сказав майор.— За ваше здоров'я!

— За ваше! — сказав Дідеріх.— Але, панове, хоч би які сильні були крамольні тенденції в країні, ми сильніші, бо у нас є агітатор, якого у противника нема,— це його величність!

— Браво!

— Його величність зажадав від усієї дєржави, отже й від Неціга, щоб громадяни збудилися нарешті від сну! І цього ми доб'ємося!

Ядасон, майор і пастор Цілліх засвідчили своє пробудження ударами об стіл, вигуками схвалення і цоканням склянок. Майор кричав:

— Нам, офіцерам, його величність сказав: «От на кого я можу звіритися!»

— А нам,— кричав пастор Цілліх,— він сказав: «Коли церква потребуватиме монарха...»

Можна було дати собі повну волю, бо погрібець спорожнів; Лауер і Гейтейфель непомітно зникли, і в глибині під склепінням газові лампи вже не світилися.

— Він сказав також,— Дідеріх надув щоки, які вже набрали вогняного кольору; вуса лізли йому в очі, але він усе ж таки грізно блискав білками: — «Ми живемо під знаком комерції». І це правда! Під його високою егідою ми маємо твердий намір робити справи!

— І кар'єру,— прокрюкав Ядасон.— Його величність сказав, хто хоче йому допомогти, тому він завжди радий. Хай хто-небудь скаже, що мене це не стосується? — з викликом спитав він. Вуха його падали кривавим вогнем.

Майор заревів знову:

— Мій кайзер може звіритися на мене цілком. Він рано дав мені відставку. Як чесний німець, я кажу йому це просто у вічі. Я йому ще здорово стану в пригоді, коли завариться каша. Я не збираюся решту свого життя стріляти тільки хляпавками на товариських балах. Я був при Седані!

— Чорт би його взяв, і я ж так само! — прокричав тонкий, пронизливий голос звідкись із неэрих глибин, і з півтемряви виступив маленький дідок з розпатланим білим волоссям. Він, похитуючись, підійшов до столу, скельця його окулярів блищали, щоки горіли, і він кричав.

— Майор Кунце! Авжеж! Старий спововник, ви досі такий же, яким були тоді у Франції! Я завжди кажу: жити так жити і ліше на рік-другий довше.

Майор відрекомендував його:

— Учитель гімназії Кюнхен.

Дідок відразу почав допитуватись, як трапилося, що за нього забули в темряві. Спершу він сидів у товаристві.

— Я, певно, трішки задрімав, а ці клятві йолопи потихеньку повтікали.— Сон анітрохи не зменшив вогню, запаленого в ньому вишитими напоями, він узявся, верескливо вихваляючись, нагадувати майорові про їхні спільні подвиги в «залізному році». — Вільні стрільці! — кричав він,

і з його беззубого рота текла слина.— Оце так банда була! Подивіться, панове, у мене й досі не згинається один палець, це мене вкусив вільний стрілець. Тільки тому, що я хотів шаблею трошки по горлу йому провести. Яка підлість з його боку, га! — Він усім по черзі показував пальця, чим викликав вигуки захоплення. Щоправда, до Дідеріхового захвату домішувався страх, він мимоволі ставив себе самого на місце вільного стрільця: маленький запальний дідок придушив йому коліном груди і приставив клинка до його горла. Йому довелося на хвилину вийти.

Коли він повернувся, майор і вчитель Кюнхен, намагаючись перекричати один одного, розповідали про запеклу битву. Зрозуміти їх було несила. Але Кюнхенів вереск усе дужче пробивався крізь рев майора і кінець кінцем примусив того замовкнути, отже, ніщо більше не заважало дідуганові брехати.

— Ні, старий друже, ви людина запопадлива. Якщо падаєте зі сходів, то вже всі східці порухаєте. Але будинок, в якому зачинилися вільні стрільці, підпалив тоді Кюнхен, тут нічого не вдієш. Я ужив військових хитрощів і вдав із себе мертвого, а ті дурні нічого не помітили. Коли ж усе запалало, ну, тоді, звичайно, їм припало не до смаку захищати батьківщину, вони тільки про те й думали, як вискочити, і рятуйся, хто може! Оєь коли вам треба було бачити нас, німців! Здорово ми підстрілювали їх, коли вони сповзали муром. Вони стрибали, як ті кролі!

Кюнхен спинив ширяння своєї фантазії верескливим хихотом, якому вторував громовий регіт бесідників.

Кюнхен передихнув.

— Ці пройди нас дуже розлютили! А баби! Ні, панове, таких відьом, як французькі баби, світ не бачив. Вони лили на наші голови окріп! Ну, питаю вас, хіба пристойні дами таке виробляють? Коли запалало, вони почали кидати дітей з вікон і ще хотіли, щоб ми ловили їх. Вигадали непогано, але по-дурному... Ми й ловили малу мерзоту, але на штики. А потім і самих дам! — Кюнхен склав скарлючені від подагри пальці, ніби охоплюючи ними приклад, і подивився вгору, наче там когось ще треба було прохромити штиком. Скельця його окулярів блищали, він брехав далі.

— Під кінець з'явилася товстуля, яка передом ніяк не могла пролізти крізь вікно, то ж вона спробувала, чи не пощастить пройти задом. Але моє серденько забула про

Кюнхена. Я не полінувався злізти на плечі двом товаришам і полоскотати штиком її гладку французьку...

Кінця його розповіді не можна було почути через схвальний галас. Учитель додав ще:

— Кожної Седанської річниці я розповідаю цю історію шляхетними словами в своєму класі. Нехай хлопчики знають, якими героями були їхні батьки!

Всі погодилися, що це може тільки сприяти розвиткові національних поглядів молодого покоління, і цокнулися з Кюнхеном. Від великого запалу ніхто не помітив, що до столу підійшов ще хтось. Ядасон несподівано зауважив скромного сірого чоловіка в гогенцоллернівському плащі і милостиво кинув йому.

— А, пане Нотгрошен, сідайте!

Дідеріх наскіпався на нього з висоти своїх піднесених почуттів:

— Ви хто?

Незнайомий низько вклонився.

— Нотгрошен, редактор «Нецігської газети».

— Значить, кандидат на голодну смерть,— сказав Дідеріх, намагаючись блискати очима.— Задрипані гімназисти, освічена голота — небезпека для нас.

Всі зареготали; редактор покірно посміхнувся.

— Його величність затаврував вас,— сказав Дідеріх.— Ну, сідайте!

Він навіть налив йому шампанського, і Нотгрошен з подякою випив. Тверезий і зніяковілий, він оглядав товариство, самовпевненість якого все зростала від великої кількості випитого вина, про що свідчили порожні пляшки на підлозі. Про нього відразу ж забули. Він терпляче чекав, поки хтось не запитав його, як він серед ночі тут опинився.

— Мені ж треба було випустити газету,— сказав він поважно, як маленький службовець.— Ви ж, панове, захочете прочитати завтра в газеті про те, як було застрелено робітника.

— Ми це знаємо краще від вас! — закричав Дідеріх.— Ви ж від голоду все висмоктуєте з пальця!

Редактор винувато посміхнувся і покірно слухав, поки всі навипередки описували йому пригоду. Коли гомін стих, він почав:

— Коли вже он той пан...

— Доктор Геслінг,— різко сказав Дідеріх.

— Нотгрошен,— пробурмотів редактор.— Коли вже ви

згадали кайзерове ім'я, то я думаю, панове, вас зацікавить звістка про новий виступ його величності.

— Я не дозволю ніякої критики! — загорлав Дідеріх. Редактор знітився і приклав руку до грудей.

— Мова йде про лист його величності.

— Що завдяки підлій зраді потрапив до вашого бюрка? — спитав Дідеріх.

Нотгрошен підняв руку, ніби для клятви.

— Сам кайзер призначив його для опублікування. Завтра вранці ви прочитаєте його в газетах. Ось коректура.

— Говоріть, докторе! — наказав майор.

— Доктор? Хіба ви доктор? — вигукнув Дідеріх. Але ніхто вже не цікавився нічим, крім листа, гранки вирвали з редакторських рук.

— Браво! — вигукнув Ядасон, який ще був спроможний читати. — Його величність оголошує себе прихильником позитивного християнства.

Пастор Цілліх так зрадив, що в нього почалася гикавка.

— Це якраз для Гейтейфеля! Нарешті вчені чваньки дістануть... — гик! — по заслuzі! Вони вже підкрадаються до тайни одкровення... — гик! — Це навіть для мене не зрозуміло — гик! — а я вивчав теологію!

Вчитель Кюнхен змахнув гранками високо в повітрі:

— Панове! Не я буду, коли не прочитаю цього листа в класі і не загадаю на цю тему письмової роботи!

Дідеріх був дуже поважний:

— Справді, Хаммурабі¹ був господнім знаряддям! Я б хотів бачити, хто посміє це заперечити! — І він грізно заблискав очима. Нотгрошен згорбився. — Ну, а Вільгельм Великий! — провадив далі Дідеріх. — Прошу не заперечувати. Коли вже не він був господнім знаряддям, тоді господь взагалі не знає, що таке знаряддя.

— Я цілком дотримуюся тієї ж думки, — запевнив майор.

На щастя, ніхто не заперечував, бо Дідеріх був готовий на все. Вхопившись за стіл, він насилу підвівся зі свого місця.

— А наш блискучий молодий кайзер? — грізно спитав він.

З усіх боків залунало:

¹ Х а м м у р а б і — вавілонський цар, відомий, зокрема, своїм піклуванням про релігію.

- Індивідуальність...
- Людина пориву...
- Найрізнібічніша особа...
- Оригінальний мислитель...

Дідеріхові цього було замало.

— Пропоную вважати його також за знаряддя!

Пропозиція була схвалена.

— Пропоную телеграмою сповістити про це його величність!

— Я підтримую пропозицію! — заревів майор.

Дідеріх констатував: «Схвалена одностайно і з запалом!» — і впав на свого стільця.

Кюнхен і Ядасон разом почали складати телеграму. Написавши кілька слів, вони зразу ж читали їх уголос.

— «Ми, громадяни міста Неціга, які зібралися в магістратському погрібці...»

— Засідали, — зажадав Дідеріх.

Ті вели далі:

— «Засідали, сповнені націоналістичного духу...»

— Націоналістичного... — гик! — і християнського, — доповнив пастор Цілліх.

— Невже, панове, ви серйозно хочете... — з тихим благанням спитав Нотгрошен. — Я думав, що це жарт.

Тут Дідеріх спалахнув гнівом.

— Ми не жартуємо з найсвятішим! Ви хочете, збанкрутілий гімназисту, щоб я пояснив це вам на кулаках?

Клятвено підняті руки Нотгрошена красномовно говорили, що він не хоче подібної науки, то ж Дідеріх зразу заспокоївся й сказав:

— За ваше здоров'я!

Зате майор кричав так, що, здавалося, він от-от лусне.

— Ми ті, на кого його величність може звіритися!

Ядасон закликав до спокою й зачитав:

— «Ми, громадяни міста Неціга, що засідали в магістратському погрібці, сповнені націоналістичного і християнського духу, кладемо до ніг вашої величності свої вірно-підданчі почуття з приводу визнання вашою величністю релігії одкровення. Ми заявляємо про свою глибоку огиду до крамоли в усіх виявах і бачимо в сьогоднішній доблесній дії вартового в нашому Нецігу відрадне потвердження того, що ваша величність, подібно до Хаммурабі і Вільгельма Великого, є знаряддям господа».

Всі заплескали в долоні, а Ядасон вдоволено посміхнувся.

— Підписи! — крикнув майор. — Чи, може, хтось із присутніх ще має яке зауваження?

Нотгрошен відкашлявся.

— Одне лише слово з усією належною скромністю.

— Сподіваюся, — сказав Дідеріх.

Вино додало редакторові мужності, він похитувався на своєму стільці і без причини хихотів.

— Я не хочу нічого сказати проти вартового, панове. Навпаки, я завжди вважав, що солдати існують для того, щоб стріляти.

— У чому ж справа?

— Так, але хіба ми знаємо, що й кайзер такої думки?

— Звичайно! А випадок з Люком?

— Прецеденти — хи-хи! — чудова річ, але ж ми всі знаємо, що його величність — оригінальний мислитель і — хи-хи! — людина пориву. Він не любить, щоб його думку випереджали. Коли б я в газеті написав, що ви, докторе Геслінгу, будете міністром, тоді — хи-хи! — ви б, напевно, ним не стали.

— Жидівські викрутаси! — крикнув Ядасон.

Редактор обурився.

— Я під кожне релігійне свято пишу півтори шпальти релігійних роздумів. Що ж до вартового, то його з таким самим успіхом можуть віддати до суду за вбивство. Тоді ми втелюємося!

Запанувала мовчанка. Майор задумливо поклав олівця на стіл. Дідеріх схопив його.

— Ми справжні німці чи ні?

І він розгонисто підписався. Тут усіх охопив запал. Нотгрошен неодмінно хотів підписатися другим.

— На телеграф!

Дідеріх розпорядився, щоб рахунок йому надіслали завтра додому, і вони припинили пити. Нотгрошен раптом сповнився безмірних надій.

— Якби я надрукував відповідь його величності, були б з мене люди.

Майор ревів:

— Подивимося, чи я ще довго влаштовуватиму добродійні вечори!

Пасторові Цілліху вже ввижалася переповнена церква

і побитий камінням Гейтейфель. Кюнхен мріяв про криваву різанину на вулицях Неціга. Ядасон верещав:

— Хто дозволить собі сумніватися в моїй відданості кайзерові?

А Дідеріх:

— Хай тепер стережеться старий Бук! І Кюзінг у Гаузенфельді теж! Ми прокидаємося від сну!

Всі йшли, витягнувшись, наче проковтнувши аршини, і часом той чи той несподівано вискакував уперед. Водячи палицями по опущених залізних шторах магазинів, вони зчиняли оглушливий гамір і врзнобій горлалі «Варту на Рейні». На розі перед будинком окружного суду стояв поліціант, але, на своє щастя, він не поворухнувся.

— Вам чогось треба, приятелю? — крикнув йому Нотгрошен, який нібито з ланцюга зірвався. — Ми посилаємо телеграму кайзерові!

Перед будинком пошти з пастором Цілліхом, в якого був слабкий шлунок, трапилось нещастя. Поки всі інші старалися допомогти пасторові, Дідеріх подзвонив і подав чиновникові, що вийшов на поклик, телеграму. Прочитавши її, чиновник нерішуче подивився на Дідеріха, але той так грізно блиснув на нього очима, що він відсахнувся і прийняв телеграму. Дідеріх тим часом із скам'янілим обличчям продовжував без потреби блискати очима, стоячи в позі кайзера, якому флігель-ад'ютант доповідає про подвиг вартового, а шеф двору підносить вірнопідданчу телеграму. Дідеріх відчував каску на своїй голові, він ударив по шаблі на стегні й сказав:

— Я вельми дужий!

Телеграфіст прийняв це за вияв невдоволення і перелічив здачу. Дідеріх узяв монети, підійшов до столу і написав кілька слів на бланку. Поклавши його до кишені, він приєднався до компанії.

Вони знайшли для пастора візника, він уже від'їздив і, плачучи, кивав з вікна, ніби розлучалися навіки. Ядасон звернув коло театру за ріг, хоч майор ревів йому вслід, що його будинок зовсім в іншому боці. Потім раптово зник і майор, і Дідеріх у товаристві Нотгрошена дійшов до Лютерштрассе. Тут редактор раптом зупинився коло театру «Валгалла», і його ніякими силами не можна було зрушити з місця, він неодмінно хотів цієї ж миті, серед ночі, побачити «електричне диво», показувану там жінку, яка розсипає іскри. Дідеріхові довелося серйозно доводити йому, що

тепер не час для таких фривольностей. А втім, Нотгрошен відразу ж забув про «електричне диво», як тільки побачив друкарню «Нецігської газети».

— Зупинити! — закричав він. — Зупинити машину! Треба вмістити ще телеграму націоналістів до кайзера!.. Ви ж захочете прочитати її завтра вранці в газеті, — сказав він нічному сторожеві, що проходив поблизу.

Тут Дідеріх міцно вхопив його за руку.

— Не тільки цю телеграму, — коротко й тихо сказав він. — Я маю ще іншу. — Він вийняв з кишені бланк. — Нічний телеграфіст — мій старий знайомий, він довірив мені її. Але ви повинні пообіцяти, що збережете в суворій таємниці, звідки вона до вас потрапила, бо інакше цей чоловік втратить своє місце.

Нотгрошен пообіцяв, не замислившись, і Дідеріх, не глянувши на бланк, сказав:

— Телеграма адресована полковому командирові, який повинен особисто передати її вартовому, що застрелив сьогодні робітника. В ній сказано: «За виявлену тобою на полі честі проти внутрішнього ворога хоробрість оголошую тебе моєю кайзерову подяку і підвищую тебе на ефрейтора». От, переконайтеся, — і Дідеріх простяг редакторові бланк. Але Нотгрошен і не глянув на папірця; він безтямно дивився на Дідеріха, на його кам'яну поставу, на вуса, які стирчали аж до очей, і на самі очі, які грізно блискали.

— Мені здається... — пробелькотів Нотгрошен. — Ви настільки схожі на... на...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Дідеріх, як за незабутніх студентських часів, проспав би обід, але з погрібця принесли рахунок, досить значний, щоб змусити його встати і піти до контори. Йому було дуже погано, а тут ще різні прикrostі, навіть з боку родичів. Сестри вимагали місячної суми на туалети, а коли він заявив, що грошей у нього зараз нема, вони поставили йому за приклад старого Сетбіра, у якого гроші завжди були. Ця спроба заколоту зустріла з Дідеріхового боку енергійну відсіч. Хрипким з перепою голосом він пояснив сестрам, що їм ще до багато чого доведеться звикати.

Сетбір, той тільки одне й знав, що всім давати, тому фабрика й занепала.

— Якби я вам виплатив зараз вашу частку, ви б дуже здивувалися, така вона була б мізерна.

Кажучи це, він відчув усю несправедливість того, що згодом йому доведеться зробити поділ. «Цьому треба заповісти»,— подумав він. Але сестри відповіли зухвальством.

— Значить, нам нема чим заплатити кравчиси, а пан доктор випиває шампанського на півтора ста марок.

При цих словах Дідеріхове обличчя стало страшним: його листи розпечатуються! За ним шпигують! Він не господар дому, а якийсь прикажчик, негр, який повинен надриватися на роботі, щоб дами могли цілий день бити байдики! Він так кричав і тупав ногами, що склянки деренчали. Пані Геслінг з плачем благала його заспокоїтися, сестри заперечували вже тільки з остраху, але Дідеріх розпалвся.

— Що ви собі дозволяєте? Що ви розумієте, дурепа? А може, ці півтора ста марок — блискуче вкладення капіталу? Так, вкладення капіталу! Ви гадаєте, що я пив би з цими ідіотами шампанське, якби вони не були мені потрібні? Ви тут, у Нецігу, не маєте про це і найменшого уявлення, це і є новий курс, це...— Він знайшов потрібні слова.— Цього вимагає сучасний розмах! Розмах!

І він вийшов, грюкнувши дверима. Пані Геслінг навшипянках пішла за ним, і коли він у вітальні впав на диван, вона взяла його за руку і сказала:

— Мій любий сину, я з тобою!

При цьому вона дивилася на нього так, ніби збиралася молитись, «як підказує серце». Дідеріх зажадав маринованого оселедця; потім став гнівно скаржитися на те, як тяжко в Нецігу запроваджувати новий дух. Хоча б принаймні тут, у сім'ї, не вбивали його енергії!

— У мене великі плани відносно вас, але, бога ради, віддайте все на мій розсуд. Хтось один має бути господарем. Для цього, щоправда, потрібні заповзятливість і розмах. Сетбір для цього негодящий. Ще трохи я подержу старого, а потім доведеться дати йому по шапці.

Пані Геслінг лагідно висловила впевненість, що її любий син уже заради своєї матері завжди чинитиме так, як йому слід, після чого Дідеріх пішов до контори і написав на завод Бюшлі і К^о в Ешвейлері листа, замовивши новий

«патентований подвійний голандер системи Майєра». Він залишив листа на столі й вийшов. Коли він повернувся, Сетбір стояв перед своїм бюроком і — в цьому не було сумніву — плакав, затулившись зеленим козирком: сльози капали просто на листа.

— Звеліть переписати його, — сухо сказав Дідеріх.

Тут Сетбір почав:

— Молодий господарю, наш старий голандер не патентований, але він у нас із самого початку: ваш покійний батько з ним почав і з ним таки розбудував фабрику...

— Ну, а я зі свого боку маю бажання розбудувати фабрику з моїм власним голандером, — відрізав Дідеріх.

— Наш старий ще досить добрий для нас, — побивався Сетбір.

— Для мене — ні!

Сетбір присягався, що їхній старий голандер так само добре працює, як і найновіші, котрі вславилися тільки завдяки шахрайській рекламі. Коли старий пересвідчився, що Дідеріх невблаганний, він причинив двері і крикнув у коридор:

— Фішере, а йдїть-но сюди!

Дідеріх стривожився.

— Що вам потрібно від цієї людини? Я не хочу, щоб він втручався до моїх справ.

Але Сетбір послався на свідчення механіка, який працював на найбільших підприємствах.

— Ну, Фішере, скажіть-но панові доктору, як добре працює голандер!

Дідеріх не хотів слухати, він бігав по кімнаті, певний того, що механік скористується з нагоди позлостити його. Замість цього Наполеон Фішер почав з визнання беззастеречної Дідеріхової авторитетності, а потім дуже негативно висловився стосовно старого голандера, сказавши про нього все погане, що тільки можна було сказати. Коли послухати Наполеона Фішера, то він навіть збирався піти з роботи лише тому, що старий голандер йому не подобається. Дідеріх пирхнув: він щасливий, що не позбувся неоціненних послуг пана Фішера. Але механік, не звертаючи уваги на іронічний господарів тон, пояснив йому за малюнком прейскуранту всі переваги нового патентованого голандера і насамперед зручність його обслуговування.

— Аби полегшити вам роботу! — пирхнув Дідеріх. — Це єдина моя турбота. Дякую, можете йти.

Коли механік пішов, Дідеріх і Сетбір деякий час мовчки робили кожен своє діло. Раптом Сетбір спитав:

— А чим ми за нього заплатимо?

Дідеріх відразу ж почервонів, як рак: він весь час теж тільки про це й думав.

— Дурниці! — закричав він. — Чим заплатимо! По-перше, я домовлюся про довготривалий термін передачі, а по-друге, коли я замовляю таку дорогу машину, невже, ви думаєте, я не знаю, для чого це роблю? Ні, мій любий, очевидно, у мене є певні перспективи на швидку розбудову фабрики, про які я сьогодні ще не хочу говорити.

І він твердою ногою вийшов з контори, незважаючи на свої приховані сумніви. Цей Наполеон Фішер, виходячи з контори, ще раз обернувся, і погляд у нього був такий, ніби він добре господаря піддурив. «Я оточений воротами, — думав Дідеріх, піднімаючи голову ще вище, — але ми дуже сильні. Я їх розстрою. Вони побачать, з ким мають до діла». І він поклав здійснити намір, який з'явився у нього ще тоді, коли він прокинувся, — він попрямував до доктора Гейтейфеля. Той саме оглядав хворих, і Дідеріхові довелося чекати. Нарешті Гейтейфель прийняв його в своєму кабінеті, де все — і запах, і речі — нагадувало Дідеріхові його колишні неприємні відвідини цього дому. Доктор Гейтейфель узяв зі столу газету, засміявся коротким смішком і сказав:

— Ну, ви, певно, прийшли похвалитися своїм тріумфом? Зразу два успіхи! Ваше оповіте винним духом привітання вже красується тут, а телеграма кайзера вартовому, з вашого погляду, звичайно, не залишає нічого бажати.

— Яка телеграма? — спитав Дідеріх.

Доктор Гейтейфель показав йому. Дідеріх прочитав: «За виявлену тобою на полі честі проти внутрішнього ворога хоробрість оголошую тобі мою кайзерову подяку і підвищую тебе на сфрейтора». В надрукованому вигляді ця телеграма справила на нього враження аутентичної. Він навіть розчулився; з мужньою стриманістю він сказав:

— Всі справжні націоналісти від щирого серця схваллять ці слова його величності.

Гейтейфель тільки знизав плечима. Дідеріх звів дух.

— Але я прийшов не заради цього, а щоб внести ясність у наші стосунки.

— Вони, на мою думку, цілком ясні, — відповів Гейтейфель.

— Ні, не цілком.— Дідеріх запевнив, що бажає почесного миру. Він ладен діяти в дусі розумного лібералізму, якщо натомість будуть поважати його твердо націоналістичні і монархічні погляди.

Гейтейфель відказав, що все це пусті слова; тоді Дідеріх утратив самовладання. Ця людина тримала його в руках; за допомогою певного документа Гейтейфель міг ославити його боягузом! Глузлива посмішка на жовтому монгольському обличчі, поблажливий тон були постійним натяком. Але він не висловлювався, він тримав меч піднятим над Дідеріховою головою. Таке становище далі тривати не могло.

— Я вимагаю,— хрипким від хвилювання голосом сказав Дідеріх,— щоб ви повернули мені мого листа.

Гейтейфель здивувався:

— Якого листа?

— Того, що я вам написав з приводу військової служби, коли мене покликали.

Лікар почав пригадувати.

— Ах, так, ви ж тоді хотіли ухилитися!

— Я знав, що ви витлумачите мої необережні вислови в образливому для мене сенсі. Я ще раз вимагаю, щоб ви повернули мені мого листа.— І Дідеріх погрозово ступив уперед.

Гейтейфель не ворухнувся.

— Дайте мені спокій. Вашого листа у мене нема.

— Я вимагаю від вас слова честі.

— Я не даю його за наказом.

— Тоді я звертаю увагу на наслідки вашого нелояльного способу дій. Якщо ви за якоїсь нагоди адумаєте завдати мені цим листом прикростей, знайте, що це буде порушенням лікарської таємниці. Я оскаржу вас перед лікарською інспекцією, запропоную накласти на вас стягнення і використаю весь свій вплив, щоб вас зганьбити! — У величезному хвилюванні і майже в нестямі: — Ви бачите, що я готовий на все! Між нами буде боротьба не на життя, а на смерть!

Доктор Гейтейфель дивився на нього з цікавістю, похитуючи головою, його китайські вуса теліпалися, і він сказав:

— Ви охрипли.

Дідеріх відсахнувся й пробелькотів:

— А вам яке до цього діло?

— Ніякого, — сказав Гейтейфель. — Це мене цікавить лише минулим числом, я ж вам завжди віщував щось подібне.

— Що саме? Чи не зволите ви висловитись ясніше?

Але від цього Гейтейфель ухилився. Дідеріх блиснув на нього очима.

— Я категорично вимагаю, щоб ви виконали свій обов'язок лікаря!

Він не його лікар, відповів Гейтейфель. Після цього владний тон у Дідеріха зник, і він почав жалісно допитуватися.

— Часом у мене болить горло. Ви гадаєте, що це може погіршитися? Це небезпечно?

— Я раджу вам звернутися до спеціаліста.

— Але ж крім вас тут нема спеціалістів. Бога ради, пане лікарю, гріх вам, адже на моїх руках сім'я.

— Тоді вам слід менше курити і менше пити. Вчора ввечері ви пили забагато.

— Ах, он як! — Дідеріх випростався. — Ви просто не можете мені простити вчорашнього шампанського. І вірно-підданчого адреса.

— Коли ви гадаєте, що я дію не в чистих душевних спонукань, вам нема чого мене й запитувати.

Але Дідеріх уже знову благав:

— Скажіть мені принаймні, чи не розвивається у мене рак?

Гейтейфель не пом'якшав.

— Ну, ви завжди були золотушний і рахітичний. Вам треба було служити, тоді б вас так не розвезло.

Кінець кінцем він погодився оглянути горло і взявся змащувати гортань. Дідеріх задихався, злякано крутив очима і чплявся за лікареву руку. Гейтейфель витяг пензля.

— Так у нас нічого не вийде. — Він посміхнувся. — Ви такий, як були колись.

Як тільки Дідеріх знову зміг вільно дихати, він утік з цієї катівні. Коло під'їзду, ще із слізьми на очах, він здибав асесора Ядасона.

— Що таке? — спитав Ядасон. — Вчорашня гульня не пішла вам на користь? І звайшли до кого ходити, до Гейтейфеля!

Дідеріх запевнив його, що почувається прекрасно.

— Ну й розлютив мене цей чоловіча. Я приходжу до нього, вважаючи за свій обов'язок зажадати задовільного

пояснення з приводу вчорашніх балачок пана Лауера. Вступати в розмову з самим Лауером не становить нічого принадного для людини пристойного напрямку думок.

Ядасон запропонував зайти до пиварні Кляпша.

— Отже, приходжу я до нього, — вів далі Дідеріх, коли вони сіли, — з метою пояснити всю цю історію сп'янінням цього пана, і в гіршому разі його тимчасовим запамороченням. Що ж ви думаєте? Замість цього Гейтейфель грубіянить. Дере носа. Цинічно критикує наш вірнопідданчий адрес і — ви не повірите — навіть телеграму його величності!

— Ну, і далі? — спитав Ядасон, чия рука займалася панною Кляпш.

— Для мене не існує ніякого «далі». Я порвав знайомство з цим добродієм назавжди! — вигукнув Дідеріх, всупереч болісній свідомості того; що в середу він знову піде змащувати горло.

— А я не порвав, — відрубав Ядасон. Дідеріх глянув на нього. — Існує установа, яка зветься державним прокурорським наглядом і дуже цікавиться такими людьми, як Лауер і Гейтейфель. — З цими словами він відпустив панну Кляпш і дав їй зрозуміти, що вона може йти.

— Що ви хочете цим сказати? — спитав Дідеріх, неприємно вражений.

— Я маю намір порушити обвинувачення в образі його величності.

— Ви?

— Авжеж, я. Прокурор Фейфер у відсутці через хворобу, я його заступаю. І оскільки мене не було, коли чинився злочин, про що я заявив при свідках одразу ж по вчорашній пригоді, ніщо не заважає мені репрезентувати обвинувачення на цьому процесі.

— Але якщо ніхто не порушить справи?

Ядасон люто посміхнувся.

— Цього нам, дякувати богові, і не треба... А втім, дозвольте вам нагадати, що вчора ввечері ви самі запропонували себе за свідка.

— Я цього не пам'ятаю, — поквапливо сказав Дідеріх. Ядасон вдарив його по плечу.

— Я сподіваюся, що ви все пригадаєте, коли будете свідчити під присягою.

Тут Дідеріх обурився. Він так кричав, що Кляпш крадькома заирнув до кімнати.

— Пане асесоре, мене дуже дивує, що ви мої приватні висловлювання... Ви, очевидно, маєте намір за допомогою політичного процесу швидше стати прокурором. Але я б хотів знати, яке мені діло до вашої кар'єри?

— Ну, а мені до вашої? — спитав Ядасон.

— Ну, що ж, значить, ми супротивники?

— Сподіваюся, що до цього не дійде. — І Ядасон пояснив йому, що у нього нема ніяких підстав боятися процесу. Всі свідки пригоди в погрібці повинні будуть посвідчити те саме, що й він; навіть Лауерові друзі. Дідеріхові нема потреби заходити надто далеко...

Дідеріх відповів, що, на жаль, він це вже зробив учора, бо зрештою скандал Лауерові влаштував він. Але Ядасон заспокоїв його.

— Кому яке діло? Йдеться про те, чи були сказані паном Лауером слова, в яких його звинувачують. Ви, як і всі інші, просто дасте свої свідчення, якщо хочете, обережно.

— Дуже обережно! — запевнив Дідеріх. І бачачи дявольський вираз на Ядасоновому обличчі: — Невже я доведу до тюрми таку порядну людину, як Лауер? Так, порядну людину! Ті чи інші політичні погляди в моїх очах не є ганьбою!

— Особливо коли вони належать зятеві старого Бука, який вам поки що потрібний, — закінчив Ядасон, і Дідеріх схилив голову. Цей єврей-кар'єрист безсоромно експлуатує його, а він проти нього безсилий. Чи можна після цього вірити в дружбу! Він зайвий раз сказав собі, що всі поведуться в житті пронозливіше і безцеремонніше за нього. Перед ним стоїть велике завдання: виробити в собі навальність. Він випростався і заблискав очима. Далі він не пішов: адже з таким добродієм з прокурорського нагляду ніколи не знаєш... А втім, Ядасон сам змінив тему розмови.

— Чи відомо вам, що у військовому управлінні і в суді у нас ходять дуже дивні чутки про телеграму його величності полковому командирові? Полковник запевняє, що не одержував ніякої телеграми.

Дідеріх внутрішньо затремтів, але сказав твердим голосом:

— Але ж це надруковане в газеті!

Ядасон двозначно посміхнувся.

— Мало що буває в газеті! — Він сказав Кляпшеві, який знову просунув крізь двері свою лисину, принести «Нецігську газету». — От подивіться, в цьому номері

взагалі нема нічого, що не стосувалося б його величності. Передова присвячена визнанню монархом релігії одкровення. Потім іде телеграма полковникові, потім місцева хроніка з подвигом вартового і «Суміш» з трьома анекдотами із кайзерового родинного життя.

— Дуже зворушливі анекдоти, — зауважив Кляпш, закотивши очі.

— Безперечно, — potwierдив Ядасон.

А Дідеріх:

— Навіть така он газета вільнодумних підбурювачів змушена визнати кайзерову велич.

— Але при такій похвальній старанності не виключена можливість, що редакція вмістила монаршу телеграму на номер раніше — ще до її пересилання.

— Ні в якому разі! — вирішив Дідеріх. — Це безперечно стиль його величності!

Кляпш теж potwierдив, що пізнав його. Ядасон поступився:

— Авжеж... Ніколи не можна певно знати, тому ми й не спростовуємо. Хоч полковник нічого не одержав, та до «Нецігської газети» телеграма могла прийти безпосередньо з Берліна. Вульков викликав редактора Нотгрошена, але той відмовляється вказати джерело. Вульков плюнув і прийшов до нас запитати, як можна примусити Нотгрошена дати свідчення. Кінець кінцем ми зреклися цієї думки і вирішили краще почекати спростування з Берліна, бо ніколи не можна знати...

В цей час Кляпша покликали на кухню, і тому Ядасон додав:

— Смішно, га? Всім ця історія здається підозрілою, але ніхто не хоче втручатися, бо в цьому випадку — в цьому цілком особливому випадку, — з лукавим наголосом сказав Ядасон, і все його обличчя, навіть вуха, виражали лукавство, — якраз найменш імовірне має найбільше шансів стати дійсністю.

Дідеріх обімлів: така чорна зрада йому й не снилася. Ядасон спостеріг його жах і зніяковів, він почав викручуватися.

— Ну, між нами кажучи, у цієї людини також є свої хибливості.

Дідеріх відказав холодно й погрозово:

— Вчора ввечері ви цього не думали.

Ядасон сказав на своє виправдання, що шампанське

робить людину некритичною. Невже доктор Геслінг узяв поважно ентузіазм усіх інших? Більшого критикана, ніж майор Кунце, взагалі не знайдеш.

Дідеріх відсунувся разом із стільцем, йому аж у душі похолонуло, наче він зненацька опинився в розбійницькому кублі.

— Я сподіваюся, — з непохитною твердістю сказав він, — що можу покласти на справжні німецькі погляди усіх інших, як на свої власні, сумніватися в яких я не дозволю нікому.

До Ядасона повернувся його різкий тон.

— Якщо цей натяк стосується мене, то я з обуренням відкидаю його. — Так верескливо, що Кляшш просунув голову в двері: — Я, королівський асесор, доктор Ядасон, завжди до ваших послуг.

На це Дідеріхові довелося пробурмотіти, що він не хотів сказати нічого образливого. Але рахунок оплатив він. Прощання було холодне.

Дорогою додому Дідеріх сів. Чи не слід було йому бути люб'язним з Ядасоном? На той випадок, якщо Нотгрошен промовиться? Щоправда, він потрібен Ядасонові для процесу проти Лауера! В усякому разі добре те, що він знає гепер справжнє обличчя цього пана! «Його вуха знову здалися мені підозрілими! З такими вухами все ж таки не можна мати справжніх німецьких поглядів!»

Вдома Дідеріх одразу ж увзявся за «Берлінський Локаль-Анцейгер». Там були вже анекдоти про кайзера для завтрашнього номера «Нецігської газети». А може, вони вийдуть лише післязавтра, для всіх місця не вистачає. Але він читав далі: руки його тремтіли... Ось! Він сів, бо ноги не тримали його.

— Тобі погано, мій сину? — спитала пані Геслінг.

Дідеріх не міг одірвати очей від літер: казка стала дійсністю. Ось вона, серед інших безперечних фактів, у єдиній газеті, яку читав сам його величність! Усередині, десь у самій глибині душі, ледь чутно навіть для самого себе, Дідеріх шепотів: «Моя телеграма!» Він мало не розривався від тремкого щастя. Чи можливе це? Невже він правильно передбачив, що скаже кайзер? Його вуха вловлювали навіть слова з такої далечини? Його мозок працював спільно з...? Божевільні думки про якийсь містичний зв'язок опанували його... Але ж може ще з'явиться спростування, і тоді він буде вкинений назад у свою нікчемність! Дідеріх

перебув тривожну ніч, а вранці допався до «Локаль-Анцейгер». Анекдоти. Відкриття пам'ятника. Промова. З Непіга. Тут повідомлялося про ту шану, яка випала на долю ефрейтора Еміля Пахольке за хоробрість, виявлену ним проти внутрішнього ворога. Все начальство, з полковником на чолі, тисло йому руку. Він одержав грошові подарунки. «Як відомо, кайзер ще вчора підвищив солдата на ефрейтора». Надруковано! Не спростування: навпаки — potwierдження! Він зробив Дідеріхові слова своїми і вчинив так, як підказав йому Дідеріх!.. Дідеріх широко розгорнув газетний аркуш: він споглядав себе в ньому, ніби в дзеркалі, і власні плечі бачилися йому вкритими горностаєм.

Про цю перемогу і запаморочливий Дідеріхів зліт, на жаль, не можна прохопитись ані одним словом, але досить було і його поводження, пиховитого вигляду, рішучості в розмові, владності в погляді. Його родичі і робітники на фабриці змовкали при ньому. Сам Сетбір змушений був визнати, що робота на фабриці помітно поживається. І чим рівніше тримався і світліше виглядав Дідеріх, тим мавпоподібніше крався повз нього Наполеон Фішер, звисивши довгі руки, вишкіривши зуби, поглядаючи слідлоба на господаря, наче дух приборканої криволи... Це був слушний момент для атаки на Густу Даймхен. Дідеріх склав візит.

Вдова обер-інспектора Даймхена прийняла його спочатку сама, сидючи на старому плюшевому дивані, але в брунатному шовковому платті з безліччю бантів; пальці, червоні і спухлі, як у пралі, вона розчепірила на животі, щоб нові персні були весь час гостеві перед очима. Сторопівши, він висловив захоплення ними, і тоді пані Даймхен залюбки почала базікати про те, що тепер їм з Густою, дякувати богові, вистачає на все. Вони ще тільки не знають, чи їм купити меблі в старонімецькому стилі, чи в стилі Людовіка XV. Дідеріх палко порадив старонімецький стиль. Він бачив такі меблі в найкращих домах Берліна. Але пані Даймхен поставилася до його слів недовірливо.

— Хто знає, чи бували ви у таких благородних людей, як ми. І не кажіть, багато хто тільки вдає, що має гроші, а насправді у нього й пфеніга за душею нема.

Дідеріх розгублено замовк, і пані Даймхен задоволено затарабанила пальцями по животі. На щастя, ввійшла

Густа в шовковому платті, яке гучно шелестіло. Дідеріх гучним рухом схопився з крісла, сказав з наголосом: «Вельмишановна панно!» — і припав до ручки. Густа зареготала.

— Дивіться, не вивихніть собі ноги! — Але відразу ж утішила його. — Зразу видно справжнього кавалера. Лейтенант фон Бріцен теж так вітається.

— Так, так, — сказала пані Даймхен, — у нас бувають усі пани офіцери. Ще вчора я сказала Густі: «Густо, — кажу я, — ми можемо на кожному кріслі виґаптувати по баронській короні, бо на кожному вже сидів якийсь барон».

Густа скривилася:

— Але що стосується сімейних домів і взагалі, то Неціґ досить міщанське містечко. Я думаю, ми переїдемо до Берліна.

З цим пані Даймхен не згоджувалася.

— Навіщо давати людям таку втіху? — зауважила вона. — Стара Гарніш тільки сьогодні мало не луснула, коли побачила моє шовкове пдаття.

— Мама завжди так, — сказала Густа. — Йї нічого не треба, тільки іншим туману напускати. А я думаю і про свого нареченого. Ви знаєте, що Вольфганг уже склав державний іспит? Що йому робити тут, у Неціґу? А в Берліні з нашими грїшми він може багато чого досягти.

Дідеріх погодився:

— Він завжди хотів стати міністром або кимось таким. — Децо глузливо він додав: — Це ж, кажуть, дуже легко.

Густа відразу ж змінила тон на ворожий.

— Син старого пана Бука це не перший-ліпший, — в'їдливо сказала вона.

Але Дідеріх поблажливим тоном світської людини пояснив їй, що в наш час для того, щоб домогтися успіху, потрібні дані, яких старий Бук не має, незважаючи на весь свій вплив: індивідуальність, зановзятливість і розмах, а головне, справжні націоналістичні погляди. Молода дівчина вже не перепиняла його, вона навіть з повагою дивилася на зухвалі кінчяки його вусів. Відчувши, що справляє враження, він, проте, переборщив.

— Нічого цього в особі пана Вольфганга Бука я досі не помічав, — сказав він. — Він тільки філософствує і критиканствує, а загалом, кажуть, дуже весело збуває час... Що ж, — закінчив він, — адже його мати також була

актриса...— І він одвів очі, хоч почував, що грізний Густин погляд шукає його зору.

— Що ви хочете цим сказати? — спитала вона.

Він удав, що вражений.

— Я? Зовсім нічого. Я тільки говорю про те, як живуть у Берліні багаті молоді люди. Адже Буки — така вельможна родина.

— Сподіваюся, — різко перебила Густа.

Пані Даймхен, позіхнувши, нагадала про кравчяню. Густа очікувально подивилася на Дідеріха, тому не лишилося нічого іншого, як підвестися і попрощатися. Поцілувати руку він, зважаючи на напруженість атмосфери, більше не насмівся. Але в снігах Густа наздогнала його.

— Може, ви тепер мені скажете, — спитала вона, — що означали ваші слова про актрису?

Він відкрив рота, ковтнув повітря і знову закрив його, густо почервонівши. І ледве не прохопився про те, що йому розповіли про Вольфганга Бука сестри. Він сказав співчутливим тоном:

— Панно Густо, ми з вами такі давні знайомі... Я хотів тільки сказати, що Бук вам не пара. У нього, коли можна так висловитися, погана спадковість з материного боку. Старий також був засуджений до кари на смерть. Ну, а що у Буків є особливого? Повірте мені, не слід входити до родини, що котиться з гори. Це гріх щодо себе самої, — додав він ще.

Але Густа взяла руки в боки.

— З гори? А ви, значить, ідете вгору? Тому що пиячите в погрібці і вчиняєте людям бешкет? Все місто говорить про вас, а ви чіпляєтеся до порядної родини. З гори! Хто дістане мої гроші, той взагалі не може котитися з гори. Вас просто завидки беруть, ви думаєте, я цього не знаю? — і вона подивилася на нього зі слізьми люті на очах.

Він дуже зніяковів; йому хотілося впасти перед нею навколінки, розцілувати їй товсті пальчики і поцілунками стерти слюзи з її очей, але хіба це було можливе? Тим часом вона скупчила в гримасу зневаги всі рожеві подушечки на своєму обличчі, повернулася і з грюкотом зачинила за собою двері. Дідеріхове серце калатало від страху, він ще постояв трохи, а тоді поплентався додому, відчувачи себе маленьким і приниженим.

Потім він зміркував, що тут йому робити нема чого; Густині заручини його не обходять ніяк, при всіх своїх

грошах вона просто гладка дурепа,— і це заспокоїло його. Якось увечері Ядасон повідомив його, про що він довідався в магдебурзькому суді. Дідеріх тріумфував. П'ятдесят тисяч марок — тільки й усього! І через це поводитись як графиня? Звичайно, дівчина такої непевної поведінки більше пасувала занепалим Букам, аніж такому здоровому духом і чесному чоловікові, як Дідеріх! Тоді вже краще Кетхен Цілліх. Зовнішнім виглядом схожа на Густу, наділена майже такими ж принадами, а крім того, у неї приємний характер і сама вона добросерда. Він почав частіше приходити до них на склянку кави і надковито залицятися до неї. Вона застерігала його від Ядасона, і Дідеріхові лишилося тільки погодитися з нею. З величезним осудом говорила вона і про пані Лауер, яка з членом окружного суду Фріцше... Що ж до процесу Лауера, то єдина Кетхен Цілліх була цілком на Дідеріховому боці.

А для Дідеріха справа повертала на гірше. Ядасон домігся того, що прокуратура доручила судовому слідчому допитати всіх свідків тієї нічної пригоди, і хоч який стриманий був у своїх свідченнях Дідеріх, усі інші бачили в ньому винуватця того скрутного становища, в яке вони потрапили. Кон і Фріцше уникали його, брат старого Бука, такий ввічливий, не відповідав на його привітання. Гейтейфель нещадно змащував йому горло, але ухилявся від будь-яких приватних розмов. Того дня, коли стало відомо, що суд подав до рук фабрикантові Лауеру обвинувальний акт, Дідеріх не застав нікого за своїм столом у погрібці. Учитель Кюнхен саме одягав пальто. Дідеріх ще встиг ухопити його за комір. Але Кюнхен поспішав, він мав виступати на зборах спілки вільнодумних виборців проти нового військового законопроекту. Він зник, і Дідеріх розчаровано згадував ту переможну ніч, коли на вулиці лилася кров внутрішнього ворога, а тут — шампанське і коли серед націоналістів найвойовничіший був Кюнхен. А тепер він виступає проти збільшення нашої славної армії! Самотній і всіма покинений Дідеріх сидів за своїм кухлем пива; тут з'явився майор Кунце.

— А, пане майоре,— з удаваною веселістю сказав Дідеріх,— чому це про вас ні слуху ні духу?

— Зате про вас говорять дуже багато,— пробурмотів майор, не скидаючи капелюха й пальта і оглядаючись, наче в сніговій пустелі.— Ні душі!

— Дозвольте запросити вас на склянку вина, — ризикнув сказати Дідеріх, але зразу ж дістав відсіч.

— Дякую, я ще досі п'яний від вашого шампанського.

Майор замовив пиво й мовчки сів за стола, обличчя його було похмуре. Щоб якось порушити тяжку мовчанку, Дідеріх спитав:

— Ну, а що чувати з Товариством воїнів, пане майоре? Я все думав, що скоро ви мене туди приймете.

Майор дивився на нього так, наче хотів його з'їсти.

— Ах, он як! Ви думали? Ви, мабуть, думали також, що для мене буде велика честь, якщо ви випутаєте мене в свої бешкетні справи?

— В мої? — здригнувшись, спитав Дідеріх.

— Так, добродію! — заgrimів майор. — У ваші! Фабрикант Лауер бовкнув зайве, це може статися з кожним, навіть із старим служакою, який не шкодував життя на службі своєму монархові. А ви підступом довели пана Лауера до необдуманих слів. Я ладен посвідчити це перед слідчим. Лауера я знаю: він учасник французького походу і член нашого Товариства воїнів. А ви, хто ви такий? Хіба я знаю, чи служили ви взагалі? Покажіть-но ваші папери!

Дідеріх поліз до кишені. Він став би струнко, якби майор наказав йому це зробити. Майор простяг перед себе руку з його військовим квитком. Раптом він жбурнув квитка і люто пирхнув:

— Авжеж. Рушенець. Хіба я не казав? Плоскостопість, напевне.

Дідеріх був блідий, тремтів при кожному майоровому сліві і простяг уперед руку, ніби для клятви.

— Пане майоре, слово честі, я був у армії. Через нещасний випадок, який тільки послужив моїй добрій славі, мені через три місяці довелося залишити полк...

— Знаємо ми ці нещасні випадки... Кельнере, візьміть гроші!

— Інакше я назавжди лишився б на військовій службі, — зривистим голосом говорив Дідеріх. — Я був солдатом тілом і душею, спитайте моїх начальників.

— До побачення. — Майор уже одягнув пальто. — Я хочу вам, добродію, сказати тільки одне: хто не служив, того аж ніяк не мусять обходити образи на адресу його величності з боку інших людей. Його величність має за ніщо тих панів, які не служили... Грюцмахере, — звернувся він до господаря, — вам слід було б уважніше придивлятися до пуб-

ліки. Через одного якогось одвідача, без якого легко можна було б обійтися, пана Лауера мало не заарештували, а мені доведеться з моєю покаліченою ногою тягатися до суду в ролі свідка обвинувачення і псувати з усіма стосунки. Добродійний вечір у «Гармонії» вже скасований, я залишився без роботи, а коли я приходжу сюди до вас, — він знову оглянувся, ніби в сніговій пустелі, — я не застаю ані душі. Крім, звичайно, викажчика! — крикнув він уже на сходах.

— Даю вам слово честі, пане майоре... — Дідеріх кинувся за ним. — Я не виказував, це все непорозуміння. — Майор був уже на вулиці. Дідеріх крикнув йому вслід: — Принаймні згляньтеся на мене!

Він витер піт з лоба.

— Пане Грюцмахере, ви ж розумієте... — із слізьми в голосі сказав він. Шинкар усе розумів, бо Дідеріх замовив вина.

Дідеріх пив і сумно хитав головою. Він не міг збагнути цієї невдачі. Його наміри були чисті, лише облуда його ворогів потьмарила їх... До погрібця ввійшов член окружного суду доктор Фріцше, нерішуче озирнувся і, впевнившись, що Дідеріх сам, підійшов до нього.

— Докторе Геслінгу, — сказав він, простягаючи йому руку, — ви так виглядаєте, ніби у вас урожай побило градом.

— У великій справі, — пробурмотів Дідеріх, — без прикростей не буває. — Але, побачивши співчуття на обличчі доктора Фріцше, він остаточно розм'як. — Вам я можу сказати, пане раднику, ця історія з паном Лауером мені страшенно неприємна.

— Йому тим паче, — не без суворості сказав Фріцше. — Якби він не стояв поза всякою підозрою щодо можливої спроби втекти, ми змушені були б заарештувати його вже сьогодні. — Він побачив, що Дідеріх зблід, і додав: — Що було б прикро навіть нам, суддям. Адже ж і ми люди і серед людей живемо. Але, звичайно... — Він поправив пенсне і надав своєму обличчю належної сухості: — Закон є закон. Якщо Лауер у згаданий вечір — мене самого тоді вже тут не було — справді дозволив собі нечувані образи на адресу його величності, як твердить обвинувачення, а ви в цій справі основний свідок...

— Я? — в розпачі скрикнув Дідеріх. — Я нічого не чув! Ані слова!

— Проти цього говорить свідчення, дане вами на попередньому слідстві.

Дідеріх зніяковів.

— Згарячу ж не знаєш, що говорити. Але коли я тепер силкуюся відновити в пам'яті ту сумнівну пригоду, мені здається, що всі ми були тоді таки добре напідпитку. Особливо я.

— Особливо ви, — повторив Фріцше.

— Так, і я, очевидно, ставив панові Лауеру двозначні запитання. Що він мені відповідав, я б тепер не міг посвідчити під присягою. Та й взагалі все це був тільки жарт.

— Ах, так, жарт! — Фріцше зітхнув. — Але що вам заважає просто так на суді й сказати? — Він підняв пальця. — Звичайно, я аж ніяк не хочу вплинути на ваші свідчення.

Дідеріх підвищив голос.

— Ядасону я цієї каверзи не забуду! — І він розповів про махінації цього добродія, який під час okazji навмисне вийшов, щоб не потрапити в свідки; а потім негайно зібрав матеріал для обвинувачення, зловживаючи напівнеосудним станом присутніх і навчивши їх заздальгідь, які свідчення треба давати. — Ми з паном Лауером вважаємо один одного за порядних людей. І як сміє цей єврей нацьковувати нас один на одного!

Фріцше поважно вияснив, що тут справа не персонально в Ядасоні, а в діях прокурорського нагляду. Щоправда, треба визнати, що Ядасон, можливо, схильний до надмірної запопадливості. І, притишивши голос, він додав:

— Бачте, в цьому саме й криється причина, чому ми неохоче працюємо з євреями. Такий суб'єкт не застановлюється над тим, яке враження справить на народ те, що освічену людину, фабриканта, буде засуджено за образливі висловлювання на адресу його величності. Його радикалізм зневажає такі практичні міркування.

— Його жидівський радикалізм, — доповнив Дідеріх.

— Він, не замислюючись, висуває себе на перший план, хоч я зовсім не відкидаю, що сам він при цьому вірить, ніби пильнує також службових і національних інтересів.

— Та де там! — вигукнув Дідеріх. — Це ж мерзенний кар'єрист, який спекулює нашими найсвятішими почуттями!

— Це, мабуть, занадто різко... — Фріцше задоволено посміхнувся. Він підсунув свого стільця ближче. — При-

пустімо, що провадити слідство доручать мені: бувають випадки, коли є підстави зректися своїх обов'язків.

— Ви дуже близькі з родиною Лауерів,— сказав Дідеріх і багатозначно кивнув.

Обличчя Фріцше набрало світського виразу.

— Але ви розумієте, що цим самим я б лише потвердив певні чутки.

— Цього не слід робити,— сказав Дідеріх.— Це суперечило б приписам честі.

— Мені лишається тільки спокійно і діловито виконувати свій обов'язок.

— Справжній німець завжди діловий,— сказав Дідеріх.

— Тим наче, що свідки, я сподіваюся, не захочуть без потреби ускладнювати моє завдання.

Дідеріх приклав руку до грудей.

— Пане раднику, всяка людина може виявити надмірну запальність, коли йдеться про високі почуття. Я людина пориву. Але я пам'ятаю, що повинен за все відповісти перед богом.— Він опустил очі. І мужнім тоном: — Я теж умію каятися.

Очевидно, це задовольнило Фріцше, бо за вино заплатив він. Вони поважно й багатозначно потисли один одному руки.

Уже наступного дня Дідеріх був викликаний до слідчого і опинився перед Фріцше. «Дякувати богові»,— подумав він і діловито й щирсердо дав свідчення. Фріцше, здавалося, теж дбав тільки про те, щоб встановити правду. Громадська думка, звісно, була прихильна до обвинуваченого. Про соціал-демократичний «Голос народу» нема чого й говорити; він дозволив собі навіть в'їдливі вихватки щодо Дідеріхового приватного життя, за цим, безперечно, стояв Наполеон Фішер. Але навіть така звичайно поміркована «Нецігська газета» саме тепер вмістила звернення Лауера до своїх робітників, в якому фабрикант пояснював, що чесно розподіляє прибутки своєї фабрики між усіма, хто на ній працює: одну чверть службовцям, другу — робітникам. Протягом восьми років вони, крім заробітної платні й утримання, поділили між собою суму в сто тридцять тисяч марок. Це справило сприятливе враження на широкі кола. На всіх обличчях Дідеріх бачив осуд для себе. Навіть редактор Нотгрошен, від якого він зажадав пояснень, дозволив собі двозначно посміхнутися і сказати щось про соціальний прогрес, який не спинити ніякими націоналістич-

ними фразами. Особливо погано це все відбилося на його справах. Замовлення, на які Дідеріх твердо розраховував, не надходили. Власник універсального магазину Кон одверто сказав йому, що свої різдвяні каталоги замовить краще паперовій фабриці Гаузенфельд: щоб не відстрахати своїх клієнтів, він, мовляв, змушений бути особливо стриманим у політичних питаннях. Дідеріх приходив тепер до контори дуже рано, щоб перехоплювати такого роду листи, але Сетбір завжди з'являвся ще раніше, і докірлива мовчанка старого управителя ще більше розлючувала Дідеріха.

— Я плюну на весь цей мотлох! — кричав він. — Подивимось, куди дінетесь ви й робітники. Я із своїм докторським дипломом завтра ж дістану посаду директора на сорок тисяч марок!

— Я жертвую собою заради вас! — кричав він на робітників, коли вони, всупереч правилам внутрішнього ладу, пили пиво. — Я доплачую своїх грошей тільки для того, щоб не звільнити жодного з вас.

Під різдво йому все ж таки довелося звільнити третину робітників; Сетбір з цифрами в руках довів йому, що в іншому разі під Новий рік нічим буде платити по векселях, «адже нам довелося позичити дві тисячі марок, щоб внести завдаток за новий голандер», і він стояв на своєму, хоч Дідеріх гнівно хапався за каламар. На обличчях тих, які залишилися, він читав недовір'я та зневагу. Як тільки двоє-троє робітників збиралися до купи, Дідеріхові вже здавалось, що він чує слово «викажчик». Вуздзваті, порослі чорним волоссям руки Наполеона Фішера звисали не так низько, як раніше, і він навіть вемов порожевів.

Останньої неділі перед різдвом — окружний суд щойно призначив сесію для розгляду справи — пастор Цілліх виголосив у церкві св. Марії казань на слова писання: «Любіть ворогів ваших». Дідеріх злякався вже при першому слові. Незабаром він відчув, що парафіяни стрепенулися. «Мені відплата, каже господь». Пастор Цілліх виразно крикнув це в бік лави Геслінгів. Еммі і Магда знітилися, пані Геслінг схлипнула. Дідеріх грізно відповідав на погляди, що шукали його: «Хто ж мститься, той засуджений». Тут обернулися всі, і Дідеріх схилив голову.

Вдома сестри зробили йому сцену. У знайомих гостять їх погано. Молодого вчителя Гельферіха вже не садовлять

поряд Еммі, він залицяється тепер до Мети Гарніш, і вона добре знає чому.

— Бо ти для нього надто стара,— сказав Дідеріх.

— Ні, бо ти своєю поведінкою викликаєш неприязнь до нас. Всі п'ятеро дочок брата старого Бука перестали з нами вітатися! — вигукнула Магда.

— Як дам я всім п'ятьом по ляпасу!

— Це ти, будь ласка, облич! Досить з нас одного процесу.

Тут йому увірвався терпець.

— З вас? Яке вам діло до моєї політичної боротьби!

— Через твою політичну боротьбу ми ще залишимося старими паннами!

— Ви вже й без того старі панни. Ви тут цілий день байдужі б'єте, я працюю на вас, як віл, а тепер ви ще бурчите і збриджуєте мені мої найсвятіші завдання! Зробіть ласку. Йдіть звідси! Як на мене, то можете йти хоч у няньки!

І він грюкнув за собою дверима, незважаючи на заломлені руки пані Геслінг.

В такому невеселому настрої зустріли вони різдво. Брат і сестри не розмовляли між собою; пані Геслінг виходила із замкненої кімнати, де вона прикрашала ялинку, не інакше, як з заплаканими очима. А на святій вечір, коли вона завела туди своїх дітей і тремтячим голосом заспівала «Тиху ніч», ніхто її не підтримав.

— Усе це Дідель дарує своїм милим сестрам,— сказала вона, благально дивлячись на нього, щоб він не висвідчив її брехні.

Еммі і Магда зніяковіло подякували йому, він так само зніяковіло поглядав на дарунки, які були начебто від них. Йому було прикро, що він, незважаючи на наполегливі Сетбірові поради, скасував звичайну ялинку для робітників, щоб покарати їх за непокірливість. Тепер він міг би сидіти разом з ними. А тут, у родині, все це було тільки штучним підігріванням старих давно пережитих настроїв. По справжньому святковим його могла зробити тільки привність тієї, якої тут не було: Густі... Товариство воїнів було йому заказане. А в погрібці він не знайшов би нікого — в усякому разі, жодного друга. Дідеріх почувався забутим, незбагненим і переслідуваним. Які далекі були безтурботні часи «Нової Тевтонії», коли всі її члени, натхненні взаємною приязню, пили пиво і співали пісень.

Тут, у цьому суворому житті, не було більше хоробрих товаришів по чарці, які завдавали один одному чесних рубців; тут підступні конкуренти старалися вхопити один одного за горлянку... «Я не придатний для цього жорстокого часу, — думав Дідеріх, кладучи до рота марципана і мрійно дивлячись на вогні різдвяної ялинки. — Адже я, безперечно, добра людина. Навіщо ж вони втягують мене в такі погані історії, як оцей процес, і цим завдають такої шкоди моїм діловим стосункам, що я, о боже мій! не зможу навіть заплатити за замовлений мною голандер». При цій думці йому мов за шкуру снігом сипнуло, до очей підступили сльози, і щоб пані Геслінг, яка весь час тривожно поглядала на його стурбоване обличчя, не помітила їх, він тихцем скрався до темної сусідньої кімнати. Він сперся на рояль і, затуливши обличчя руками, заридав. За дверима Еммі і Магда сперечалися за пару рукавичок, а мати не наважувалася сказати, кому вони призначені. Дідеріх схлипував. Повна невдача в політиці, справах і коханні. «Що ж у мене лишилося?» Він відкрив рояль. Дрож проіняв його, він був такий безмежно самотній, що боявся чимнебудь порушити тишу. Звуки рояля полилися самі собою, руки рухалися майже несвідомо. Народні мелодії, Бетховен і студентські пісні впереміж лунали в півтемряві, наповнюючи її душевною теплотою і приємно затуманюючи свідомість. Якось йому здалося, що чиясь рука торкнулася його волосся. Може, це йому тільки почулося? Ні, бо на роялі зненацька звідкись узявся повний кухоль пива. Звичайно, мама! Шуберт, мила простота і затишок рідного дому... Настала тиша, але він не помітив цього, поки не пробив стінний годинник: минула ціла година.

— Так я відсвяткував різдво, — сказав Дідеріх і виїшов до рідних. Це все його втішило і підбадьорило. Сестри досі ще злостилися за рукавички, то ж він вилаяв їх за черствість і поклав рукавички до кишені, щоб обміняти їх для себе.

Всі дні свята були затьмарені турботами про голандер. Шість тисяч марок за новий патентований голандер Майєра! Цієї суми не було, і за наявних обставин не було й надій дістати її. Це була якась незбагненна лиха доля, гидкий опір людей і речей, що озлоблював Дідеріха. Коли Сетбіра не було, він грюкав віком бюрка і жбурляв на підлогу папки з листами. Нового господаря, який взяв кермо фабрики до своїх твердих рук, мали чекати нові починав-

ня, успіх повинен був прийти сам, події мали владувати наперед його бажання!.. Після вибухів гніву Дідеріх занепадав духом і вживав заходів на випадок катастрофи. Він поводився лагідно із Сетбіром: мабуть, старий і цього разу зможе допомогти. Він принижено просив також пастора Цілліха сказати своїм парафіянам, що проповідь, про яку говорило все місто, була скерована зовсім не проти нього, доктора Геслінга. Пастор з покайним виглядом пообіцяв йому це під грізним поглядом дружини, яка підперла його обіцянку. Потім батьки залишили Дідеріха сам на сам з Кетхен, і він у своїй пригніченості був їм такий вдячний, що мало не освідчився їй. Слівце «так», готове злетіти з милих пухких губок Кетхен, було б усе ж таки успіхом, воно забезпечило б йому спільників в його боротьбі з ворожим світом. Але неоплачений голандер! Він проковтнув би чверть посагу... Дідеріх зітхнув: йому пора до контори. І Кетхен міцно стулила губи, яким так і не довелось вимовити заповітного слівця.

Тим часом треба було щось наважити, бо на голандер чекали з дня на день. Дідеріх сказав Сетбірові:

— Я б радів їм приставити його точно призначеного дня, бо інакше я без церемоній поверну їм його назад.

Але Сетбір нагадав, що звичайне право надає фабрикантам кілька пільгових днів. І хоч Дідеріх утратив самовладання, старий твердо стояв на своєму. А втім, машина прибула точно в призначений час. Вона ще не була розпакована, а Дідеріх уже гримів:

— Голандер занадто великий! Вони гарантували мені, що він буде менший від старого. Навіщо ж я його купив, коли я навіть місця не заощаджу!

І як тільки голандер був установлений, він став ходити навколо цього з метровою лінійкою.

— Він завеликий! Я не дам себе обдурити! Сетбіре, ви засвідчите, що він завеликий.

Але Сетбір з непохитною чесністю виправив помилку в Дідеріхових розрахунках. Сопучи від люті, Дідеріх пішов геть, щоб придумати новий план нападу. Він викликав Наполеона Фішера.

— Де монтажник? Хіба вони не прислали нам монтажника? — І він дав волю своєму обуренню. — Я ж обумовив це! — брехав він. — Вони, певно, розуміються на своїй справі! Платити по дванадцять марок на день за

монтажника, який не з'явився. Хто тепер змонтує мені цю потвору?

Механік Фішер заявив, що може змонтувати. Дідеріх зненацька виявив до нього велику ірихильність.

— Самі розумієте: я краще заплачу за понаднормові години вам, ніж викину гроші на чужого. Кінець кінцем ви ж наш старий робітник.— Наполеон Фішер підняв брови, але нічого не сказав. Дідеріх доторкнувся до його плеча.— Бачте, любий друже,— півголосом сказав він,— у цьому голандері я розчарований. На рисунках у проспекті він виглядав інакше. Вал має бути значно ширший, бо звідки ж візьметься більша продуктивність, яку вони нам обіцяли? Як ви гадаєте? На вашу думку, витяг путящий? Я боюся, що маса застрягатиме.

Наполеон Фішер подивився на Дідеріха допитливо, але вже розуміючи, в чому річ. Він нерішуче зауважив, що машину слід було б випробувати. Дідеріх уникав його погляду, він удавав, ніби вивчає машину. При цьому він підбадьорливо сказав:

— Гаразд. Ви змонтуєте цю штуку, я заплачу вам за понаднормові години з надбавкою в двадцять п'ять процентів, а потім ви, з божою поміччю, відразу ж запустите її з матеріалом. Побачимо, чи добре вона працює.

— Навряд щоб вона добре працювала,— сказав механік, явно ідучи назустріч господаревим бажанням. Дідеріх безтямно схопив його за руку. Наполеон Фішер був другом, рятівником!

— Ходімте-но зі мною, мій любий,— в його голосі чути було хвилювання. Він повів Наполеона Фішера в дім, де пані Геслінг піднесла йому склянку вина, а Дідеріх, не дивлячись, сунув йому до рук п'ятдесят марок.

— Я покладаюся на вас, Фішере,— сказав він.— Якби не ви, вони б мене там обдурили. Дві тисячі марок я вже їм кинув у пельку.

— Вони повинні їх повернути,— догідливо сказав механік.

— Ви теж так думаєте?— заповзято перепитав Дідеріх.

І вже наступного дня, по обідній перерві, якою він скористався для випробування голандера, Наполеон Фішер повідомив свого господаря, що нове придбання нікуди не годиться. Маса застрягала, доводилося вдаватись до дерев'яної мішалки, як у першому-ліпшому голандері найстарішої констукції.

— Значить, явне шахрайство! — вигукнув Дідеріх. До того ж голандер вимагав понад двадцяти кінських сил. — Це суперечить угоді! Невже ми повинні це терпіти, Фішере?

— Ми не повинні цього терпіти, — вирішив механік, погладжуючи вузлуватою рукою поросле чорним волоссям підборіддя. Дідеріх уперше глянув йому просто в очі.

— Отже, ви можете потвердити, що голандер не відповідає умовам контракту?

В рідкій борідці Наполеона Фішера промайнула легка посмішка.

— Можу, — сказав він.

Дідеріх помітив посмішку. Тим бравіше він повернувся.

— Ну, тоді я їм покажу, з ким вони мають до діла!

Він зразу ж написав Бюшлі і К^о в Ешвейлері листа, складеного в енергійних виразах. Відповідь прибула із зворотною поштою. Його претензії їм незрозумілі, новий патентований голандер системи Майєра випробуваний вже на багатьох фабриках, список яких додається. Про те, щоб узяти його назад, а тим паче про повернення двох тисяч марок завдатку, не може бути й мови, навпаки, решту домовленої суми треба сплатити негайно. Дідеріх відповів ще рішучішим листом і настрахав, що звернеться до суду. Бюшлі і К^о спробували вгамувати його, вони запропонували перевести повторно випробування.

— Вони злякалися, — сказав, вишкіривши зуби, Наполеон Фішер, якому Дідеріх показав листа. — Позиватися їм не вигідно, бо їхній голандер ще не досить знаний.

— Слушно, — сказав Дідеріх. — Вони в наших руках!

І, певний перемоги, він різко відхилив будь-яку угоду й запропоновану знижку. Однак, не одержавши протягом кількох днів відповіді, почав тривожитися. Може, вони все ж таки очікують, поки він звернеться до суду? А може, вони самі подали на нього скаргу? Кілька разів на дель його очі непевно шукали Наполеона Фішера, який відповідав йому поглядами спідлоба. Вони більше не розмовляли один з одним. Але якось уранці, годині об одинадцятій, коли Дідеріх сидів за другим сніданком, покоївка подала йому візитну картку: Фрідріх Кінаст, вірник фірми Бюшлі і К^о, Ешвейлер; Дідеріх ще крутив її в руках, коли завітальник увійшов до їдальні. На порозі він зупинився.

— Пардон, — сказав він, — це, певно, помилка. Мене направили сюди в дім, але мета мого візиту чисто ділова.

Дідеріх зважився.

— Я розумію, але це не має значення, будь ласка, заходьте. Моє ім'я доктор Геслінг. А це моя мати і сестри, Еммі і Магда.

Прибулий підійшов ближче і вклонився дамам.

— Фрідріх Кінаст, — пробурмотів він.

Він був високий на зріст, з білявою борідкою, в брунатному шерстяному костюмі. Всі три дами прихильно всміхнулися.

— Може, й ви з нами поснідаєте? — спитала пані Геслінг.

А Дідеріх:

— Ну, звичайно. Адже ж ви поснідаєте з нами, пане Кінасте?

— Не відмовлюсь, — відповів представник Бюшлі і К^о, потираючи руки.

Магда поклала йому на тарілку копченого оселедця, який він почав вихвалити ще перед тим, як підніс виделку до рота.

Дідеріх, простодушню сміючись, запитав його:

— З тверезою головою ви, певно, неохоче діла справуєте?

Кінаст також засміявся.

— У справах я завжди тверезий.

Дідеріх осміхнувся.

— Ну, тоді ми з вами дійдемо згоди.

— Все залежить від того, як... — і лукаво-визивні Кінастові слова супроводжувалися поглядом у бік Магди.

Вона зашарілася.

Дідеріх налив гостеві пива.

— Ви, певно, маєте ще й інші справи в Нецігу?

На це Кінаст стримано відповів:

— Там видно буде.

Намацуючи ґрунт, Дідеріх сказав:

— З Клюзінгом у Гаузенфельді ви діла не зробите, у нього в справах застій.

Кінаст промовчав, і Дідеріх подумав: «Вони прислали його тільки заради голандера, процес їм дуже не до речі!» Тут він помітив, що Магда й представник Бюшлі і К^о п'ють одночасно і поверх кухлів дивляться одне одному в очі. Еммі і пані Геслінг сиділи, наче закам'янівши. Дідеріх, сопучи, нахилився над своєю тарілкою, але зненацька почав вихвалити сімейне життя.

— Вам пощастило, любий Кінасте, другий сіданок — це в нашій родині найприємніший час дня. Коли ось так серед роботи вирвешся сюди нагору, відчуваєш знову, що ти, так би мовити, теж людина. Ну, а це потрібне кожному з нас.

Кінаст погодився, що це потрібне кожному. На запитання пані Геслінг, чи він одружений, Кінаст відповів, що ні, і подивився при цьому на Магдин проділ, бо вона саме нахилила голову.

Дідеріх підвівся і клацнув каблучками:

— Пане Кінасте, — з наголосом сказав він, — я до ваших послуг.

— Дай панові Кінасту викурити сигару, — попросила Магда. Вона сама піднесла до його сигари запаленого сірника. Кінаст висловив надію, що йому пощастить ще раз засвідчити свою пошану дамам, і з багатонадійною усмішкою подивився на Магду. Але надворі він заговорив зовсім іншим тоном.

— Які тут старі й затісні приміщення! — холодно і зневажливо зауважив він. — Подивилися б ви на наші корпуси.

— В такій дірі, як Ешвейлер, — так само зневажливо відповів Дідеріх, — це не штука. Ось тут спробуйте знести це громаддя будинків!

Потім він різко і владно наказав покликати механіка, щоб запустити в хід новий голандер. Наполеон Фішер трохи затримався, то ж Дідеріх сам побіг по нього з криком:

— Вам що, вуха позакладало, чи як? — Але щойно він опинився віч-на-віч з ним, крик його стих; ледь чутним, зривистим голосом, вилупивши від напруження очі, він сказав: — Фішере, я думав про вас: я задоволений вами, а першого числа я збільшу ваше утримання до ста вісімдесяти марок.

Наполеон Фішер коротко й багатозначно кивнув, і вони розлучилися. Дідеріх одразу почав знову кричати: робітники курили!

Вони запевняли, що це дух його ж власної сигари. Представникові Бюшлі і К^о він сказав:

— А втім, я застрахований, проте дисципліна насамперед. Чудове обладнання, га?

— Застарілий агрегат! — відказав Кінаст, неприязно оглядаючи машини.

— Знаю, мій любий,— глузливо заперечив Дідеріх.— Але не гірший від вашого голандера, в усякому разі.— Незважаючи на Кінастові протести, він і далі гостро картав вітчизняну промисловість. З новим устаткуванням він почекає до поїздки в Англію. Він поставить усе на широку ногу. З того часу, як він сам керує підприємством, воно швидко зростає. І його можна ще значно розширити. Він почав приборкувати: — Тепер у мене угоди з двадцятьма окрешніми газетами. А берлінські торгові дома просто не дають мені спокою.

Кінаст в'їдливо перебив його:

— Ви, мабуть, тільки-но все здали, бо я щось не бачу ніде готової продукції.

Дідеріх обурився.

— Шановний пане, коли хочете знати, я щойно вчора надіслав усім дрібним клієнтам повідомлення: до закінчення нової будівлі я нічого не зможу постачати їм.

За ними прийшов механік. Новий патентований голандер був завантажений наполовину, але маса рухалася дуже повільно, робітник допомагав дерев'яною мішалкою. Дідеріх тримав годинника в руці.

— Ось бачите. Ви запевняєте, що для обертання маси у вашому голандері потрібно від двадцяти до тридцяти секунд, а я нарахував уже п'ятдесят... Механіку, спускайте масу... В чому річ? Чому така затримка?

Кінаст нахилився над резервуаром. Він випростався і схидно посміхнувся.

— Звичайно, коли клапани забиті...— Він суворо глянув Дідеріхові в очі, той відвернувся.— Що, крім цього, ще зроблено з голандером, зразу я втямити не можу.

Дідеріх швидко підвів голову, зненацька дуже почервонівши.

— Чи не натякаєте ви на те, що я із своїм механіком?..

— Я нічого не сказав, — заявив Кінаст.

— Я б цього й не стерпів.

Дідеріх блиснув на нього очима. На Кінаста це явно не справило ніякого враження; погляд його залишився, як досі, холодний, і він по-старому хитро посміхався в роздвоєну борідку. Коли б він поголив бороду і підкрутив кінчики вусів до самих очей, він достоту був би схожий на Дідеріха! Він був силою! Тим рішучіше поводився Дідеріх.

— Мій механік — соціал-демократ, отже, гадати, що він зробить що-небудь мені на догоду, просто смішно. А втім,

як офіцер запасу, я звертаю вашу увагу на наслідки вашого зауваження.

Кінаст вийшов на подвір'я.

— Киньте, пане докторе,— холодно сказав він,— у справах я тверезий, про це я попереджав вас ще під час сніданку. Мені лишається тільки повторити, що ми приставили вам голандер у бездоганному стані і не збираємось брати його назад.

— Це ми ще побачимо,— заявив Дідеріх.— Чи не думають Бюшлі і К^о, що судовий процес сприятиме збутові їхньої нової продукції? А в технічній пресі я ще дам певну рекомендацію вашій машині!

На це Кінаст:

— Шантажу ми не боїмося!

Дідеріх у відповідь:

— Не здатних до дуелі хамів просто викидають геть.

Цієї хвилини на подвір'я вийшла Магда. На ній був подарований на різдво хутряний жакет, а рожеве обличчя сяяло усмішкою.

— Ви досі не скінчили? — лукаво спитала вона.— Погода чудова, треба трішки перейти перед обідом. А *propos*¹,— побіжно сказала вона,— мама питає, чи пан Кінаст прийде до нас на вечерю.

Кінаст відповів, що, на жаль, повинен відмовитися. Її усмішка стала настирливішою.

— А мені ви також відмовите?

Кінаст гірко засміявся.

— Я б не відмовився, панно. Але не знаю, як поставиться до цього ваш брат.

Дідеріх сопів, Магда благально подивилася на нього.

— Пане Кінасте,— видавив він із себе,— я буду радий. Може, ми все ж таки ще домовимося.

Кінаст сказав, що також сподівається цього, і зі світською гречністю запропонував Магді трохи відпровадити її.

— Якщо мій брат не заперечує,— доброзвичайно, не без іронії сказала вона.

Дідеріх і на це дав дозвіл, а потім здивовано подивився їй услід, коли вона віддалилася від нього з представником Бюшлі і К^о. «Звідки у неї це?»

¹ А *propos* — до речі, між іншим (*франц.*).

Повернувшись додому на обід, він почув у вітальні різкі голоси сестер. Еммі дорікала Магді, що вона поводить ся безсоромно.

— Так не чинять порядні дівчата!

— Ах, он як! — вигукнула Магда. — У тебе дозволу не спитала!

— А це не завадило б! І взагалі моя черга перша!

— Ах, он що тебе хвилює! — і Магда зайшлася глузливим реготом.

Коли увійшов Дідеріх, вона зразу замовкла. Дідеріх незадоволено крутив білками; але пані Геслінг не довелося ламати руки за спинами дочок: втручатися в бабські суперечки було нижче за його гідність.

За столом мова зайшла про гостя. Пані Геслінг з похвалою висловилася про нього; він справив враження солідної людини. Еммі вставила:

— Такий прикажчик, та щоб не був солідний. Він уявлення не має, як розмовляти з дамами.

Магда з обуренням твердила протилежне. І через те, що всі чекали на Дідеріхів присуд, він наважився. На тонкощах етикету цей добродій, мабуть, справді знається кепсько. Університетської освіти не замінити нічим. Але як ділова людина він цілком гідний пошани. Еммі не могла більше стрматися.

— Якщо Магда здумає вийти за нього заміж, я вам заявляю, що між нами все буде покінчено. Він їв компот з ножа!

— Вона вигадує! — І Магда заридала.

Дідеріх відчув до неї жаль; він накинувся на Еммі:

— Виходь собі, будь ласка, заміж за можновладного герцога і дай нам спокій.

Тоді Еммі поклала ніж, виделку і вийшла з кімнати.

Увечері, перед закриттям фабрики, Кінаст зайшов до контори. На ньому був сюртук, і весь він більше справляв враження людини, яка завітала в гості, а не в справах. Обоє, наче мовчки порозумівшись, відкладали розмову, поки старий Сетбір не зібрав своїх паперів. Коли він, кинувши через плече недовірливий погляд, вийшов з контори, Дідеріх сказав:

— Старий тільки доживає свого віку в мене. Поважні справи я розв'язую сам.

— Ну, а нашу справу ви обміркували? — спитав Кінаст.

— А ви? — відказав Дідеріх.

Кінаст фамільярно підморгнув.

— Мої повноваження, власне, не сягають так далеко, але я беру це на себе. Хай буде так, я візьму голандер назад. Якийсь дефект уже знайдеться.

Дідеріх зрозумів.

— Ви знайдете його,— мовив він із надією в голосі.

Кінаст діловито сказав:

— За нашу ласкавість ви зобов'язуєтесь надалі всі машини замовляти тільки у нас. Хвилинку! — попросив він, бачачи, що Дідеріх поривається схопитися з місця.— І, крім того, ви звернете наші витрати і оплатите мою поїздку — на суму п'ятсот марок, яку ми вирахуємо з вашого завдатку.

— Слухайте, це ж здирство!

Почуття справедливості знову заговорило в Дідеріху. Але Кінаст уже знов підвищив голос:

— Пане докторе!..

Дідеріх зусиллям волі стримався; він поклав вірникові фірми руку на плече.

— Ходімте тепер нагору, дами чекають.

— Поки що ми цілком добре домовлялися,— зауважив Кінаст, заспокоюючись.

— Це маленьке розходження ми теж якось уладнаємо,— пообіцяв Дідеріх.

Нагорі все виглядало по-святковому. Пані Геслінг виблискувала чорним атласом свого плаття. Крізь Магдину мереживну блузку світилося більше, ніж вона звичайно показувала в сімейному колі. Тільки обличчя і плаття Еммі були сірі та буденні. Магда вказала гостеві його місце і сіла по праву руку; і не встигли ще всі посідати і відкашлятися, як вона вже сказала з гарячково палаючими очима:

— Ну, тепер ви покінчили ваші дурні справи?

Дідеріх потвердив, що вони чудово порозумілися. Бюшлі і К^о — згідливі люди.

— Адже у нас величезне підприємство,— пояснив вірник.— Тисяча двісті робітників і службовців, ціле місто з власним готелем для клієнтів.— Він запросив Дідеріха.— Приїздіть до нас, поживете славно й без витрат.

Помітивши, що Магда пожадливо ловить кожне його слово, він почав вихвалити своє становище, повноваження, віллу, половину якої він займає.

— Коли я одружуся, мені дадуть і другу половину.

Дідеріх розкотисто зареготав.

— Тоді це найпростіше, що вам лишається зробити. Ну, за ваше здоров'я!

Магда опустила очі, а пан Кінаст заговорив про інше. Чи знає Дідеріх, чому він так легко пішов йому назустріч?

— Я зразу побачив по вас, пане докторе, що ми ще будемо робити з вами великі справи; хоч тепер тут усе ще в досить малих масштабах, — поблажливо додав він.

Дідеріх почав був говорити про свій розмах і про можливості розбудови фабрики, але Кінаст не дав урвати хід своїх думок. Знання людей — його спеціальність. Людину, з якою маєш стосунки, треба насамперед відвідати в домашньому оточенні. І якщо там у неї все так само гаразд, як тут...

Саме цієї хвилини подали запашну гуску, чекаючи на яку пані Геслінг уже кілька разів крадькома поглядала на двері. Вона поспішила вдати, ніби гуска на їхньому столі була найзвичайнісінькою стравою. Проте пан Кінаст зробив шанобливу паузу. Пані Геслінг запитувала себе, чи справді його погляд затримався на гусці, чи крізь її солодкий чад — на прозорій Магдиній блузці? Нарешті, Кінаст одірвався від споглядання і підняв свого келиха.

— І тому я п'ю за родину Геслінгів, за шановну господиню та її квітучих дочок!

Магда випнула груди, щоб розквіт виглядав ще наочніше, зате Еммі проти неї здалася ще пласкішою. Та й докnuвся пан Кінаст спочатку з Магдою.

Дідеріх відповів на його тост.

— Ми — німецька сім'я. Кого ми прийняли в свій дім, того ми беремо і в свої серця. — У нього виступили сльози на очах, а Магда знову почервоніла. — І хоча наш дім скромний, серця наші щирі. — Він проголосив тост за гостя, який, із свого боку, запевнив, що завжди був за скромність, «особливо в родинах, де є молоді дівчата».

— Хіба ж не так? — підхопила пані Геслінг. — Інакше звідки у молодого чоловіка візьметься сміливість?.. Мої дочки шийють самі собі.

Це дало привід панові Кінасту нахилитися до Магдиної блузки для докладної її оцінки.

За десертом Магда втербила йому помаранчу і відпила на його честь трохи токайського. Коли вони переходили до вітальні, Дідеріх спинився перед дверима, обнявши обох сестер.

— Так, так, пане Кінасте,— розчуленим голосом сказав він,— от вам сімейна ідилія, придивіться до неї добре, пане Кінасте! — Магда пригорнулася до його плеча, вдаючи безмежну відданість. Еммі запручалася, але дістала стусана в спину.— Так ми й живемо,— вів далі Дідеріх.— Я працюю цілий день на сім'ю, а ввечері ми всі дружньо збираємося круг лампи. До чужих людей та до інтриг нашої так званої громадськості нам діла мало, з нас досить і нас самих.

Тут Еммі пощастило вирватися; чутно було, як вона гримнула в сінях дверима. Зате Дідеріх і Магда, які підсели до м'яко освітленого стола, являли собою вельми зворушливе видовище. Кінаст задумливо дивився на пунш, який пані Геслінг, тихо всміхаючися, внесла у величезній скляній вазі. Поки Магда наливала келих гостеві, Дідеріх розп'ятував про те, що завдяки скромному і тихому сімейному життю він зможе, коли настане слухний час, добре видати заміж своїх сестер.

— Бо розбудова підприємства йде на користь і сестрам, фабрика належить і їм, не рахуючи посагу, а якщо один з моїх майбутніх шуряків захоче вкласти в підприємство і свій капітал..

Але Магда, зауваживши, що обличчя пана Кінаста набрало стурбованого виразу, змінила розмову. Вона почала розпитувати гостя про його власну сім'ю. Невже він зовсім самотній? Його очі зразу ж потеплішали, і він присутувався до неї ближче. Дідеріх сидів поряд, пив і вертів великими пальцями. Кілька разів він намагався взяти участь у розмові сестри і гостя, яким, очевидно, здавалося, що, крім них, тут нема нікого.

— А, то ви вже щасливо відслужили свій рік! — звисока сказав він і здивувався з того, що пані Геслінг за спинами захопленої розмовою пари робить йому знаки. Лише коли вона вислизнула з кімнати, він зрозумів, узяв свого келиха з пуншем і вийшов до сусіднього темного покою за рояль. Він провів пальцями по клавішах, зненацька загравав студентської пісні і розкотисто заспівав: «Де к бісу їм знати, що волею зветься?» Скінчивши, він прислухався, але у вітальні було так тихо, наче всі там поснули; і хоч йому дуже хотілося ще пуншу, він з почуття обов'язку знову заспівав: «Сиджу в глибокім погрібці».

Раптом посеред куплету у вітальні грюкнув стілець, а потім пролунав гучний звук, що до походження якого не

можна було помилитися. Одним стрибком Дідеріх опинився у вітальні.

— Ого! — з грубуватою прямодушністю сказав він. — Та у вас, здається, серйозні наміри.

Закохані випустили одне одного з обіймів.

— Я не відмовляюся, — заявив Кінаст.

Дідеріх раптом розчулився. Глибоко заглядаючи Кінасту в очі, він однією рукою потис його руку, а другою пригорнувся до себе Магду.

— Оце так несподіванка! Пане Кінасте, зробіть мою сестричку щасливою! Я завжди буду вам обом добрим братом, яким, наважуся сказати, був їй до цього часу.

І, витираючи очі, він крикнув до коридору:

— Мамо! У нас новина!

Пані Геслінг стояла тут-таки, за дверима, але від надмірного хвилювання не могла зразу й кроку ступити. Спираючись на Дідеріхову руку, вона похитці увійшла, впала панові Кінасту на груди і зайшлася сльозами. Тим часом Дідеріх стукав до замкненого покою Еммі.

— Еммі, вийди, у нас новина!

Вона, нарешті, з грюкотом розчинила двері; обличчя її палало від гніву.

— Чого ти заважаєш мені спати? Уявляю собі, що там у вас за повна. Робіть свої неподобства без мене!

І вона знову б зачинила двері, якби Дідеріх не встиг просунути ногу в щілину. Він холодно вичитав їй, що за свою бездушну поведінку вона заслуговує на те, щоб лишитися зовсім без чоловіка. Він не дав їй навіть одягтися і, у шляфроці та з розпущеним волоссям, потягнув її за собою. У коридорі вона видерлася з його рук.

— Ти з нас посміх робиш, — просичала вона і ввійшла до вітальні з високо піднятою головою та глузливо-допитливим поглядом.

— Невже це мало статися пізньої ночі? — спитала вона. — А втім, щасливі на час не зважають.

Кінаст подивився на неї: вона була вища на зріст за Магду, її обличчя, яке тепер порожевіло, здавалося повнішим у рамці розпущеного волосся, довгого і густого. Кінаст затримав її руку довше, ніж треба було, вона висмикнула її, тоді він глянув на Магду з очевидним сумнівом. Еммі подивилася на сестру з переможною посмішкою, повернулася і вийшла з покою, тимчасом як Магда злякано схопила Кінаста за руку. Але тут з'явився Дідеріх із кели-

хом пуншу в руці і захотів випити з майбутнім шуряком па брудершафт.

Вранці він зайшов за ним до готелю і запросив на кухоль пива.

— До обіду ти вже, будь ласка, стримай свій потяг до жіночої статі. Тепер у нас розмова піде чоловіча.

У Кляпшовій пиварні він з'ясував йому становище: двадцять п'ять тисяч марок готівкою в день весілля — на документи він може глянути, коли хоче, — і четверта частина фабрики павпіл з Еммі.

— Отже, тільки восьма частина, — констатував Кінаст. А Дідеріх на це:

— Що ж, мені задарма насаджуватися заради вас?

Запанувала неприємна мовчанка.

Дідеріх знову підніс настрій.

— За Фрідріхове здоров'я!

— За Дідеріхове здоров'я! — сказав Кінаст.

Потім у Дідеріха майнула нова думка.

— Ти сам можеш збільшити свій пай у підприємстві, вклавши в нього свої гроші. Як справа з твоїми заощадженнями? Одержуючи таку величезну платню...

Кінаст відповів, що в принципі він не відмовляється. Але поки що він зв'язаний контрактом з Бюшлі і К^о. Крім того, цього разу він розраховує на значне збільшення платні, і залишити службу тепер було б злочином проти себе самого.

— А якщо я віддам вам свої гроші, я повинен сам взяти участь у керуванні підприємством. При всьому довір'ї, яке я маю до тебе, любий Дідеріхе...

Дідеріх цілком погодився з ним. Кінаст, із свого боку, вніс нову пропозицію.

— Якби ти просто дав за нею п'ятдесят тисяч! Тоді Магда відмовилася б від своєї частки в підприємстві.

Але ця пропозиція зустріла з боку Дідеріха рішучу відсіч.

— Це суперечило б волі мого покійного батька, а вона для мене священна! А з моїм розмахом через кілька років Магдина частка може зрости вдсятеро проти того, що ти вимагаєш. Ніколи я не піду на те, щоб так скривдити свою беззахисну сестру.

На це шуряк вишкірив зуби, злегка посміхнувшись. Дідеріхові родинні почуття роблять йому честь, але самого розмаху не досить. На це Дідеріх з виразом роздратування

озвався: за своє підприємство він, дякувати богові, відповідає тільки перед богом і самим собою.

— Двадцять п'ять тисяч готівкою та восьма частина чистого прибутку — і більше ні пфеніга.

Кінаст затарабанив пальцями по столу.

— Не знаю, чи зможу я взяти твою сестру на таких умовах, — заявив він. — Останнє слово я ще залишаю за собою.

Дідеріх внизав плечима, і вони долили своє пиво. Кінаст пішов до них обідати. Дідеріх уже побоювався, що він вакає п'ятами. На щастя, Магда причепурилася ще спокливіше, ніж учора. «Вона ніби знала, що сьогодні розв'ясується все», — подумав Дідеріх, з захопленням дивуючись їй. За солодкою стравою вона знову так захопила Кінаста, що він забажав справити весілля через місяць.

— Твоє останнє слово? — піддрочуючи, спитав його Дідеріх.

У відповідь Кінаст витяг з кишені обручки.

По обіді пані Геслінг навшпиньки вийшла з покою, де сиділи заручені. Дідеріх також хотів зникнути, але вони запросили його піти з ними погуляти.

— Куди ж ми підемо, де мама й Еммі?

Еммі відмовилася йти, і тому пані Геслінг теж лишилася вдома.

— Бо це виглядало б дивно, розумієш? — сказала Магда.

Дідеріх погодився з нею. Він навіть біля входу до фабрики струснув порох, що пристав до її хутряного жакета. Він ставився тепер до Магди з пошаною, бо вона допевнилася успіху.

Вони пішли в напрямку до ратуші. Хай люди бачать, це не пошкодить. Щоправда, перший, кого відразу ж зустріли на Мейзештрассе, був усього лише Наполеон Фішер. Він вишкірив зуби перед парочкою і кивнув головою Дідеріхові, погляд його говорив, що він цілком у курсі справ. Дідеріх багрово почервонів; йому хотілося спинити механіка і тут-таки, просто на вулиці, вилаяти його; але хіба це було можливо? «Велика моя помилка, що я вдався в інтимності з цим хитрим пролетарем! Обійшлося б і без нього! Тепер він крутиться коло дому, щоб раз у раз нагадувати мені, що я у нього в руках. Він дійде ще й до шантажу». Але, дякувати богові, всі розмови між ним і механіком відбувалися сам на сам. Що б Наполеон Фішер про нього не говорив, все це звичайнісінький наклеп. Дідеріх

просто запроторить його до тюрми. Проте він так ненавидів його за співучасть, що попри двадцятиградусний мороз його аж у жар кинуло і він спитнів. Дідеріх озирнувся. Невже жодна цеглина не впаде на голову Наполеона Фішера?

На Геріхтсштрассе Магда подумала, що прогулянка себе виправдала, бо в домі члена окружного суду Гарніша біля вікна стояли Мета Гарніш та Інга Тіц, і Магда знала напевне, що на їхніх обличчях, коли вони побачили Кінаста, відбилася глибока тривога. Кайзер-Вільгельмштрассе сьогодні, на жаль, була малолюдна; тільки майор Кунце і доктор Гейтейфель, які прямували до «Гармонії», здалеку з цікавістю подивилися на них. На розі Швейніхенштрассе сталося щось таке, чого Дідеріх не передбачив: саме попереду них йшли пані Даймхен з Густою. Магда зразу ж прискорила ходу і заговорила жвавіше. І справді, Густа обернулася, і Магда змогла сказати:

— Пані Даймхен, дозвольте відрекомендувати вам мого нареченого, пана Кінаста.

Наречений був оглянутий з ніг до голови і, очевидно, схвалений, бо Густа, яка з Дідеріхом відстала трохи, спитала не без пошани:

— Де ви його роздобули?

Дідеріх пожартував:

— Ну, так близько, як вам, не всякій пощастить знайти свого нареченого. Зате цей солідніший.

— Ви вже знову починаєте? — вигукнула Густа, але без ворожості. Вона навіть відповіла на Дідеріхів погляд і при цьому легко зітхнула.— А мій завжди бозна-де. Я зовсім ніби вдова.— Вона задумливо подивилася вслід Магді, яка спиралася на Кінастову руку.

Дідеріх сказав глибокодумно:

— Дай мертвим спокій. Є досить живих.— При цьому він притис Густу до самої стіни будинку й жадібно заглянув їй в очі; і справді, її миле, повненьке личко на мить виявило прихильність.

На жаль, вони вже дійшли до Швейніхенштрассе, 77, і довелося розпрощатися. За Саксонською брамою починалося передмістя, і брат та сестра Геслінги з паном Кінастом пішли назад. Магда, яка міцно спиралася на руку нареченого, підбадьорливо сказала Дідеріхові:

— Ну, що ти гадаєш?

Його обличчя почервоніло, він засопів.

— А що мені гадати! — сказав він, і Магда засміялася. Безлюдною вулицею, в густому присмерку, їм назустріч наближалася якась постать.

— Чи це не?... — спитав непевно Дідеріх.

Але постать наблизилася: огрядний, очевидно ще молодий чоловік, у широкому м'якому капелюсі, елегантно вбраний. Ноги він ставив носками всередину.

— Та це ж Вольфганг Бук! — Він ображено подумав: «А Густа вдає, ніби він десь на іншому краю світу. Треба відучити її брехати!»

— А, це ви! — молодий Бук потис Дідеріхові руку. — Дуже радий.

— Я теж, — відповів Дідеріх, стлумивши свою образу на Густу, і познайомив майбутнього шуряка із своїм шкільним товаришем. Бук віншував нареченого й наречену і пішов з Дідеріхом позад.

— Ви, певно, йшли до своєї нареченої? — зауважив Дідеріх. — Вона вдома, ми щойно відпроварили її.

— Справді? — сказав Бук і знизав плечима. — Ну, я ще встигну до неї, — флегматично озвався він. — Тепер я радий, що знов зустрівся з вами. Наша розмова в Берліні — єдина, чи не так? — була така цікава.

Тепер вона здавалася такою й Дідеріхові, хоч тоді лише роззлостила його. Дідеріх пожвавішав.

— Я так і не побував у вас. Ви ж знаєте, як у Берліні важко вибратися. Тут, звичайно, часу досить. Глушина, правда? Подумати лише, що доведеться тут збути все життя, — і Дідеріх указав на непривітний ряд будинків.

Вольфганг Бук потягнув своїм трохи вигнутим носом повітря, пожував м'ясистими губами, начебто куштуючи щось, і очі його набули глибокодумного виразу.

— Все життя в Нецігу, — повільно сказав він. — Авжеж, так воно й буде. Наш брат не має можливості жити сенсаціями. А втім, і тут вони трапляються. — Він двозначно посміхнувся. — Сенсація, якої наробив вартовий, високо сягнула...

— Ах, он як... — Дідеріх випнув живота. — Ви знову починаєте критиканствувати. Заявляю, що я в цій справі цілком на боці його величності.

Бук відмахнувся.

— Киньте. Я знаю його.

— А я ще краще, — перековано сказав Дідеріх. — Хто в лютому, після великих заворушень, подібно до мене,

стояв віч-на-віч з ним у Тіргартені і бачив, як блискають ці очі, ці фрідріхівські очі,— той вірить у наше майбутнє.

— В наше майбутнє — бо хтось блискає очима... — Буккові губи і щоки меланхолійно обвисли.

Дідеріх пирхнув носом.

— Знаю, ви не вірите в роль особи у наш час. Інакше б ви стали Бісмарком або Лассалем.

— Зрештою це мені під силу. Звичайно, так само, як і йому. Хоч зовнішні обставини у мене й не такі сприятливі.

Його тон став жвавіший і переконаніший.

— Особисто, для кожного з нас, важливим є не те, щоб насправді багато змінити в цьому світі, а щоб відчувати, немов ти це робиш. Для цього потрібен тільки талант, а він у нього є.

Дідеріх почав хвилюватися, він озирнувся.

— Хоч ми тут і самі — у наших супутників важливіші теми для розмови,— але я все ж таки не знаю...

— Вам усе здається, що я настроєний проти нього. Насправді ж він мені несимпатичний не більше, ніж я сам собі. На його місці я так само серйозно поставився б до випадку з Люком і з нашим нецігським вартовим. Що це була б за влада, коли б їй нічого не загрожувало? Лише тоді відчуваєш власну вагу, коли знаєш, що у тебе є вороги. Чим би він став, якби йому довелося сказати собі, що соціал-демократія має на увазі зовсім не його повалення, а, щонайбільше, трохи розумніший розподіл прибутків.

— Ого! — вимовив Дідеріх.

— Чи не так? Це обурило б вас. І його теж. Плентатися в хвості подій, не керувати ходом подій, а бути лише влученим до нього... Хіба це можна стерпіти?.. Почуватися необмеженим — і при цьому не бути спроможним навіть збудити ненависть інакше, ніж словами і жестами. Бо за віщо чіпляються критикани? Що трапилось серйозного? І справа Люка — знов-таки лише жест. Рука опускається, і все лишається по-старому; але актор і публіка пережили сенсацію. А в наш час, любий Геслінгу, всім нам тільки цього й треба. Він сам, той, про кого ми говоримо, був би, повірте мені, здивований більше від усіх, коли б спалахнула війна, яку він весь час накликає, або революція, яку він сотні разів бачив у своїй уяві.

-- Цього вам не доведеться довго чекати! — скрикнув Дідеріх. — І тоді ви побачите, що всі справжні німці будуть вірно і твердо стояти за свого кайзера!

— Звичайно. — Бук дедалі частіше знизував плечима. — Цей штамп накинений ним самим. Ви дозволяєте йому накидати вам слова, і світогляд ніколи не регулювався так добре згори, як зараз. Але дії? Наш час, любий сучаснику, не відзначається дійовістю. Щоб уміти переживати, треба насамперед жити, а саме в дії ховається небезпека для життя.

Дідеріх випростався.

— Ви, може, хотіли закид у боягузстві зв'язати з...

— Я не даю ніяких моральних оцінок, я тільки наводжу факт із сучасної історії, який стосується нас усіх. А втім, нам можна пробачити. Той, хто дїє на сцені, покінчив з усіма діями в житті, адже ж він уже по-своєму їх здійснив. Чого ж дійсність ще хоче від нього? Хіба ви знаєте, кого історія назве типовим представником нашого часу?

— Кайзера! — сказав Дідеріх.

— Ні! — сказав Бук. — Актора.

Дідеріх зайшовся таким реготом, що наречений і молода, які йшли попередку, злякано відсахнулися одне від одного і обернулись. Але вони перетинали Театральний майдан, де дув крижаний вітер; не зупиняючись, усі пішли далі.

— Авжеж, — сказав Дідеріх. — Я повинен був від самого початку зрозуміти, звідки у вас ці навісні ідеї. Ви ж самі зв'язані з театром! — Він поплескав Бука по плечі. — Може, ви вже також пішли на сцену?

В Букових очах майнула тривога; рухом плеча він струсив із себе руку Дідеріха, який подумав, що це не по-товариському.

— Я? Та ні, — сказав Бук. І по тому, як до самої Геріхтсштрассе вони обоє мовчали, невдоволені один з одного: — Ах, так! Ви ще не знаєте, заради чого я приїхав до Неціга.

— Певно, заради вашої нареченої.

— Звичайно, й заради неї. Але головне тому, що я взяв на себе оборону свого шурика Лауера.

— Ви?.. В процесі Лауера?.. — Дідеріхові перехопило дух, він зупинився.

— Авжеж, — сказав Бук, знизуючи плечима. — Вас це дивує? З недавнього часу мене допущено до нецігського

окружного суду як адвоката. Хіба мій батько не казав вам про це?

— Я рідко бачуся з вашим шановним батьком... Я майже ніде не буваю. Мої обов'язки по фабриці.. Ці заручини...— Дідеріх зовсім заплутався.— Тоді ви, певно, вже часто... Може, ви вже назовсім оселилися тут?

— Тимчасово лиш, я гадаю.

Дідеріх набрався духу.

— Мушу признатися, я часто вас не зовсім розумів, а тепер і зовсім не збагну, хоч ми вже з вами обійшли пів-Неціга...

Бук, примружившись, подивився на нього.

— Хоч я на завтрашньому процесі буду оборонцем, а ви — головним свідком обвинувачення? Це ж тільки випадок. Ролі могли б бути розподілені навпаки.

— Дозвольте! — Дідеріх обурився.— У кожного своє місце. Якщо у вас нема поваги до власної професії...

— Поваги? Що це значить? Я радію з цієї оборони, не заперечую. Я докладу всіх зусиль, щоб зворушити присутніх. Вам, пане докторе, я муситиму наговорити прикрих речей; сподіваюся, ви не будете на мене в претензії, така вже моя робота.

Дідеріх злякався.

— Дозвольте, пане адвокате, хіба вам відомі мої свідчення? Вони зовсім не такі несприятливі для Лауера.

— Це вже дозвольте мені знати,— Букове обличчя набуло страхітливо-іронічного виразу.

Вони були вже на Мейзештрасе. «Процес!» — сопучи думав Дідеріх. За тривогами останніх днів він забув про нього, і тепер його пройняло таке почуття, наче завтра всьому кінець. Значить, Густа, це облудне ледащо, навмисне нічого не сказала йому про свого нареченого; його хотіли застукати останньої хвилини! Дідеріх попрощався з Буком, не дійшовши до свого дому. Аби тільки Кінаст нічого не помітив! Бук запропонував перейтися ще трішки.

— Вам, певно, не дуже кортить побачити свою наречену? — спитав Дідеріх.

— У даний момент мені більше хочеться коп'яку.

Дідеріх в'їдливо засміявся.

— Цього вам, здається, завжди хочеться.

Щоб тільки Кінаст нічого не почув, він ще раз пішов з Буком назад.

— Бачте,— несподівано почав Бук,— моя наречена — це теж одне з тих питань, що їх я ставлю своїй долі.

— Як це розуміти? — запитав Дідеріх.

— Якщо я справді буду нецігським адвокатом, Густа Даймхен буде мені цілком до пари. А коли ні? Якщо моє життя складеться інакше, на такий випадок у мене в Берліні є ще другий зв'язок...

— Я чув: актриса,— Дідеріх почервонів за Бука, який так цинічно в цьому признався.— Тобто,— промурмотів він,— я нічого цим не хотів сказати...

— Отже, ви знаєте,— докінчив Бук.— Справа стоїть так, що я поки що тісно зв'язаний там і не можу приділяти Густі стільки уваги, скільки треба було б. Чи не погодилися б ви трохи розважити бідну дівчину? — спокійно і простодушню спитав він.

— Щоб я...

— Так би мовити, мішати час від часу в горщику, в якому у мене тушкується ковбаса з капустою,— поки я сам ще зайнятий в іншому місці. Ми ж симпатизуємо один одному.

— Спасибі,— холодно відповів Дідеріх.— Так далеко, правду кажучи, моя симпатія не сягає. Доручіть це комусь іншому. Я ставлюсь до життя трохи серйозніше...— І він залишив Бука.

Його обурювала не тільки аморальність цього чоловіка, а й надмірна фамільярність, яку той собі дозволив після того, як щойно знову з'ясувалося, що вони є супротивниками і в поглядах, і в практиці. Важко терпіти того, кого не розумієш! «Що він готує мені на завтра?»

Вдома він розважив свою душу. «Це не людина, а слимак! А думає, що він геній! Боже борони наш дім від такої всероз'їдаючої безпринципності; це вірна ознака розкладу сім'ї!» Він упевнився, що Кінаст насправді виїжджає сьогодні ж увечері.

— Нічого незвичайного Магда не зможе тобі писати в своїх листах,— сказав він раптом і засміявся.— Як на мене — хай у місті все перевернеться догори ногами, я лишуся в своїй конторі і з своєю сім'єю.

Та як тільки Кінаст вийшов з дому, Дідеріх зразу ж підступив до пані Геслінг.

— Де повістка із суду, яку принесли сьогодні, га?

Вона призналася, що заховала зловісного листа.

— Я не хотіла, щоб він зіпсував тобі святковий настрій, мій любий сину.

Але Дідеріх не визнавав ніяких перепросин.

— Дурниці! «Любий сину!» Певно, від любові до мене їжа стає все гіршою, коли тільки нема гостей, а гроші, які я даю на господарство, ви розтринькуєте на своє ганчір'я! Ви думаєте, що я повірив вашій брехні, начебто Магда сама шила свою мереживну блузку? Можете розповідати це тому ослові! — Магда запротестувала проти такої образи на адресу її нареченого, але Дідеріх не вгавав.— Краще мовчи! Твій хутрянний жакет теж наполовину крадений. Ви в змові із служницею. Коли я посилаю її за пляшкою червоного вина, то вона купує з найдешевших сортів, а решту грошей забираєте ви...

Всі трое жінок жахнулися, але Дідеріх почав кричати ще голосніше. Еммі сказала, що він шаленіє лише тому, що завтра буде зганьблений перед усім містом. У відповідь на це Дідеріх тільки жбурнув на підлогу тарілку. Магда встала, кинулась до дверей і крикнула через плече:

— Дякувати богові, ти мені більше не потрібний!

Дідеріх зразу ж підскочив до неї.

— Думай, що ти говориш! Коли ти, нарешті, дістанеш собі чоловіка, то це тільки завдяки мені й тим жертвам, які я приношу. Твій наречений так торгувався за твій посаг, що огидно було слухати. Ти сама взагалі тільки безплатний додаток!

Тут Дідеріх дістав сильного ляпаса, і раніше, як він отямився, Магда вже зачинилася в своїм покої. Дідеріх, раптом притихнувши, потирив щоку. Потім він, щоправда, знову обурився, але разом з тим почуття певного задоволення взяло гору. Криза минула.

Вночі він твердо наважив з'явитися до суду з деяким запізненням і всім своїм виглядом показати, як мало обходить його вся ця історія. Але терпець йому ввірвався; коли він увійшов до вказаної йому зали засідань, там ще йшов розгляд попередньої справи. Ядасон, який у своїй чорній мантиї являв надзвичайно грізне видовище, займався тим, що вимагав для підлітка з народу двох років виправного дому. Щоправда, суд задовольнив його вимогу лише наполовину, але засуджений юнак так заверещав, що Дідеріхові, в якого на душі і без того було дуже тривожно, від жалості стало недобре. Він вийшов із зали і пішов до вбиральні, хоч на дверях її був напис: «Тільки для пана

голови». Майже слідом за ним з'явився і Ядасон; побачивши Дідеріха, він хотів піти назад, але Дідеріх зразу ж запитав, що таке виправний дім і що там робитиме такий дармоїд.

— Бракувало тільки того, щоб ми ще й про це піклувалися,— заявив Ядасон і зник.

Дідеріхове серце стислося ще сильніше від свідомості жахливої безодні, яка розстунилася поміж Ядасоном, що репрезентував тут владу, і ним самим, що насмілювався підійти занадто близько до її механізму. Він учинив те з чистих мотивів, від надмірної поваги до влади. Все одно тепер треба поводитися обачно, щоб вона не схопила і не розчавила тебе; зіщулитись і принишкнути, тоді він, може, ще врятується. Якби-то знову повернутися до свого приватного життя! Дідеріх дав собі слово надалі жити лише заради своєї маленької, але цілком зрозумілої вигоди.

В коридорі за цей час зібралися люди: верхки суспільства поряд з менш добірною публікою. П'ятеро Букових дочок, вичепурені, наче процес їхнього свояка Лауера був величезною честю для сім'ї, розмовляли з Кетхен Цілліх, її матір'ю та дружиною бургомістра Шеффельвейса. А бургомістрова теща не відпускала його від себе, і з поглядів, які вона кидала на Букового брата і його друзів — Кона і Гейтєфеля, можна було зробити висновок, що вона намагається підбурити зятя проти партії Бука. Поблизу з похмурим виглядом стояв у мундирі майор Кунце і утримувався від будь-яких висловлювань. Саме цієї хвилини з'явився й пастор Цілліх з учителем Кюнхеном; але побачивши так багато людей, вони спинилися за колоною. Редактор Нотгрошен, сірий і непомітний, переходив від однієї групи до другої. Дідеріх марно шукав, до кого б йому прилучитися. Тепер він пожалкував, що заборонив своїм сестрам прийти до суду. Він лишився в затінку, за рогом коридору, і тільки обережно висував голову. Раптом він відсахнувся: Густа Даймхен з матір'ю! Букові дочки зразу ж оточили її, як дорогоцінний підсилок своєї партії. Цієї миті двері відчинились і увійшов Вольфганг Бук, у береті, в мантії і лакованих черевиках, які він ставив носками всередину. Він урочисто всміхнувся, начебто на прийнятті, привітався за руку з усіма, а своїй нареченій поцілував руку. Буде дуже цікаво, пообіцяв він, прокурор у доброму настрої, він так само. Потім він підійшов до викликаних ним свідків і почав з ними шептатися. Раптом

усі змовкли: на сходах з'явився обвинувачений, пан Лауер, і з ним його дружина. Бургмістрова дружина кинулася їй на шию: яка ви хороbra!

— Що ж тут такого? — грудним, звучним голосом відповіла та. — Ми не маємо що закинути собі, правда, Карле?

Лауер сказав:

— Певна річ, Юдіфе.

Але цієї хвилини поза них пройшов радник Фріцше. Запанувала тиша; коли він і дочка старого Бука привітали одне одного, всі переморгнулися, а бургмістрова теща кинула якесь зауваження, щоправда, півголосом, але зміст його можна було прочитати з її очей.

Вольфганг Бук знайшов Дідеріха в його кутку, витяг його звідти й підвів до своєї сестри.

— Люба Юдіфе, не знаю, чи ти вже знайома з нашим шановним супротивником доктором Геслінгом. Сьогодні він нас знищить.

Але пані Лауер не засміялася, вона й не відповіла на Дідеріхів уклін, а тільки подивилася на нього з безцеремонною цікавістю. Було важко витримати погляд цих темних очей, і тим важче, що вона була така гарна. Дідеріх відчув, що кров ударила йому в обличчя, він одвів очі й промурмотів:

— Пан адвокат, звичайно, жартує. Це все лиш непорозуміння...

Але брови на білому обличчі зсунулися, кутки губ різно опустились, і Юдіф Лауер повернулася до Дідеріха спиною.

Ввійшов судовий пристав; Вольфганг Бук разом із своїм шуряком Лауером пройшов до зали засідань. Двері відчинялися не дуже широко, тому всі почали швидко протовплюватися до середини і добірна публіка протиснулася вперед. Спіднички п'яťох сестер Бук шумно шелестіли під час цієї боротьби. Дідеріх увійшов останній і сів на лаву для свідків поряд з майором Кунце, який зразу ж трохи відсунувся. Голова суду Шпреціус, схожий на старезного шуліку, оголосив початок засідання і викликав свідків, щоб нагадати їм про всю важливість присяги. Дідеріхове обличчя враз набрало такого виразу, як колись на уроках закону божого. Член суду Гарніш упорядковував документи і очима шукав серед публіки свою дочку. Більше уваги публіка приділяла старому членові окружного суду Кюлеману, який щойно встав після хвороби і займав

місце ліворуч від голови. Всі вважали, що він погано виглядає, бургомістрова теща запевняла, що він вирішив скласти з себе депутатські повноваження,— а кому піде вся ця сила грошей, коли він помре? На лаві для свідків пастор Цілліх висловлював надію, що старий залишить свої мільйони на будівництво церкви; але вчитель Кюнхен голосним шепотом заперечував це.

— Він і після смерті нічого не віддасть, усе своє життя він лише про те думав, щоб якнайміцніше тримати своє, а коли можна, то й чуже...

Тут голова попросив свідків залишити залу засідань.

Окремої кімнати для свідків не було, тому вони знову скупчилися в коридорі. Гейтейфель, Кон і молодший брат старого Бука занесли віконну вішну; Дідеріх під лютим майоровим поглядом напружено думав: «Тепер допитують обвинуваченого. Якби я знав, що він говорить. Я б так само охоче виправдав його, як і ви!» Даремно силкувався він запевнити пастора Цілліха в своїй незлобивості: він, мовляв, завжди казав, що справу роздули. Цілліх ніяково відвернувся, а Кюнхен, швидко відходячи, просичав кризь зуби:

— Ну, завжди-но, голубе, ми тебе відучимо від таких вихваток!

Загальний німий осуд тяжів над Дідеріхом. Нарешті з'явився судовий пристав.

— Пане докторе Геслінгу!

Дідеріх опанував себе, щоб хоч трохи пристойно пройти поза публіку. Він гарячково дивився просто перед себе; тепер погляд пані Лауер спинився на ньому! Він сопів і похитувався на ходу. Ліворуч, поряд із засідателем, який розглядав свої нігті, стояв, грізно випроставшись, Ядасон. Світло, падаючи з вікна за його спиною, пролизувало його настовбурчені вуха, що багряніли, як кров, а на обличчі його можна було прочитати вимогу такої мертвенної покори від Дідеріха, що той змушений був відвести очі. Праворуч, перед обвинуваченим, трохи нижче за нього, сидів Вольфганг Бук, недбало спираючись кулаками на жирні стегна, з яких спадала мантия, і обличчя у нього було таке розумне і підбадьорливе, наче він був уособленням світла. Голова суду Шпреціус говорив Дідеріхові слова присяги, поблажливо вимовляючи не більше двох слів разом. Дідеріх покійно повторював за ним, потім йому було запропоновано розповісти, що трапилося того вечора в магістратському погрібці. Він почав:

— Ми сиділи веселим товариством, за столиком навпроти також були...

Він затнувся, і в публіці почувся сміх. Шпреціус відразу ж підняв свій шулічачий дзьоб і загрозив, що накаже звільнити залу від публіки.

— Це все, що ви знаєте? — сердито спитав він.

Дідеріх попросив узяти до уваги, що внаслідок ділових і родинних клопотів ці події вже якось переплуталися в його голові.

— Тоді, щоб освіжити вашу пам'ять, я прочитаю ваші свідчення на попередньому слідстві, — і голова зажадав протоколу.

З протоколу Дідеріх з болісним подивом дізнався, що на допиті він точно заявив членові окружного суду Фріцше, що обвинувачений своїми висловлюваннями тяжко образив його величність кайзера. Що він має сказати на це?

— Це цілком можливо, — промимрив він, — але там було багато людей. Чи це сказав саме обвинувачений...

Шпреціус нахилився над судовим столом.

— Подумайте, ви склали присягу. Інші свідки посвідчать, що ви підійшли до обвинуваченого і сам на сам вели з ним вищезгадану розмову.

— Хіба це був я? — спитав Дідеріх, густо червоніючи.

Вся зала нестримно зареготала, навіть у Ядасона скривилося обличчя від зневажливої посмішки. Шпреціус уже відкрив був рота, щоб нагримати на публіку, але тут підвівся Вольфганг Бук. Видимим зусиллям він надав своєму м'якому обличчю енергійного виразу і спитав Дідеріха:

— Скажіть, ви, очевидно, того вечора були дуже п'яні?

Прокурор і голова зразу ж накинулися на нього.

— Я прошу відхилити це запитання! — різким голосом крикнув Ядасон.

— Пане оборонцю, — прокрякав Шпреціус, — свої запитання ви можете ставити тільки мені, а чи поставлю я їх потім свідкові — моя справа!

Та вони, на Дідеріхів подив, натрапили на рішучого противника. Вольфганг Бук стояв і далі; звучним голосом промовця він протестував проти поведінки голови, який порушує права оборони, і вимагав, щоб суд прийняв ухвалу про те, чи визнає порядок судочинства за ним право ставити запитання безпосередньо свідкам. Шпреціус даремно клював своїм дзьобом; йому не залишалось нічого іншого, як вийти з чотирма суддями до радчої кімнати. Вольфганг

Бук переможно озирнувся; його двоюрідні сестри беззвучно поплескали йому в долоні; але в залі з'явився і старий Бук, і всі зауважили, що він знаками виявив синові своє невдоволення. Обвинувачений з обуренням на аполексичному обличчі потиснув своєму оборонцеві руку. Дідеріх під перехресним вогнем поглядів силкувався зберегти спокійний вигляд і розглядав публіку. Але, на жаль, Густа Даймхен уникала його погляду. Тільки старий Бук доброзичливо кивнув йому: Дідеріхові свідчення йому подобалися. Він навіть вибрався з вузького проходу між лавами і простяг Дідеріхові свою м'яку білу руку.

— Дякую вам, любий друже, — сказав він. — Ви поставилися до справи так, як вона того заслуговує.

І в усіма покинутого Дідеріха набігли сльози на очі від такої доброти великої людини. І лише після того, як старий Бук знову сів на своє місце, Дідеріхові спало на думку, що це ж він тут ллє воду на Букового млина! Та й син його, Вольфганг, виявився зовсім не таким тюхтієм, як думав Дідеріх. Політичні розмови він, очевидно, провадив тільки з тією метою, щоб використати їх тут проти нього. Вірності, справжньої німецької вірності на світі немає, покластися не можна ні на кого. «Чи довго я ще буду тут стояти, щоб на мене з усіх боків витріщали очі?»

На щастя, суд повернувся. Старий Кюлеман обмінявся із старим Буком співчутливим поглядом, і Шпреціус із помітним зусиллям прочитав висновок суду. Чи має оборонець право безпосередньо звертатися до свідка, лишилося нез'ясованим, бо саме питання, чи був свідок п'яний, відхиляється як не належне. Після цього голова запитав, чи є ще у прокурора запитання до свідка.

— Поки що нема, — зневажливо сказав Ядасон, — але я прошу ще не відпускати свідка.

І Дідеріхові дозволили сісти. Ядасон підвищив голос:

— Крім того, я прошу негайно запросити слідчого, доктора Фріцше, який викладе передніші погляди доктора Геслінга на обвинуваченого.

Дідеріх злякався, а в публіці всі очі звернулися до Юдіфі Лауер; навіть обидва асесори за судовим столом подивилися в її бік... Ядасонове прохання було вволене.

Потім викликали пастора Цілліха, привели його до присяги і запропонували в свою чергу розповісти про злощасну ніч. Він заявив, що того вечора було надто багато вражень, які тяжко лягли на його сумління християнина,

бо саме тоді на вулицях Неціга пролилася кров, хоч і з патріотичною метою. «Це справи не стосується!» — урвав його Шпреціус, і саме тоді до зали вступив урядовий президент пан фон Вульков у мисливській куртці і високих брудних чоботях. Усі обернулись, голова уклонився з місця, а пастор Цілліх затремтів. Голова і прокурор по черзі напосідали на нього, Ядасон навіть сказав дуже в'їдливо:

— Пане пасторе, вам, як духовній особі, мені нема чого нагадувати про святість зложеної вами присяги.

Тоді Цілліх зовсім поник і признався, що він чув те висловлювання Лауера, в якому його обвинувачують. Лауер схопився з місця і вдарив кулаком по лаві.

— Я не називав імені кайзера! Я остерігся!

Оборонець знаками заспокоїв його і сказав:

— Ми подамо докази, що тільки провокаційні наміри свідка, доктора Геслінга, спонукали обвинуваченого вимовити слова, які тут переказуються невірно.

А тепер він просить пана голову спитати свідка Цілліха, чи не говорив він проповіді, явно скерованої проти підбурювань свідка Геслінга.

Пастор Цілліх промимрив, що він закликав лиш до миру взагалі і цим виконав свій обов'язок речника релігії. Тоді Бук поставив нове питання:

— Чи не зацікавлений на сьогодні свідок Цілліх у дохованні добрих стосунків з головним свідком обвинувачення доктором Геслінгом саме тому, що його дочка...

Але Ядасон не дав йому договорити: він протестує проти цього питання. Шпреціус указав на його неприпустимість, і в залі знявся осудливий шепіт жіночих голосів. Урядовий президент перехилився через лаву до старого Бука і вразно сказав:

— А ваш син витинає добрі штуки!

Тим часом викликали свідка Кюнхена. Малий дідок бурею вдерся до зали, його окуляри блищали; вже коло дверей він почав викрикувати своє ім'я та звання і присягнув швидко, без підказування голови. Але потім від нього не можна було добитися ніяких свідчень, крім того, що того вечора високо здійнялася хвиля національного піднесення. Спочатку славний подвиг вартового! Потім чудовий лист його величності з визнанням позитивного християнства!

— Як зчинився скандал з обвинуваченням? Так, панове судді, про це я зовсім нічого не знаю. Саме тоді я трішки задрімав.

— Але ж потім говорили про цю історію! — наполягав голова.

— Тільки не я! — вигукнув Кюнхен.— Я говорив лише про наші славні подвиги в сімдесятому році. Вільні стрільці, сказав я, оце так банда була! Бачте, не згинається папець. То мене вкусив вільний стрілець, і тільки тому, що я хотів трошки полоскотати йому шаблею шию. Який мерзотник! — І Кюнхен уже зібрався був показати свого пальця всім, що сиділи за судовим столом.

— Можете йти! — прокрякав Шпреціус і знову загрозив звільнити залу.

Увійшов майор Кунце, наче на шарнірах; слова присяги він проказав таким тоном, ніби осипав Шпреціуса тяжкими образами. Після цього він заявив одверто, що до цієї чвари аж ніяк не причетний; він прийшов до погрібця вже по всьому.

— Я можу тільки сказати, що поведінка доктора Геслінга дуже відгонила виказництвом.

Але з якогось часу в залі відгонило чимось іншим. Ніхто не знав, звідки йшов той дух, у публіці недовірливо оглядали одне одного і потроху відсувалися від сусідів, затуляючи носа хусткою. Голова нюхав повітря, а старий Кюлеман, підборіддя якого вже давно спочивало на грудях, тривожно ворухився у сні.

Коли Шпреціус зауважив майорові, що ті, хто тоді розповідали йому про пригоду, були люди націоналістичних поглядів, майор лише відповів, що йому це байдуже, а з доктором Геслінгом він зовсім не був знайомий. Але тут виступив Ядасон; його вуха палали; він сказав, мов ножем різнув:

— Пане свідку, дозвольте запитати, чи не знайомі ви зате надто добре з обвинуваченим? Чи ви не відповісте: не позичав він вам ще тиждень тому сто марок?

З переляку все в залі стихло і всі очі звернулися до майора, який стояв у своєму мундирі і белькотів у відповідь щось незрозуміле. Ядасонова сміливість справила враження. Він негайно використав свій успіх і доправився в Кунце визнання, що всі добромисні, в тому числі й сам майор, щиро обурювалися з Лауерових висловлювань. Безперечно, обвинувачений мав на увазі його величність. Тут Вольфганг Бук не втримався.

— Якщо пан голова вважає за зайве висловити панові

прокуророві осуд, коли той ображає власних свідків, то нам це і зовсім байдуже.

Шпреціус відразу ж напосівся на нього.

— Пане оборонцю! Моя справа — висловлювати осуд чи не висловлювати!

— Саме це я й констатую, — не ніяковіючи, сказав Бук. — А по суті справи ми твердимо далі і встановимо за допомогою свідків, що обвинувачений зовсім не мав на увазі кайзера.

— Я остерігся! — голосно кинув обвинувачений.

Бук вів далі:

— У тому разі, однак, коли суд визнає протилежно, я прошу викликати видавця Готського альманаху як експерта в питанні про те, в жилах яких німецьких князів тече єврейська кров.

З цими словами він сів на своє місце, вдоволений з гомону зчудування, що пролинув залом. Громовий бас сказав: «Нечувано!» Шпреціус хотів уже клюнути дзьобом, але вчасно збагнув, що це мовив Вульков! Навіть Кюлеман прокинувся від шуму. Судді пошепталися, потім голова суду оголосив, що клопотання оборонця відхиляється, бо доказ того, наскільки інкриміновані слова правдиві, не стосується суті справи. Висловленої неповаги досить для складу злочину. Бук був переможений; його повні щокі по-дитячому сумно обвисли. Почувся хихіт, бургомістрова теща безцеремонно сміялася. Дідеріх на лаві для свідків був їй вдячний. Боязко прислухаючись, він відчував, як громадська думка майже непомітно переходить на бік тих, хто спритніший і хто має владу. Він обмінявся поглядом з Ядасоном.

Черга була за редактором Нотгрошеном. Сірий і непомітний, він раптом опинився перед судовим столом і заговорив гладко, як присяжний промовець. Усі, хто його знали, дивувались: таким упевненим його ще не бачили ніколи. Він знав усе, давав свідчення, найнесприятливіші для обвинуваченого, і говорив так швидко, ніби читав напам'ять передову; лише зрідка, під кінець абзаца, голова суду прихильно, наче зразковому учневі, подавав йому репліку. Бук, який вже заспокоївся після своєї поразки, нагадав йому позицію «Недітської газети», яка була весь час на боці Лауера. На це редактор відповів:

— Ми — ліберальна, отже, позапартійна газета. Ми відбиваємо публічний настрій. Але тому, що в даний час

і в даному місці настрій для обвинуваченого несприятливий...

Очевидно, він ще в коридорі дізнався про це!

Бук заговорив іронічним тоном:

— Я констатую, що свідок висловлює дещо дивно розуміння присяги.

Але Нотгрошена не легко було залякати.

— Я журналіст, — заявив він і додав: — Я прошу пана голову захистити мене від образ з боку оборонця.

Шпреціус не дав себе просити, і редактора ласкаво відпустили.

Вибило двадцятку; Ядасон звернув увагу голови на те, що слідчий, доктор Фріцше, готовий до послуг суду. Його викликали, і тільки-но він з'явився на дверях, як усі очі забігали від нього до Юдіфі Лауер. Вона ще дужче зблідла, чорні очі, які супроводили його до судового стола, стали ще більшими, в них з'явилася мовчазна настирливість; але Фріцше уникав їх. Всі були тієї думки, що він так само погано виглядає, але хода його виявляла рішучість. Дідеріх зауважив, що Фріцше з двох властивих йому виразів обличчя обрав цього разу сухий.

Яке враження справив на нього під час попереднього слідства свідок Геслінг? Свідок давав свідчення цілком добровільно і без будь-якого примусу, ще під свіжим враженням пригоди. Вірогідність свідкових слів, яку Фріцше мав можливість перевірити в ході дальшого дізнання, є поза всяким сумнівом. Той факт, що свідок сьогодні не може докладно пригадати все, що сталося, пояснюється тільки хвилюванням у даний момент... А обвинувачений? Зала здригнулася. Фріцше проковтнув слину. Обвинувачений особисто теж справив на нього скоріше позитивне враження, незважаючи на багато обтяжуючих моментів.

— Беручи до уваги суперечливість свідчень, чи вважаєте ви, що обвинувачений здатний на інкримінований йому злочин? — запитав Шпреціус.

Фріцше відповів:

— Обвинувачений — освічена людина: він, звичайно, остерігся вжити явно образливих висловів.

— Це каже сам обвинувачений, — суворо зауважив голова.

Фріцше заговорив поквалітивіше. В своїй громадській діяльності обвинувачений звик сполучати авторитетність з прогресивними принципами. Він, очевидно, вважає себе

за розсудливішого і правоможнішого в сенсі критики, ніж багато інших. Таким чином, цілком можливо, що в збудженому стані — а він був збуджений через убивство робітника вартовим — він висловив свої політичні погляди в такій формі, до якої, мабуть, не можна доскіпатися, але крізь яку проглядав образливий намір.

Видно було, як голова і прокурор вільно зітхнули. Члени суду Гарніш і Кюлеман кидали погляди на публіку, де помітне було пожвавлення. Асесор зліворуч досі ще розглядав свої нігті; але асесор справоруч, молодик із задумливим обличчям, спостерігав обвинуваченого, який сидів просто перед ним. Руки обвинуваченого судорожно стискали бильця лави, а очі, опуклі карі очі, були спрямовані на дружину. Вона ж, не відриваючись, дивилася на Фріцше, напіввідкривши рота, з виразом страждання, сорому і безсилля. Бургомістрова теща проказала цілком виразно: «А вдома у неї двоє дітей». Зненацька Лауер зауважив шепіт навколо себе, всі ці погляди, які уникали його, коли він зустрічався з ними. Він зіщулився, і його багрове обличчя так раптово пополотніло, що молодий асесор з острахом зарухався на стільці.

Дідеріх, в якого на душі ставало все легше, був, мабуть, єдиний, хто ще стежив за діалогом між головою та слідчим. Бач, який Фріцше! Ні для кого, не виключаючи самого Дідеріха, вся ця історія, з відомих причин, не була спочатку такою тяжкою, як для нього. Хіба не пробував він учинити майже протизаконний тиск на Дідеріха як свідка? А протокол Дідеріхових свідчень був усе ж таки тяжким звинуваченням, і власне свідчення Фріцше тим паче. Він діяв не менш безцеремонно, ніж Ядасон. Його дружні і особливі стосунки з домом Лауера не завадили йому виконати покладене на нього завдання: захистити владу. Ніщо людське не могло встояти перед владою. Яка наука Дідеріхові!.. Вольфганг Бук теж сприйняв її по-своєму. Він дивився знизу на Фріцше з таким виразом, ніби зараз блюватиме.

Коли слідчий вертливою ходою, яка здавалася якоюсь неприродною, попрямував до виходу, шепіт став голосніший. Бургомістрова теща, показуючи лорнетом на дружину обвинуваченого, сказала:

— Славне товариство!

Ій ніхто не заперечував. Публіка покинула Лауерів на самих себе. Густа Даймхен кусала губи, Кетхен Цілліх

спідлоба стрельнула очима в Дідеріхів бік. Доктор Шеф-фельвейс нахилився до голови родини Буків, потис йому руку і елебно сказав:

— Я сподіваюся, любий мій друже і заступнику, що все буде добре.

Голова наказав судовому приставу:

— Приведіть свідка Кона!

Черга була за свідками оборони! Голова понюхав повітря.

— Між іншим, тут погано пахне,— зауважив він.— Креке, відчиніть там ззаду вікно!

І він доскіпливо обвів очима менш добірну публіку, яка купчилася на останніх лавах. На перших лавах, навпаки, було вільно, а найвільніше — навколо урядового президента фон Вулькова, що був у своїй пітній мисливській куртці... У відчинене вікно задувало холодне повітря, що викликало нарікання серед приїжджких журналістів, які сиділи затиснуті на задніх місцях. Але Шпреціус тільки повів дзьобом в їхній бік, і вони відразу ввібрали голови в коміри.

Ядасон зустрів свідка Кона переможним поглядом. Шпреціус дав свідкові поговорити, потім Ядасон відкашлявся; в руці він тримав якогось документа.

— Свідку Коне,— почав він,— ви власник універсального магазину, що існує під вашим ім'ям з 1889 року? — І, не чекаючи відповіді: — Чи визнаєте ви, що в тому ж році один з ваших постачальників, якийсь Леман, застрелився в приміщенні вашого магазину? — І він подивився на Кона з демонічним задоволенням, бо його слова справили незвичайне враження.

Кона всього пересмикнуло, і він почав важко дихати.

— Знову цей наклеп! — заверещав він.— Я до цього абсолютно непричетний! Він був нещасливий в родинному житті! Цією історією мене вже колись занастали, а тепер цей чоловік знов починає!

Оборонець також запротестував. Шпреціус накинувся на Кона.

— Пан прокурор не «чоловік»! За вислів «наклеп» суд накладає на свідка штраф у п'ятдесят марок!

І з Коном покінчили. Потім був допитаний брат старого Бука. Ядасон спитав його прямо:

— Свідку Бук, усім відомо, що ваші справи йдуть погано. З чого ви живете?

Тут знявся такий галас, що Шпреціус сам відразу втрутився.

— Пане прокуроре, чи це таки стосується справи?

Але Ядасон не відступав.

— Пане голово, прокурорський нагляд зацікавлений у з'ясуванні того, що свідок перебуває в економічній залежності від своїх родичів і, головним чином, від обвинуваченого, свого шуряка. Це дозволить нам судити про те, наскільки покази даного свідка заслуговують на довір'я. — Високий елегантний Бук стояв, похнюпивши голову. — Цього досить, — заявив Ядасон, і Шпреціус відпустив свідка. Його п'ятеро дочок під поглядами публіки збилися в куцу на своїй лаві, наче ягнята під час грози. Менш добірна публіка на останніх лавах зловтішно сміялася. Шпреціус ласкаво попросив додержувати порядку і викликав свідка Гейтейфеля.

Тільки-но Гейтейфель підняв руку для присяги, Ядасон драматичним рухом зупинив його.

— Я б хотів спочатку поставити свідкові запитання, чи визнає він, що своїм схваленням образливих для його величності висловлювань обвинуваченого сприяв — і навіть збільшив — його злочин?

Гейтейфель відповів:

— Я нічого не визнаю.

Після чого Ядасон показав йому протокол його свідчень, давих на попередньому слідстві. Він підвищив голос.

— Я прошу суд прийняти ухвалу, що цей свідок, як підозрений у співучасті, не може бути допущений до присяги. — І ще різкіше: — Погляди свідка, я думаю, відомі судові. Свідок належить до числа тих, кого його величність кайзер з цілковитою підставою назвав людьми, які не мають батьківщини. Крім того, свідок бере активну участь у регулярних зборах, які він іменує «недільним святкуванням для вільних людей», де він ревно сприяє поширенню явного атеїзму, що саме вже характеризує тенденційне ставлення свідка до нашого християнського монарха. — І Ядасонові вуха запалали ще яскравіше, ніби випромінюючи вогонь всеосяжної віри.

Вольфганг Бук підвівся, скептично посміхнувся і зауважив, що релігійні переконання пана прокурора, очевидно, відзначаються чернечою суворістю і від нього не можна чекати, щоб він уважав нехристиянина за свідка, гідного довір'я. Але суд, напевне, буде іншої думки і відхилить

пропозицію пана прокурора. Тоді Ядасон грізно випростався. Він вимагає, щоб за глузування з його особи суд наклав на оборонця штраф у сто марок! Суд вийшов на нараду. В залі зразу ж почався жвавий обмін думками. Доктор Гейтейфель засунув руки до кишень і довгими поглядами міряв Ядасона, який, позбувшись протекції суду, вкинувся в паніку і відступив до стіни. Допомога прийшла до нього в особі Дідеріха, якому треба було пошешки зробити панові прокурору важливе повідомлення... Судді вже поверталися. Припровід до присяги свідка Гейтейфеля поки що відрочувався. За глузування з особи пана прокурора на оборонця накладається штраф у вісімдесят марок.

До подальшого допиту Гейтейфеля втрутився оборонець, який побажав узнати думку свідка, як інтимного друга обвинуваченого, про родинне життя останнього. Гейтейфель зробив рух, по залі пройшов шум: усі зрозуміли. Та чи дозволить Шпреціус це запитання? Він уже відкрив рота, щоб відхилити його, але вчасно зрозумів, що уникнути сенсації не можна, після чого Гейтейфель розточився похвалами зразковому родинному життю в домі Лауера. Ядасон, тремтячи з нетерплячки, вбирав у себе кожне слово свідка. Нарешті, йому пощастило з невимовним тріумфом у голосі поставити запитання:

— Чи не буде свідок ласкавий висловитися також про те, із знайомства з якими жінками черпає він особисто знання родинного життя і чи не відвідує він певний дім, що його простолюд називає «Маленьким Берліном»?

І ще не договоривши до кінця, він упевнився, що дами в публіці, так само як і судді, прибрали виразу глибокої образи на обличчях. Головний свідок оборони був знищений! Гейтейфель ще спробував відповісти:

— Кому ж і знати це, як не панові прокурору? Ми там зустрічалися з ним.

Але це призвело тільки до того, що Шпреціус наклав на нього штраф у п'ятдесят марок.

— Свідок залишається в залі, — постановив, нарешті, голова. — Він ще знадобиться судові для подальшого з'ясування обставин справи.

Гейтейфель сказав:

— Щодо мене, то вся ця комедія мені ясна і я б волів покинути це приміщення. *

Відразу з п'ятдесяти марок стало сто.

Вольфганг Бук тривожно озирнувся. Його губи начебто

куштували настрій у залі, вони скривилися, ніби настрій цей полягав у тому дивному запаку, який виник знову, як тільки зачинили вікно. Бук бачив, як розпорошувалось і притуплювалося почуття симпатії, що проводжало його сюди, як даремно розтрачувалися його бойові засоби; а обличчя, що видовжилися від голоду, а нетерпіння суддів, які скося поглядали на годинника,— все це не віщувало нічого доброго. Він схопився; треба рятувати, щó можна ще врятувати! І він енергійним тоном запропонував перенести допит решти свідків на післяобіднє засідання.

— Оскільки пан прокурор знеславлення наших свідків зводить у систему, ми готові довести добру славу обвинуваченого свідченнями перших людей Неціга. Не хто інший, як пан бургомістр доктор Шеффельвейс засвідчить громадські заслуги обвинуваченого. А пан урядовий президент фон Вульков не відмовиться потвердити його лояльні і монархічні погляди.

— Та ну! — відгукнувся громовий бас з вільного простору в перших рядах.

Бук підвищив голос.

— А за громадські чесноти обвинуваченого поручаться всі його робітники.

І Бук, важко дихаючи, сів на свою лаву. Ядасон холодно зауважив:

— Пан оборонець пропонує всенародне голосування.

Судді порадилися пошепки, і Шпреціус оголосив:

— Суд ухвалив задовольнити клопотання оборонця лише в тій його частині, яка стосується допиту бургомистра, доктора Шеффельвейса.

Бургомістр був у залі, то ж його зразу й викликали.

Він насилу вибрався із свого місця. Дружина й теца з двох боків затримували його і поквапливо давали йому поради, які, очевидно, суперечили одна одній, бо до судового стола бургомістр дістався явно розгублений. Які погляди обвинувачений виявляв у громадській діяльності? Доктор Шеффельвейс міг повідомити про це тільки позитивно... Так, наприклад, на зборах радників обвинувачений обстоював відбудову знаменитого старовинного священницького будинку, де зберігалось волосся, що його, як відомо, Мартін Лютер видер з хвоста диявола. Щоправда, він підтримував так само й спорудження будинку «вільної громади» і цим, безперечно, спричинив невдоволення. В діловому житті обвинувачений користувався загальною

пошаною; соціальні реформи, які він запровадив на своїй фабриці, не раз викликали загальне захоплення, хоч тут висловлювалася думка, що вони надмірно підвищують вимоги робітників і, таким чином, можливо, все ж таки до деякої міри сприяють крамолі.

— Чи вважає свідок, що обвинувачений здатний на інкримінований йому злочин? — запитав оборонець.

— З одного боку, — відповів Шеффельвейс, — безумовно, ні.

— А з другого боку? — запитав прокурор.

Свідок відповів:

— З другого боку, безумовно, так.

Після цієї відповіді бургомістрові дозволили піти на своє місце; обидві дами зустріли його однаково недоброчливо; голова вже збирався оголосити засідання закінченим, але Ядасон відкашлявся. Він запропонував ще раз допитати свідка доктора Геслінга, який бажає доповнити свої свідчення. Шпреціус похмуро закліпав повіками, публіка, яка вже пробиралася між лавами, почала голосно нарікати. Але Дідеріх твердим кроком уже підійшов до стола і вже заговорив гучним голосом. Грунтовно все обміркувавши, він прийшов до висновку, що може повністю потвердити свідчення, дані ним на попередньому слідстві, і він повторив їх, але гостріше і ширше. Він почав з убивства робітника і навів критичні зауваження панів Лауера й Гейтейфеля. Перед слухачами, які вже забули про свій намір піти додому, постала картина боротьби поглядів, що почалася на забризканій кров'ю Кайзер-Вільгельмштрассе і тривала в магістратському погрібці; вони бачили, як супротивники шикувалися для рішучого бою, як Дідеріх, наче з піднятою шпагою, виступив наперед, під готичну люстру, і загозивав обвинуваченого на двобій не на життя, а на смерть.

— Бо я, панове судді, більше не заперечую того, що викликав його на це! Чи вимовить він те слово, на якому я зможу його злапати? Він вимовив його, і, панове судді, я злапав його і тільки спевнив цим свій обов'язок, і я б спевнив його знову, якби це навіть завдало мені в громадському і діловому відношенні ще більшої шкоди, ніж мені довелося зазнати останнім часом! Безкорисливий ідеалізм, панове судді, властивий лише німцеві, і той буде непохитно запроваджувати його в життя, хоч іноді мужність і може покинути його перед натовном ворогів. Коли я сьо-

годні забарився з відповіддю, це був не тільки — як з доброти своєї гадав пан слідчий — розлад пам'яті; це був — я признаюся в цьому — може, цілком зрозумілий, але все ж відступ перед важкістю боротьби, яку я мав узяти на себе. Але я беру її на себе, бо ніхто інший, а сам його величність, наш найясніший кайзер, вимагає цього від мене...

Дідеріх провадив далі плавно і з таким пафосом, що у слухачів перехоплювало дух. Ядасон зміркував, що свідок починає випереджати ефекти його обвинувальної промови, і тривожно подивився на голову суду. Але Шпреціус, мабуть, і не думав про те, щоб урвати Дідеріха. Не ворущачи дзьобом і не кліпаючи повіками, дивився він на залізне Дідеріхове обличчя, що на ньому грізно блискали очі. Слухав навіть старий Кюлеман, в якого при цьому відвисла губа. А Вольфганг Бук, нахилившись уперед на своєму стільці, напружено, із знанням справи спостерігав Дідеріха, і його очі в цей час були сповнені ворожого захоплення. Це так демагогічний виступ! Повна гарантія успіху. Бойовик!

— Хай наші громадяни, — вигукнув Дідеріх, — нарешті прокинуться від сну, в якому вони так довго перебували, і хай не полишають боротьби з крамольними елементами тільки державі та її органам, а самі докладуть до цього рук! Таке веління його величності, панове судді, і невже я міг вагатися? Крамола піднімає голову, банда людей, негідних називатися німцями, наслідуються змішувати з брудом священну особу монарха...

Серед менш добірної публіки хтось засміявся. Шпреціус клігнув дзьобом і загрозив накласти на порушника ладу штраф. Ядасон зітхнув. Тепер Шпреціус, звичайно, не міг перервати свідка.

— В Нецігу бойовий заклик кайзера донині, на жаль, знайшов малий відгук. Тут затуляють очі і вуха на небезпеку, тут закликали в застарілих поняттях міщанського демократизму і гуманності, які розчищають шлях зрадникам батьківщини і ворогам божественного порядку. Справжніх національних поглядів, всеосяжного імперіалізму тут ще не розуміють. Завдання кожної передової людини — прилучити й Неціг до нового руху, як цього хоче наш блискучий молодий кайзер, що закликає всіх вірних йому, чи він пан, чи він холоп, стати помічниками і виконавцями його високої волі! — І Дідеріх закінчив: — Тому, панове судді, я мав право виступити якнайрішучіше проти обви-

пуваченого за його критиканство. Я діяв не з особистої злости, а заради загального добра. Справжній німець завжди діловий! І я,— він блиснув у Лауерів бік,— не зрікаюся своїх учинків, бо вони впливають з бездоганного життя, яке і у власному домі шанує честь і не знає ні брехні, ні розпусти!

У залі велике пошвавлення. Дідеріх, захоплений своїми благородними поглядами, що їх він щойно висловив, сп'янілий від успіху, продовжував блискати очима, уп'явшись ними в обвинуваченого. Та раптом він одсахнувся: обвинувачений, тремтячи і хитаючись, сперся на бильця своєї лави і випростався; очі його викотилися і налилися кров'ю, а щелепи рухалися, наче в паралізованого. «Ох!» — залунали жіночі голоси, сповнені жаху та передчуття сенсації. Але обвинувачений встиг тільки подати кілька хрипких звуків на Дідеріхову адресу: оборонець схопив його за рукав і почав заспокоювати. Голова тим часом оголосив, що прокурор почне свою обвинувальну промову о четвертій годині по обіді, і зник разом із судьями. Дідеріх, наполовину оглушений, зразу ж опинився в кільці Кюнхена, Цілліха, Нотгрошена, які віншували його. Незнайомі люди тисли йому руку: буде обвинувальний вирок, безперечно. Лауер може збирати свої речі. Майор Кунце нагадав переможцеві Дідеріху, що в них ніколи не було розбіжності в поглядах. У коридорі повз обступленого дамами Дідеріха, майже торкнувшись його, пройшов старий Бук. Він надягав свої чорні рукавички і дивився при цьому в обличчя Геслінгові; не відповідаючи на уклін, який той мимоволі віддав йому, він дивився Дідеріхові просто у вічі допитливим і сумним поглядом, таким сумним, що й Дідеріх, незважаючи на свій тріумф, сумно подивився йому вслід.

Раптом він помітив, що п'ятеро Букових дочок не соромляться казати йому компліменти. Вони пурхали й шелестіли шовком і питали, чому він не привів сестер на це захоплююче засідання. Він зміряв п'ятох виченурених дурець, одну по одній, гордовитим поглядом і заявив їм суворо і зневажливо, що існують речі, котрі, як-не-як, а поважніші за всяку там театральну виставу. Вони здивувалися й відійшли. Коридор спорожнів; під кінець з'явилася ще Густа Даймхен. Вона була попрямувала до Дідеріха. Але Вольфганг Бук її наздогнав, посміхаючись, наче нічого не сталося; з ним були обвинувачений і його дружина. Густа Даймхен кинула Дідеріхові покvapливий

погляд, що закликав його до делікатності. Він сховався за колону, і коли переможені проходили повз нього, серце його забилося.

Коли він збирався вже залишити будинок суду, з канцелярії вийшов урядовий президент фон Вульков. Дідеріх з капелюхом у руці став на дорозі, клацнув у слухний момент каблуками, і справді, Вульков зупинився.

— Ну що ж,— сказав він з глибини своєї бороди і ляснув Дідеріха по плечу.— Ви виграли перегони. Дуже ділові погляди. Ми ще поговоримо.

І він рушив далі в своїх брудних чоботях, похитуючи животом у пітних мисливських штанях і лишаючи за собою їдкий запах хижого самця, той запах, що стояв у залі суду під час розгляду справи.

Внизу коло виходу досі ще стояв бургомістр з дружиною і тещею, які навісідали на нього з обох боків і вимоги яких він, блідий і розгублений, марно намагався погодити.

Удома вже все знали. Вони втрюх чекали на кінець засідання у вестибюлі, і Мета Гарніш розповіла їм, що там відбулося. Пані Геслінг мовчки, із слізьми на очах, обняла сина. Сестрам було трохи ніяково, бо ще вчора вони ставилися із зневагою до Дідеріхової ролі в процесі, яка тепер виявилася такою блискучою. Але Дідеріх, у щасливому забутті переможця, звелів подати на обід вина і оголосив їм, що сьогоднішній день назавжди забезпечив їхнє громадське становище в Нецігу.

— Букові дочки остерігатимуться не вклонятися вам на вулиці. Вони будуть раді, якщо ви їм відповісте на уклін.

Засудження Лауера, твердив Дідеріх, тепер лише пуста формальність. Воно було забезпечене, а разом з ним нестримне Дідеріхове піднесення.

— Щоправда,— і він замислився над своїм келихом,— незважаючи на те, що я чесно спевнив свій обов'язок, все могло б бути інакше, і тоді, мої любі,— не будемо ховати цього від себе,— тоді я, напевне, димом догори пішов би, і Магдине заміжжя разом зі мною! — Магда зблідла, але він поплескав її по руці.— Тепер ми щасливо вихопилися.— І, піднявши келих, з мужньою твердістю: — Який поворот долі з ласки божої!

Він звелів сестрам причепуритися і супроводити його до суду. Пані Геслінг просила не приневолювати її, вона дуже

боїться хвилювань. Цього разу Дідеріх не квапив сестер, вони могли одягатися, скільки їм заманеться.

Коли вони ввійшли, зала була вже повна, та публіка була інакша. Не було Буків, а з ними Густі Даймхен, Гейтейфеля, Копа, всієї масонської ложі, всієї вільнодумної спілки виборців. Вони визнали себе за переможених! У місті вже знали все, сюди йшли, щоб помилуватися з їхньою поразки; менш добірна публіка підсунулася до передніх лав. Ті з колишньої банди, хто ще був тут — Кюнхен і Кунце, — були заклопотані тільки одним: щоб кожен з привних міг прочитати у них на обличчі їхні добромисні погляди. Було тут і кілька підозрілих осіб: молоді люди з потомленими, але виразними обличчями і кілька занадто вже рум'яних жінок, які впадали в око; і всі вони обмінювалися поклонами з Вольфгангом Буком. Міський театр! У Бука вистачило зухвальства запросити їх на свою оборонну промову.

Обвинувачений поквалливо повертав голову щоразу, коли хто-небудь увіходив. Він чекав на свою дружину! «Він гадає собі, що вона ще прийде!» — думав Дідеріх. Але вона прийшла: ще блідіша, ніж сьогодні вранці, привітала чоловіка благаючим поглядом, тихо сіла на край лави і вп'ялася очима в судовий стіл, мовчки і гордо, наче в свою долю... Судді ввійшли до зали. Голова розпочав засідання і надав слово панові прокурору.

Ядасон зразу заговорив з незвичайним запалом; уже після перших фраз голос у нього охляв, і враження він справив дуже бліде; актори міського театру переглядалися із зневажливими посмішками. Ядасон помітив це і почав так розмахувати руками, що поли його мантиї розліталися в усі боки; голос його зривався, вуха горіли. Нафарбовані дівчата нестримно реготали, впавши головами на бильця лав.

— Невже Шпреціус нічого не помічає? — питала бургомістрова теща.

Але суд спав. Дідеріхове серце бурхливо раділо: Ядасон укрит себе соромом, Геслінг помстився панові асесору! Ядасон не міг уже сказати нічого нового, крім того, що сказав уже він сам і чим виграв перегови! Він виграв, це знав Вульков, знав і Шпреціус, тому він і спав з розплющеними очима. Ядасон сам відчував це краще за всіх; чим галасливішим він ставав, тим менше було в ньому певності. Коли він, нарешті, зажадав двох років ув'язнення, всі, кому від встиг набриднути, з ним не погодилися: очевидно,

навіть судді. Старий Кюлеман здригнувся і прокинувся з гучним хрипінням. Шпреціус кілька разів кліпнув повіками, щоб зігнати з себе сон, і сказав:

— Слово надається панові оборонцю.

Вольфганг Бук повільно підвівся. Серед його дивних друзів почувся доброзичливий шепіт, і Бук переждав його спокійно, всупереч настороженому дзьобові Шпреціуса. Потім він недбало начебто збираючись покінчити з усім упродовж двох хвилин, заявив, що допит свідків дав надзвичайно сприятливу для обвинуваченого картину. Пан прокурор даремно гадає, що покази, несприятливі тільки внаслідок погрозового втручання в особисте життя свідків, мають хоч якусь цінність. Або, скорше, вони мають ту цінність, що якнайблискучіше доводять невинність обвинуваченого, оскільки знані зі своєї правдивості люди лише через шантаж... Тут його, звичайно, перепинили. Коли голова заспокоївся, Бук спокійно провадив далі. Але якщо навіть вважати за доведене, що обвинувачений насправді мовив інкриміновані йому слова, то і в такому разі момент карності відпадає, бо свідок доктор Геслінг одверто визнав, що навмисне і свідомо провокував обвинуваченого. Постає питання, чи не є в даному випадку саме свідок Геслінг, який діяв з провокаційною метою, справжнім ініціатором злочину, який він учинив з мимовільною допомогою іншого, свідомо використавши його збуджений стан. Оборонець рекомендував панові прокуророві уважніше придивитися до свідка Геслінга. Тут багато хто обернувся до Дідеріха, і його кинуло в жар. Але зневажлива гримаса голови суду знову підбадьорила його.

Бук надав своєму голосові лагідності й теплоти. Ні, він не бажає нещастя свідкові Геслінгу, якого вважає за жертву іншого, значно вищого.

— Чому останнім часом так множаться звинувачення в образі його величності? Мені скажуть: унаслідок таких пригод, як убивство робітника. Але я відповім: ні, лише завдяки промовам, які супроводять ці пригоди.

Шпреціус витяг шию і вже націлівся дзьобом, але ще вичікував. Бук не звертав на нього уваги; він надав своєму голосові сили й мужності.

— Погрози і перебільшені вимоги однієї сторони спричиняють відсіч другої. Принцип: «Хто не зі мною, той проти мене» — кладе різку межу між тими, хто схиляє коліна перед його величністю, і тими, хто його ображає.

Тут Шпреціус стріпнувся.

— Пане оборонцю, я не можу дозволити, щоб ви гудили кайзерові слова. Якщо ви й далі провадитимете в такому тоні, суд буде змушений накласти на вас штраф.

— Я підкоряюся вказівці пана голови,— сказав Бук, і слова його ставали все округліші і значніші.— Тому я буду говорити не про кайзера, а про вірнопідданого, якого він виховує для себе. Я буду говорити не про Вільгельма Другого, а про свідка Геслінга. Ви всі бачили його. Звичайний собі чоловік, з пересічними розумовими здібностями, що залежить від обставин і випадку, слабодухий, поки справа стояла для нього погано, і над міру самовпевнений, як тільки вона набрала іншого напрямку.

Дідеріх засопів на своїй лаві. «Чому Шпреціус не захищає мене? Це його обов'язок! Він дозволяє бештати на публічному засіданні людину націоналістичних поглядів — і кому? Оборонцеві, професійному речникові підірваних тенденцій! Ні, в державі щось не гаразд...» Все в ньому починало кипіти, коли він дивився на Бука. Ось він — ворог, антипод; тут можливе тільки одне: знищити! Ця образлива людяність у товстому профілі Бука! Відчувається його поблажлива любов до слів, яких він добирає, щоб характеризувати Дідеріха!

— Таких, як він,— говорив Бук,— завжди були тисячі. Вони робили свої справи і мали політичні погляди. Єдине, що додалося тепер і створило новий тип, це жест, хвалькуваті манери, войовничість удаваної індивідуальності, бажання справляти враження за всяку ціну, хоча б платити за це довелось іншим. Інакшодумці називаються ворогами нації, хоча б вони склали дві третини її. Класові інтереси — мабуть, але огорнені романтичною брехнею. Романтичне ставання на коліна перед монархом у надії, що він уділить своєму вірнопідданому від своєї влади стільки, скільки треба, щоб тримати в покорі ще дрібніших. А через те, що в дійсності і в законі не існує ні володаря, ні підданця, все громадське життя набуває відтінку дешевого комедіанства. Світогляд одягнений в театральний костюм; продукуючи бляху або папір, виголошують пишні, наче заклики хрестоносців, промови, і картонний меч виймається з піхов на захист такого поняття, як «величність», яку вже ні один чоловік — хіба що в казках — не сприймає поважно. Величність...— повторив Бук, смакуючи це слово, і дехто із слухачів смакував його разом з ним. Актори, яких

явно цікавили не так зміст, як слова, приклали долоні до вух і схвально зашепталися. Для інших Бук говорив занадто витончено, і те, що в його мові не чулося діалекту, здавалося дивним.

Але Шпреціус підвівся в кріслі, жадібно розкрив дзьоба і заверещав:

— Пане оборонцю, я востаннє пропоную вам не зачіпати в своїй промові особи монарха!

Публіка захвилювалася. Коли Бук знову відкрив рота, хтось заплескав у долоні, але Шпреціус своєчасно встиг клюнути. Це була одна з тих дівчат, які так привертали до себе увагу.

— Голова суду, — сказав Бук, — перший назвав особу монарха. Та коли вона вже названа, я можу, не ставлячи суд у скрутне становище, констатувати, що та повнота, з якою ця особа вчинішній момент виражає і втілює настрій країни, робить її майже гідною схиляння перед нею. Я назву кайзера — і я певний, що пан голова не переб'є мене, — великим артистом. Що мені додати до цього? Ми не знаємо нічого вищого... Саме тому й не можна припускати, щоб перший-ліпший звичайний сучасник наслідував його. Хай єдина в своєму роді індивідуальність утверджує себе в сьйві трону, хай виголошує промови, ми й не чекаємо від неї нічого, крім промов, хай кидає блискавками, засліплює, викликає ненависть удаваних бунтівників і оплески партеру, який не забуває за всім цим своєї міщанської дійсності...

Дідеріх затремтів; та й у всіх роти були розкриті і очі витріщені, наче Бук рухався по канату між двома вежами. Зірветься чи ні? Шпреціус націлився дзьобом. Але на обличчі оборонця не було й тіні іронії: навпаки, в ньому проступало щось на зразок озлобленого захоплення. Раптом кутки його губ опустилися, здавалося — все навколо посіріло.

— Але нецігський фабрикант паперу? — спитав Бук. Він не зірвався, у нього знову був ґрунт під ногами!

Тут усі обернулися до Дідеріха, дехто навіть почав посміхатися. Еммі і Маґда теж посміхнулися. Бук справив враження, і Дідеріх, на жаль, повинен був визнати, що їхня вчорашня розмова на вулиці була генеральною репетицією його сьогоднішнього виступу. Він зіщулювався від одвертого глузування промовця.

— Нинішні фабриканти паперу схильні брати на себе

роль, для якої вони не сфабриковані. Освистімо ж їх! У них нема таланту! Естетичний рівень нашого громадського життя, піднесений на славу височінь, може тільки понизитися через таких виконавців, як свідок Геслінг... А з естетичним рівнем, панове судді, падає або підноситься й моральний рівень. Фальшиві ідеали тягнуть за собою безчесні звичаї, за політичним онукаством іде громадське онукаство.

Бук перед цим надав своєму голосу суворості. Тепер він уперше підвищив його до пафосу.

— Бо я, панове судді, не обмежую себе механічною доктриною, такою дорогою партії так званої крамоли. Приклад великої людини породжує в світі більше змін, ніж усі економічні закони. І дуже сумно, якщо цей приклад неправильно зрозуміли! Тоді може статися, що в країні поширяться новий тип, який в жорстокості і гнобленні бачить не сумну перехідну стадію до людянішого стану, а зміст самого життя. Від природи недолугий і миролюбний, він привчає себе здаватися залізним, бо в його уяві такий був Бісмарк. А коли він, не маючи для цього жодних підстав, посилається на іншого, вельможнішого, він стає галасливим і несолідним. Не сумнівайтесь, перемога його чванливості послужить діловій меті. Спочатку комедія його фанатизму доведе до тюрми того, хто образив його величність. А потім уже видно буде, що можна на цьому заробити. Панове судді!

Бук розкинув руки, паче хотів обійняти своєю тогою весь світ, у нього був рішучий погляд вождя. І він полетів на крилах красномовства.

— Ви суверенні, і ваш суверенітет найперший і найсильніший. У ваших руках доля окремої людини. Ви можете повернути її до життя або морально вбити, на що не спроможний ні один монарх. Але сукупність окремих людей, яких ви визнаєте або відкидаєте, утворює покоління. І, таким чином, ви маєте владу над нашим майбутнім. На вас лежить незмірна відповідальність: від вас залежить, чи будуть віднині люди на взір обвинуваченого заповнювати тюрми, а суб'єкти, подібні до свідка Геслінга, становити основну частину нації. Вибирайте ж між ними! Вибирайте між кар'єризмом і чесною працею, між комедією і правдою! Між одним, який вимагає жертв, щоб нажитися самому, і другим, який сам приносить жертви, щоб краще жилося людям! Обвинувачений учинив те, що дуже мало

хто робить: він відмовився від свого становища пана, він дав своїм підлеглим рівні права, затишок і радість надії. Невже ж людина, яка поважає в ближньому самого себе, здатна говорити з неповагою про особу монарха?

Слухачі перевели подих. З новим почуттям дивилися вони на обвинуваченого, який сидів, підперши голову рукою, на його дружину, яка нерухомо дивилася перед себе. Багато хто схлипував. Навіть у голови був зняковілий вигляд. Він більше не кліпав повіками, очі стали круглими — здавалося, Бук зачарував його. Старий Кюлеман з пошаною кивав головою, а в Ядасона почалися нервові посмикування.

Але Бук зловживав своїм успіхом, він занадто захопився.

— Пробудження громадян! — вигукнув він. — Справжні національні погляди! Мовчазні дії якогось Лауера сприяють цьому більше, ніж сотні пишномовних монологів навіть коронованого артиста!

Шпреціус відразу ж знову закліпав повіками; видно було, що він пригадав, як по суті стояла справа, і вилаяв себе: вдруге він уже не спіймається на гачок. Ядасон осміхнувся; і більшість публіки відчула, що оборонець програв. Серед загального хвилювання голова дав йому закінчити похвальне слово обвинуваченому.

Коли Бук сів на своє місце, актори хотіли зашлескати, але Шпреціус навіть не клігнув, він тільки кинув на них повний нудьги погляд і спитав, чи не бажає пан прокурор заперечити. Ядасон зневажливо відмовився, і суд швидко вийшов.

— Вироку довго ждати не доведеться, — сказав Дідеріх, знизуючи плечима, хоч від промови Бука у нього дуже защеміло серце.

— Дякувати богам! — сказала бургомістрова теща. — Просто не віриться, що п'ять хвилин тому ці люди ледве не взяли гору. — Вона вказала на Лауера, який витирив собі обличчя, і на Бука, якого справді вітали актори.

Та судді вже повернулися, і Шпреціус оголосив вирок: шість місяців тюрми, — що всім здалося цілком природною розв'язкою. Крім того, Лауер був позбавлений права займати громадські посади.

Голова обгрунтував вирок тим, що для складу злочину не потрібно образливого наміру. Тому й питання, чи мала місце провокація, нічого не змінює в суті справи. Навпаки:

те, що обвинувачений зважився так говорити перед свідками з націоналістичними поглядами, обтяжує його провину. Твердження обвинуваченого, що він мав на увазі не кайзера, суд вважає за необгрунтоване.

— У тих, хто чув його заяву, — особливо враховуючи їхні переконання і той факт, що антимонархічний напрям обвинуваченого був їм відомий, — мало неминуче скласти-ся уявлення, що його слова спрямовані проти кайзера. Якщо ж обвинувачений відмагається тим, що він остерігся вчинити образу його величності, це значить лише, що він хотів уникнути не самої образи, а тільки її наслідків карного порядку.

Це всім адалося переконливим, усі вважали, що поведінка Лауера була зрозуміла, але віроломна. Засуджений був еразу ж узятий під варту; надивившись і на це видовище, публіка почала розходитися, кидаючи не дуже хвалебні зауваження на адресу засудженого. Тепер з Лауером було покінчено: бо що ж станеться з його підприємством за тих швіроку, які йому доведеться відсидіти? Внаслідок вироку він уже й радником більше не буде. Тепер від нього ні користі, ні шкоди. Ну що ж, для буківської банди, яка так розперезалася, це добра наука. Всі шукали очима дружину злочинця, але вона зникла. «Навіть руки йому не потиснула! Ну й любов!»

Але наступними днями сталися події, до яких не можна було не поставитися з іще суворішим осудом. Юдіф Лауер негайно спакувала свої речі і виїхала на південь. На південь — у той час, коли її шлюбний чоловік сидів у тюрмі, за ґратами, під якими стояв вартовий! І — який дивний збіг! Член окружного суду Фріцше раптом пішов у відпустку. Доктор Гейтейфель одержав від нього з Генуї листівку, яку показував усім, — певно, щоб примусити забути свою власну поведінку. Після цього було майже зайве розпитувати слуг та бідних покинутих дітей Лауерів: все було ясно й так! Скандал був такий великий, що «Нецігська газета» звернулася до добірного товариства, цих десяти тисяч, з попередженням, щоб вони не сприяли крамольним тенденціям своєю розбещеністю. В другій статті Нотгрошен доводив, що реформи, подібні до тих, які Лауер запроваджував на своїй фабриці, нема за що особливо вихвалити. Бо що мають робітники від участі в підприємстві? В серед-

ньому, за підрахунками самого Лауера, менше вісімдесяти марок на рік. Таку суму можна дати їм у вигляді різдвяного подарунка! Але, звичайно, тоді це не було б демонстрацією проти існуючого суспільного ладу! Тоді й встановлені на суді антимонархічні погляди фабриканта не виграли б нічого! І якщо пан Лауер розраховував на вдячність робітників, то тепер у нього відкриваються очі,— коли, додав Нотгрошен, йому у в'язниці потрапить до рук соціал-демократична газета. Бо остання дорікала Лауерові за те, що він своєю легковажною образою його величності поставив під загрозу існування кількохсот робітничих родин.

«Нецігська газета» відзначила зміну в становищі й іншим, дуже знаменним актом. Її видавець Тіц звернувся до Дідеріха з пропозицією взяти на себе постачання частини паперу. Тираж газети збільшився, а Гаузенфельд тепер завалений замовленнями. Дідеріх відразу ж зміркував: за цим ховається сам старий Ключінг. Він був пайовиком газети, без нього там нічого не робили. Коли вже він випускає щось із рук, значить, боїться втратити ще більше. Окружні газети! Постачання для окружного управління! Страх перед Вульковом — от воно що. Хоч старий майже не бував у місті, він, очевидно, дізнався, що Дідеріх своїми свідченнями на суді привернув до себе увагу урядового президента фон Вулькова. Старий паперовий павук, який розкинув тенета по всій провінції і навіть за межами її, відчув небезпеку і стривожився.

— Він хоче заткнути мені рота «Нецігською газетою»! Але так дешево я не візьму. В наш суворий час! Він і уявлення не має про мій розмах. Хай лиш Вульков підтримає мене, я просто успадкую все його підприємство! — сказав Дідеріх, ударивши по бюрку з такою силою, що Сетбір аж підскочив. — Тільки не хвилюйтеся, — глузливо зауважив Дідеріх. — Не забувайте про ваші роки, Сетбіре! Я визнаю, що перед фірмою деяка заслуга у вас є. Але в історії з голандером ви помилилися; ви мене тоді залякали, а тепер він був би мені потрібний для «Нецігської газети». Вам слід було б відпочити, робота у вас не ладиться.

Одним із наслідків процесу для Дідеріха був також лист майора Кунце. Майор квапився залагодити прикре непорозуміння і повідомляв, що прийому вельмишановного пана доктора в члени Товариства воїнів тепер ніщо не заважає. Дідеріх, розчулений своїм тріумфом, хотів був негайно кинутися до майора, щоб потиснути обидві руки старого слу-

жаки. На щастя, він спершу взяв довід і дізнався, що ініціатива листа виходила від самого пана фон Вулькова! Урядовий президент ушанував Товариство своїм візитом і був здивований, не побачивши там доктора Геслінга. Тоді лише Дідеріх відчув, яка він сила. І почав діяти відповідно до цього. Відповів на приватне повідомлення майора офіційним листом до Товариства і зажадав, щоб його відвідали особисто двоє членів правління — майор Кунце і вчитель Кюнхен. І вони прийшли. Дідеріх прийняв їх у своїй конторі між двома діловими візитами, які навмисне призначив на цю годину. Він продиктував їм текст адреса, піднесення якого зробив неодмінною умовою свого вступу до Товариства. В цьому адресі відзначалося, що він з блискучою відважністю, всупереч усім наклепам, показав свої справжні німецькі і вірнопідданчі погляди. Завдяки його втручанням пощастило завдати відчутного удару неблагонадійним елементам міста Неціга. В цій боротьбі, яка вимагала від Дідеріха величезних особистих жертв, він виявив свою благородну, справжню німецьку натуру.

Під час урочистого засідання на честь прийняття Дідеріха до Товариства воїнів Кунце прочитав адрес, і Дідеріх із слізьми в голосі визнав себе за негідного таких похвал. Якщо справа націоналізму в Нецігу починає поступати, то цим місто завдячує, крім бога, тій найяснішій особі, чий високі веління він, Геслінг, із свого боку спевняв з радісною слухняністю. Всі, в тому числі Кунце і Кюнхен, були розчулені. Це був знаменний вечір. Дідеріх подарував Товариству келиха і виголосив промову, де торкнувся опору, який зустрів у рейхстагу новий військовий законопроект.

— Тільки наш гострий меч, — вигукував Дідеріх, — забезпечує наше становище в світі, і тримати цього меча гострим покликаний його величність кайзер! Коли кайзер кине заклик, меч вилетить із піхов! Хай компанія в рейхстагу, яка суне носа не до своєї справи, стережеться, щоб цей меч насамперед на неї не впав. З його величністю без жартів, панове, можу вас запевнити! — Дідеріх блиснув очима і багатозначно кивнув головою, начебто йому дещо відомо. Тієї ж миті у нього й справді майнула думка: — Нещодавно, виступаючи в бранденбурзькому ландтагу, кайзер пояснив рейхстагові свою точку зору. Він сказав: «Якщо ці суб'єкти не дадуть мені солдатів, я всіх їх викину за двері!» Ці слова викликали захоплення, і після того,

як Дідеріх покнувся з усіма, хто хотів вишити за його здоров'я, він уже не зумів би сказати, чи були це його власні слова, чи все ж таки слова самого кайзера. Від цих слів його кидало в дрож, ніби вони справді виходили від влади... Другого дня їх опублікувала «Нецігська газета» і того ж таки вечора «Локаль-Анцейгер». Зломисні газети вимагали спростування, але його не дали.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Ці високі почуття ще хвилювали Дідеріхову душу, коли Еммі і Магда дістали від пані фон Вульков запрошення на чай. Це могло бути пов'язане лише з п'есою, що її дружина урядового президента збиралася ставити на найближчому святковому вечорі в «Гармонії». Еммі і Магда мали одержати ролі. Вони повернулися додому розчервонілі від радості: пані фон Вульков була незвичайно ласкава, власноручно підклала їм печиво на тарілки. Інга Тіц лусне від заздощів. У виставі беруть участь офіцери! Потрібні будуть спеціальні туалети; якщо Дідеріх уявляє собі, що на їхні п'ятдесят марок... Але Дідеріх відкрив їм необмежений кредит. Все, що вони купували, здавалося йому не досить гарним. Вітальня була завалена стрічками і штучними квітами, сестри зовсім розгублювалися, бо Дідеріх утручався в усе; але тут прийшла гостя, Густа Даймхен.

— Я ще не привітала як слід щасливу наречену, — сказала вона, силкуючись ласкаво посміхнутися, але очі її стурбовано бігали по стрічках і квітах. — Це, певно, теж для цієї дурної п'еси? — спитала вона. — Вольфганг чув про неї; він каже, що вона страшенно безглузда.

Магда відповіла:

— А що ж він тобі скаже, коли ти не береш участі?

А Дідеріх пояснив:

— Цим він хотів виправдатися в тому, що вас через нього не запрошують до Вулькових.

Густа зневажливо засміялася.

— Вулькови нас не цікавлять. А ось на бал у «Гармонії» ми підемо неодмінно.

Дідеріх запитав:

— Чи не краще вам почекати, поки ослабне перше враження від процесу? — Він співчутливо подивився на неї. — Люба панно Густо, адже ми з вами такі давні знайомі. Це дає мені право нагадати вам, що ваша близькість до Буків тепер не вельми корисна для вашого становища в суспільстві.

Густа закліпала очима, видно було, що вона вже сама думала про це. Магда зауважила:

— Дякувати богові, з моїм Кінастом не так.

На що Еммі:

— Але Вольфганг Бук інтересніший. Під час його недавньої промови я плакала, як у театрі.

— І взагалі! — вигукнула Густа, підбадьорившись. — Вчора він подарував мені торбинку.

Вона підняла позомочену торбинку, на яку Еммі і Магда давно вже скося поглядали. Магда в'їдливо зауважила:

— Він, певно, багато заробив на обороні. Ми з Кінастом більше за ощадливість.

Але Густа все ж дістала задоволення.

— Ну, я більше не буду заважати, — сказала вона.

І Дідеріх зійшов разом з нею.

— Я відпровожу вас додому, якщо ви будете розумницею, — сказав він, — та перед тим мені ще треба заглянути на фабрику. Саме закінчується зміна.

— Я можу зайти разом з вами, — запропонувала Густа.

Щоб справити на неї враження, він повів її просто до папероробної машини.

— Чогось подібного ви, звичайно, ніколи ще не бачили? — І він з поважним виглядом почав пояснювати їй систему резервуарів, валів і циліндрів, по яких на всю довжину цеху текла маса: спершу водяниста, потім дедалі сухіша, а в кінці машини по великих валах спускався готовий папір...

Густа хитала головою.

— Подумати тільки! А який гуркіт! А яка тут спека!

Дідеріх для більшого ефекту вишукав привід, щоб нагримати на робітників, а через те, що тут нагодився Наполеон Фішер, то він був у всьому винний! Обидва старалися перекричати шум машини. Густа нічого не розуміла; але від затаєного страху Дідеріхові все ввижалося, що механік ховає в ріденькій борідці посмішку, яка нагадувала про його співучасть в історії з голандером і означала одвер-

те відкидання будь-якого авторитету. Чим більше гарячував Дідеріх, тим спокійніший ставав той. Цей спокій був бунтом! Дідеріх сопів і весь тремтів; він відчинив двері до пакувальної і запросив Густу ввійти.

— Цей чоловік — соціал-демократ, — пояснив він. — Такий суб'єкт здатний підпалити фабрику. Але я не звільняю його навмисне. Побачимо, хто з нас дужчий. Соціал-демократію я беру на себе. — І у відповідь на захоплений Густин погляд: — Ви, напевне, ніколи не думали, на якому небезпечному посту стоїть наш брат. Безстрашність і вірність — мій девіз. Бачте, я охороняю тут паші найсвященніші національні блага так само, як наш кайзер. Це потребує більше мужності, ніж виголошування на суді гарних промов.

Густа погодилася з ним, обличчя її відбивало побожну увагу.

— Тут уже не так жарко, — зауважила вона, — особливо після того пекла. Жінки тут можуть бути задоволені.

— Оці? — відповів Дідеріх. — Таж вони тут, як у раю!

Він підвів Густу до стола: одна робітниця сортувала аркуші, друга перевіряла, а третя невтомно рахувала до п'ятисот. Все це робилося з незбагненною швидкістю; аркуші безперервно, ніби самі собою, летіли один по одному до старанних рук, які начебто розчинялися в нескінченному потоці паперу, що проходив по них. Пальці і руки, і сама жінка, її очі, мозок, серце — все це існувало і жило для того, щоб летіли аркуші... Густа позіхала, а Дідеріх тим часом говорив, що ці жінки, оплачувані відрядно, працюють страшенно недбало. Він помітив, що в одному аркуші бракує ріжечка, і хотів уже зчинити бучу. Густа несподівано задирливо сказала:

— Не думайте собі, що Кетхен Цілліх дуже цікавиться вами... В усякому разі не більше, ніж деякими іншими, — додала вона, і на його розгублене запитання, що вона хоче цим сказати, тільки двозначно посміхнулася.

— Я попросив би вас... — повторив він.

Густине обличчя набрало зичливості.

— Я кажу це тільки для вашого ж добра. Бо ви ж, здається, нічого не помічаєте? Наприклад, з асесором Ядасоном? Але Кетхен взагалі така... — Тут Густа голосно засміялася, бо Дідеріх стояв, як ошпарений. Вона пішла далі і він слідом за нею.

— З Ядасоном? — злякано допитувався він.

Тут гуркіт машини урвався, вдарив дзвін, сповіщаючи про закінчення роботи, і двором уже йшли робітники. Дідеріх знизав плечима.

— Що робить панна Цілліх, мене мало обходить,— заявив він.— Мені шкода лише старого пастора, коли вона справді така. Ви це напевне знаєте?

Густа відвела очі.

— Можете самі пересвідчитися!

На що Дідеріх задоволено засміявся.

— Не виключайте газу! — крикнув він механікові, який проходив поруч.— Я сам погашу.

Двері ганчірного цеху були широко розчинені, щоб робітниці могли вільно вийти.

— О! — вигукнула Густа,— як там романтично! — Їй здавалося, що в глибині напівтемного цеху вона бачить строкаті плями на сірих пагорбках, а над ними цілий ліс галуззя.— Ах,— сказала вона, підходячи ближче.— Тут так темно, що мені здалося... А це просто лантухи в ганчір'ям і труби для опалення.— І вона скривилася.

Дідеріх напосівся на робітниць, які, всупереч правилам, відпочивали на лантухах. Багато хто з них, ледве закінчивши працювати, вже взялися за плетіння, інші їли.

— Цього ще не було! — сонів він.— Грітися на мій кошт! Геть!

Вони неквапом підвелися, без слів протесту, без обурення на обличчі, і пішли до виходу повз незнайому даму, з тупою цікавістю повертаючи до неї голову; ніби отара, важко ступали вони в своїх чоловічих черевиках, оповиті випарами, в яких жили. Дідеріх пильним поглядом супроводив кожну до виходу.

— Фішере! — раптом крикнув він.— Що це у тої товстулі під хусткою?

Механік із своєю двозначною посмішкою виклав:

— Вона при надії, бо чогось чекає.

Дідеріх незадоволено відвернувся.

— Я вже думав, що вона спіймалася,— вияснив він Густі.— Річ у тім, що вони крадуть ганчір'я. Так, так. Вони шиють з нього дитячу одіж.

Густа гидливо зморщилася, на що Дідеріх зауважив:

— Що ж, для пролетарських дітей це навіть занадто добре!

Кінчиками пальців у рукавичці Густа піднесла з підлоги клопоть. Раптом Дідеріх схопив її руку і жадібно по-

цілував те місце, де застібається рукавичка. Вона злякано оглянулася.

— Ах так, усі вже пішли.— Вона самовпевнено засміялася.— Я зразу зміркувала, навіщо ви залишилися на фабриці.

Дідеріх з викликом подивився на неї.

— Ну, а ви? Навіщо ви взагалі прийшли сьогодні? Певно, зрозуміли, нарешті, що я таки чогось вартий? Що й казати, ваш Вольфганг... Не кожен зумів би так виставити себе на посміховище, як він недавно на суді.

На це Густа з обуренням відповіла:

— Та ви вже мовчіть. Ви ніколи не будете такою вихованою людиною, як він.

Але її очі говорили інше. Дідеріх бачив це. Він збуджено засміявся.

— Дуже ви йому потрібні! Знаєте, як він на вас дивиться? Як на горщик з ковбасою й капустою, а я щоб мішав у ньому!

— Ви брешете,— із зневагою сказала Густа, але Дідеріх уже розпалився.

— Для нього, бачте, в горщику занадто мало ковбаси і капусти. Спершу він, звичайно, думав, що ви одержали в спадщину мільйон. Але за п'ятдесят тисяч такої вихованої людини не візьмеш.

Тут Густа скипіла. Дідеріх аж відсахнувся, з таким гнівом вона глянула на нього.

— П'ятдесят тисяч! Чи ви з глузду з'їхали? І я маю це слухати! Коли у мене в банку в найпевніших паперах лежать чистих триста п'ятдесят тисяч! П'ятдесят тисяч! Та я до суду запису того, хто оповідає про мене такі ганебні речі! — На очах у неї були сльози; Дідеріх, затинаючись, попросив пробачення.— Ах, облиште...— і Густа піднесла до очей хусточку.— Вольфганг добре знає, на що він може розраховувати. Але ви самі, ви повірили цій брехні! Тому ви й поводитися так нахабно! — скрикнула вона. Рожеві подушечки на її обличчі тремтіли від гніву, а маленький кирпатий ніс зовсім побілів.

Дідеріх набрався духу.

— Це доводить, що я вас уподобав і без грошей,— багатозначно сказав він.

Густа кусала губи.

— Хто його знає,— сказала вона, дивлячись на нього

спідлоба, сердито і непевно.— Для таких людей, як ви, п'ятдесят тисяч теж гроші.

Він узяв за доречне помовчати. Вона виїхала із своєї золотої торбинки пудреницю і сіла.

— Дивіться, я через вас просто на себе не схожа! — Але вона вже знову сміялася.— Може, ви ще не все показали мені на вашій так званій фабриці?

Він поважно кивнув головою.

— Знаєте, на чому ви сидите?

— Авжеж, на лантуху з ганчір'ям!

— Але на якому! В цьому кутку, за мішками, я застукав якоесь робітника з дівчиною, коли вони... Ну, ви розумієте... Звичайно, обоє вилетіли з фабрики, а увечері, так, того самого вечора...— він підняв пувеликого пальця, в очах його майнув святобликий дроз, — хлопець був застрелений, а дівчина збожеволіла.

Густа схопилася.

— Так це?.. Ах, боже мій, це й був той робітник, який подражнив вартового?.. Значить, за цими мішками вони?..

Її очі бігали по мішках, начебто шукаючи на них слідів крові. Вона наблизилася до Дідеріха. Раптом вони глянули одне одному в очі; в розширених зіницях був той самий небезпечний дроз — чи то блуду, чи то містичного жаху. Вони шумно дихали одне одному в обличчя. Густа на секунду заплющила очі; і відразу вони обоє гепнулися на мішки, сплелися в клубок, впали на підлогу і покотилися по темному приміщенню; борсаючись, вони сопили і часто дихали, як потопаючі.

Густа перша вибралася з темряви. Ногою, за яку він хотів затримати її, вона вдарила його в обличчя і вискочила з цеху, аж заgrimіло. Дідеріх теж сяк-так виліз слідом за нею, і вони стояли одне проти одного і відсапувалися. Густині груди, Дідеріхів живіт ходили ходором. До неї першої повернувся дар мови.

— Це ви з якоюсь іншою спробуйте! І як я тільки дозволила? — І ще з більшим роздратуванням: — Я ж вам сказала, що у мене триста п'ятдесят тисяч! — Дідеріх зробив рух рукою, щоб пояснити, що визнає свою помилку, але Густа скрикнула: — А який у мене вигляд! Невже так я піду по місту? — Він знову злякався і безпорадно за-сміявся. Вона тушнула ногою.— Невже у вас щітки нема? — Він слухняно рушив до дверей; Густа крикнула

йому вслід: — Глядіть, щоб ваші сестри нічого не помітили! Бо завтра про мене говоритиме все місто! — Але він пішов тільки до контори. Коли він повернувся, Густа знову сиділа на лантуху, затуливши обличчя руками, і крізь її милі товсті пальчики текли сльози. Дідеріх постояв, послухав, як вона плаче, і раптом заплакав сам. Він дбайливо, ніби втішаючи, зчищав з неї порошок.

— Нічого ж не сталося, — повторював він.

Густа підвелася.

— Цього ще бракувало, — і вона зміряла його іронічним поглядом.

Тоді і Дідеріх набрався духу.

— Вашому нареченому, гадаю, про це не треба знати, — зауважив він.

А Густа:

— А хоч би навіть і дізнався, — і закусила при цьому губу.

Вражений цією відповіддю, він далі мовчки чистив щіткою спершу Густу, потім себе, тимчасом як вона обсмикувала на собі плаття.

— Ну, ходімо! — сказала вона. — На паперову фабрику мене тепер не скоро заманять.

— Хто зна, — сказав він. — Що ви кохаєте свого Бука — в це я вже більше не вірю.

— Ні, кохаю! — покwapливо вигукнула Густа. І відразу ж запитала: — А це що таке?

Дідеріх пояснив:

— Це промивальний шаплик, жолобами проганяється ганчір'я; гудзики і таке інше лишається, як бачите. Робітники, звичайно, знову не прибрали.

Вона кінчиком парасолі покопирсала в купі; він додав:

— За рік у нас назбирується кілька мішків покидьків.

— А це що? — запитала Густа, швидко схопивши щось блискуче.

Дідеріх широко розплющив очі.

— Діамантова шпінка! — Вона підняла її до світла. — І навіть справжня! Якщо ви часто знаходите такі речі, то ваше підприємство не таке вже невигідне!

— Доведеться її віддати! — нерішуче сказав Дідеріх.

Вона засміялася.

— А кому? Адже покидьки належать вам.

Він теж засміявся.

— Але не діаманти. Ми дізнаємося, хто приставив цю партію.

Густа подивилася на нього спідлоба.

— А ви великий дурень! — сказала вона.

Він відповів переконано:

— Ні! Я просто чесна людина.

На це вона тільки знизала плечима, а потім скинула рукавичку і приклала діамантову шпінку до мізинця.

— Її треба вставити в перстень! — вигукнула вона, наче пройнята раптовою думкою, поринула в споглядання своєї руки і зітхнула: — Ну, хай її знайде хто інший! — і несподівано кинула шпінку назад до ганчір'я.

— Ви збожеволіли! — Дідеріх нахилився і, не зразу побачивши діамант, сопучи опустився навколішки, поквалливо розкидав ганчір'я. — Ну, дякувати богові! — Він протяг їй діамант; але Густа не взяла його.

— Хай він краще попаде робітникові, який уранці перший побачить його. Він уже покладе його собі до кишені, можете бути певні, він не такий дурний.

— Я теж, — мовив Дідеріх. — Напевне, його просто викинули б. За таких обставин я можу не вважати за некоректне... — Він знову приклав діамант до її мізинця. — Хай це буде навіть некоректно, але діамант вам личить.

Густа здивовано спитала:

— Хіба ви хочете мені його подарувати?

Він промимрив:

— Ви ж його знайшли, то ж я повинен...

Тут Густа зраділа:

— Це буде мій найкращий перстень.

— Чому? — з боязкою надією спитав Дідеріх.

Густа відповіла ухильно:

— Так, узагалі. — І, кинувши на нього швидкий погляд: — Бо він нічого не коштує, розумієте?

Дідеріх почервонів, і вони, кліпаючи, подивилися одно одному в очі.

— Ах, боже мій! — раптом вигукнула Густа. — Мабуть, страшенно пізно. Вже сьома? Що ж я скажу мамі?.. Я знаю, я скажу їй, що знайшла діамант у лахмітника, а він думав, що це неправдивий, і взяв тільки п'ятдесят пфенігів! — Вона відкрила золоту торбинку і опустила туди шпінку. — Ну, до побачення... Але на кого ви схожі! Поправте принаймні краватку!

І вона сама взялася за це. Він відчув її теплі руки у себо

на шиї; її вогкі, пухкі губи ворушилися так близько від нього. Йому стало жарко, він затамував подих.

— Ось так,— сказала Густа і рішуче попрямувала до виходу.

— Я тільки погашу газ,— гукнув він їй услід.— Заждіть!

— Я жду,— відповіла вона з-за дверей, але коли він виїшов на подвір'я, її вже не було.

Він розгублено замкнув фабрику, голосно розмовляючи сам з собою:

— Спробуй-но тепер розгадати: це інстинкт чи розрахунок? — І він стурбовано похитав головою над вічною загадкою втіленої в Густі жіночності.

Можливо, говорив сам собі Дідеріх, що з Густою у нього справа йде на лад, хоч, правду кажучи, поволі. Події, що відбулися навколо процесу, справили на неї враження, але ще недостатнє. І Вульков не подавав про себе звістки. Після багатонадійного кроку урядового президента в Товаристві воїнів Дідеріх уперто чекав чогось дальшого; може, той наблизить його до себе, довірить якесь важливе доручення — він сам не знав, що і як. Це могло статися на балу в «Гармонії»; інакше, чому б сестрам дали ролі в п'єсі президентової дружини? Але все це тривало занадто довго, а Дідеріх жадав діяльності. Це був час, повний тривоги й прагнення вперед. Надії, перспективи, плани так і розпирали його мозок; на початку кожного дня хотілося здійснити все це зразу; але день минав, не приносячи нічого нового. Дідеріха опанувала потреба рухатися. Не раз він, замість того щоб зайти до погрібця, ішов гуляти, без мети, за місто, чого раніше з ним не було. Він повертався спиною до центру міста, важким кроком людини, сп'янілої від жадання діяльності, йшов вечірньою безлюдною Мейзештрассе, потім передмістям, де на довгій Геббельхенштрассе коло заїздів вантажні візники запрягали і випрягали коней, а потім проходив і повз тюрму. Там, нагорі, під охороною ґрат і вартового, сидів Лауер, якому й не спилося щось подібне. «Пиха до добра не доведе,— думав Дідеріх.— Як дбаєш, так і маєш». І хоч він був не зовсім не причетний до подій, які привели фабриканта до в'язниці, Лауер був тепер для нього істотою з каїновою печаткою, жахливою і зловісною. Одного разу йому здалося, що він бачить на дворі в'язниці якусь постать.

Було вже зовсім темно, але, може?.. Від страху в Дідеріха аж у душі похолонуло, і він прискорив ходу.

За міською брамою битий шлях вів до горба, де стояв Швейніхенський замок і де колись маленький Дідеріх разом з пані Геслінг солодко завмирав від жаху перед привидом. Про таку дитячу легковажність він тепер і не думав; навпаки, виходячи з міста, він через кілька кроків звертав на Гаузенфельдський шлях. Він робив це ненавмисне і навіть якось нерішуче, бо не хотів, щоб хтось застав його тут. Але він не міг стриматися: велика паперова фабрика вабила його, як заказаний рай; він не міг не наблизитися до неї на відстань кількох кроків, не покружляти навколо неї, не заглянути хоч крадькома за її мури... Якось увечері Дідеріха злякали голоси, які залунали в темряві зовсім близько. Він ледве встиг заховатися в рив. І поки якісь люди, певно, службовці, що чомусь затрималися на фабриці, проходили поблизу, Дідеріх сидів, зажмуривши від страху очі, бо відчував, що їх пожадливий блиск може вказати його.

Коли він уже повернувся до міської брами, серце йому все ще калатало, і він наважився зайти куди-небудь випити пива. Біля самої брами стояв «Зелений ангел», шинок найнижчого гатунку, що похилився від старості; був він брудний і мав недобру славу. Щойно в склепистому проході щезла якась жінка. Дідеріх, раптом пойнятий жадобою пригод, поспішив за нею. Коли світло стаєнного ліхтаря впало на жінчине закриті серпанком обличчя, вона хотіла затулити його ще й муфтою, але Дідеріх уже впізнав її.

— Добрий вечір, панно Цілліх.

— Добрий вечір, пане докторе.

І обоє зупинилися, роззявивши роти. Кетхен Цілліх перша забурмотіла щось про дітей, які живуть у цьому будинку і яких вона мала привести до недільної школи свого батька. Дідеріх хотів щось сказати, але вона вела далі все квапливіше. Ні, діти живуть, власне, не тут, але їхні батьки бувають у шинку і ті батьки не повинні нічого знати про недільну школу, бо вони соціал-демократи... Вона зовсім заплуталася, і Дідеріх, який спершу думав лише про своє нечисте сумління, раптом збагнув, що Кетхен перебуває у ще набагато складнішому становищі. Тому він навіть не намагався пояснювати свою привабливість у «Зеленому ангелі», а просто запропонував їй разом почекати на дітей у шинку. Кетхен боязко відмовлялася що-небудь.

випити, але Дідеріх, не слухаючи її заперечень, замовив і для неї пиво. «За ваше здоров'я»,— сказав він, і на його обличчі можна було прочитати іронічний спогад про те, що під час їхньої останньої зустрічі в затишній вітальні пасторського дому вони мало не стали нареченим і молододою. Кетхен червоніла та блідла під своїм серпанком і розливала пиво. Вона раз у раз безпорадно підводилася із стільця і поривалася піти геть; але Дідеріх посадовив її в самий куток, а сам розсівся навпроти неї на всю широчінь проходу. «Діти зараз прийдуть»,— доброділиво сказав він. Але замість дітей прийшов Ядасон; він раптом став перед ними і дивився на них, мов скам'янілий. Кетхен і Дідеріх теж не ворухнулися. «Отже, все ж таки правда!»— подумав Дідеріх. Ядасон, очевидно, теж думав щось подібне. Ні один, ні другий не знали, що сказати. Кетхен знову заговорила про дітей і недільні школи. Вона говорила благаючим голосом і майже плакала. Ядасон невдоволено слухав її, він навіть зауважив побіжно, що деякі ситуації для нього надто заплутані,— і при цьому кинув на Дідеріха інквізиторський погляд.

— По суті,— сказав Дідеріх,— це ж дуже просто. Панна Цілліх шукає тут дітей, а ми обидва їй допомагаємо.

— Чи дочекається вона якоїсь дитини, невідомо,— в'їдливо доповнив Ядасон; тоді Кетхен сказала:

— І від кого — також.

Чоловіки стукнули кухлями по столу. Кетхен уже не плакала, вона навіть підняла серпанок і дивилася то на одного, то на другого незвичайно світлими очима. І голос її зазвучав відверто й безсоромно.

— Ну що ж, раз ви вже обоє тут,— сказала вона, беручи цигарку з Ядасонового портсигара, і одним ковтком випила коньяк, що стояв перед Дідеріхом.

Тепер настала черга Дідеріхові розгубитися. Ядасон, очевидно, знав друге обличчя Кетхен. Вони і далі обмінювалися двозначними фразами, аж поки Дідеріх не обурився поведінкою Кетхен.

— Тепер я вже добре знаю, що ви за одна! — вигукнув він, ударивши кулаком об стіл.

Кетхен відразу ж набрала свого звичайного світського вигляду.

— Що ви хочете цим сказати, пане докторе?

— Сподіваюся, ви не хотіли образити честь дами? — додав Ядасон.

— Я хотів тільки сказати, — пробелькотів Дідеріх, — що такою панна Цілліх подобається мені значно більше. — Він у цілковитій безпорадності крутив білками. — Днями, коли ми мало не заручилися, вона мені й наполовину так не подобалася.

Тут Кетхен зареготала так щиро, як ще ніколи не реготала у товаристві Дідеріха. У нього стало тепло на серці, він сам засміявся. Ядасон теж. Усі втрьох тряслися від реготу на стільцях і вимагали ще коньяку.

— Ну, мені пора йти, — сказала Кетхен, — інакше тато повернеться додому раніше за мене. Він одвідує хворих і завжди роздає їм ось такі малюнки. — Вона витягла із шкіряної сумочки два різнобарвних малюнки. — От, хочете?

Ядасонові припалася грішниця Магдалина, Дідеріхові — агнець із пастирем; він був невдоволений.

— Я теж хочу грішницю.

Кетхен пошукала, але грішниць більше не було.

— Залишайтесь при своїй вівці, — вирішила вона, і вони рушили в дорогу, взявшись під руки, з Кетхен посередині. Спотикаючись і хитаючись то в один, то в другий бік, ішли вони погано освітленою Геббельхенштрасе і на все горло співали псалом, що почала Кетхен. На якомусь розі вона заявила, що їй треба поспішати, і зникла в завулку. «Прощай, овечко!» — крикнула вона Дідеріхові, який марно поривався за нею. Але Ядасон міцно тримав Дідеріха і, заговоривши раптом тоном охоронця держави, почав переконувати його в тому, що все це тільки випадковий жарт.

— Я б хотів установити, що тут нема нічого, що могло б дати привід до непорозуміння.

— Про якесь непорозуміння тут не може бути й мови, — сказав Дідеріх.

— І якби родина Цілліхів, — вів далі Ядасон, — ушанувала б мене тим, що зупинила б свій вибір на мені, ця пригода ні в якому разі не стримала б мене. Я вважаю за обов'язок честі сказати це.

Дідеріх відповів:

— Повірте, що я зможу цілком і повністю оцінити вашу коректну поведінку.

Після цього вони клацнули каблуками, потисли один одному руки і розійшлися.

Кетхен і Ядасон, прощаючись, обмінялися одне з одним умовними знаками. Дідеріх був переконаний, що вони за-

раз знову зустрінуться в «Зеленому ангелі». Він розстебнув пальто, сповнений гордості: він своєчасно побачив злісну пастку і виплутався з цієї історії, суворо дотримавши всіх правил пристойності. Він почував до Ядасона певну пошану і симпатію. Бо теж повівся б так само. Чоловіки завжди зрозуміють один одного. Але ж вона! Облудна машкара Кетхен, пасторської дочки, котра несподівано показала сьогодні своє обличчя розпусної жінки; її лукава двоїстість, така чужа тій простоті, яку Дідеріх відчував у глибині власного серця, вразили його, наче він заглянув у безодню. Він знову застебнув пальто.

Отже, крім бюргерського світу та ще того, в якому жив тепер Лауер, були ще й інші світи.

Удома, важко сопучи, він сів вечеряти. Настрій його здавався таким загрозливим, що всі троє жінок не наважувалися й слова сказати. Пані Геслінг набралася духу.

— Тобі не смакує вечерея, милий сину?..

Замість того щоб відповісти, Дідеріх накинувся на сестер.

— Щоб ви більше не сміли зустрічатися з Кетхен Цілліх!

Вони вирячили на нього очі. Він почервонів і грізно сказав:

— Вона розпусна жінка!

Але вони тільки зневажливо стулили губи, і навіть жахливі натяки, які він одив по одному гнівно кидав, очевидно, не справляли на них враження.

— Ти, звичайно, маєш на увазі Ядасона? — цілком спокійно спитала, нарешті, Магда.

Дідеріх відсахнувся. Отже, вони знали цю таємницю, і вони в змові — напевне, всі жінки. І Густа Даймхен! Вона заговорювала так само про це. Він утер спітнілого лоба. Магда сказала:

— У тебе, може, були поважні наміри щодо Кетхен, але ж ти нас не питав.

На це Дідеріх, щоб зберегти свою гідність, так штовхнув стола, що всі аж заверещали. Він забороняє їм удатися до подібних припущень, кричав він. Треба сподіватися, що існують ще порядні дівчата. Пані Геслінг почала благати тремтячим голосом:

— Для цього, мій любий сину, тобі досить лише подивитися на своїх сестер.

І Дідеріх справді подивився на них; він кліпав очима

і вперше не без остраху подумав про те, щоб робили досі із своїм життям ці дві жінки, які були йому сестрами.

— Е, дурниці,— вирішив він і бадьоро випростався,— вас просто треба тримати в шорах. Коли у мене буде дружина, я їй покажу!

Сестри з посмішкою презирнулися, і Дідеріх злякався, бо він думав про Густу Даймхен, а їхня посмішка, може, також стосувалась її? Звірятися не можна було на жодну. В своїй уяві він бачив Густу, її ляне волосся, пухке, рожеве обличчя. Її м'ясисті губи були розтулені, вона показувала йому язика, як Кетхен Цілліх, коли гукала йому: «Прощавай, овечко!» Густа, така схожа і обличчям, і фігурою на Кетхен, виглядала б із висолопленим язиком і напів'яна цілком, як та!

Магда сказала:

— Кетхен, звичайно, дурна, але що ж, її можна зрозуміти, коли доводиться так довго чекати і ніхто не приходить.

Еммі зразу втрутилася.

— Кого ти маєш на увазі? Якби Кетхен задовольнилась якимось Кінастом, їй теж не довелося б чекати.

Магда в гордовитій свідомості, що факти за неї, тільки випнула груди й промовчала.

— І взагалі,— Еммі кинула серветку і встала.— Як ти можеш вірити тому, що чоловіки говорять про Кетхен? Це ж огидно. Невже ми нічим не можемо захистити себе від їхніх пліток?

Вона обурено сіла в куток і розгорнула книгу. Магда тільки знизала плечима, а переляканий Дідеріх марно шукав приводу запитати: може, й Густа Даймхен також?.. Коли так довго сидиш відданицею?

— Бувають ситуації,— зауважив він,— коли плітки перестають бути плітками.

Еммі жбурнула книгу.

— А коли б навіть і так! Кетхен робить, що хоче! Ми, дівчата, маємо таке ж право сповна звідати втіхи в житті, як і ви! Хай чоловіки радіють, коли їм після цього ще пощастить з нами одружитися!

Дідеріх підвівся.

— Я не дозволю говорити такого в своєму домі! — суворо сказав він і доти дивився на Магду, блискаючи очима, поки вона не перестала сміятись.

Пані Геслінг принесла йому ситару.

— Про мого Діделя я знаю напевне, що він ніколи не оженився з такою, — і вона заспокійливо погладила його по голові.

Він сказав з притиском:

— Я не можу собі уявити, мамо, щоб справжній німець коли-небудь міг на це зважитися.

— О, не всі такі ідеалісти, як мій любий син, — підлещувалася вона. — Є багато матеріалістів, які на додачу до грошей беруть дещо й такого, про що люди казна-що ба-зікають. — Під його владним поглядом вона злякано торохтіла далі: — Наприклад, пан Даймхен. Господи, тепер він помер, і йому все одно, але скільки було свого часу розмов. — Тепер усі троє вп'ялися в неї очима, ждучи, що вона далі скаже. — Авжеж, — боязко мовила вона. — Про пані Даймхен і пана Бука. Густа ж уродилася передчасно.

По цих словах пані Геслінг довелось втекти за параван коло грубки, бо всі троє кинулися до неї.

— Остання новина! — кричали Еммі і Магда. — Як же це сталося?

Але Дідеріх громовим голосом змусив їх припинити бабські плітки.

— Ми ж слухали твої чоловічі плітки! — кричали сестри, намагаючись відштовхнути його від грубки.

Мати, ламаючи руки, дивилася на їхню рукопаш.

— Я ж нічого не сказала, діти! Але тоді всі говорили про це, і пан Бук подарував пані Даймхен посаг.

— Так ось воно що! — вигукнула Магда. — От які в родині Даймхен багаті дядечки зі спадщиною! Он звідки золоті торбинки!

Дідеріх заступився за Густину спадщину:

— Вона ж із Магдебурга!

— А наречений? — спитала Еммі. — Також із Магдебурга?

Зненацька всі замовкли і приголомшено подивилися одне на одного. Потім Еммі тихо повернулася на диван і навіть зпову взяла книгу до рук. Магда почала прибирати зі столу. Дідеріх підійшов до паравану, за яким знітилася пані Геслінг.

— Тепер ти бачиш, мамо, до чого це призводить, коли дають волю своєму язичку? Ти ж не берешся твердити, що Вольфганг Бук одружується із власною сестрою?

З-за паравану чути було жалібний голос:

— Я ж не винна, мій любий сину. Я вже давно забула

про цю стару історію, і ще ж невідомо, чи це так. Жодна душа тепер цього не знає.

Еммі кинула з-за своєї книги:

— Але старий Бук знає, де він тепер візьме грошей для свого сина.

Магда буркнула в скатертину, яку саме складала:

— Буває ще й не такого.

Тоді Дідеріх підняв руки, ніби волаючи до неба. Але він своєчасно затлумив жах, який його опановував.

— Чи я потрапив між розбійників і вбивць? — діловито спитав він і, випроставшись, пішов до дверей. Там він обернувся. — Я, звичайно, не можу перешкодити вам роздзвонити ці ваші милі новини по всьому місту. Що ж до мене, то я заявляю, що не маю з вами нічого спільного. Я оголошу це в газеті! — І він вийшов.

Він не пішов до погрібця, а, сидючи на самоті у Кляпша, поринув у роздуми про світ, в якому можливі такі мерзенні речі. Звичайно, тут самим лише чемним поведженням нічого не вдієш. Хто хоче відняти у Буків їхню ганебну здобич, той не повинен відступати й перед сильними засобами. «Броньованим кулаком!» — суворо проказав він у кухоль з пивом, і стук покривки, яким він зажадав собі четвертого кухля, звучав, як брязкіт меча... Трохи згодом його постава втратила суворість; виникли сумніви. Його втручання все ж таки призвело б до того, що все місто почало б показувати пальцями на Густу Даймхен. Жоден мужчина, який хоч трішки дотримує приписів пристойності, не оженився б з такою дівчиною. Це йому казало його власне почуття і виховання в душі мужності та ідеалізму, яке пустило в ньому таке глибоке коріння. А шкода! Шкода Густиних триста п'ятдесяти тисяч марок, які тепер залишаться без господаря і без застосування. А є ж така слушна нагода знайти їм застосування. Дідеріх з обуренням відкинув цю думку. Він тільки спевнить свій обов'язок! Він мусить запобігти злочинові. А чим ця боротьба чоловіків скінчиться для жінки — це вже її клопіт. Яке значення має одна з цих істот, котрі зі свого боку — Дідеріх переконався в цьому — були здатні на першу-ліпшу зраду. Ще один кухоль, і він собі наважив.

За ранковою кавою він дуже цікавився туалетами сестер для балу в «Гармонії». Лишається якихось два дні, а нічого ще не готове! Домову кравчиню було так важко дістати — вона шила у Буків, Тіців, Гарнішів і скрізь. Ця

дівчина була врозхач, і це, здавалося, сповнювало Дідеріха захопленням. Він сам брався піти до неї і привести її, скільки б це не коштувало. Це йому пощастило, хоча й не без труднощів. На другий сніданок він скрадався до їдальні так тихо, що не завадив розмові в сусіднім покої. Саме цієї хвилини кравчиня натякала на якийсь скандал, що міг би затьмарити все, що взагалі траплялося досі. Сестри, здавалося, про все це й уявлення не мали, і коли, нарешті, були названі імена, вони жахнулися і відмовилися повірити. Пані Геслінг голосніше за всіх побивалася: як панна Геріц могла навіть подумати про щось подібне. Але кравчиня запевняла, що про це вже знає все місто. Вона зараз від бургомістерші Шеффельвейс, мати якої прямо зажадала зятевого втручання! Все ж таки ні пані Геслінг, ні її дочки не хотіли вірити. Дідеріх ждав скорше протилежного. Він був вдоволений зі своєї рідні. Та невже стіни і справді мають вуха? Можна було подумати, що чутка, яка зродилася в зачиненій кімнаті, разом з димом вийшла через комин і поширилася містом.

Проте він і досі не заспокоївся. Він сказав собі, що здорове сприймання робочого люду за певних обставин становить фактор, силу якого можна визнати і навіть використати. До самого обіду він крутився коло Наполеона Фішера; раптом — уже пролунав дзвін — коло глянцевої машини почувся пронизливий крик. Дідеріх і механік одночасно кинулися туди і разом витягли руку молодій робітниці, захоплену сталевим валом. З руки текла чорна кров. Дідеріх зразу ж звелів потелефонувати до міської лікарні. І сам він, — хоч коли побачив кров, то мало не зомлів, — не відходив від покаліченої, поки їй накладали тимчасову пов'язку. Тихо плачучи, вона дивилася на свою руку безпорадними від жаху очима, як поранена молода тварина. Дідеріх ласкаво розпитував дівчину про її рідню, але вона нічого не розуміла. Наполеон Фішер відповідав замість неї. Батько кинув сім'ю, мати була прикута до ліжка; дівчина годувала себе і маленьких брата й сестру. Їй було ще тільки чотирнадцять років.

— Дивлячись на неї, цього не скажеш, — зауважив Дідеріх. — А втім, робітницям досить часто нагадували, що з машиною треба бути обережними. Вона сама винна в своєму нещасті, я тут ні при чому. Ну, — сказав він лагідніше, — ходітьте-но зі мною, Фішере.

У конторі він налив дві чарки коньяку.

— З переляку не завадить і вишити... Скажіть одверто, Фішере, ви вважаєте, що я мушу платити? Адже ж заповіжники у машини, на вашу думку, в порядку?

Механік знизав плечима, то ж Дідеріх сказав:

— Ви хочете сказати, що можна спробувати правуватися? Але я цього не зроблю, я заплачу без суду.

Наполеон Фішер, не розуміючи, вишкірив свої великі жовті зуби, а Дідеріх вів далі:

— Це вас дивує? Ви, напевне, думали, що тільки Лауер здатний на це? Що стосується його, то ваша власна партійна газета відкрила вам очі на його дружнє ставлення до робітників. Я, звичайно, не сиджу у в'язниці за образу величності і не позбавляю тим самим хліба моїх робітників; я шукаю практичніших засобів для виявлення своїх соціальних поглядів.— Він зробив урочисту паузу.— І тому я поклав виплачувати дівчині заробітну платню весь час, поки вона лежатиме в лікарні. Скільки вона одержує? — швидко спитав він.

— Півтори марки, — сказав Наполеон Фішер.

— Авжеж... Хай вона пролежить навіть два місяці. Нарешті, три... Та вже, звичайно, не вічно.

— Їй лише чотирнадцять років, — сказав Наполеон Фішер, дивлячись на нього спідлоба.— Вона може зажадати відшкодування за каліцтво.

Дідеріх злякався, аж засопів. Наполеон Фішер уже знову шкірив зуби в загадковій посмішці і дивився на стиснутий хазяїнів кулак, що боязко ховався в кишені. Дідеріх витяг руку.

— Оголосіть про моє великодушне рішення робітникам! Вам це не до вподоби? Звичайно, ви розповідаєте їм з більшою охотою про підлі вчинки капіталістів. Уявляю собі, які громові промови про старого Бука ви тепер виголошуєте на ваших зборах.

Наполеон Фішер дивився на Дідеріха, не розуміючи, в чому справа, але той не звернув на це уваги.

— Я теж вважаю, що це не дуже гарно, — провадив він далі, — коли хтось одружує свого сина з дочкою тієї жінки, з якою у нього було щось таке, і до того ж перед народженням дочки... Але...

По обличчю Наполеона Фішера майнула тінь хвилювання.

— Але! — з притиском повторив Дідеріх, — я був би дуже недоволений, якби мої робітники плескали язиками

з цього приводу і якби ви, Фішере, здумали нацьковувати робітників на міські власті тому лише, що один з членів магістрату учинив щось, чого ніхто не може довести.— Він обурено розітнув повітря кулаком.— Мене вже обвинувачували в тому, що начебто я почав процес проти Лауера. Я не хочу, щоб це повторилося: мої робітники повинні поводитися спокійно.

Тон у Дідеріха став фамільярніший, він нахилився до Фішера:

— Ну, а тому, що я знаю, Фішере, який ви маєте вплив...

Він раптом розтулив кулака, на долоні лежали три великі золоті монети.

Наполеон Фішер кинув на них погляд, і обличчя його скривилося, ніби він побачив диявола.

— Ні! — вигукнув він.— Ні в якому разі! Своїх поглядів я не зраджу! За всі багатства світу!

Очі його налилися кров'ю, голос зривався. Дідеріх відсахнувся: так близько він ще ніколи не дивився в обличчя крاملі.

— Правду треба з'ясувати! — верещав Наполеон Фішер.— Про це потурбуємося ми, пролетарі! Цьому ви не можете перешкодити, пане докторе! Ганебні вчинки панівних класів...

Дідеріх швидко подав йому ще чарку коньяку.

— Фішере,— наполегливо сказав він,— ці гроші я вам пропоную за те, щоб моє ім'я не згадувалося в цій справі.

Але Наполеон Фішер відмахнувся. Гордість відбилася на його обличчі.

— До примусового свідчення, пане докторе, ми не вдаємося. Ми не вдаємося. Тому, хто постачає нам агітаційний матеріал, боятися немає чого.

— Тоді все гаразд,— з полегкістю сказав Дідеріх.— Я так і знав, Фішере, що ви великий політик. І тому щодо дівчини, я маю на увазі робітницю, з якою трапилося нещастя... Я щойно зробив вам послугу своїм повідомленням про Букове свинство.

Наполеон Фішер з гідністю посміхнувся.

— Тому що пан доктор вважають мене за великого політика... Я не говоритиму про відшкодування за каліцтво. Тайнощі вищих кіл для нас усе ж таки важливіші, ніж...

— ...ніж така собі дівчина,— закінчив Дідеріх.— Ви завжди мислите, як політик.

— Завжди,— погодився Наполеон Фішер.— Бувайте здорові, пане докторе!

Він вийшов, залишивши хазяїна міркувати про те, що пролетарська політика має свої переваги. Три золоті монети Дідеріх поклав назад до кишені.

Наступного вечора всі люстра, які тільки були в домі, позносили до вітальні. Еммі, Магда та Інга Тіц крутилися перед ними, аж поки в них не заболіли шиї; потім вони схвильовано присіли на краєчок стільця.

— Боже мій, уже час!

Але Дідеріх твердо поклав цього разу не приходити так рано, як на процес Лауера. Все враження від твоєї особи зведеться нанівець, коли прийдеш занадто рано. Нарешті вони злагодилися. Інга Тіц ще раз попросила вибачення у пані Геслінг за те, що займе її місце в кареті. Пані Геслінг ще раз сказала:

— Ах, боже мій, я охоче поступлюся для вас цим місцем. Я вже стара для такого великого балу. Веселіться ви, діти! — І вона із слізьми обняла дочок, які холодно відсторонилися. Вони знали, що мати просто боїться, тому що всюди тільки й було розмов про жахливу плітку, в якій була винна саме вона.

В кареті Інга відразу ж заговорила про це.

— Ах, ді Буки і Даймхени! Мене тільки цікавить, чи стане їм нахабства прийти сьогодні.

Магда сказала спокійно:

— Вони мусять прийти. Бо інакше вони визнають, що це правда.

— А коли навіть і так? — заявила Еммі.— Я вважаю, що це їхня справа. Мене це мало хвилює.

— Мене також,— додав Дідеріх.— Я, власне, й почув про це вперше сьогодні ввечері від вас, панно Тіц.

Тут Інга Тіц утратила самовладання. До такого скандалу не можна ставитися так легко. Може, він уважає, що вона все це вигадала? Буки вже давно чухають собі потилиці через цю історію: спитайте хоч їхню челядь.

— Значить, ці плітки йдуть від челяді,— сказав Дідеріх, відповівши легким поштовхом Магді, яка торкнулась його коліном.

Але вже час був виходити з карети і зійти східцями, що з'єднували нову частину Кайзер-Вільгельмштрассе з розта-

шованою нижче старою Рікештрасе. Дідеріх лаявся: ішов дощ, бальні черевики перемокли; до того ж перед «Гармонією» стояла біднота і вороже поглядала на все. Невже, коли переносили вище всю цю частину міста, не могли розвалити й цей мотлох? Зберегти історичний будинок «Гармонії»? Наче місто не мало коштів збудувати для громадськості в центрі сучасний першорядний будинок. У цьому старому ящиківі тхне-цвіллю! А біля самого входу дами завжди хихотіли, бо там стояла статуя Дружби, на якій, щоправда, був високий парик, але зате більш нічого.

— Обережніше, — сказав Дідеріх, — бо сходи можуть завалитися.

Тонкі бильця витяглися догори, наче дві схудлі від старощів руки. Дерево, колись темно-рожеве, зовсім вицвіло. Але нагорі, де бильця сходилися, на балюстраді, по-старому всміхався блискучим мармуровим обличчям бургомістр з кіскою, який все це відписав містові і який також був з родини Буків. Дідеріх сердито відвернувся.

У великій дзеркальній галереї було зовсім тихо; в глибині її виднілася лише якась дама, що заглядала до зали крізь щілину дверей; раптом дівчат охопив жах: вистава почалася! Магда, зайшовшись плачем, подалася вздовж галереї. Тоді дама обернулася, приклавши пальця до губів. Це була пані фон Вульков, авторка п'єси. Вона схвильовано всміхнулася і шепнула:

— Все гаразд, моя п'єса подобається. Ви прийшли якраз вчасно, панни Геслінг, ідіть перевдягатися.

Ах так! Еммі й Магда брали участь лише в другій дії. Дідеріх також позбувся глузду. Поки сестри разом з Інгою Тіц, яка мала допомогти їм, поспішали крізь бокові приміщення до гардеробної, він відреккомендувався президентовій дружині, пані фон Вульков, і розгублено залишився стояти біля неї.

— Тепер вам не можна заходити, бо ви перешкодите, — сказала вона.

Дідеріх пробурмотів пробачення і обвів очима галерею; серед виноградних ліз, намальованих на стінах, у потемнілих люстрах він бачив своє таємничо бліде відображення. Ніжно-жовтий лак стін узявся примхливими розколинами, а на панно вмирили барви квітів і облич... Пані фон Вульков зачинила маленькі двері, крізь які, здалося Дідеріхові, ніби хтось увійшов — це була намальована на дверях пастушка з обвитою стрічками палицею. Президентша

причинила двері дуже обережно, щоб не перешкодити виставі, але все ж таки піднялася легка хмарка пороху, ніби посипалася пудра з волосся намальованої пастушки.

— Цей будинок такий романтичний, — шелнула пані фон Вульков. — Ви не вважаєте, пане докторе? Коли бачиш себе тут у люстрі, так і здається, що ти в криноліні.

Ще більше розгубившись, Дідеріх подивився на її вільне і пряме плаття. Оголені плечі були запалі й сутулі, волосся лляного кольору, а на носі у пані фон Вульков було пенсне.

— Ви блискуче гармоніюєте з цією обстановкою, пані президентшо, — виправився він і був нагороджений усмішкою за свою сміливу піддесливність. Не всякий зумів би так влучно нагадати пані фон Вульков, що вона уроджена графиня Цюзевіц!

— Справді, — зауважила вона, — не віриться, що цей будинок свого часу був зведений не для добірного товариства, а просто для добрих нецігських бюргерів. — Вона поблажливо посміхнулася.

— Так, це смішно, — шуркнувши ногою, погодився Дідеріх. — Але сьогодні, безперечно, тільки пані графиня може почувати себе тут удома.

— Ви, певно, любите і розумієте красу, — висловила здогад пані фон Вульков, і коли Дідеріх потвердив це, вона заявила, що в такому разі йому не можна пропустити всієї першої дії, і запропонувала йому дивитися крізь щілинку. Сама вона вже давно тупцювалася від нетерпіння. Вона вказала віялом на сцену. — Пан майор Кунце зараз піде зі сцени. Він не дуже добре грає, але що вдієш, він член комітету «Гармонії» і перший пояснив художнє значення мові п'єси.

Дідеріх зразу ж пізнав майора, бо той зовсім не змінився; тим часом авторка покvapливо викладала йому зміст. Селянська дівчина, з якою розмовляв Кунце, була його неправоложна дочка — отже, графиня, чому п'єса й називалася «Тамна графиня». Саме цієї хвилини Кунце сердито, як завжди, виявляв дівчині цю тамницю. Він повідомив її також про те, що має намір віддати її заміж за бідного кузена і відписати їй половину своїх маєтків. І він пішов, залишивши дівчину та її названу матір, добру орендаторку, у великій радості...

— Хто ця жахлива особа? — не подумавши, спитав Дідеріх.

Пані фон Вульков здивувалася.

— Це ж комічна бабуся з міського театру. У нас нікого не знайшлося для цієї ролі; але моя небога охоче грає з нею.

Дідеріх злякався, під жахливою особою він зрозумів небогу.

— Ваша небога вельми чарівна,— послішив він запевнити і захоплено глянув на гладке червоне обличчя, яке сиділо просто на плечах — на вульковських плечах! — І, видно, талановита,— додав він для більшої певності.

Пані фон Вульков шепнула: «Дивіться, дивіться». Із-за лаштунків вийшов асесор Ядасон. Яка несподіванка! На ньому були свіжовипрасувані штани, розкішна випнута на грудях візитка і величезна краватка з червоним блискучим каменем відповідних розмірів. Та хоч як блищав камінь, Ядасонові вуха затьмарювали його блиск. Волосся на ньому було коротко обстрижене, а голова плеската, то ж вуха вільно стирчали і, мов два ліхтарі, освілювали його святковий одяг. Він розвів руки в жовтих рукавичках, наче вимагав довгорічного тюремного ув'язнення; справді, він наговорив небозі, яка здавалася зовсім збентеженою, та заплаканій кумедній бабусі найнеприємніших речей... Пані фон Вульков шепнула:

— Це лиходій.

— Ще б пак! — переконано сказав Дідеріх.

— Хіба ви знаєте мою п'єсу?

— Ах, он як! Ні. Але я вже бачу, куди він верне.

Справа в тому, що Ядасон, який був сином і спадкоємцем старого графа Кунце, підслухав усе під дверима і зовсім не мав наміру відступити небозі фон Вулькова половину дарованих йому богом маєтків. Він наполегливо зажадав, щоб вона негайно ж залишила поле битви, коли ж ні, то він доправиться її арешту як лжеспадкоємниці, а графа Кунце віддасть під опіку.

— Це підлість,— зауважив Дідеріх.— Вона ж йому сестра.

Пані фон Вульков пояснила:

— Так, звичайно. Але, з другого боку, він має слухність, доневняючись майорату. Він дбає про добро всього роду, незважаючи на те, що окремі особи при цьому постраждають. Для таємної графині це, поза всяким сумнівом, трагічно.

— Якщо добре вдуматися... — Дідеріх надзвичайно здив. Ця аристократична точка зору спадала і йому на думку, коли він не виявляв ніякого бажання виділити Магддину частку під час її заручин.

— Пані графине, ваша п'єса — чудовий твір, — захоплено сказав він.

Але пані фон Вульков злякано потягла його за рукав. Серед публіки гомоніли, човгали ногами, сякалися й хитіли.

— Він переграє, — простогнала авторка. — Я йому не раз про це говорила.

Бо й справді Ядасон повадився дуже дивно. Небогу разом з кумедною бабусею він загнав за стіл і всю сцену заповнив буйними виявами своєї графської особи. Чим більший осуд виявляла йому зала, тим визивніше він повадився на сцені. Хтось навіть зашикав; більше того — багато хто з глядачів обернулися до дверей, за якими тремтіла пані фон Вульков, і пикали. Може вони робили це тільки тому, що двері рипіли, але авторка відсахнулася, загубила пенсне і з безпорадним жахом мамрала рукою, поки Дідеріх не повернув їй пенсне. Він спробував утішити її.

— Це нічого: адже Ядасон скоро піде зі сцени, треба сподіватись!

Вона прислухалася крізь зачинені двері.

— Так, дякувати богові, — пробелькотіла вона, клацаючи зубами. — Він скінчив, тепер моя небога з кумедною бабусею втечуть, а потім знову прийде Кунце з лейтенантом, розумієте?

— У виставі бере участь і лейтенант? — з пошаною спитав Дідеріх.

— Так. Власне, він ще в гімназії; це син голови окружного суду Шпреціуса. Знаєте, він грає бідного родича, за якого старий граф хоче віддати свою дочку. Він обіцяє старому, що шукатиме таємну графиню по всьому світу.

— Цілком зрозуміло, — сказав Дідеріх. — Це в його власних інтересах.

— Ви побачите, він — шляхетна людина.

— Але Ядасонові, пані графине, коли дозволите, ви не повинні були давати ніякої ролі, — докірливо і з таємним задоволенням сказав Дідеріх. — Хоча б уже через самі його вуха.

Пані фон Вульков сказала пригнічено:

— Я не думала, що зі сцени вони справлятимуть таке враження. Ви гадаєте, що через нього провалиться п'еса?

— Пані графине! — Дідеріх приклав руку до серця. — Таку п'есу, як «Таємна графиня», не так легко провалити!

— Справді? Адже в театрі найважливіше — це художня стійність п'еси.

— Звичайно. Щоправда, такі вуха теж не без впливу... — і Дідеріхове обличчя набрало стурбованого виразу.

Пані фон Вульков вигукнула з благанням у голосі:

— А друга ж дія ще значно сильніша від першої! Вона відбувається в розбагатілій родині фабриканта, де таємна графиня служить покоївкою. Там є ще вчитель музики, зовсім не вихована людина, одну з дочок він навіть цілував, і от він сватається до графині, але вона, звичайно, підносить йому гарбуза. Вчитель музики! Хіба вона може!

Дідеріх погодився, що це відпадає.

— Дивіться, яка трагедія: дочка, що дозволила вчителю поцілувати себе, знайомиться на балу з одним лейтенантом і стає його нареченою, а коли лейтенант приходить у дім, виявляється, що це той самий лейтенант, який...

— О боже, пані графине! — Дідеріх простяг руки, начебто захищаючись, увесь схвильований стількома ускладненнями. — І звідки це все у вас?

Авторка палко всміхнулася.

— Так, це найцікавіше, просто я й сама не знаю. Це такий таємничий процес! Часом я думаю, що це у мене спадкове.

— У вашій шановній родині багато письменників?

— О ні. Але якби мій великий предок не виграв битви під Крехенвердою, не знати, чи написала б я «Таємну графиню»! Кінець кінцем головне — це кров!

Коли вона згадала про битву, Дідеріх шуркнув ногою і не посмів більше нічого питати.

— Скоро дадуть завісу, — сказала пані фон Вульков. — Ви чуєте що-небудь?

Він не чув нічого; тільки для авторки не існувало ні дверей, ні стін.

— Тепер лейтенант присягається таємній графині у вічній вірності, — шепнула вона. — От, — і вся кров відринула від її обличчя. Потім знов із силою линула до щік; залунали оплески, не занадто бурхливі, але все ж таки оплески. Двері відчинили зсередини. Завіса знову піднялася,

і коли на сцену вийшли молодий Шпреціус і небога Вулькова, оплески посилились. Раптом із-за лаштунків вискочив Ядасон і став попереду парочки з таким виглядом, начебто успіх стосується тільки до нього; відразу в залі зашикали. Пані фон Вульков обурено відвернулася. Тещі бургомистра Шеффельвейса і дружині члена окружного суду Гарніша, які віншували її, вона заявила:

— Асесор Ядасон як прокурор неможливий. Я скажу про це чоловікові.

Дами зразу ж переказали цей вислів далі і мали великий успіх. До дзеркальної галереї зненацька набралось людей, які жваво обговорювали Ядасонові вуха.— Пані фон Вульков написала чудову п'єсу, але Ядасонові вуха...— Проте, коли стало відомо, що в другій дії Ядасон на сцені не з'явиться, всі були розчаровані.

Вольфганг Бук з Густою Даймхен підійшли до Дідеріха.

— Ви чули? — спитав Бук.— Кажуть, що Ядасонові доведеться за службовим обов'язком конфіскувати власні вуха.

Дідеріх осудливо відказав:

— Я не дозволяю собі глузувати з того, кому погано ведеться.

При цьому він жадібно ловив погляди, що їх кидали на Бука та його супутницю. Всі обличчя жвавішали, коли з'являлися вони; про Ядасона забули. Крізь галас від самих дверей долягав верескливий голос учителя Кюнхена, можна було вчути слово «скандал». Пасторша Цілліх заспокоїливо поклала йому руку на рукав, що змусило його обернутися, і тепер усі ясно почули:

— Це справжній скандал!

Густа озирнулася, примружила очі.

— Там теж говорять про це,— таємничо сказала вона.

— Про що? — промимрив Дідеріх.

— Та ми знаємо. І хто це пустив, я також знаю.

У Дідеріха виступив піт на лобі.

— Що з вами? — спитала Густа.

Бук, який дивився скося крізь бокові двері на буфет, байдуже сказав:

— Геслінг — обережний політик, він неохоче слухає, коли при ньому говорять про бургомистра, що той, з одного боку, добрий муж, але, з другого боку, не може ні в чому відмовити й своїй тещі.

Дідеріх відразу ж густо почервонів.

— Яка ницість! Кому така бридота може спасти на думку!

Густа голосно захихотіла. Бук залишився спокійним.

— По-перше, це, напевне, факт, тому що бургомістерша сама застукала їх і все розповіла під секретом якійсь подрузі. Але це й так було ясно.

Густа сказала:

— Ну, вам, пане докторе, це ніколи не спало б на думку.— І вона закохано подивилася на свого нареченого.

Дідеріх блиснув очима. «Ага! — різко сказав він.— Тепер я все зрозумів!» І він повернувся до них спиною. Отже, вони самі вигадують усяку мерзоту, та ще й про бургомістра! Дідеріх міг високо тримати голову. Він приєднався до групи Кюнхена, яка посувалася до буфету, лишаючи за собою струмінь обуреної доброзвичайності. Бургомістрова теща, вся червона, присягалася, що «ця компанія» не переступить більше порога її дому, і кілька дам прилучилося до неї, незважаючи на умовляння власника універсального магазину пана Кона, який поки що сумнівався, вважаючи, що аморальність абсолютно не сумісна з особою такого випробуваного ліберала, як пан Бук. Навпаки, вчитель Кюнхен був тієї думки, що надмірний радикалізм погано відбивається на звичаях. Навіть доктор Гейтейфель, який влаштовував недільні святкування для вільних людей, зауважив, що родинного почуття, інакше кажучи — непотизму, старому Букові ніколи не бракувало.

— За прикладами недалеко ходити. Якщо він тепер, щоб зберегти гроші в сім'ї, збирається переженити своїх неправоложних дітей з праволожними, то це, панове, з медичної точки зору я б визначив як старечий ексцес досі стримуваної природної схильності.

При цьому на обличчях у дам відбився переляк, а пасторша Цілліх послала свою Кетхен до гардеробної по носову хусточку.

Дорогою Кетхен пройшла повз Густу Даймхен, однак не вклонилася їй, а опустила очі; на Густиному обличчі з'явилось збентеження. В буфеті зауважили це і висловили осуд, змішаний із жалістю. Густі доведеться відчувати, що значить нехтувати громадською мораллю. Дехто, певно, припускав, що її, може, обдурили і що вона перебуває під поганим впливом; але обер-інспекторша Даймхен добре знала, як стоїть справа, та її й попереджали! Бургомістрова теща повідомила про свій візит до Густиної матері і свої

марні зусилля патяками виманити визнання у зачерствілої старої жінки, для якої законний союз з домом Буків означав, напевне, здійснення її давніх юних мрій!..

— Ну, а пан адвокат Бук! — проверещав Кюнхен. — Справді, невже цей пан хоче кого-небудь перекопати, що він нічого не знає про нову ганьбу, яка впала на його родину? Може, йому невідомі й злочини в домі Лауерів? І, проте, на суді він не посоромився перетрусити брудну білизну своєї сестри і зятя тільки для того, щоб змусити говорити про себе!

Доктор Гейтейфель, якому досі ще хотілося минулим числом виправити власну поведінку на суді, проголосив:

— Це не оборонець, а комедіант!

І коли Дідеріх звернув загальну увагу на те, що Бук має певні, хоч і спірні, погляди в галузі політики і моралі, йому відповіли:

— Пане докторе, ви його друг. Те, що ви заступаєтеся за нього, робить вам честь, але нас ви не ошукаєте, — після чого Дідеріх відступив із засмученим виглядом, що не завадило йому кинути погляд на редактора Нотгрошена, який смиренно жував бутерброд з шинкою і все чув.

Раптом запала тиша, бо в залі, коло самої сцени, з'явився старий Бук у колі молодих дівчат. Очевидно, він пояснював їм живопис на стінах, минуле життя, яке в збляклих, але радісних барвах облягало всю залу; панораму міста, яким воно колись було, зниклі луги й сади; і називав людей, які були тоді гомінливими господарями цього будинку для влаштування свят, а нині їх, замкнених пензлем художника в химерні глибини, витиснули нові покоління, які гомонять тут сьогодні. Здавалося, що і старий Бук, і дівчата наслідують постаті на стіні. Саме над ними були намальовані ворота, і звідти виходив чоловік у перуці і з ланцюгом — той самий, мармурове зображення якого стояло на верхнім майданчику сходів. З принадного, сповненого квітів гаю, який, очевидно, стояв там, де тепер була гаузенфельдська папірня, йому назустріч діти вели танок; вони накинули на нього вінок і хотіли уквітчати його. Відблиск рожевих хмарочок падав на його щасливе обличчя. Так щасливо усміхався цієї хвилини і старий Бук, дозволяючи дівчатам термосити його, оточений ними, ніби живим вінком. Його безтурботність була незрозуміла, вона дратувала. Невже його сумніння такою мірою приглушені, що він свою неправоложну дочку...

— Наші дочки не які-небудь неправоложні,— сказала жінка власника універсального магазину пані Кон.— Моя Сідоні під руку з Густою Даймхен!..

Старий Бук та його юні приятельки зовсім не помічали, що навколо них утворилася порожнеча. Попереду муром стояла ворожа публіка; очі сипали іскри, і завзяття її росло. «Ця сімейка занадто довго верховодила. Один уже сидить у тюрмі, тепер на черзі номер другий!..» — «Та це справжній спокусник!» — чувся гомін; і з другого кінця: «Очі б мої не дивилися!» — І дві дами протислися крізь юрбу і з розгову перетяли порожню залу. Дружина радника — пані Гарніш, яка котилася в своєму червоному оксамиті зі шлейфом, біля самої цілі зіткнулася з жовтою пані Кон; тією ж самою хваткою одна заволоділа своєю Сідоні, друга своєю Метою — і яка була радість, коли вони повернулися назад!

— Я мало не знепритомніла,— сказала пасторша Ціліх, коли, дякувати богам, знайшлася і Кетхен.

Добрій настрій повернувся, із старого грішника глузували і порівнювали його з графом у п'єсі президентші. Звичайно, Густа не була таємною графинею; в п'єсі можна було, на догоду авторці, симпатизувати таким речам. До того ж там це ще можна було терпіти, бо ж графиня мала вийти заміж тільки за брата в перших, тоді як Густа!..

Старий Бук, не бачачи коло себе нікого, крім своєї майбутньої невістки і однієї з небог, здивувався; обличчя його, всіма покинутого, під уперто скерованими на нього поглядами виказувало ніяковість. У публіці звернули на це увагу, а Дідеріх спитав себе, чи не є таки правдою стара скандальна плітка пані Геслінг? Спостерігаючи, як примара, котру він сам пустив у світ, набирає плоти і стає все грізніша, він сам жахався. Цього разу йшлося не про якогось там Лауера, а про старого Бука, найшановнішу особу з дитячих Дідеріхових років, окрасу і гордощі Неціга, втілення його громадської самосвідомості, мученика сорок восьмого року! Щось у самому Дідеріху повстало проти його власного почину. До того ж це здавалося безглуздом; такий удар, як цей, ще далеко не знищить старого. Але коли стане відомо, хто вивуватець цієї плітки, Дідеріх повинен зважити на те, що всі виступлять проти нього... Проте удар залишався ударом, і він влучив у ціль. Тепер уже не тільки родина розпадалась і важким тягарем лягала на плечі старого Бука: брат — напере-

додні банкрутства, зять — у в'язниці, дочка мандрує з коханцем, а із синів — один став селюком, другий викликає підозру напрямом своїх думок і способом життя, — тепер уперше захитався він сам. Геть його, щоб звільнити місце Дідеріхові! Все ж таки від страху в Дідеріха почалися спазми всередині; він рушив до коридора.

Дідеріх поспішав, бо вже давонили до другої дії; він зіткнувся з бургомістровою тещею, яка теж квапилася, але з іншого приводу. Вона встигла саме вчасно, щоб перешкодити зятеві, підштовхуваному дружиною, підійти до старого Бука і захистити його своїм авторитетом.

— Своїм авторитетом бургомістра покривати таке осудовище!

Вона аж захрипіла від хвилювання. Дружина ж і далі своїм верескливим голоском наполягала на тому, що Буки — найпорядніші люди в місті і ще вчора Міллі Бук дала їй чудову скройку. Кожна з них непомітними штурханцями тягла його в свій бік; він погоджувався по черзі то з однією, то з другою, його безбарвні бакенбарди розліталися, а очі у нього стали як у зайця. Люди, які проходили повз них, підштовхували одне одного і повторювали пошепки, як дотепний жарт, те, що Дідеріх уже знав від Вольфганга Бука. Зважаючи на такі важливі події, він забув про свої спазми і, зупинившись, з викликом віддав уклін. Бургомістр прибрав поважного вигляду, покинув своїх дам і простяг Дідеріхові руку.

— Любий докторе Геслінгу, дуже радий вас бачити. Вдатний вечір, чи не так?

Але Дідеріх не був схильний піти назустріч цій сердечності, яка ні до чого не зобов'язувала і яку так любив доктор Шеффельвейс. Він випростався, як сама доля, і заблискав очима.

— Пане бургомістре, я вважаю, що не маю права залишити вас у невіданні відносно того, що...

— Що?.. — повторив доктор Шеффельвейс, бліднучи.

— Що діється, — сказав Дідеріх суворо.

Бургомістр благально простягнув руки.

— Я знаю, знаю. Ця жахлива історія з нашим вельмишановним... я хотів сказати, свинство старого Бука, — по-тайки шепнув він.

Дідеріх був невблаганний.

— Це щось гірше. Годі вам ошукувати себе, пане бургомістре, це стосується вас самих.

— Молодий чоловіче, попрошу вас...

— Я до ваших послуг, пане бургомістре!

Доктор Шеффельвейс помилявся, якщо мав надію, що гнів більше, ніж благання, допоможе йому відвести цей келих! Він був у Дідеріхових руках; дзеркальна галерея спорожніла, обидві дами також зникли в юрбі.

— Бук і компанія завдають контрудару, — діловито додав Дідеріх. — Вони викриті і мстяться.

— На мені? — бургомістр підскочив.

— Наклеп, я повторюю, мерзенний наклеп поширюється про вас! Ніхто б не повірив йому, але в цей час політичної боротьби...

Він не закінчив, тільки знизав плечима. Доктор Шеффельвейс на очах якось поменшав. Він хотів подивитися Дідеріхові в обличчя, але відвів очі. Тоді Дідеріх промовив голосом самого правосуддя:

— Пане бургомістре, ви пам'ятаєте нашу першу розмову з паном асесором Ядасоном у вашому домі? Я вже тоді говорив вам, що в місті запанує новий дух. Кволий демократизм своєї вже відспівав! Віднині треба бути непохитним націоналістом! Я вас застерігав.

Доктор Шеффельвейс почав виправдовуватись.

— Душею я завжди був на вашому боці, любий друже; тим паче, що я такий пристрасний шанувальник його величності. Нап блискучий молодий кайзер такий оригінальний мислитель... люди на пориву... і...

— Найіндивідуальніша особа, — суворо закінчив Дідеріх.

— Особа... — повторив бургомістр. — Але в моєму становищі, коли я змушений зважати на обидві сторони, я можу й сьогодні лише сказати вам: створіть нові факти!

— А мій процес! Я вцент розтрощив ворогів його величності!

— Я не заважав вам. Я навіть привітав вас.

— Мені це невідомо.

— Принаймні про себе.

— В наш час треба виступати уявкі, пане бургомістре. Його величність сам сказав: хто не зі мною, той проти мене! Хай наші громадяни, нарешті, прокинуться від свого сну і самі візьмуться за боротьбу проти крामольних елементів.

Тут доктор Шеффельвейс опустил очі. Тим величніше випростався Дідеріх.

— Та де ж бургомістр? — спитав він, і його запитання лунало в грізній тиші доти, поки доктор Шеффельвейс не наважився підвести на нього очі. Заговорити він не зміг; Дідеріхове обличчя — блискучий погляд, надуті щоки і світле, настовбурчене волосся — відібрало йому мову. «З одного боку, з другого боку», — розгублено і гарячково думав він, не відводячи моргаючих очей від цього речника нової молоді, яка знає, чого вона хоче, — речника прийдешніх суворих часів!

Дідеріх, опутивши кутки губ, приймав цю давину подиву. Він тішився однією з тих хвилин, коли переростав самого себе і діяв від імені іншого, когось вищого. Дідеріх був нижчий на зріст від бургомістра, але дивився на нього згорі вниз, наче з трону.

— Незабаром у нас вибори до магістрату, тут усе залежить від вас, — зичливо і коротко зауважив він. — Процес Лауера створив злам у громадській думці. Ці люди бояться мене. Хто хоче допомогти мені — ласкаво прошу, хто ж заважає мені...

Доктор Шеффельвейс не дочекався кінця цього речення.

— Я цілком з вами згоден, — поквалливо зашепотів він. — Букових друзів більше обирати не слід.

— Це у ваших власних інтересах. Недобромисні елементи підкопуються під ваше добре ім'я, пане бургомістре! Що буде з вами, якщо добромисні не повстануть проти огидних наклепів?

Запала тиша, доктор Шеффельвейс весь тремтів; потім Дідеріх підбадьорливо повторив:

— Це залежить тільки від вас.

Бургомістр пробурмотів:

— Я не маю сумніву щодо вашої енергії та шляхетних поглядів...

— Моїх вельми шляхетних поглядів!

— Певна річ... Але в політиці ви гаряча голова, мій молодий друже. Місто ще не дозріло для вас. Як ви усправуетесь з ним?

Замість того щоб відповісти, Дідеріх раптом ступив крок назад і низько вклонився. В дверях стояв Вульков.

Плавню погойдуючи животом, він підійшов до них, поклав свою чорну лапу на плече доктора Шеффельвейса і грізним голосом сказав:

— Ну, бургомістрику, чому в такій самотності? Ваші радники вигнали вас?

Доктор Шеффельвейс у відповідь тихо захихотів. А Дідеріх стурбовано озирнувся на двері зали, які були ще відчинені. Він став перед Вульковим так, щоб президента не можна було побачити звідти, і сказав йому пошепки кілька слів, внаслідок чого той відвернувся і привів до ладу свій туалет. Потім він сказав Дідеріхові:

— А ви справді дуже корисна людина, докторчику.

Дідеріх утішено всміхнувся.

— Я щасливий, що заслужив ваше схвалення, пане президенте.

Вульков зичливо зауважив:

— Ви, звичайно, можете знадобитися і в інших справах. Ми ще поговоримо про це.

Він витяг шию, наблизив до Дідеріха своє веснянкувате вилицювате обличчя і доти витріщав на нього свої вузенькі монгольські очі, в яких світилася несамовіта, підступна жорстокість, поки Дідеріх не засопів. Такий наслідок, очевидно, задовольнив Вулькова. Він розчесав перед люстром бороду, але відразу ж знову зім'яв її на шемізетці, бо тримав голову, як бик, і сказав:

— Ходімо! Ця нудота, певно, вже почалася?

І в супроводі Дідеріха з одного боку і бургомистра з другого приготувався відвернути увагу від вистави своєю поважною персоною. Але тут з буфету почувся тихий голос:

— Ах, господи, Оттохен!

— А-а, от і вона,— пробурмотів Вульков і пішов назустріч своїй дружині.— Я так і думав: коли до діла дійде, вона злякається. Більше кавалерійської відваги, дорога Фрідо!

— Ах, господи, Оттохен, я так боюся, так боюся! — І, звернувшись до супутників Вулькова, вона швидко, хоч і з тремтінням у голосі, забелькотіла: — Я знаю, треба було б іти на битву з радіснішим серцем.

— Особливо тоді,— кмітливо сказав Дідеріх,— коли вона виграна заздалегідь.— І він по-рицарському вклонився. Пані фон Вульков торкнулась його віялом.

— Доктор Геслінг розважав мене тут під час першої дії. Він любить і розуміє красу, навіть може давати корисні поради.

— Я це зауважив,— сказав Вульков і, поки Дідеріх вдячно вклонився то йому, то його дружині, додав: — Липімося краще в буфеті.

— Такий був і мій план битви,— базікала пані фон

Вульков.— Тим паче, що тут, виявляється, є невеличкі двері до зали. Таким чином, можна здала від подій тишитися повною самотністю, якої я так потребую, і все ж таки бути в курсі справ.

— Бургомістрику,— сказав, прицмокнувши язиком, Вульков,— ви б замовили салату з омарів.— Він потягнув доктора Шеффельвейса за вухо і додав: — У справі з міською біржею праці магістрат знову відіграв жалюгідну роль.

Бургомістр покійно їв і покійно слухав, тимчасом як Дідеріх поруч з пані фон Вульков стежив за тим, що діялося на сцені. Там Магда Геслінг брала урок музики, і вчитель, темнокучерявий віртуоз, пристрасно цілував її, що вона, очевидно, приймала не без прихильності. «Добре, що Кінаст цього не бачить»,— подумав Дідеріх, але відчув, що ображений і за себе самого. Він зауважив:

— Ви не вважаєте, пані графине, що вчитель музики грає занадто натуралістично?

Пані фон Вульков здивовано відповіла:

— Це входило в мої наміри.

— Я лише хотів сказати...— непевно почав Дідеріх і злякався, бо в дверях на сцені з'явилася чи то пані Геслінг, чи то якась інша дама, схожа на неї. Звідкись узялася й Еммі, і парочку застукали на гарячому, знявся крик і плач.

Тим голосніше заговорив Вульков:

— Ні, бургомістрику. За старого Бука ви цього разу не сховаєтеся. Хай він протягнув проект про міську біржу праці, але здійснення його — це вже ваших рук справа.

Доктор Шеффельвейс хотів щось сказати, але Магда закричала, що вона й гадки не має виходити заміж за вчителя, з нього досить і покоївки.

Авторка зауважила:

— Вона повинна вимовляти це ще вульгарніше. Вони ж парвеню¹.

І Дідеріх співчутливо посміхнувся, хоч був дуже збентежений подібними порядками в домі, такому схожому на його власний. Душею він був на боці Еммі, яка заявила, що із скандалом треба зразу ж покінчити, і покликала покоївку. Але коли дівчина ввійшла — тьху, чорт! — вияви-

¹ Парвеню — вискочень (франц.).

лося, що це була таємна графиня. В тиші, спричиненій її виходом, пролунав бас Вулькова:

— Відчепіться від мене з вашими дурощами про соціальні обов'язки. Руйнувати сільське господарство, на вашу думку, соціально?

В публіці багато хто обернувся; авторка перелякано зашепотіла:

— Оттохен, бога ради!

— Що сталося? — Він підійшов до дверей. — Ану, хай спробують освистати!

Ніхто не свистав. Він знову звернувся до бургомістра:

— Вашими біржами праці ви віднімаєте робітників у нас, поміщиків Східної Пруссії, це безперечно. Далі: в цих біржах є навіть представники робітників, — але ж ви посередничаєте й для сільського господарства. До чого ж це призведе? До об'єднання сільських робітників. От бачите, бургомістрику? — Його лапа опустилася на податливе плече доктора Шеффельвейса. — Ми викриємо ваші таємні наміри. Нічого у вас не вийде!

На сцені небога Вулькова говорила в публіку, бо фабрикантова родина не повинна була нічого чути.

— Як? Мені, графівій дочці, вийти заміж за вчителя музики? На це я не пристаю. Ці люди обіцяють мені посаг, але хай інші принижуються заради грошей. Я ж знаю, до чого мене зобов'язує моє благородне походження!

Залунали оплески. Пані Гарніш і пані Тіц утирали сльози, викликані благородством душі графині. Та в обох сльози потекли знову, коли небога сказала:

— Але — о горе! — де я, звичайна служниця, знайду собі чоловіка такого ж високого роду?

Бургомістр, певно, наважився щось заперечити, бо Вульков заgrimів:

— Я не хочу мати збитки заради того, щоб було менше безробітних! Мої гроші — це мої гроші!

Тут Дідеріх не міг стриматися, щоб не вклонитися йому зі вдячністю. Але й авторка з повним правом узяла його уклін на свій карб.

— Я знаю, — сказала вона, сама розчулившись, — це місце мені вдалося.

— Це мистецтво, яке промовляє до серця, — мовив Дідеріх. Цієї хвилини Магда з Еммі грюкнули віком рояля і дверима, то ж він додав: — І високодраматичне! —

І кинув репліку в другий бік. — Наступного тижня вибори двох радників — замість Лауера і Бука-молодшого. Добре, що він іде з магістрату сам!

Вульков сказав:

— Тоді подбайте, щоб на їхні місця потрапили порядні люди. Кажуть, у вас добрі стосунки з «Недігською газетою».

Дідеріх конфіденційно притишив голос.

— Я поки що тримаюся ще в затінку, пане президенте. Для справи націоналізму це краще.

— Диви-но, — сказав Вульков і справді проникливо подивився на Дідеріха. — Ви, певно, хочете самі балотуватися? — спитав він.

— Я пішов би на цю офіру. В наших міських організаціях дуже мало членів, на яких можна звіритися в розумінні націоналістичних поглядів.

— Ну, і що ж ви робитимете, якщо попадете до магістрату?

— Подбаю про те, щоб біржа праці перестала існувати.

— Звісно, — сказав Вульков, — як національно мислячий громадянин.

— Як офіцер, — говорив на сцені лейтенант, — я не можу припустити, люба Магдо, щоб цю дівчину, хоч вона лише бідна служниця, так ображали.

Лейтенант з першої дії, бідний брат у других, який мав одружитися з таємною графинею, був Магдиним нареченим. Відчувалося, що глядачі тремтять від хвилювання. Авторка сама це помітила.

— Захоплююча фабула — моя сила, — сказала вона Дідеріхові, який справді був збитий з пантелику.

Докторові Шеффельвейсу ніколи було стежити за перипетіями драми; він бачив, що йому загрожує небезпека.

— Ніхто, — запевняв він, — не вітав би радісніше дух...

Вульков перебив його:

— Знаємо, знаємо, бургомістрику. Радісно вітати ви всіміте, коли це не вимагає зусиль.

Дідеріх додав:

— Але провести різку грань між вірнопідданими і крामольниками...

Бургомістр з благанням простягнув руки.

— Панове! Не судіть про мене несправедливо. Я готовий на все! Але чого варта ця грань, коли у нас майже всі,

хто не голосує за вільнодумних, віддають свої голоси соціал-демократам.

Вульков лютю захрюкав і взяв з буфета ковбасу. Але Дідеріх виявив залізну впевненість.

— Коли вибори не виходять належні самі собою, їх треба такими зробити!

— Але яким чином? — сказав Вульков.

Небога Вулькова із свого боку вигукувала в публіку:

— Адже ж він мав побачити, що я — графиня, бо він нащадок того ж високого роду!

— О пані графине! — сказав Дідеріх. — Тепер мені таки хотілося б знати, чи він побачить це?

— Звичайно, — відповіла пані фон Вульков. — Вони пізнають одне одного лише із самих манер.

Справді, лейтенант і небога обмінювалися поглядами тому, що Магда і Еммі разом з пані Геслінг їли сир просто з ножа. Дідеріх дивився, роззявивши рота. В публіці невихованість фабрикантової родини викликала надзвичайно радісний настрій. Букові дочки, пані Кон і Густа Даймхен — усі раділи. Вульков також прислухався; він обсмоктав масні від ковбаси пальці і сказав:

— Фрідо, успіх забезпечений, вони сміються.

І справді, авторка вся розквітла. Її очі за скельцями пенсне гарячково блищали, груди здіймалися, вона не могла всидіти на стільці. Вона наважилася до половини висунутися з буфетної; відразу ж багато хто з цікавістю обернувся, а бургомістрова теща почала робити їй знаки. Пані фон Вульков збуджено крикнула через плече:

— Панове, битва виграна!

— Якби і в нас це робилося так легко, — сказав її чоловік. — Ну, отже, докторе, як ви міркуєте загнуждати нецігських мешканців?

— Пане президенте! — Дідеріх приклав руку до серця. — Неціг буде вірнопідданий, за це я ручуся вам головою.

— Гаразд, — сказав Вульков.

— Тому що, — вів далі Дідеріх, — у нас є агітатор, якого я назву першокласним, так, першокласним, — повторив він, охоплюючи цим словом усе велике, — і це — сам його величність кайзер!

Доктор Шеффельвейс поквапливо скупчив свої думки.

— Найіндивідуальніша особа, — пальнув він. — Людина пориву. Мислитель!

— Так, так,— сказав Вульков. Він уперся кулаками в коліна в позі стурбованого людожера і вп'яв очі в підлогу. Раптом його бесідники помітили, що він знизу скоса поглядає на них.

— Панове...— він затнувся,— ну, я вам щось скажу. Я гадаю, рейхстаг буде розпущений.

Дідеріх і доктор Шеффельвейс витягли шиї і прошепотіли:

— Панові президенту це відомо?..

— Я нещодавно полював разом з військовим міністром у мого брата в перших пана фон Квіціна.

Дідеріх уклонився. Він белькотів, а що, і сам не знав. Він віщував це! Уже під час свого вступу до Товариства воїнів він приписав свої слова його величності — і чи тільки приписав? «Я змету всю їхню крамничку!» І тепер це мало статися, статися так, наче розпоряджався він сам. Він раптом відчув містичний дрож...

Тим часом Вульков говорив:

— З паном Еугеном Ріхтером та його однодумцями нам більше не по дорозі. Якщо їм не до смаку військовий законопроект — тоді годі! — і Вульков провів кулаком по губах, наче збираючись почати пожирання собі подібних.

Дідеріх опанував себе.

— Це... це розмах! Це, поза всяким сумнівом, особиста ініціатива його величності!

Доктор Шеффельвейс пополотнів.

— Тоді, значить, знову будуть вибори до рейхстагу? А я так радів, що у нас є досвідчений депутат...— Він зовсім злякався.— Цебто, звичайно, Кюлеман теж друг Еугена Ріхтера...

— Критикан! — просодів Дідеріх.— Суб'єкт, який не знає батьківщини! — Він крутив очима.— Пане президенте! Більше ці люди не будуть хазяїнувати в Нецігу. Дайте мені тільки пройти в радники, пане бургомістре!

— Ну і що тоді? — спитав Вульков.

Дідеріх не знав. На щастя, в залі щось сталося: засовалися стільці і перед кимось прочинилися високі двері: це був сам Кюлеман. Старий пройшов поквапливо, тягнучи по дзеркальній галереї своє важке і німецьке тіло. Гості в буфеті вважали, що з днів процесу він змарнів ще більше.

— Він охоче виправдав би Лауера, але більшість голосів була проти нього,— сказав Дідеріх.

Доктор Шеффельвейс зауважив:

— Камені в пирках, я вам скажу, це смертельна хвороба.

На що Вульков гумористично:

— Ну, а в рейхстагу ми — його пиркові камені.

Бургомістр підлесливо засміявся. А Дідеріх виричав очі. Він нахилився президентові до вуха і шепнув:

— Його духівниця!

— А що?

— Він відписав увесь свій спадок містові, — поважно пояснив доктор Шеффельвейс. — Напевне, ми на ці гроші збудуємо притулок для немовлят.

— Збудуєте притулок? — Дідеріх зневажливо пирхнув. — Патріотичнішої мети ви, певно, не можете собі уявити?

— Ах, он як, — Вульков схвально кивнув Дідеріхові. — Скільки у нього монет?

— Принаймні півмільйона, — сказав бургомістр і запевнив: — Я був би щасливий, якби можна було зробити так, щоб...

— Це дуже легко зробити, — заявив Дідеріх.

Тут із зали долинув вибух сміху, який звучав зовсім інакше, ніж раніше. Сміх був щирий, з відтінком зловтіхи. Та й авторка, ніби рятуючися втечею, сховалася за буфетом; здавалося, вона ладна була влізти в нього.

— Боже милосердний! — простогнала вона. — Все загинуло.

— Та ну? — мовив її чоловік і грізно став коло дверей. Але навіть це не могло вже спинити галасливої веселості. Магда сказала графині: «Мерщій ти, темна провінціалко, подай-но кави панові лейтенанту!» Інший голос поправив: «Чаю». Магда повторила: «Кави!» Інший голос лишився при своїй думці, Магда теж. Публіка зрозуміла, що сталося непорозуміння між Магдою та суфлершею. А втім, лейтенант дотепно втрутився, він дзенькнув острогами і сказав: «Прошу того і другого», після чого сміх набрав вибачливого характеру. Але авторка була обурена.

— Публіка! Вона завсігди звір! — проскреготіла вона.

— Невдача завжди можлива, — сказав Вульков, підморгуючи Дідеріхові:

Дідеріх відповів так само багатозначно:

— Тільки не при взаємному розумінні, пане президенте.

Після цього він визнав за краще цілком присвятитися авторці та її творові. Хай бургомістр поки що зраджує

своїх друзів і наобіцяє Вулькову спевнити всі його бажання під час виборів.

— Моя сестра дурепа,— заявив Дідеріх,— я їй потім покажу, де раки зимують!

Пані фон Вульков зневажливо посміхнулася.

— Відолашна, вона робить усе, що може. Але з боку публіки це справді нестерпне зухвальство і невдячність. Адже щойно цю публіку підняли на таку височінь і запалили прагненням до ідеалу.

Дідеріх сказав проникливо:

— Пані графине, не тільки вам самій довелося на гіркому досвіді скуштувати це. Громадське життя завжди таке.— Він подумав про високі почуття, які охопили всіх після його сутички з образником величності, і про злигодні, що настали потім.— Але кінець кінцем справедливість усе ж таки звитяжить! — виснував він.

— Авжеж! — сказала вона з усмішкою, яка нібито вирнула із-за хмар.— Добро, правда, краса.

Вона простягла йому свою вузьку руку.

— Мені здається, мій друже, ми розуміємо одне одного...

І Дідеріх, усвідомлюючи всю важливість моменту, з уклоном підніс її руку до губів. Він приклав потім свою руку до серця і здушенням від хвилювання голосом мовив:

— Вірте мені, пані графине...

Небога і юний Шпреціус лишилися, нарешті, самі. Пізнавши одне в одному зневажену графиню і бідного двоюрідного брата, вони втімили, що призначені одне для одного, і почали разом мріяти про майбутню пишноту, коли під золоченою стелею, разом з іншими обранцями, покірні і горді, в промінні сонця його величності... З грудей авторки вирвалося зітхання.

— Вам я можу це сказати,— зітхнула вона.— Мені тут дуже бракує двору. Коли з народження належиш, як я, до двірського вельможного панства... І от...

За її пенсне блиснули дві сльозинки. Ця трагедія сильних світу цього, яка відкрилася Дідеріхові, так уразила його, що він став наввищинки.

— Пані графине! — стримано і уривчасто сказав він.— Значить, таємна графиня — це...— Він злякався і змовк.

Саме цієї миті бургомістр своїм нудним голосом виказував президентові, що вільнодумні більше не висуватимуть кандидатури Кюлемана, бо хочуть провести в радники доктора Гейтейфеля. Він був згодний з Вульковом у тому, що

треба вжити заходів проти цього, поки ще ніхто не чекає розпуску рейхстагу...

Дідеріх, нарешті, знову наважився заговорити, тихо і обережно:

— Пані графине, правда, все закінчиться добре? Вони одружаться?

Пані фон Вульков з тактом і самовладанням поклала край інтимності, яка щойно постала між ними. Легким світським тоном вона пояснила:

— Боже мій, любий докторе, що ви хочете, злощасні гроші! Немоżliво, щоб молоді люди були щасливі одне з одним.

— Вони ж можуть звернутися до суду! — вигукнув Дідеріх, ображений в своєму правному почутті.

Але пані фон Вульков зробила гримасу.

— Fidonc! Це призвело б до того, що молодий граф, тобто Ядасон, наклав би на свого батька опіку. В третій дії, ви побачите, він погрожує цим лейтенантові в сцені, яка, здається, мені вдалася. Чи може лейтенант узяти це на себе? А роздрібнення родинного майна? У ваших колах це, може, й вийшло б. Але у нас багато чого не можна.

Дідеріх уклонився.

— Там, у вищих колах, звичайно, панують поняття, недоступні нашому розумінню. І розумінню суду, напевне, також, — додав він.

Пані фон Вульков тепло посміхнулася.

— От бачите! Таким чином, лейтенант щонайкоректніше відмовляється від таємної графині і одружується з фабрикантовою дочкою.

— З Магдою?

— Звісно. А таємна графиня виходить заміж за вчителя музики. Така воля вищих сил, любий докторе, яким ми, — її голос злегка затремтів, — мусимо коритися.

Дідеріх мав ще один сумнів, але не висловив його. Лейтенант міг би одружитися з таємною графинею і без грошей. Така розв'язка глибоко задовольнила б Дідеріха, його ніжну та ідилічну душу. Але — на жаль! — ця сувора епоха мислила інакше.

Дали завісу, публіка поволі збувалася розчуленості, потім виявила палке співчуття покоївці й лейтенантові, котрим — як, на жаль, можна було передбачити — судилося

ще довго нести свій тяжкий хрест: не бути прийнятими при дворі.

— Справді, який жаль! — зітхали пані Гарніш і пані Кон.

У буфеті Вульков закінчував свою нараду з бургомістром:

— Ми виценимо цій банді належні погляди!

Потім він важко опустив свою лапу на Дідеріхове плече:

— Ну, докторчику, моя дружина вже запросила вас на чашку чаю?

— Звичайно, і приходьте швидше! — Пані фон Вульков простягла йому руку для поцілунку, і Дідеріх пішов ошцасливлений. Сам Вульков хоче бачити його! Разом з Дідеріхом він хоче завоювати Неціг!

Тимчасом як пані фон Вульков у дзеркальній галереї, оточена друзями, приймала їхні віншування, Дідеріх створював громадську думку. Гейтейфель, Кон, Гарніш і ще кілька чоловік ускладнювали його завдання, даючи, хоч і дуже обережно, зрозуміти, що вважають п'єсу безглуздою. Щоб примусити їх замовкнути, Дідеріхові довелося вказати їм на розмах третьої дії. Редакторові Нотгрошену він докладно продиктував те, що знав про авторку, бо Нотгрошен квапився — вже час було здавати газету до набору.

— Тільки дивіться, не пишіть дурниць ви, писако, бо я вам горлянку заткну вашою писаниною!

У відповідь на це Нотгрошен подякував і відкланявся. Вчитель Кюнхен, який прислухався до розмови, схопив Дідеріха за гудзик і перевіряв:

— Послухайте, мій любий! От що ви могли б сповістити ще нашій Ходячій Плітці...

Нотгрошен, почувши своє прізвисько, повернувся, і Кюнхен вів далі:

— ...Те, що чудовий твір нашої вельмишановної пані фон Вульков уже був написаний раніше, і не киясь іншим, а нашим великим учителем Гете в його «Побічній дочці». Ну, а це ж, звичайно, найвище, що можна сказати в похвалу авторці!

Дідеріх мав сумнів щодо доцільності відкриття Кюнхена, але не вважав за потрібне говорити йому про це. З розпатланим волоссям дідуган уже протискувався крізь юрбу; за кілька хвилин він розшуркувався перед пані фон Вульков і сповіщав їй наслідок свого порівняльного досліджен-

ня. Але впіймав облизня, якого не передбачив навіть Дідеріх. Авторка сказала крижаним тоном:

— Ваше зауваження, пане професоре, може ґрунтуватися лише на непорозумінні. І ви певні, що «Побічна дочка» належить перу Гете? — спитала вона й недовірливо зморщила носа.

Кюнхен поспішив потвердити, що в цьому не може бути сумніву, але це мало допомогло йому.

— В усякому разі, ви, напевне, читали в журналі «Домашнє вогнище» мій роман; його я і переробила на драму. Всі мої твори абсолютно оригінальні. Я сподіваюся, панове,— вона обвела поглядом приявних,— що ви виступите проти таких злісних чуток.

З тим Кюнхена відпустили. Він одійшов, важко дихаючи. Дідеріх тоном зневажливого співчуття нагадав йому про Нотгрошена, який уже зник зі своїми небезпечними відомостями, і Кюнхен кинувся за ним, щоб запобігти ще гіршому лихові.

Коли Дідеріх повернув голову, картина в залі змінилася: не тільки пані президентшу, але й старого Бука оточили люди. Це було разюче, але в цьому можна було впізнати людську натуру. Люди шкодували, що перед тим вони дали волю своїм інстинктам; з відданими обличчями підходили вони один по одному до старого, наче були ні при чому. Така велика була, навіть після тяжких струсів, влада звичаю, віддавна визнаного! Дідеріх сам уважав за доречне уявки не відпадати від більшості. Упевнившись, що Вульков уже поїхав, він підійшов до Бука. Старий якраз сидів сам у м'якому фотелі, поставленому для нього коло самої сцени; його біла рука якось особливо тендітно звисала з ручки крісла. Він підвів очі на Дідеріха.

— А, от і ви, любий Геслінгу! Я часто жалкував, що вас не видно,— зовсім просто і зичливо сказав він.

У Дідеріха зразу ж підступили до очей сльози. Він простяг йому руку, зрадів, коли пан Бук затримав її трохи довше в своїй, і пробурмотів щось про справи, клопоти і «якщо говорити щиро» — його раптом охопила потреба в одвертості — про вагання й перешкоди.

— Це добре з вашого боку,— відказав старий,— що ви не тільки змушуете мене здогадуватися про це, але й признаєтеся самі. Ви молодий і дієте зі спонук, яким підкоряються уми в наш час. Я б не хотів укинутися у властиву старощам нетолеранцію.

Дідеріх опустив очі. Він зрозумів: це було прощення за процес, який коштував зятеві старого Бука громадської честі; і йому стало душно від такої поблажливості і такої зневаги.

Старий вів далі:

— Я поважаю боротьбу і занадто добре її знаю, щоб ненавидіти тих, хто бореться проти моїх родичів.

Тут Дідеріх злякався, що це може завести надто далеко, і визнав за краще відповісти ухильно. Він сам не знає... Часом уплутується в оказію...

Старий прийшов йому на допомогу.

— Я знаю: ви шукаєте і ще не знайшли самого себе.

Його біла борідка пірнула в шовкову шийну хустку. Коли вона виринула, Дідеріх зрозумів, що почує щось нове.

— А ви все ж таки не купили того будинку, що позад вашого, — сказав Бук. — Ваші плани, напевне, змінилися?

Дідеріх подумав: «Він знає все», — і вже бачив викритими свої найтаємніші розрахунки.

Старий хитро й лагідно всміхнувся.

— Може, ви хочете спершу перенести вашу фабрику на інше місце, а потім розбудувати? Я гадаю, що ви надумете продати вашу ділянку і тільки чекаєте певної нагоди, яку я і беру до уваги, — додав він, і, кинувши на Дідеріха погляд: — Місто збирається побудувати притулок для немовлят.

«Старий пес! — подумав Дідеріх. — Він спекулює на смерті свого кращого друга!» Але в той же час у нього майнула щаслива думка: ось що він запропонує Вулькову, щоб завоювати Неціг!.. Він засопів.

— Зовсім ні, пане Буку. Моєї землі, яка перейшла до мене від батька, я не віддам.

Старий знову взяв його руку.

— Я не спокусник, — сказав він. — Ваші почуття роблять вам честь.

«Осел», — подумав Дідеріх.

— Тоді ми пошукаємо іншого місця. Може, й ви візьмете участь у цьому. Ми цінуємо людей, здатних на щире служіння загальному добру, любий Геслінгу, навіть коли це служіння тимчасово спрямоване в хибний бік.

Він підвівся.

— Якщо ви хочете балотуватися в радники, можете числити на мою підтримку.

Дідеріх дивився на нього, не розуміючи. Очі старого були блакитні й глибокі, і він пропонував Дідеріхові почесну посаду, якої Дідеріх позбавив його зятя. Що тепер робити: плюнути чи сховатися від сорому? Дідеріх визнав за краще клацнути каблуками і коректно висловити свою вдячність.

— Ви бачите,— відповів старий,— служіння загальному добру перекидає міст від молодих до старих і навіть до тих, яких більше нема.

Він показав рукою на стіни, де з намальованих глибин у радісних, хоч і вицвілих уже тонах виступало минуле покоління. Він усміхнувся молодим дівчатам у кринолінах і водночас одній із своїх небог та Меті Гарніш, які проходили поблизу. Коли він звернув своє обличчя до старого бургомистра, який, оточений квітами й дітьми, виходив з воріт замка, Дідеріхові впала в око велика подібність їх обох. Старий Бук показав на деякі постаті на стінах.

— Ось про цього я багато що чув. Цю даму я ще знав. Чи не скидається цей панотець на пастора Цілліха? Ні, ми не можемо насправді цуратися один одного, бо віддавна злучені спільними ідеалами і прагненнями до прогресу — злучені вже самими тими, які залишили нам «Гармонію»!

«Ну й гармонія!» — про себе сказав Дідеріх, шукаючи приводу, щоб піти геть. Старий, як звичайно, знайшов перехід від поважних справ до сентиментальних балачок. «Зразу видно літератора», — подумав Дідеріх.

Повз них пройшли Густа Даймхен та Інга Тіц. Густа тримала подругу під руку, а Інга розводилася про те, що пережила за лаштунками.

— Як ми злякалися, коли вони все товкли: чай, кава, кава, чай!

Густа заявила:

— Іншим разом Вольфганг напише п'єсу значно кращу за цю, і тоді я теж гратиму.

Інга визволилася, обличчя її зразу набрало стриманого виразу.

— Он як? — сказала вона, і простодушна жвавність раптом зникла з Густиного повнявого обличчя.

— А чому ж ні? — жалібно і обурено спитала вона. — Що з тобою?

Дідеріх, який міг би пояснити їй це, поквавливо

сбернувся знов до старого Бука. Той правив далі свою балаканину:

— Ті ж самі друзі тоді, що й тепер; і вороги також тут. Дуже збляк залізний рицар, страховище для дітей, в ніші коло воріт. Дон Антоніо Манріке, грізний кавалерійський генерал, що пограбував під час Тридцятилітньої війни наш бідний Неціг; коли б Рікештресе не називалася твоїм ім'ям, хто б коли-небудь про тебе згадав?.. Він теж один з тих, яким не подобалося наше вільнодумство і хто наміряв знищити нас.

Зненацька старий затрусився від нечутиного сміху. Він узяв Дідеріха за руку.

— Справді, чи не схожий він на нашого пана фон Вулькова?

Вираз обличчя в Дідеріха став ще коректніший, але старий не помітив цього, він раптом звеселився і ще згадав щось. Він повів Дідеріха за кадуби з хатніми рослинами і показав йому на стіні дві постаті: молодий пастух стояв на одному березі струмка, пристрасно розкривши обійми, а по той бік — пастушка, яка важилася перескочити через струмок. Старий зашепотів.

— Як ви гадаєте, чи з'єднаються вони? Це знає тепер небагато хто. Я ще знаю.

Він подивився в усі боки, чи не стежить хто-небудь за ним, і раптом відчинив дверцята, яких чужий ніколи б не знайшов. Пастушка на дверях наблизилася до коханого. Ще трохи, і в темряві за дверима вона, напевне, впала в його обійми... Старий вказав на покій, що відкривався за дверима.

— Він зветься «куточком кохання».

Світло від ліхтаря з двору навпроти падало крізь незаслонене вікно; воно освітлювало люстро і кавачу на тонких ніжках. Старий вдихав притхле повітря, що не знаходило собі виходу бозна-скільки часу, і самозабутньо всміхався. Потім зачинив дверцята.

Але Дідеріх, якого це все не дуже бавило, побачив щось таке, що збудило в ньому значно більшу цікавість. Він побачив члена окружного суду Фріцше; так, це був він. Певно, його відпустка скінчилася, він повернувся з півдня і прийшов сюди, хоч і з деяким запізненням і без Юдіфі Лауер, відпустка якої, звичайно, триватиме, доки чоловік не вийде із в'язниці. І де лише він проходив, прихвало похитуючи всім тілом, що скорше свідчило про зніякові-

ня, чути було шепіт, і кожен, з ким він вітався, кидав крадькома погляд на старого Бука. Очевидно, Фріцше зрозумів, що йому треба на щось зважитися; він зробив над собою зусилля і пішов уперед. Старий, який нічого не підозрівав, раптом побачив його перед собою. Він аж полотнів; Дідеріх злякався і вже простяг руки. Але нічого не трапилося, старий опанував себе. Він стояв так прямо, що визначився рівчачок на спині, і холодно, не відводячи очей, дивився на того, хто спокусив його дочку.

— Уже повернулися, пане раднику? — голосно сказав він.

Фріцше спробував весело засміятися.

— Так, погода там була краща, ніж тут, пане раднику. Ну, і мистецтво, певна річ!

— У нас тут лише відбиток його, — і старий, не спускаючи очей із бесідника, вказав на стіни. Його постава справила враження на більшість із тих, хто здаля спостерігав його, сподіваючись вияву якоїсь хибливості з його боку. Він гідно встояв, хоча в його становищі зрозуміла була б і деяка нестриманість. Він репрезентував колишню добру славу — один за всю родину, яка розпадалася, за п'очет, якого вже не було. Цієї хвилини, натомість багато чого втраченого ним, він усе-таки завоював симпатію декого з приявних... Дідеріх ще чув, як він офіційним тоном виразно говорив:

— Я наполіг, щоб наші нові вулиці були прокладені в іншому напрямку тільки заради збереження цього будинку і цього живопису. Можливо, вони мають лише історичну цінність. Але картина, що прагне увічнити свій час і його звичаї, може і сама сподіватися увічнення.

Тут Дідеріх тихенько відійшов, йому було соромно за Фріцше.

Бургмістрова теща спитала його, якої думки старий про «Тасмну графіню». Дідеріх подумав і мусив признатися, що Бук зовсім не згадував п'еси. Обое були розчаровані.

Тим часом Дідеріх зауважив, що Кетхен Цілліх глузливо поглядає на нього, а саме їй слід було б поводитися якомога сумирніше.

— Ну, панно Кетхен, — голосно спитав він, — що ви думаєте про «Зеленого ангела»?

Вона відповіла ще голосніше:

— «Зелений ангел»? Ах, це ви? — І засміялась йому просто в обличчя.

— Я б вам радив бути обачнішою,— сказав він, насупившись.— Уважаю за свій обов'язок попередити вашого батька.

— Тату! — зразу ж покликала Кетхен.

Дідеріх злякався. На щастя, пастор Цілліх не чув.

— Я, звичайно, відразу ж розповіла батькові про наш маленький пікнік. Що ж тут такого, це ж були тільки ви.

Вона переборщила. Дідеріх засопів.

— Ну, а для любителів гарних вух там був ще й Ядасон.— Побачивши, що це їй дошкулило, він додав: — Під час наступної зустрічі в «Зеленому ангелі» ми пофарбуємо їх у зелений колір, це створить настрої.

— Якщо ви гадаєте, що справа у вухах...

При цьому погляд Кетхен виявив таку безмежну зневагу, що Дідеріх поклав ужити енергійних заходів. Вони стояли біля кадубів з рослинами.

— Як ви гадаєте,— спитав він,— чи перестрибне пастушка через стумок і ошчасливить пастуха?

— Вівця,— сказала Кетхен.

Дідеріх пустив це повз вуха, підійшов до стіни і став мацати по ній. Він знайшов дверцята.

— Бачите? Вона стрибає.

Кетхен підійшла ближче, витягнула шию і з цікавістю зазирнула до потайного покою. Раптом вона відчула штурхана і опинилася всередині кімнати. Дідеріх пристукнув дверцята й бурхливо, з несамовитим сопінням накинувся на Кетхен.

— Пустіть мене, я буду дряпатися! — гукнула вона і хотіла заверещати. Але від сміху не могла опиратись, а канапа була вже близько.

Боротьба з нею, її оголені руки й плечі позбавили його решти самовладання. «Так, так,— сопів він,— зараз побачимо.— При кожній здобутій мостині підлоги він повторював: — Зараз побачимо. То я вівця? Ага, коли гадаєш, що маєш справу з порядною дівчиною, і плекаєш чесні наміри, годі ти вівця? Зараз побачимо».— Останнім зусиллям він повалив її на канапу.

— Ай! — сказала вона, задихаючись від сміху.— Що ж ми побачимо?

Раптом Кетхен почала боронитися насправжки. Вона вишарпнулася; смуга світла, що падала крізь незавішене вікно, освітлювала безладдя її туалету; а обличчя, ніби спухле від напруження, було звернене до дверей. Він повернув голову; там стояла Густа Даймхен і дивилася на них, ніби скам'яніла. Кетхен вирячила очі, а Дідеріх, упираючись колінами в канапу, мало не звихнув собі шию... Нарешті, Густа зачинила двері і рішучим кроком підійшла до Кетхен.

— Ах ти, шльондро! — від щирого серця сказала вона.

— Сама шльондра! — не вагаючись, відповіла Кетхен.

Густа тільки рота роззявила. Вона подивилася на Дідеріха розгублено і так обурено, що її очі сповнилися вологого блиску.

Він запевнив її:

— Панно Густо, це тільки жарт.

Та де там! Густа накинулася на нього:

— Я вас знаю, від вас усього можна чекати.

— Ах, ти його знаєш! — глузливо зауважила Кетхен. Вона підвелась, а Густа присунулася до неї ще ближче. Дідеріх скористався з нагоди, надав своїй постаті гідності й одійшов убік, щоб дати можливість дамам розв'язати цю справу між собою.

— І я маю дивитися на це! — вигукнула Густа.

А Кетхен:

— Нічого ти не бачила! І навіть тобі взагалі дивитися?

Дідеріхові це також почало здаватися дивним, тим паче, що Густа промовчала. Кетхен явно брала гору. Вона закинула голову і сказала:

— Щодо тебе, то я дивуюся. У кого рильце в пуху, як у тебе...

Густа дуже стривожилася.

— У мене?.. — протягом спитала вона. — Що ж я такого зробила?

Кетхен раптом затнулася, а Дідеріха поїняв страх.

— Сама добре знаєш. Мені неприємно про це говорити.

— Я нічого не знаю, — з жалем у голосі сказала Густа.

— Я б ніколи не повірила, що такі речі можливі, — сказала Кетхен і зморщила носика.

Густі урвався терпець.

— Мені це набридло! Що на вас усіх напало?

Дідеріх запропонував:

— Краще б нам вийти тепер звідси.

Але Густа тупнула ногою.

— Я й кроку не ступлю, поки не дізнаюся. Весь вечір я помічаю, що на мене вилуплюють очі, наче я проковтнула дохлу рибу.

Кетхен відвернулася.

— Ну, от бачиш! Будь удоволена, що тебе не викинули разом з твоїм зведеним братом, Вольфгангом.

— З ким?.. З моїм братом?.. Чому братом?..

У глибокій тиші Густа важко дихала і блукала поглядом по кімнаті. Раптом вона зрозуміла.

— Яка підлість! — з жахом вигукнула вона.

По обличчю Кетхен розлилася солодка посмішка. Дідеріх підняв руки, відхиляючи від себе будь-яку підозру. Густа вказала пальцем на Кетхен.

— Це ви, дівки, вигадали! Ви всі заздрите на мої гроші!

— Авжеж! — вигукнула Кетхен. — Дуже нам потрібні твої гроші, коли за ними ховається така мерзота.

— Та це ж неправда! — заверещала Густа. Раптом вона впала долілиць на канапу і застогнала. — Ах, боже мій, боже мій, що ми накоїли!

— От бачиш, — сказала без жалю Кетхен.

Густа схлипувала все голосніше. Дідеріх торкнув її за плече.

— Панно Густо, не треба, хтось може ввійти. — Він думав, чим би втішити її. — Цього ніколи не можна знати напевне. Ви не схожі одне на одного.

Але його спроби втішити тільки розлютили її. Вона схопилась і перейшла в наступ:

— Ти... ти взагалі добра штучка! — засичала вона на Кетхен. — Я скажу про тебе, щоб я бачила!

— Так тобі й повірять! Таким не вірять. Про мене кожен знає, що я порядна дівчина.

— Порядна! Обсмикни хоч сукню!

— Такою підлою, як ти...

— Можеш бути лише ти!

Тут обидві злякалися, замовкли і кілька секунд нерухомо стояли одна проти одної з виразом страху та ненависті на повнявих обличчях, таких схожих між собою. Груди в них випнулися, плечі піднялися, руками обидві вперлися в боки і, здавалося, легкі бальні сукні от-от тріснуть на них. Густа зробила ще одну атаку.

— А я все ж таки скажу!

Кетхен остаточно втратила самовладання.

— Тоді поспішай, бо я вийду раніше і розповім, що розчинила ці двері і застукала вас обох.

На це Густа тільки закліпала очима, а Кетхен, раптом заспокоївшись, додала:

— Авжеж, це мій обов'язок перед собою. Для тебе це вже однаково.

Але Дідеріхів погляд зустрівся з Густиним, порозумівся з ним і, ковзнувши донизу, зупинився на знайденому ними обома в ганчір'ї діаманті, що прикрашав її палець. Дідеріх по-лицарському всміхнувся, а Густа, зашарівшись, підійшла до нього так близько, що майже спиралася на нього. Кетхен тихенько попрямувала до дверей. Схилившись до Густиного плеча, Дідеріх сказав:

— Проте ваш наречений надовго залишає вас на самоті.

— Ах, цей наречений... — відказала вона.

Він ще трохи нахилив голову і пригорнувся лицем до її плеча. Вона не ворухнулася.

— Шкода, — сказав він і так несподівано відсунувся, що Густа заточилася. Вона раптом збагнула, що її становище істотно змінилося. Її гроші вже не були козирем, вони втратили цінність; такий чоловік, як Дідеріх, коштував дорожче. Погляд її відразу ж набрав покірнього виразу. Дідеріх поважно сказав:

— На місці вашого нареченого я б у всякому разі повівся інакше.

Кетхен надзвичайно обережно причинила двері знову і повернулася, приклавши пальця до губів.

— Знаєте що? Вистава почалася вже давно, напевне.

— О боже! — сказала Густа; а Дідеріх:

— Ну, тоді ми в пастці!

Він мацав усі стіни, шукаючи іншого виходу; навіть відсунув канапу. Не знайшовши нічого, він роззлостився.

— Тут справді пастка! І через цей старий балаган пан Бук змінив напрямок усіх вулиць. Ну, він ще доживе до того, що я знесу геть цей мотлох! Дайте мені тільки стати радником!

Кетхен хихотіла.

— Чого ви так розпалилися? Тут дуже затишно. Тепер ми можемо робити, що хочемо.

І вона перестрибнула через канапу. Тоді Густа опанувала себе і також хотіла перестрибнути. Але вона спіткнулася. Дідеріх підхопив її. Кетхен теж повисла на його руді. Він підморгнув обом.

— Ну, що ж ми будемо робити?

Кетхен сказала:

— Це вам видніше. Адже ж ми троє знаємо тепер одне одного.

— І втратити нам теж нема чого,— сказала Густа. І всі троє зареготали.

Але Кетхен раптом жажнулася.

— Ой, горе! В люстрі я схожа на свою покійну бабусю.

— Воно зовсім чорне.

— І подряпане.

Вони наблизили обличчя до скла, намагаючись при тьмяному світлі гасу прочитати вигуки, пестливі імена й дати під надряпанними тут сплетеними серцями, урнами, амурами і навіть могилами.

— Дивіться, он на тій урні! — сказала Кетхен. — «Лише тепер пізнали ми горе...» Чому? Тому, що вони побували тут? Це, певно, були божевільні...

— Ми не божевільні,— заявив Дідеріх. — Папно Густо, адже ж у вас є діамант.

Він намалював три серця, додав до них напис і запропонував дівчатам відгадати, що це значить. Вони з вереском відвернулися, а він гордо сказав:

— Недарма ж цей цокій зветься «куточком кохання»!

Раптом Густа злякано скрикнула:

— Хтось дивиться на нас!

З-за люстра висовувалася бліда, як у мерця, голова. Кетхен метнулася до дверей.

— Ідіть-но сюди! — крикнув Дідеріх. — Це тільки намальовано.

Люстро з одного боку відокремилосся від стіни, вони повернули його ще трохи. Тоді виступила вся постать.

— Це та сама пастушка, яка за дверима стрибала через струмок!

— Для неї вже все позаду,— сказав Дідеріх, бо пастушка сиділа і плакала. А на зворотній стороні люстра віддалявся пастух.

— Тут є вихід! — Дідеріх показав на освітлену щіливу, помадав рукою, двері під шпалерами відчинилися.

— Це вихід, коли все вже позаду,— зауважив він і пішов уперед.

За його спиною Кетхен глузливо сказала:

— У мене нічого немає позаду.

Густа з легким сумом:

— І в мене немає.

Дідеріх удав, ніби не почув. Пересвідчившись, що вони були в одній із маленьких віталень поза буфетом, він швиденько пройшов до дзеркальної галереї і непомітно загубився в юрбі, яка саме цієї хвилини ринула із зали. Всі були схвильовані трагічною долею таємної графині, яка все ж таки вийшла заміж за вчителя музики. У пані Гарпіш, пані Кон, бургомістрової тещі — у всіх були заплакані очі; Ядасон, який зняв уже з себе грим, прийшов пожинати лаври, але дами зустріли його не дуже добре.

— Це ваша провина, пане асесоре, що так скінчилося! Зрештою це ж була ваша рідна сестра!

— Пробачте, пані!

І Ядасон узявся захищати свою точку зору правного спадкоємця графських маєтків. Мета Гарпіш сказала:

— Але вам не слід було прибирати такого задиристого вигляду.

Відразу ж усі погляди звернулися до його вух, почувся хихіт, і тієї ж миті Дідеріх узяв під руку Ядасона, який скрекотливим голосом марно допитувався, щό трапилось. Смакуючи наперед солодку помсту, Дідеріх повів його туди, де пані фон Вульков прощалася з майором Кунце, палко дякуючи йому за послуги в справі постановки її п'єси. Побачивши Ядасона, вона просто повернулася до нього спиною. Ядасон наче прикипів до підлоги, Дідеріх не міг зрушити його з місця.

— В чому справа? — облудно спитав він. — Ах, так, пані фон Вульков. Ви їй не сподобалися. Прокурором вам уже не бути. Ваші вуха занадто впадають усім у вічі.

Дідеріх був готовий до всього, але потворна гримаса, що викривила Ядасонове обличчя, перевершила всі його сподівання! Куди поділася зацінна молодечність, якою Ядасон чванився все життя?

— Я завжди казав... — мовив він зовсім тихо; але Дідеріхові здавалося, що він чує нестямний крик... Потім Ядасон поворухнувся, затупцював на одному місці і повів далі:

— Вам можна сміятися, мій любий! Ви не знаєте, який скарб ваше обличчя. Мені б ваше обличчя і нічого більше — через десять років я був би міністром.

— Ну, ну, — сказав Дідеріх. І додав: — Всього обличчя вам навіть не треба, тільки вуха.

— Хочете їх продати мені? — спитав Ядасон і так глянув на Дідеріха, що той злякався.

— А хіба це можна? — непевно спитав він.

Ядасон, цинічно сміючись, уже підходив до доктора Гейтейфеля.

— Ви ж спеціаліст у галузі вух, пане докторе...

Гейтейфель сказав йому, що справді здійснюються — хоч поки що тільки в Парижі — операції, які зменшують наполовину розмір вух.

— Навіщо зразу всі? — сказав Гейтейфель. — Половину ви спокійно можете залишити собі.

Ядасон уже опанував себе.

— Чудовий дотеп! Розповім у суді. Ах ви, шахраю! — І він поплескав Гейтейфеля по череві.

Дідеріх тим часом зайнявся своїми сестрами, які вийшли з гардеробної, вже перевдягнені для балу. Їх вітали і поздоровляли з усіх боків, а вони розповідали про свої враження на сцені.

— Чай — кава. Боже, як ми хвилювалися! — говорила Магда.

Дідеріх як брат також приймав віншування. Він ішов посередині, Магда повисла у нього на руці, а руку Еммі він затримував силоміць. Вона сичала:

— Облиш цю комедію!

А він серед сміху та привітань сопив:

— У тебе, щоправда, була маленька роль, та будь утішена, коли тобі взагалі дають грати. Подивися на Магду!

Справді, Магда ніжно горюлася до нього; здавалося, вона ладна демонструвати щастя дружної родини доти, поки він побажає.

— Крихітко, — з лагідною пошаною сказав він, — ти мала успіх. Але можу тебе запевнити, що я також. — Він навіть зробив їй комплімент: — А ти сьогодні дуже мила. Для Кінаста ти, мабуть, занадто хороша.

Після того, як на довершення всього пані фон Вульков, уже виходячи, зичливо кивнула їм, сестри і брат зустрічали на своєму шляху тільки найвідданіші обличчя. Залу звільнили, схований за групою пальм оркестр загравав полонез. Дідеріх дуже шанобливо схилився перед Магдою і, тішачися з свого тріумфу, пішов з нею в другій парі, зразу ж за майором Кунце, який ішов у першій парі. Так пройшли вони повз Густу Даймхен, якої ніхто не запросив. Вона сиділа коло горбатої панни Кюнхен і дивилася їм услід з таким виразом, наче її побили. Вигляд її справив

на Дідеріха майже таке ж саме враження, як Лауерів у в'язниці.

— Бідна Густа! — сказала Магда.

Дідеріх насупив брови:

— Авжеж, авжеж, такі наслідки.

— Але по суті, — і Магда подивилася на нього спідлоба, — наслідки чого?

— Це байдуже, дитино моя, тепер нічого не зміниш.

— Діделю, ти все ж таки запроси її потім на вальс.

— Не можу. Треба знати свій обов'язок перед самим собою.

По цьому він зразу ж покинув залу. Саме цієї хвилини молодий Шпреціус, тепер уже не лейтенант, а знову гімназист, запросив панну Кюнхен. Він, мабуть, зробив це з поваги до батька горбатої. Густа Даймхен лишилася сидіти. Дідеріх обійшов бічні кімнати, де літні чоловіки грали в карти; Кетхен Цілліх, котру він застукав за дверима з якимсь актором, наставила йому носа, і він увійшов до буфету. Там за столиком прилаштувався Вольфганг Бук і малював у своєму блокноті матерів, які сиділи вздовж стін зали, чекаючи дочок.

— Дуже талановито, — сказав Дідеріх. — А вашу наречену ви вже намалювали?

— З цього боку вона мене не цікавить, — відповів Бук так флегматично, що у Дідеріха виник сумнів, чи зацікавився б Густин жених її пригодами з Дідеріхом у «куточку кохання».

— Вас взагалі не зрозумієш, — розчаровано сказав він.

— Зате вже вас без найменшого зусилля, — відказав Бук. — Тоді на суді під час вашого довгого монолога мені хотілося намалювати вас.

— З мене досить і вашої промови; це була спроба, на щастя, невдала, викликати недовір'я і зневагу в очах широких кіл громадськості до моєї особи і моєї діяльності.

Дідеріх блискав очима. Бук здивовано помітив це.

— Ви, здається, образилися. А я так хотів сказати вам приємне. — Він похитав головою і всміхнувся задумливо і захоплено. — Чи не вишити нам пляшечку шампанського? — спитав він.

Дідеріх висловив сумнів:

— Мені з вами... — Але, подумавши, поступився. — Суд установив, що ваші закиди були спрямовані не проти мене

одного, а проти всіх націоналістів. Цим, на мій погляд, питання вичерпане.

— Що ж, тоді вип'ємо гейдсику? — спитав Бук. Він змусив Дідеріха цокнутися. — Ви повинні все ж таки визнати, любий Геслінгу, що так докладно, як я, вами взагалі ще ніхто не займався... Тепер я можу вам сказати: ваша роль на суді цікавила мене більше, ніж моя власна. Я потім розіграв її вдома перед люстром.

— Моя роль? Ви, певно, хочете сказати — мої погляди? Щоправда, для вас типовий представник нашого часу — актор.

— Тоді я мав на увазі... іншого. Але ви бачите, наскільки я спостережливіший... Якби мені завтра не треба було обороняти пралю, яка начебто вкрала спідні у Вулькових, я, може, грав би Гамлета. За ваше здоров'я!

— За ваше здоров'я. Для цього ви, звичайно, не потребуєте поглядів.

— Боже, у мене теж є погляди. Та чи завжди ті самі?.. Отже, ви радите мені іти на сцену? — спитав Бук.

Дідеріх уже відкрив рота, щоб порадити йому це, але тут підійшла Густа, і Дідеріх почервонів, бо подумав про неї, коли Бук ставив своє питання. Бук мрійно сказав:

— А тим часом моя ковбаса з капустою пригоріла б, а це така смачна страва.

Але Густа, підкрившись ззаду, затулила йому очі й спитала:

— Хто це?

— А от і вона, — сказав Бук, поляскуючи її по руці.

— Мужчинам тут весело? Може, мені піти? — спитала Густа.

Дідеріх поспішив принести їй стільця, але насправді краще залишився б на самоті з Буком, гарячковий блиск у Густиних очах не віщував нічого доброго. Вона говорила швидше, ніж звичайно.

— По суті, ви чудово підходите один одному, ви тільки дуже церемонитесь!

— Це взаємна повага.

Дідеріх затнувся, потім зробив зауваження, яке вразило його самого:

— Власне кажучи, щоразу, коли я розлучаюся з вашим нареченим, я шалю від злості, але при зустрічі знову радію. — Він випростався. — Якби я не був націоналістом, він зробив би мене ним.

— Зате якби я був ним,— лагідно посміхаючись, сказав Бук,— ви б одбили в мене всяку охоту до цього. Тут уся принада.

Але Густа, мабуть, була заклопотана чимось іншим; вона зблідла і проковтнула слину.

— Я тобі зараз щось розповім, Вольфгангу. Б'юся об заклад, що ти знепритомнієш!

— Пане Розе, будь ласка, чарку геєнесі! — крикнув Бук. Поки він мішав коньяк із шампанським, Дідеріх схопив Густу за лікоть і, користуючися з того, що цієї хвилини музика грала особливо гучно, благаючи зашепотів:

— Не робіть дурниць!

Вона зневажливо засміялась.

— Доктор Геслінг боїться. Йому ця історія здається занадто бридкою, а на мою думку, вона тільки кумедна.— І з гучним сміхом: — Що ти скажеш? Говорять, що твій батько з мою матір'ю... ти розумієш? І тому ми з тобою... ти розумієш?

Бук неквапом похитав головою, потім посміхнувся:

— Хай собі говорять.

Тоді Густа перестала сміятися.

— Що значить — хай собі говорять?

— Ну, якщо нецігчани вірять таким речам, тоді це для них справа звична, а коли так, це не має жодного значення.

— Словами каші не помастип,— сказала Густа.

Дідеріх визнав за потрібне гарантувати собі безпеку.

— Помилка може статися всюди. Але не можна безкарно нехтувати думкою своїх ближніх.

Густа зауважила:

— Вольфганг гадає, що він занадто добрий для цього світу.

А Дідеріх:

— Ми живемо в суворий час. Хто не борониться, має загинути.

Тут Густа в болісному захопленні вигукнула:

— Доктор Геслінг не такий, як ти! Він захищав мене! Я маю докази, це мені сказала Мета Гарніш, яку я кінцем примусила говорити. Він взагалі єдиний, хто захищав мене. Він на твоєму місці підкупив би тих, котрі насмілюються обмовляти мене!

Дідеріх потвердив це кивком голови. Бук весь час

вертів у руках келиха і розглядав своє відображення в ньому. Раптом він поставив його на стіл.

— Хто ж вам сказав, що я охоче не підкупив би когонебудь, першого, хто попадеться, бо всі вони майже однаково підлі і дурні? — І він підморгнув.

Густа знизала оголеними плечима.

— Так говориться, але вони зовсім не такі дурні, вони знають, чого хочуть... А в дурні якраз шиються розумні, — з викликом закінчила вона, і Дідеріх з іронією кивнув головою.

Тоді Бук глянув на нього очима, в яких зненацька спачахнуло безумство. Він гарячково охопив себе за шию тремтячими руками.

— Але якби мені, — голос його раптом зовсім охрип, — якби мені попався той, хто розпочав усе це, хто посидне в своїй особі все, що є мерзенного й огидного в усіх, — якби мені попався він, цей збірний образ усього нелюдського, всього долюдського...

Дідеріх, білий, як маніжка, боком сповз із стільця і відступав крок за кроком. Густа скрикнула і, охоплена панічним страхом, відскочила до стіни.

— Це коньяк! — крикнув їй Дідеріх.

Та Буків погляд, що переходив від одного до другого і обіцяв страшну загибель, несподівано пом'якшав. Він підморгнув і весело блиснув очима.

— До цієї суміші я, на жаль, звик, — пояснив він. — Але хай бачать, що ми й це вміємо.

Дідеріх гучно сів на своє місце.

— Комедіант ви, та й годі! — обурено сказав він.

— Ви вважаєте? — спитав Бук, ще веселіше блискаючи очима.

Густа зморщила носика.

— Ну, хочу розважитися, — сказала вона і вже хотіла піти.

Але до них зблизився член окружного суду Фріцше, він уклонився їй і Букові. Чи дозволить пан адвокат протанцювати котильйон з його нареченою? Він говорив надзвичайно ввічливо, начебто бажаючи когось заспокоїти. Бук не відповів, він насунив брови. Але Густа вже взяла Фріцше під руку. Бук подивився їй услід, глибоко замислившись, між бровами в нього лягла зморшка.

«Так, так, — думав Дідеріх, — не дуже приємно, мій любий, зустріти чоловіка, що тільки-но повернувся з веселої

мандрівки з твоєю сестрою, а потім ще забирає у тебе з-під носа наречену, і ти нічого не можеш вдіяти, бо інакше скандал стане ще більший, адже ж ваші заручини вже самі по собі є скандалом...»

Бук, схаменувшись, мовив:

— Знаєте, мені тільки тепер по-справжньому захотілося одружитися з панною Даймхен. Я вважав цю справу не дуже... сенсаційною, але нецігчани надали їй пікантності.

Такий несподіваний висновок приголомшив Дідеріха.

— Якщо ви вважаєте... — промимрив він.

— Чому б ні? Ви і я — два протилежні полюси, але ми обидва провадимо тут передові тенденції вільної від моралі епохи. Ми вносимо пожвавлення. Дух часу ходить по тутешніх вулицях ще на повстанних підшвах.

— Ми начепимо йому остроги, — пообіцяв Дідеріх.

— За ваше здоров'я!

— За ваше! Але м о і остроги! — Дідеріх блиснув очима. — Ваш скептицизм і кволий напрям думок не відповідають добі. Дух, — він пирхнув носом, — на ньому в наш час далеко не заїдеш. Майбутнє, — удар кулаком об стіл, — належить дії в ім'я націоналізму!

А Бук з пробачливою посмішкою:

— Майбутнє? В цьому якраз і помилка. Націоналізм вижив себе за останні сто років. Те, що ми бачимо і що ми побачимо в прийдешньому, — тільки його корчі і труповий сморід. Від нього закрутить у носі.

— Від вас я не чекав нічого іншого, ви обкидаєте брудом усе найсвятіше.

— Святе! Недоторканне! Скажемо зразу — вічне! Правда? Поза ідеалами вашого націоналізму життя ніколи, ніколи більше не буде. Може, воно було раніше, в той темний період історії, коли ще не було вас. Але тепер об'явилися ви, і світ дійшов до краю. Національне чванство і взаємна ненависть народів — ось мета, вищої за яку нічого нема.

— Ми живемо в суворий час, — поважно оголосив Дідеріх.

— Не такий суворий, як застиглий... Я не певен того, що люди, котрі жили під час Тридцятилітньої війни, вірили в незмінність своїх, теж не надто легких, умов. І я переконаний, що ті, кого гнобила сваволя епохи рококо, вважали, що цю сваволю можна подолати, інакше вони не здійснили б революції. Де на полях історії, по яких нам

ще дозволено блукати думками, ви знайдете добу, яка оголосила б себе беззмінною і чванилася б перед вічністю своєю жалюгідною обмеженістю? Добу, яка неславила б кожного, хто не зовсім розчинився в ній? Не додержуватися націоналістичних поглядів — це викликає у вас більше жаху, аніж ненависті! Але ті, хто не знає батьківщини, наступають вам на п'яти. Он там, у залі, ви бачите їх?

Дідеріх аж схлюпнув своє шампанське, так швидко він обернувся. Невже сюди вдерся Наполеон Фішер із своїми однодумцями?.. Бук беззвучно і сердечно засміявся.

— Не хвилюйтесь, я кажу тільки про безмовних людей на стінах. Чому вони здаються такими веселими? Що дає їм право на уквітчані доріжки, легку ходу і гармонію? Ах, друзі мої! — І Бук підніс свій келих над танцюючими парами. — Ви, друзі людства і світлого майбутнього, великодушні і незнайомі з похмурым егоїзмом клану націоналістів, ви, душі, які обіймаєте світ, поверніться! Навіть у нашому середовищі є ще такі, які на вас чекають!

Він вихилив келих. Дідеріх із зневагою зауважив, що Бук плаче. А втім, Букове лице відразу ж набрало хитрого виразу.

— Але ви, сучасники, ви, звичайно, не знаєте, що за бант на грудях у старого бургомістра, який так привітно усміхається там, серед урядовців і пастушок. Барви зблякли; ви, певно, думаєте, що це ваші кольори? Ні, це французький трикольоровий прапор. Він був новий тоді, і це не був прапор однієї країни, а прапор світанку для всіх. Носити його кольори — було ознакою найкращого напрямку думок; це було, як сказали б ви, цілком лояльно. За ваше здоров'я!

Але Дідеріх крадькома відсунув свого стільця і раз у раз оглядався навколо, чи не чує їх хто-небудь.

— Ви п'яні,— пробурмотів він; і, щоб урятувати становище, крикнув: — Пане Розе! Ще пляшку! — Потім солідно випростався.— Ви наче забули, що з того часу у нас був Бісмарк.

— І не тільки у нас,— сказав Бук.— Всю Європу загнали в цей націоналістичний глухий кут. Припустімо, що цього не можна було уникнути. Ширші простори відкриваються тільки пізніше... Та чи йшли ви за вашим Бісмарком, поки він мав рацію? Він тягнув вас силоміць, ви були не в злагоді з ним. А тепер, коли ви мали б піти далі за нього, ви досі ще чіпляєтеся за його безсилу тінь! Бо обмін

речовня у ваших націоналістів відбувається безнадійно повільно. Поки ви зрозумієте, що перед вами велика людина, вона вже перестає бути великою.

— Ви знаєте її! — пообіцяв Дідеріх. — Кров і залізо — ось найдійовіший засіб! Влада вища за право! — Він весь почервонів, проголошуючи ці догми.

Але й Бук розпалився.

— Влада! Владу не можна вічно носити на багнеті, як ковбасу на рожні. Єдина реальна влада в наш час — це мир! Що ж, грайте комедію сили! Вихваляйтеся перед вигаданими ворогами, зовнішніми і внутрішніми! На щастя, вам не судилося діяти!

— Не судилося діяти? — Дідеріх сопів, наче роздмухував вогонь. — Його величність сказав: «Краще хай загинуть усі наші вісімнадцять армійських корпусів і сорок два мільйони жителів...»

— «Бо там, де німецький орел...» — вигукнув з раптовим піднесенням Бук, і ще несамовитіше: — «Геть парламентські ухвали! Армія — ось наша єдина підпора!»

Дідеріх не поступався перед ним.

— «Ви покликані насамперед захищати мене від зовнішнього і внутрішнього ворога!»

— «Охороняти від орди зрадників!» — кричав Бук. — Банда людей...»

— «...негідних носити ім'я німців!» — підхопив Дідеріх.

І обидва в один голос:

— «Стріляти і рідних, і братів!»

Партнери по танцях, які підживлялися в буфеті, почали прислухатися до їхнього крику; вони поприводили своїх дам, щоб показати їм видовище буйного упою. Навіть гравці в карти заглядали до буфету; і всі дивувалися з Дідеріха та його спільника по чарці, які, хитаючись на своїх стільцях і чіпляючись за стола, з осоловленими очима і вишкіреними зубами кидали один одному в лице владні слова:

— «...ворога, і це мій ворог!»

— «В країні є лише один володар, іншого я не допущу!»

— «Я можу бути вельми суворим!»

Голоси уривалися.

— «Фальшива гуманність!»

— «Ворогів божественного порядку, які не знають батьківщини...»

— «...треба викорчувати до останнього пня!»

Пляшка полетіла в стіну.

— «Знищу!»

— «Порох Німеччини!.. Від ніг своїх!.. Славні дні!»

Крізь юрбу глядачів промайнув хтось із зав'язаними очима: Густа Даймхен, яка мала таким чином знайти собі кавалера. Вона намацала Дідеріхову спину і хотіла його підняти з місця. Він опирався і грізно повторяв:

— «Славні дні!»

Вона зірвала хустку, з острахом глянула на нього і кинулася шукати його сестер. Бук також зрозумів, що час іти звідси. Він непомітно підтримував друга, але не міг перешкодити Дідеріхові, котрий владно випростався, ще раз, хоч з осовілим поглядом, без блиску, обернутися біля дверей до танцюючої юрби, яка вилупила на нього очі.

— Знищу!

Після цього його звели вниз і посадовили до карети.

Коли він опівдні з сильним болем голови зайшов до їдальні, він дуже здивувався, що Еммі з обуренням підвелася і вийшла. Але досить було Магді обережно натякнути йому, і він зразу збагнув, у чому справа.

— Невже я це дозволив собі? Авжеж, я визнаю, там були дами. Є різні способи показати себе справжнім німцем; за приязності дам цей спосіб непридатний. У таких випадках слід, звичайно, уладнати справу найчеснішим і найкоректнішим чином.

Хоч він ледве міг підняти голову, йому було ясно, що треба зробити. Поки ходили по двокінну виїзну карету, він одягнув сюртука, білу краватку і циліндра; потім передав кучерові складеного Магдою списка і поїхав. Усюди він запитував господиню; багатьох одривав від обіду; і, ледве впізнаючи, хто сидить перед ним, чи то пані Гарніш, чи то пані Даймхен, чи то пані Тіц, хрипким з похмілля голосом говорив:

— Я визнаю... Як щирий німець, за приязності дам... Найчеснішим і найкоректнішим чином...

О пів на другу він повернувся і, зітхаючи, сів за обід.

— Справу я владнав.

Післяобідні години Дідеріх присвятив важкому завданню. Він запросив до себе нагору Наполеона Фішера.

— Пане Фішере,— сказав він, пропонуючи йому стільця,— я приймаю вас тут, а не в конторі, бо Сетбіра наші справи не обходять. Мова йде про політику.

Наполеон Фішер кивнув головою, начебто знав це наперед.

Він, очевидно, тепер уже звик до таких інтимних розмов; уже на перше Дідеріхове запрошення він простяг руку до пуделка з сигарами; навіть поклав ногу на ногу.

Дідеріх почував далеко меншу впевненість; він довго сопив, а потім наважився іти до мети не манівцями, а з грубою прямою. Бісмарк теж так робив.

— Справа в тому,— заявив він,— що я хочу пройти в радники, а для цього мені потрібні ви.

Механік спідлоба глянув на нього.

— І ви мені також,— сказав Фішер.— Бо я також хочу пройти в радники.

— Ну, знаєте! Я був до всього готовий...

— У вас, звичайно, знову в кулаці лежить кілька крон? — І Фішер вишкірив жовті зуби. Він уже більше не ховав посмішки.

Дідеріх зрозумів, що в справі виборів він буде не такий поступливий, як у питанні про покалічену робітницю.

— Справа в тому, пане докторе,— почав Фішер,— що одне місце моєї партії цілком забезпечене. Друге дістануть, певне, вільнодумні. Коли ви хочете провалити їх, вам потрібні ми.

— Це я розумію,— сказав Дідеріх.— Щоправда, за мене й старий Бук. Але його прибічники, може, не такі довірливі, щоб голосувати за мене, якщо я висуну свою кандидатуру як вільнодумний. Буде певніше, коли я домовлюсь і з вами.

— І я вже передбачаю, як ви можете це зробити,— заявив Наполеон.— Я вже давно придивляюся до вас, пане докторе, і все чекаю, чи скоро ви вийдете на політичну арену.

Наполеон пускав кільця, такою мірою він почувався на висоті.

— Ваш процес, пане докторе, і потім ваша промова в Товаристві воїнів — все це добре як реклама. Але для політика все зводиться до одного: «Скільки голосів я зберу?»

Наполеон ділився з ним скарбами свого досвіду! Коли він заговорив про «націоналістичний галас», Дідеріх хотів запротестувати, але Наполеон швидко перебив його.

— Що ви хочете? Наша партія всіляко поважає цей галас. В усякому разі краще мати справу з націоналістами,

вж з вільнодумними. Буржуазна демократія скоро взагалі вилетить крізь димар.

— І той ми в неї зіб'ємо! — вигукнув Дідеріх.

Союзники засміялися від задоволення. Дідеріх приніс пляшку пива.

— Але,— сказав соціал-демократ і висунув свої вимоги: — Будинок профспілок, при спорудженні якого місто має допомогти партії!..

Дідеріх схопився з місця:

— І ви насмілюєтеся вимагати цього від націоналіста? Фішер лишився спокійний та іронічний.

— Якщо ми не допоможемо цьому націоналістові на виборах, куди йому подіти свій націоналізм?

І хоч як опирався і просив пощади Дідеріх, йому довелося написати на аркуші паперу, що він не тільки сам голосуватиме за Будинок профспілок, але й постарасться вплинути на близьких йому за поглядами радників. Після цього він похмуро оголосив переговори закінченими і взяв пляшку з пивом із механікових рук. Але Наполеон Фішер підморгнув йому. Взагалі пан доктор може бути задоволений, що має справу з ним, а не з його партійним товаришем, шинкарем Рілле. Бо той агітує за своє власне обрання і не пішов би на компроміс. А в партії думки розділилися; тому Дідеріх має всі підстави через близьку до нього пресу підтримати Фішерову кандидатуру.

— Якби чужі люди, наприклад, Рілле, почали сунути носа до ваших справунків, пане докторе, ви, напевне, були б не дуже втішені. Ми з вами інша річ: нам не вперше ховати кінці у воду.

І він пішов, залишивши Дідеріха з його думками. «Не вперше кінці у воду ховати»,— думав Дідеріх, і страх змагався в ньому з гнівом. Це наважився йому сказати цей пес, його власний кулі, якого він кожної хвилини міг викинути на вулицю! Тобто, на жаль, саме цього й не можна; він має рацію, вони ховали кінці у воду. Голандер! Покалічена робітниця! Одна таємниця тягла за собою другу: тепер Дідеріх та його робітник не могли обійтися один без одного не тільки на фабриці, але і в політиці. З більшою охотою Дідеріх зав'язав би стосунки із шинкарем Рілле, але тоді була б небезпека, що Наполеон Фішер з почуття помсти розповість усе, що знає. Дідеріх був змушений ще й допомогти йому проти Рілле. «Але,— він підняв до

стелі кулака і потряс ним, — ми ще з ним поговоримо! Я розквітаюся з тобою, хоча б через десять років».

Після цього йому ще довелося відвідати старого Бука і покірно вислухати його чесну й пишномовну балаканину. Зате він став кандидатом партії вільнодумних... «Недігська газета», яка в теплій статті рекомендувала виборцям доктора Геслінга як людину, громадянина і політика, відразу ж слідом за цим, хоч і дрібнішим шрифтом, гостро повставала проти кандидатури робітника Фішера. Серед членів соціал-демократичної партії — на жаль, це доводиться визнати — чимало-таки ремісників, які мають свої власні майстерні; вона не має потреби нав'язувати радникам, котрі належать до середнього класу, співробітництво із звичайним робітником. Невже, зокрема, доктор Геслінг повинен у надрах міського самоврядування стикатися зі своїм власним механіком?

Ця вихватка буржуазної газети поновляла одностайність у лавах соціал-демократів; навіть Рідле мусив підтримати Наполеона Фішера, який з блиском прийшов до фінішу. Дідеріх дістав тільки половину голосів партії, яка його висунула, але його врятували соціал-демократи. Обидва обранці були разом уведений до зібрання. Бургомістр, доктор Шеффельвейс, привітав їх, зазначивши в своєму слові, що, з одного боку, буржуа — людина дії, з другого боку — робітник, що прагне вгору... І вже на найближчому засіданні Дідеріх узяв участь у дебатах.

Обговорювалося питання про каналізацію Геббельхенштрассе. Значна частина старих будинків цього передмістя ще й тепер, наприкінці дев'ятнадцятого сторіччя, користувалася гноярками, випари яких часом отруювали всю околицю. Побувавши в «Зеленому ангелі», Дідеріх мав нагоду пересвідчитися в цьому. І тепер він енергійно повстав проти побоювань фінансового і технічного характеру, висловлених представником магістрату. Вимоги культури не сміють відступати перед дріб'язковими перешкодами.

— Бути німцем — значить бути культурним! — вигукнув Дідеріх. — Панове! Це сказав не хто інший, як його величність кайзер. А з іншого приводу його величність звеличили висловитися: «Свинству треба покласти край». Всюди, де тільки виявляється розмах, перед нами сяє високий приклад його величності, і тому, панове...

— Слава! — крикнув чийсь голос зліворуч, і Дідеріх

побачив посмішку Наполеона Фішера. Тоді він випростався і блиснув очима.

— Цілком справедливо! — гостро відповів він. — Саме так я й хотів закінчити. Його величності кайзерові слава, слава, слава!

Розгублена мовчанка; але тому, що соціал-демократи сміялися, праворуч дехто крикнув «слава». Доктор Гейтфельд кинув запитання, чи не є той дивний зв'язок, в який доктор Геслінг поставив особу монарха, образою його величності. Але голова швидко подзвонив. Проте в пресі питання обговорювалось і далі. «Голос народу» твердив, що доктор Геслінг вносить у зібрання радників дух найпідлішого підлабузництва, після чого «Нецігська газета» назвала його промову освіжаючим учинком прямодушного патріота. Однак, що йдеться про особливо значну подію, з'ясувалося лише по тому, як на це відгукнулася берлінська «Локаль-Анцейгер». Газета його величності палко вихваляла відважний виступ нецігського радника, доктора Геслінга. Вона із задоволенням відзначила, що новий, рішучий німецький дух, обстоюваний його величністю, почав проникати і в глиб країни. Настанови його величності додержуються, громадяни прокидаються зі сну, грань між тими, хто за нього, і тими, хто проти нього, стає дедалі різкішою. Побажаймо, щоб якомога більше чесних речників наших міст пішло за прикладом доктора Геслінга!

Цей номер «Локаль-Анцейгера» Дідеріх уже впродовж цілого тижня носив біля серця, коли одного разу найтихішою ранковою годиною, уникаючи людної Кайзер-Вільгельмштрассе, він задвірками прокрався до пиварні Кляпша, де на нього чекали Наполеон Фішер та його партійний товариш, шинкар Рілле. Хоч пиварня була зовсім порожня, вони забилися в найвіддаленіший кут; панну Кляпш відпустили зразу ж, як тільки вона принесла пиво, і сам Кляпш, котрий підслухував коло дверей, чув тільки шепіт. Він хотів скористатися з віконечка, крізь яке, під час особливого напливу відвідувачів, подавали склянки, але Рілле, знайомий з будовою пиварень, зачинив віконечко у Кляпша перед носом. Усе ж таки той встиг зауважити, що доктор Геслінг підскачів і, очевидно, зібрався піти. Ніколи він як націоналіст не погодиться на це!.. Але потім панна Кляпш, яку покликали одержати гроші за пиво, запевняла, що все ж таки бачила аркуш паперу, підписаний всіма трьома.

Того ж дня Еммі і Масда були запрошені на чай до пані фон Вульков, і Дідеріх супроводив їх. Високо піднісши голови, йшли вони втрьох по Кайзер-Вільгельмштрассе. Дідеріх холодно скинув циліндра перед гуртом чоловіків, що з ганку масонської ложі вражено дивились, як він заходить до дому урядового президента фон Вулькова. Вартовому він весело махнув рукою. Нагорі, в передпокої, вони зустрілися з офіцерами та їхніми дамами, вже знайомими обом паннам Геслінг.

Дзеньквувши острогами, лейтенант фон Бріцен допоміг Еммі скинути пальто, і вона подякувала йому через плече, ніби графиня. Потім вона наступила Дідеріхові на ногу, даючи зрозуміти, що в цьому товаристві треба пильнувати звичаю. І справді: після тривалих чемних суперечок з лейтенантом фон Бріценом про те, кому ввійти першому, після захопленого розшуркування перед господинею, яка відрекомендувала його іншим гостям, — яке складне завдання, таке почесне, але й таке небезпечне, сидіти на стільчику затиснутим між дамськими сукнями, тримати в рівновазі чашку з чаєм, одночасно приймаючи вазу з печивом і з чарувальною усмішкою передаючи її далі, і, попиваючи чай, висловлювати свою думку то медовими виразами про таку вдачу виставу «Тасмної графині», то мужньо схвальними про розмах адміністративної діяльності президента, то значущими про крамолу і вірність кайзерові, — і при цьому ще годувати президентового собаку, який весь час просив.

Про невимоглих товаришів по чарці з погрібця або Товариства воїнів тут треба було забути; доводилося з вимученою посмішкою пильно дивитись у водянисті очі капітана фон Кекеріца, в якого лисяна була біла, а обличчя, починаючи від середини лоба, червоне, як вогонь, і слухати його розповіді про учбовий плац. І мало того, що, напружено чекаючи на запитання про військову службу, ти весь обливаєшся потом, так ще й дама з рівно зачесаним угору лляним волоссям і з облупленим від сонця носом, яка сидить поряд, починає раптом розмову про коней... На цей раз Дідеріха врятувала Еммі: підтримувана паном фон Бріценом, з яким була, здавалось, у близьких взаєминах, вона спритно вкинулася до розмови, хизуючися спортивними виразами, і навіть не побоялася захоплено описувати вигадані прогулянки верхи, що до них вона нібито вдавалася в маєтку своєї тітки. Коли після цього лейтенант запропонував їй спільні прогулянки верхи, вона по-

слалася на бідну пані Геслінг, яка нібито не дозволяє їй цього. Дідеріх не пізнавав Еммі. Її надзвичайні здібності цілком затьмарили тут Магду, якій, що не кажіть, пощастило ввіймати нареченого. Не без таємного страху думав Дідеріх, як і після повернення із «Зеленого ангела», про невідомі шляхи, котрими дівчина, коли її не бачать...

Раптом він помітив, що пропустив запитання пані фон Вульков і що всі мовчать, чекаючи на його відповідь. Він озирнувся, шукаючи допомоги, але зустрів тільки невблаганний погляд великого портрета: блідий і скам'янілий, в червоному гусарському мундирі, рука при боці, кінчики вусів коло самих очей, і холодно блискаючий погляд через плече! Дідеріх затремтів, похлинувся чаєм, пан фон Бріцен поплескав його по спині.

Якусь даму, що до цього часу тільки старанно їла, почали просити щось проспівати. Всі перейшли до музичної зали, де поділилися на групи. Коло дверей Дідеріх крадькома витяг годинника, але раптом почув за спиною кахикання господині.

— Я знаю, любий докторе, що ваш час належить поважним обов'язкам і що ви офіруєте ним заради нас і нашої легкої, я б сказала, занадто легкої розмови. Мій чоловік чекає на вас, ходіміте.

Приклавши пальця до уст, вона пішла вперед коридором, через порожній передпокій... Тихенько постукала. Відповіді не було, і вона боязко подивилася на Дідеріха, який також зніяковів.

— Оттохен,— сказала вона, ніжно притулившись до замкнених дверей.

Кілька секунд вони прислухалися, потім грізний бас прогрімів ізсередини:

— Ніяких Оттохенів! Скажи своїм дурням, щоб хлиста-ли чай без мене!

— Він такий заклопотаний справами,— прошепотіла пані фон Вульков, трохи бліднучи.— Боротьба з недобримисними елементами підриває його здоров'я... На жаль, обов'язки господині кличуть мене до моїх гостей, лакей доповість про вас.— І вона спурхнула геть.

Дідеріх довго й марно чекав на лакея. Нарешті з'явився дог Вулькова; величезний і гордий, пройшов він повз Дідеріха і почав дряпатися в двері. Відразу ж ізсередини пролунало: «Шнапс! Сюди!» — після чого пес відчинив двері. Він забув їх зачинити, то ж Дідеріх також дозволив

собі прослизнути до покою. Вульков сидів у хмарі диму біля письмового стола, повернувши до дверей свою широченну спину.

— Добридень, пане президенте,— уклонившись, сказав Дідеріх.

— Ти теж уже навчився балакати, Шнапс? — запитав Вульков, не обертаючись. Він склав якийсь папір, повільно закурив нову сигару...

«От зараз»,— подумав Дідеріх. Але Вульков знову почав писати. Цікавість до Дідеріха виявляв тільки собака. Очевидно, він уважав, що гість тут ще менш доречний, ніж у вітальні, його зневага перейшла у ворожість: вишкіривши зуби, пес обнюхував Дідеріхові штани,— якщо це ще взагалі можна було назвати обнюхуванням. Дідеріх нечутно, як тільки міг, переступав з ноги на ногу, а дог гарчав грізно, але тихо, знаючи добре, що більшого не сміє дозволити собі за приявності хазяїна. Нарешті Дідеріхові пощастило поставити між собою і своїм ворогом стільця, вчепившись за якого, він тепер і крутився то повільніше, то швидше, весь час на сторожі перед стрибками Шнапса. Якось Вульков повернув голову, і Дідеріхові здалося, що він посміхався. Нарешті собаці гра набридла, він підійшов до хазяїна і почав лащитися, потім ліг коло ніг, кидаючи сміливі погляди мисливця на Дідеріха, який втирав піт з лоба.

«Підла тварюка!» — подумав Дідеріх, і зненацька все в ньому заклекотіло. Від обурення і гіркого диму йому забило дух і, стримуючи кашель, він думав: «Хто я такий, щоб дозволити так глузувати із себе? Мій останній мастильник не стерпів би цього від мене. Я — доктор! Я — радник! Цей неотесаний мужлаї потребує мене більше, ніж я його!» Все, пов'язане із сьогоднішнім візитом, стало перед ним тепер у якнайгіршому світлі. З нього сміялися, це щеня, лейтенант, ляскав його по спині! Ці солдафони і вельможні гиндички весь час балакали про свої безглузді справи, а він сидів як дурень! «А хто годує цю нахабну голоту? Ми!» Його погляди, його почуття — все раптом розпалося в Дідеріхових грудях, і з уламків бурхливо вирвалося полум'я ненависті. «Шкуродери! Шаблебляжчателі! Чванлива наволоч!.. Коли ми покінчимо з усією бандою...» Кулаки стискалися самі собою, в нападі німої люті він бачив усе поваленим, розвіяним: керманічів, армію, чиновництво, всіх носіїв влади і її саму, владу!

Владу, яка топче нас і чиї конита ми цілуємо! Проти якої ми безсилі, бо всі любимо її! Яка в нас у крові, бо пскірливість у нашій крові! Ми — атом її, безмежно мала молекула чогось, що вона виплюнула!.. Зі стіни напроти, з-за сизих хмар диму, дивилося її бліде обличчя, залізне, вивірене, блискаюче. Дідеріх у несамовитому самозабутті підняв кулака.

Але тут загарчав пес, а з-під Вулькова пролунав громовий шум, довгий гуркотливий тріск — і Дідеріх злякався. Він не міг зрозуміти, що це був за випадок. Будова ладу, знову споруджена в його грудях, уже тільки ледве-ледве стрясалася. Пан урядовий президент заклопотаний важливими державними справами. Треба дочекатися, поки він зверне увагу на тебе, а потім виявити свої добромисні погляди і налагодити свої справи...

— Ну, докторчику? — сказав пан фон Вульков, обертаючись разом із стільцем.— Що у вас нового? Ви стаєте справжнім державним мужем. Сідайте-но на це почесне місце.

— Тішу себе надією,— пробелькотів Дідеріх.— Дечого я вже домігся для справи націоналізму.

Вульков пустив йому густу цівку диму прямо в ніс, потім наблизив до нього своє вилицювате обличчя із жвавими цинічними очима.

— По-перше, ви допевнилися того, докторчику, що попали в радники. Яким чином, цього ми не будемо торкатися. В усякому разі для вас це було не зайве, бо ваша фабрика, кажуть, ледве животіє.

Дідеріх здригнувся, а фон Вульков розкотисто засміявся.

— Облиште! Ви своя людина. Як ви гадаєте, що це я тут писав?

Великий аркуш паперу зник під лапою, яку він поклав на нього.

— Я прошу у міністра дрібничку для одного доктора Геслінга в нагороду за його заслуги в справі поширення добромисних поглядів у Нецігу... Ви цього від мене, мабуть, не чекали? — додав він.

Дідеріх, засліплений і ніби здурілий від радості, уклонявся, як накручений, зі свого стільця.

— Я, справді, не знаю,— пробелькотів він.— Мої скромні заслуги...

— Всякий початок важкий,— сказав фон Вульков.—

Та й це тільки маленьке захочення. Ваша промова на процесі Лауера була непогана. Ну, а ваша «слава» його величності під час дебатів про каналізацію зовсім сполохала антимонархічну пресу. Вже у трьох містах завдяки цьому порушені справи про образливі вихватки на адресу його величності. То ж ми повинні вам подякувати.

Дідеріх вигукнув:

— Найвища нагорода для мене в тому, що моє скромне просте ім'я згадується в «Локаль-Анцейгері» і потрапило перед найясніші очі!

— Ну, беріть сигару, — закінчив Вульков, і Дідеріх зрозумів, що тепер почнеться ділова розмова. Ще в розпалі високих почуттів у нього виникла підозра, чи не має ласка фон Вулькова якоїсь особливої причини. Намацуючи ґрунт, він сказав:

— Місто, напевне, все ж таки відпустить кошти на будівництво залізничної колії до Раценгаузена.

Фон Вульков витяг шию.

— Ваше щастя. Бо ми маємо дешевий проект, за яким Неціг залишається зовсім осторонь. То ж подбайте про те, щоб ваші колеги порозумнішали. Тоді ви зможете подати струм до мастку Квіцін.

— Цього магістрат не хоче, — Дідеріх рухом попросив поблажливості. — Місто має на цьому збитки, а пан фон Квіцін нам не платить податків... Але тепер я радник, і як націоналіст...

— Цього я не допущу! Інакше мій кузен пан фон Квіцін просто збудує для себе електричну станцію, це йому коштуватиме дешево — ви що собі думаєте, до нього міністри приїздить полювати. І тоді він понизить ціни і в самому Нецігу.

Дідеріх випростався.

— Я маю твердий намір, пане президенте, на лихо всім ворогам, високо тримати в Нецігу прапор націоналізму. — Потім, стихивши голос: — Одного ворога, і вельми небезпечного, авжеж, ми можемо позбутися: це старий Ключінг із Гаузенфельда.

— Ключінг? — Вульков зневажливо посміхнувся. — Та я з нього мотуззя сукаю. Він постачає папір для окружних газет.

— А може, він постачає ще більше паперу недобромишним газетам? Це, пробачте, пане президенте, мені відомо краще.

— «Нецігська газета» в націоналістичному відношенні стала тепер надійнішою.

— Але якраз,— Дідеріх значуще кивнув головою,— з того дня, коли старий Ключінг запропонував мені постачати частину паперу. Гаузенфельд начебто обтяжений замовленнями. Він, звичайно, боїться, щоб я не став учасником якоїсь конкуруючої націоналістичної газети. А може, він боявся також,— багатозначна пауза,— що пан президент з більшою охотою замовлятиме папір для окружних газет у фабриканта-націоналіста.

— Значить, ви тепер постачальник «Нецігської газети»?

— Ніколи, пане президенте, я не зречуся своїх поглядів настільки, щоб постачати папір для газети, поки в неї вкладені гроші вільнодумних.

— Чудово.— Вульков уперся кулаками в стегна.— Все зрозуміло. Ви хочете здобути і всю «Нецігську газету», і окружні газети. Певно, постачати папір і для мого управління? Що ж, крім цього, ще?

І Дідеріх діловито:

— Пане президенте, я не Ключінг: на крамолі я не наживаюсь. Якби ви, пане президенте, захотіли підтримати моє підприємство і як голова Біблійного товариства, наважуся сказати, справа націоналізму тільки виграла б.

— Чудово,— повторив Вульков, підморгуючи.

Дідеріх відкрив останнього козира:

— Пане президенте! За хазяйнування Ключінга Гаузенфельд став розплідником крамоли. З його восьмисот робітників нема жодного, який віддав би свій голос не за соціал-демократа.

— Ну, а у вас?

Дідеріх ударив себе в груди.

— Бог свідок, що я краще сьогодні ж закрию свою крамничку і піду з родиною по хатах, ніж допущу в себе хоч одного невірнопідданого.

— Дуже похвальні погляди,— сказав Вульков.

Дідеріх подивився на нього ясним поглядом:

— Я приймаю на роботу лише тих, які відбули військову службу, сорок моїх робітників брали участь у війні. Молодих я зовсім не беру, відколи сталася та історія з робітником, якого, як звалили висловитися його величність, вартовий убив на полі честі, після того, як цей суб'єкт зі своєю нареченою за моїми лантухами з ганчір'ям...

Вульков рухом спинив його.

— Це вже ваша справа, докторчику!

Але Дідеріх не здався.

— Під моїм ганчір'ям я не припущу крамоли. З вашим ганчір'ям — я хочу сказати: в політиці — інша справа. Там крамола може придатися нам, щоб за її допомогою із вільнодумного ганчір'я зробити монархічний папір. — І він надав своєму обличчю багатозначного виразу.

Вульков, очевидно, не був здивований, він зловісно посміхнувся:

— Докторчику, я теж не з лопуцька. Кажіть, на яких умовах ви злигалися з вашим механіком?

Дідеріх захитався, а Вульков вів далі:

— Це теж старий служака, га, пане раднику?

Дідеріх проковтнув слину, він бачив, що крутити хвостом далі нема чого.

— Пане президенте, — рішуче сказав він, а далі тихо і поквапливо. — Цей чоловік хоче попасти до рейхстагу, і, з точки зору націоналізму, він кращий за Гейтейфеля. Тому що, по-перше, багато вільнодумних від страху перейде до націоналістів, а по-друге, коли Наполеон Фішер буде обраний, ми будемо мати в Нецігу пам'ятник кайзерові Вільгельму Першому. У мене є письмова угода.

Він розгорнув перед президентом аркуш паперу. Вульков прочитав, потім підвівся, відкинув ногою стілець і, димлячи сигарою, заходив по кімнаті.

— Отже, Кюлеман скоро дасть дуба і на його півмільйона місто збудує не притулок для немовлят, а пам'ятник Вільгельмові Першому. — Він зупинився. — Намотайте собі на вуса, мій любий, це у ваших кровних інтересах! Якщо кінець кінцем Неціг матиме соціал-демократа в рейхстагу і не матиме пам'ятника, вам доведеться розмовляти зі мною. Я з вас котлету зроблю! Я вас так посічу, що вас навіть у притулок для немовлят не приймуть!

Дідеріх відсунувся разом із стільцем аж до самої стіни.

— Пане президенте! Всім, що у мене є, всім своїм майбутнім я відповідаю за цю велику для націоналізму справу. Але ж і я тільки людина... Я можу помилитися...

— Тоді хай зглянеться на вас бог!

— А коли раптом Кюлеман вилікується від ниркових каменів?

— Відповідати будете ви! Я теж ризикую головою! — Вульков важко опустився в крісло. Він люто затягнувся сигарою. Коли дим розвіявся, обличчя в нього вже було

веселе. — Те, що я вам казав на вечорі в «Гармонії», зберігає чинність. Цей рейхстаг довго не втримається, готуйте ґрунт у місті. Допоможіть мені проти Бука, я вам допоможу проти Ключіґа.

— Пане президенте! — Усмішка Вулькова ще сильніше розпалила у Дідеріха надії, він більше не володів собою. — Якби ви натякнули йому, що, може, відберете у нього замовлення! Він цього не роздзвонить, нам нема чого боятись, але вживе заходів. Може, почне переговори...

— Із своїм наступником, — закінчив Вульков.

Дідеріх схопився і в свою чергу забігав по кімнаті.

— Коли б ви знали, пане президенте... Гаузенфельд це, сказати б, машина на тисячу кінських сил, а вона стоїть і ржавіє, тому що бракує струму, я хочу сказати, сучасного духу, розмаху!

— А ви його, слід гадати, маєте, — кинув Вульков.

— Для справи націоналізму, — запевнив Дідеріх. Він повернувся на своє місце. — Комітет по спорудженню пам'ятника кайзерові Вільгельму вважав би себе щасливим, якби нам пощастило схилити вас, пане президенте, виявити вашу неоціненну увагу до цієї справи і перебрати на себе почесне головування.

— Згоден, — сказав Вульков.

— Комітет зуміє гідно оцінити самовіддану діяльність свого почесного голови.

— Поясніть, що ви хочете цим сказати! — В голосі Вулькова почулися зловісні нотки, але Дідеріх у своєму збудженні не помітив цього.

— Комітет уже обговорював це питання нещодавно. Бажано спорудити пам'ятник у найбільш людному районі і завести навколо нього парк для народних гулянок, наочно підкресливши таким чином нерозривний зв'язок монарха з народом. І ось комітет згадав про простору ділянку в центрі міста; можна було б придбати і сусідні будови; ділянка розташована на Мейзештрасе.

— Так, так, Мейзештрасе. — Брови Вулькова були грізно насуплені. Дідеріх злякався, але відступати вже було неможливо.

— В комітеті постала думка: перед тим, як справа перейде у відання міста, забезпечити собі згадані землі і попередити цим неправні спекуляції. І наш почесний голова перший мав би, звичайно, право...

Після цих слів Дідеріх аж відсахнувся: ударив ґрім.

— Добродію! За кого ви мене вважаєте? Що я, ваш торговий агент? Щось нечуване і небачене! Такий собі фабрикантик уявляє, що королівського урядового президента можна купити, що він братиме участь в його брудних махінаціях?!

Вульков нелюдським голосом кричав і натискав на Дідеріха, примушуючи його відступати, і обдавав його нестерпним жаром свого тіла і своїм особливим запахом. Собака також встав і з гавканням перейшов у наступ. Кімната раптом сповнилася жаху й гаму.

— Ви дозволили собі тяжко образити офіційну особу, добродію! — кричав Вульков; і Дідеріх, який позаду себе рукою шукав дверей, думав тільки про те, хто раніше вчепиться йому в горло: собака чи президент. Його перелякано блукливий погляд натрапив на бліде грізне обличчя, яке блискало очима зі стіни. От коли вона, влада, взяла його за горло! Він зухвало дозволив собі бути з нею запанібрата. Це загубило його, вона навалилася на нього з усією страхітливістю кінця світу...

Двері позаду письмового стола відчинилися, увійшов хтось у поліційному мундирі. Тремтячого Дідеріха вже ніщо не могло вразити. Приявність мундира навела Вулькова на нову жахливу думку.

— Я от накажу зараз вас заарештувати, мерзота ви така! За спробу підкупити офіційну особу, за спробу підкупити владу, вищу владу провінції! Я зажену вас до в'язниці, пуцу з торбами!

На поліційного офіцера цей судний день, очевидно, далеко не справив такого враження, як на Дідеріха. Він поклав на стіл аркуш паперу, що його тримав у руці, і зник. Вульков теж раптом відвернувся; знову закурив свою сигару. Дідеріх більше не існував для нього. І собака відчепився, наче Дідеріха й не було. Тоді той насмілювався молитовно скласти руки.

— Пане президенте, — хитаючись, прошепотів він, — пане президенте, дозвольте мені, пане президенте, запевнити вас... тут сталося... дозвольте запевнити вас, дуже сумне непорозуміння. Ніколи б я, при моїх добре відомих націоналістичних поглядах... Як я міг би!

Він почекав, але ніхто не звертав на нього уваги.

— Якби я шукав свої вигоди, — почав він знову трохи виразніше, — замість того щоб завжди дбати тільки за інтереси націоналізму, я б сьогодні був не тут, я був би

у старого Бука, тому що Бук, той справді запропонував мені продати мою ділянку містові під притулок для немовлят. Але цю пропозицію я з обуренням відхилив і знайшов прямий шлях до вас, пане президенте. Краще пам'ятник кайзерові Вільгельму Великому в серці, ніж притулок для немовлят у кишені, сказав я собі, і тепер кажу це вам на повний голос!

І Дідеріх справді підвищив голос, що примусило Вулькова обернутися.

— Ви досі тут? — спитав він.

І Дідеріх, знову завмираючи:

— Пане президенте...

— Що вам треба? Я взагалі вас не знаю. Ніколи ніяких переговорів я з вами не провадив.

— Пане президенте, в інтересах націоналізму...

— Я з земельними спекулянтами не знаюся. Продайте вашу ділянку, і якнайшвидше, а там поговоримо.

Дідеріх, пополотнівши, з таким почуттям, ніби його розчавлюють на стінці:

— Тоді наші умови зберігатимуть чинність? Орден? Натяк Ключітгові? Почесне головування?

Вульков зробив гримасу.

— Про мене хай і так. Але продати негайно!

Дідеріх насилу звів подих.

— Я принесу цю жертву! — проголосив він. — Бо найвище, що є у вірнопідданого — його вірнопідданчі погляди, — повинне бути поза всяким сумнівом!

— Так, так, — сказав Вульков, і Дідеріх пішов, гордий своїм почесним відступом, хоч і пригнічений свідомістю того, що президент терпить його як співника не набагато охоче, ніж він сам свого механіка.

У вітальні він застав Еммі і Магду в цілковитій самотності; вони гортали сторінки якогось розкішного видання. Гості вже розійшлися і пані фон Вульков також покинула сестер Геслінг, бо їй треба було причепуритися для вечора у полковниці фон Гаффке.

— Моя розмова з президентом завершилася цілком задовільно для обох сторін, — заявив Дідеріх; а вже на вулиці додав: — Тут лише й починаєш розуміти, щб воно значить, коли переговори провадять двоє лояльних людей. В нинішньому діловому світі цього вже не знають.

Еммі, також дуже збуджена, заявила, що буде вчитися верхової їзди.

— Якщо я дам тобі грошей, — сказав Дідеріх, але тільки для годиться, бо пишався Еммі. — У лейтенанта фон Бріцена, здається, є сестри? — зауважив він. — Тобі слід було б познайомитися з ними і подбати про запрошення для нас на наступний вечір у полковниці. — По той бік вулиці саме проходив полковник. Дідеріх довго дивився йому вслід. — Я добре знаю, — сказав він, — оглядатися непристойно, але ж військовий мундир — це найвище в житті, він притягує, як магніт.

Проте розмова в Вульковом лише додала йому клопотів. Конкретному зобов'язанню — продати будинок — він міг протиставити тільки надії і види: непевні види, занадто сміливі надії...

Стояли морози. У неділю, коли вже сутеніло, Дідеріх пішов до міського парку і на безлюдній стежці зустрівся з Вольфгангом Буком.

— Я, нарешті, наважив, — заявив Бук. — Я йду на сцену.

— А ваша кар'єра? Ваш шлюб?

— Я спробував стати на цей шлях, але сцена все ж таки вабить сильніше. Там менше грають комедію, чесніше ставляться до справи. І жінки там красивіші.

— Ну, це нерозважно! — відповів Дідеріх.

Однак Бук не жартував.

— Я мушу признатися, що чутка про нас із Густою забавила мене. З другого боку, хоч яка ця чутка й безглузда, а дівчина страждає через неї, я не можу її далі компрометувати.

Дідеріх скося кинув на нього допитливий погляд, бо йому здавалося, що Бук скористався цією чуткою як приводом для того, щоб одійти від Густої.

— Я сподіваюся, ви подумали про наслідки цього вчинку? — суворо зауважив він. — Тепер її, звичайно, не так скоро й інший візьме. Для цього треба до біса багато лицарства.

Бук погодився з цим.

— Для справді сучасної людини, з широким розмахом, — значуще сказав він, — повинно бути особливим задоволенням за таких умов піднести дівчину до себе і заступитися за неї. В даному разі, беручи до уваги гроші, поза всяким сумнівом, благородство здобуде перемогу. Пригадайте-но божий суд у «Люенґріні».

— При чому тут «Люенгрін»?

Бук не відповів; вони вже підійшли до Саксонських воріт, і він почав нервувати.

— Ви зайдете зі мною? — спитав він.

— Куди?

— Сюди, на Швейніхенштрассе, 77. Я ж повинен їй це сказати, ви, мабуть, могли б...

Тут Дідеріх свиснув крізь зуби.

— Ну, знаєте... Ви ще їй нічого не сказали? Ви спочатку роздзвонюєте це по всьому місту? Справа ваша, мій любий, але мене ви не вплутуйте, я не звик повідомляти чужих наречених про те, що молоді зрікаються їх.

— Зробіть цього разу виняток, — попросив Бук. — У житті я не терплю сцен.

— У мене є принципи, — сказав Дідеріх.

Бук пішов на поступки:

— Вам не треба буде нічого говорити; ви тільки в німій ролі будете подавати мені моральну підтримку.

— Моральну? — спитав Дідеріх.

— Як речник, сказати б, фатальної плітки.

— Що ви хочете цим сказати?

— Я жартую. От ми й прийшли, ходіте.

І Дідеріх, збентежений останніми Буковими словами, мовчки пішов слідом за ним.

Пані Даймхен не було вдома, а Густа змусила на себе чекати. Бук пішов по неї. Нарешті Густа ввійшла, але сама.

— Хіба Вольфганга з вами не було? — спитала вона.

Бук утік!

— Цього я не розумію, — сказав Дідеріх. — Адже він мав сказати вам щось дуже важливе.

Густа зашарілася. Дідеріх попрямував до дверей.

— Тоді дозвольте й мені попрощатися.

— А чого йому треба було? — допитувалася вона. — З ним не так часто буває, щоб він чогось хотів. І навіть він привів вас із собою?

— Це й для мене загадка. Я навіть мушу сказати, що рішуче засуджую його; такі справи полагоджуються без свідків. В усякому разі, це не моя провина. Прощайте.

Але чим більше він ніяковів, тим настирливіша ставала вона.

— Я зовсім не бажаю, — нарешті проговорив він, — щоб на мене оскома напала, коли хтось кислиці поїв, та ще й

тоді, як він тікає і ухиляється від виконання своїх безпосередніх обов'язків.

Широко розплющені Густині очі стежили за кожним словом, яке виходило з Дідеріхового рота. Коли він вимовив останнє, вона якусь хвилину постояла нерухомо, потім затулила обличчя руками. Вона плакала — було видно, як щоки її набрякали, а між пальців текли сльози. У неї не було носовичка; Дідеріх дав їй свого, збентежений її горем.

— Зрештою, — сказав він, — ви не дуже багато й утратили.

Але Густа розгнівалася:

— І це кажете ви! Якраз ви завжди нацьковували всіх на нього! Що він послав саме вас, здається мені більше ніж дивним.

— Що ви хочете цим сказати? — у свою чергу обурився Дідеріх. — Ви мали знати не гірше від мене, шановна панно Даймхен, чого можна було сподіватись од вашого нареченого. Бо якщо у когось погляди гнилі, значить, і сам він прогнів.

І у відповідь на її глузливий погляд він суворо сказав:

— Я говорив вам наперед, що цим закінчиться.

— Бо вам це було на руку, — в'їдливо зауважила вона.

На це Дідеріх з іронією:

— Він сам доручив мені мішати в його горщику. І якби горщик не був загорнений в хрусткі папірці, він давно б дав йому википіти.

— Якби ви знали! — вихопилось у Густу. — В тому й річ, саме цього я й не можу, аж ніяк не можу дарувати йому, що йому до всього байдуже, навіть до моїх грошей!

Дідеріх був приголомшений.

— З таким не треба зв'язуватися, — заявив він. — У таких нема за що вхопитися, вони прослизують поміж пальців. — Він значуще кивнув головою. — Хто плює на гроші, той не розуміє життя.

Густа ледве всміхнулася.

— Тоді ви блискуче розумієте життя.

— Будемо сподіватися, — сказав він.

Вона підійшла до нього ближче і подивилася на нього крізь останні сльозинки.

— Ну, що ж, ваша була правда. Ви гадаєте, що це мене дуже засмучує? — Вона вдала зневажливу гримасу. — Я його взагалі не кохала. І тільки чекала нагоди, щоб позбутися його. А тепер він виявився таким ницим, що сам

пішов. Тоді обійдемось і без нього,— додала вона, кинувши звабливий погляд на Дідеріха.

Але Дідеріх лише взяв назад свого носовичка, все інше, очевидно, мало вабило його. Густа зрозуміла, що він досі дивиться на речі так само суворо, як тоді в «куточку кохання»; обличчя її виявило покірливість.

— Ви, звичайно, натякаєте на становище, в якому я опинилася?

— Я нічого не сказав,— ухилився він.

— Я ж не винна, що люди говорять про мене всяку гідоту,— тихо поскаржилася Густа.

— Я також.

Густа опустила голову.

— Авжеж, я розумію: така, як я, не заслуговує на те, щоб з нею одружився справді порядний чоловік, який розважно дивиться на життя.— І вона спідлоба скоса подивилася на нього, перевіряючи враження від своїх слів.

Дідеріх засопів.

— Можливо...— почав він і зупинився. Густа не дихала.— Припустімо,— з енергійним наголосом сказав він,— що хтось, навпаки, дивиться на життя дуже розважно, і він при цьому сучасна людина, з широким розмахом; і цілком свідомий своєї відповідальності перед самим собою і своїми майбутніми дітьми, як і перед кайзером та батьківщиною, бере беззахисну жінку під свою опіку і підносить її до себе.

Густине обличчя набувало дедалі побожнішого виразу. Вона склала долоні і, схиливши голову набік, дивилася на нього із щирим благанням. Але цього, певно, було не досить, він виразно вимагав чогось незвичайного, і Густа впала навколішки. Тоді Дідеріх ласкаво наблизився до неї.

— Хай буде так,— сказав він і блиснув очима.

Тут до покою ввійшла пані Даймхен.

— Що таке? — запитала вона.— Що сталося?

Густа не розгубилася:

— Ах, боже мій, мамо, ми шукаємо мого перся.

Зразу ж пані Даймхен і собі опустилася на підлогу. Дідеріх не схотів відставати від неї. Мовчки проплазувавши кілька хвилин, Густа скрикнула:

— Знайшла!

Вона рішуче підвелася.

— Мушу тобі сказати, мамо, що я змінилася.

Пані Даймхен, ще не відсапавшись, не відразу втимила.

Спільними зусиллями Густа і Дідеріх пояснили їй усе. Кінець кінцем вона призналася, що сама вже думала про це, коли вже люди базикають.

— Адже Вольфганг усе одно був якимсь тюхтієм, коли тільки не вип'є. Ну... а родина, тут уже Геслінгам не зрівнятися.

Це вона ще побачить, пообіцяв Дідеріх; він оголосив, що поки не домовилися про практичну сторону, справу не можна вважати за розв'язану. Довелося показати йому всі папери, потім він допевнився спільності майна;— а що він удіє з грішми, це нікого не стосується! При найменшому запереченні він хапався за ручку дверей, і щоразу Густа лагідно і боязко умовляла матір:

— Ти хочеш, щоб завтра все місто плескало язиками, що один мене кинув; а за ним і другий?

Коли все владнали, Дідеріх розвеселився. Він повечеряв з дамами і хотів уже, нікого не питаючи, послати покоївку по шампанське, але пані Даймхен образилася: в домі у неї звичайно було шампанське для панів офіцерів, які бували тут.

— Взагалі ви маєте більше щастя, ніж розуму, бо ж Густа могла вийти і за пана лейтенанта фон Бріцена.

Дідеріх весело засміявся. Все вийшло на добре. Йому гроші, а для Еммі — лейтенант фон Бріцен!.. За столом ставало все веселіше; за другою пляшкою молодий і наречена раз у раз хилилися одне до одного, їхні ноги переплелися до колін, а Дідеріхова рука зникла під скатертиною. Проти них, склавши руки на колінах, куняла пані Даймхен. Несподівано Дідеріх видав гуркітливий звук і зразу ж заявив, що бере на себе цілковиту відповідальність за те, що трапилося: в аристократичних колах так ведеться, він пересвідчився в цьому, буваючи у фон Вулькових.

Яка була сенсація, коли Неціг дізнався про новий стан речей! На питання віншувальників Дідеріх відповідав, що не знає ще, до чого прикладе півтора мільйона своєї дружини. Може, переїде до Берліна — адже тільки там можливий справжній розмах. Свою фабрику, в усякому разі, він думає продати.

— Паперова промисловість переживає кризу; а за таких-решніх обставин ця вбога фабрика посередині Неціга мені абсолютно не потрібна.

Вдома настрої був святковий. Сестри дістали більше, ніж звичайно, грошей, а матері Дідеріх дозволив стільки

зворушливих сцен і обіймів, скільки їй заманулося, і навіть охоче прийняв її благословення. Густа завжди з'являлася в ролі доброї феї, з повними руками квітів, цукерок, срібних торбинок. Дідеріх, здавалося, поруч неї ішов по квітах. Час линув з чарівною швидкістю серед купування, сніданків із шампанським і передвесільних візитів — на передку, поряд з кучером, найманий лакей у лівреї, а всередині, в кареті, заручені у жвавій розмові поміж собою.

Чудовий настрій, який опанував їх у ті дні, привів їх одного вечора на виставу «Люенґріна». Обом матерям довелося поступитися і зостатися вдома; молодий і наречена, всупереч пристойностям, наполягли на тому, щоб самим поїхати до опери й заповісити місця в ложі авансцени. Широкий плюшевий диван коло стіни, до якого не сягали очі глядачів із зали, був продавлений і весь у плямах, він таїв у собі щось принадне і двозначне. Густа запевняла, що це, власне, ложка офіцерів і що тут вони приймають актрис!

— З актрисами ми щасливо покінчили, — заявив Дідеріх і дав зрозуміти, що до недавнього часу у нього з однією актрисою, яку він, звичайно, не може назвати... Гарячкові Густині розпити своєчасно перервав стук палички капельмейстера. Вони сіли на свої місця.

— Геніш став ще більш кручений, — відразу ж сказала Густа, кивком голови вказуючи на диригента. Він справив на Дідеріха враження особистості високоартистичної, хоч і хворобливої. Коли він руками і ногами вибивав такт, чорні спутані пасма його волосся підстрибували так само, як і мішечки жиру на його здоровенному сірому обличчі, а під фраком і штаньми ритмічно ходили хвилі. В оркестрі трудилися з усієї сили, проте Дідеріх дав зрозуміти, що не надає значення увертюрам.

— Взагалі, — зауважила Густа, — хто чув «Люенґріна» в Берліні!..

Завіса піднялася, і Густа відразу ж зневажливо захихотіла.

— Боже, і це Ортруда! На ній якийсь халат і корсет до плечей!

Дідеріх виявляв більшу цікавість до короля, що сидів під дубом, як до явно найвидатнішої тут особи. Його гра вражала не дуже: борода і бас Вулькова справляли більший ефект; але те, що король висловлював, з націоналістичного погляду можна було тільки вітати. «За честь віт-

чизни встаньмо, устаньмо всі як стій!» Браво! Щоразу, коли він співав слово «німецький», він підіймав руку догори, і музика із свого боку підсилювала цей жест. Та й взагалі вона міцно підкреслювала все, що слід було слухати. Саме міцно, інакше й не скажеш. Якби така музика супроводила його промову з приводу каналізації!

Провісник, навпаки, викликав у нього сум, бо достоту був схожий на товстуну Деліча в усій його колишній п'яній доброчесності. Це змусило Дідеріха пильніше придивитися до облич друзнів, усюди він пізнавав новотевтонів. У них вирости бороди і животи, а задля боротьби проти суворого часу вони одягалися в бляпані лати. Очевидно, не всі рицарі жили за сприятливих умов. Обличчя багатьох були зморщені, їхні коліна підгиналися, і вони нагадували скромних чиновників середніх віків; інші виглядали ще менш блискуче. Проте зустрічатися з ними було б дуже приємно. Взагалі Дідеріх уже з першої хвилини помітив, що почуває себе на цій виставі, як удома. Щити і мечі, багато брязкучої бляхи, монархічні погляди, вигуки «слава!» і «хай живе», і високо підняті прапори, і німецький дуб: хоч сам виходь на сцену!

Що стосується жіночої половини брабантського суспільства, то тут можна було бажати кращого. Густа глузливо питала, яка ж із них та, з якою він... Може, та коза в обвислому платті? Або та гладка корова з золотим обідцем між рогами? І Дідеріх уже ладен був зупинитися на брюнетці в корсеті, але своєчасно побачив, що в усій цій історії саме вона була не бездоганна. Її чоловік Тельрамунд поки що поводився досить коректно, але, очевидно, і тут грала роль якась підла плітка. На жаль, німецькій вірності, навіть там, де вона являла собою таке блискуче відовище, загрожували єврейські підступи темноволосої раси.

Під час виходу Ельзи зразу з'ясувалося, на чийому боці перевага. Простодушний король не мав потреби підходити до справи так об'єктивно: яскраво виявлений германський тип Ельзи, довге світле волосся, поведінка, що потверджувала чистоту раси, вже заздалегідь давали певні гарантії. Дідеріх уп'явся в неї пильним поглядом, вона звела очі і мило всміхнулася. Він схопився за бінокль, але Густа вирвала його.

— Значить, це Мерé? — просичала вона. Він багато-значно посміхнувся. — Ну і смак у тебе! Не завадто для мене втішно! Дохла єврейка!

— Єврейка?

— Мерé? Звичайно, адже її прізвище Мезеріц, і її сорок.

Він розгублено взяв бінокля, який Густа глузливо простягла йому, і пересвідчився у правдивості її слів. Авжеж, сама мішура. Дідеріх розчаровано відкинувся на спинку стільця. Проте невинність Ельзи, яка наперед втішалася жіночими radoщами, зворушила його так само, як короля і рицарів. Божий суд здавався і йому винятково вдалим виходом, принаймні ніхто не буде скомпрометований. Що рицарі не потраплять до пастки, можна було передбачити з самого початку. Очевидно, трапляється щось незвичайне. Музика робила своє діло, готуючи глядача до всього. Рот у Дідеріха розтулився, а очі його були такі дурні й блаженні, що Густа тихцем душилася від сміху. Тепер Дідеріх був підготовлений, всі тепер були підготовлені. Лоєнгрін міг з'явитися. Він з'явився, весь блискучий, відіслав чарівного лебедя, засяяв ще сліпучіше. Дружні, рицарі і король були так само вражені, як і Дідеріх. Недарма існують вищі сили... Так, найвища сила була явлена тут у чарівному блиску! Все одно яке крило у шолома — лебедине чи орлине! Ельза, певно, знала, чому вона впала перед ним навколішки. Дідеріх із свого боку блиснув поглядом на Густу, у неї зникла охота сміятися. Вона також знала, що це значить, коли всі тебе обмовляють, і наречений тебе покинув, і ніде не можна показатися, і тільки лишається сховатися від очей, і раптом приходить герой і рятівник і, знехтувавши всім, одружується з тобою!

— Хай буде так! — сказав Дідеріх, кивком голови вказуючи на Ельзу, що стояла на колінах, тимчасом як Густа, опустивши очі, з розкаянням і покорою пригорнулася до його плеча.

Дальші події передбачити було легко. Тельрамунд поведився просто неймовірно. Проти влади не борються. До її речника Лоєнгріна навіть король ставився скорше як скромний васальний князь. Він вторував переможному гімнові на славу свого володаря. Підпору добромисності галасливо вшановували, крамольникам лишалося струсити порох Німеччини з ніг своїх.

У другій дії — Густа, лагідна і покірча, досі ще іла мигдаль у цукрі — був насамперед показаний в благородних тонах контраст між блискучим, без будь-якого дисонансу, банкетом добромисних, що святкували в освітлених залах

палацу; і обома похмурими, морально занепаляими бунтівниками; які валялися на брукові. «Вставай мерщій, по-друго бід моїх». Дідеріхові здавалося, що якось він уже сам вимовив ці слова. Він пов'язував Ортруду з деякими особистими спогадами: підла баба, що й казати, але щось ворушилося в Дідеріховій душі, коли вона облутувала свого йолопа і підкоряла його собі. Він марив... Порівняно до цієї дуреши Ельзи, якою Ортруда крутила, як заманеться, в ній було щось властиве енергійним і суворим дамам. Щоправда, з Ельзою можна було одружитися. Він глянув скося на Густу. «В такій любові сумніву нема», — сказала Ельза; і Дідеріх до Густу:

— Будемо сподіватися.

Після цього товстун Деліч оголосив дружням і рицарям, які добре виспалися, що тепер у них з ласки божої новий монарх. Вчора ще вони чесно і вірно служили Тельрамунду, сьогодні були чесними і вірними підданцями Лоенгріна. Вони не дозволяли собі мати власну думку і приставали на все, що їм нав'язували. «Рейхстаг ми ще також приберемо до рук», — поглявся собі Дідеріх.

Та коли Ортруда хотіла ввійти до собору раніше за Ельзу, Густа обурилася:

— Це вже занадто, це мене завжди злостить. Адже в неї тепер нічого нема, і взагалі..

— Жидівське нахабство, — пробурмотів Дідеріх.

А втім, він не міг не закинути Лоенгрінові — м'яко висловлюючись — необережність, коли той прямо віддав на Ельзин розсуд, чи відкрити йому своє ім'я і цим погубити всю справу, чи ні. Не можна вимагати так багато від жінок. І навіщо? Йому не було потреби доводити дружням, що, всупереч критиканові Тельрамундові, він чистий і незаплямований; їхні націоналістичні погляди були поза всякими підозрами.

Густа пообіцяла, що в третій дії відбудеться найчудесніше, але за це їй належить ще мигдалю. Коли мигдаль був уже в її руках, залунав весільний марш, і Дідеріх почав підспівувати. Без бляхи й прапорів дружні багато втрачали в урочистому поході, та й Лоенгрінові було б краще не з'являтися в камзолі. Побачивши його, Дідеріх зайвий раз пройнявся свідомістю важливості мундира. Дами із своїми проквіслими голосами нарешті щасливо пішли геть. Але король! Він ніяк не міг розлучитися з молодими, хитрував і, очевидно, охоче лишився б у ролі

глядача. Дідеріх, якому король весь час здавався занадто недолугим для цього суворого часу, тепер просто назвав його йолопом.

Нарешті той вийшов, а Лоенгрін і Ельза на канапі заспівали про «щастя, яке дає лиш бог». Але чим довше вони співали, тим ближче присувалися одне до одного, причому їхні обличчя раз у раз зверталися до Геніша. Диригент і оркестр, здавалося, розпалювали їх; це було зрозуміло, бо Дідеріх і Густа, сидячи вдвох у ложі, також тихенько посапували і дивились одне на одного розпаленими очима. Почуття корилися чарівним звукам, які Геніш викликав своїм ритмічним погойдуванням, а руки йшли слідом за почуттями. Дідеріх просунув свою руку між спинкою стільця Густу та її спиною, обійняв її знизу і самозабутньо бурмотів:

— Коли я побачив це вперше, я відразу ж сказав: вона або ніхто!

Але тут казкові чари були порушені пригодною, якій, напевне, судилося ще довго владати умами нецігських театралів: Лоенгрін показав свою фуфайку! Щойно він заспівав: «Ночі дихання солодко думку туманить», як у нього розстебнувся камзол, з-під якого вилізла фуфайка. Поки Ельза, явно схвильована, застібала йому камзол, у залі панував жвавий неспокій; потім зала знову підпала під владу чарів. Густа, яка ледве не подавилася мигдалем, поставила собі питання: «Як довго він носить цю фуфайку? І взагалі у нього нема нічого із собою, адже лебідь поплив геть з його багажем!» Дідеріх суворо заборонив їй розумувати. «Ти така ж дурна, як Ельза», — заявив він, бо саме цієї хвилини Ельза ризикувала всім, випитуючи у чоловіка його політичні таємниці. Крамолу було остаточно потлумлено; з божої помочі, зрадницький замах Тельрамунда не вдався; але жінки — Дідеріх повинен був це визнати — діяли, коли їх міцно не прибрати до рук, мабуть, ще небезпечніш за крамольників.

Це виявилось з цілковитою ясністю після зміни декорацій.

Дуб, прапори, всі аксесуари націоналізму знов були на місці, і «німецький край, німецький щит, бог береже нас сотні літ»: браво! Але Лоенгрін насправді поклав відійти від громадського життя. «Всі сумнівалися в мені», — він також міг це сказати. Він обвинувачував по черзі то мертвого Тельрамунда, то непритомну Ельзу. Ніхто з них не за-

перечував йому, він міг би й не доводити свою правоту, до того ж він справді стояв перший в таблиці про ранги. Тому що тепер відкрив усім, хто він. Його невідоме до того часу ім'я вікликало величезне хвилювання всіх приявних на сцені.

Дружні ніяк не могли заспокоїтися; здавалося, вони чекали всього, тільки не того, що його звать Лоенгріном. Тим наполегливіше благали улюбленого монарха відпочити ще цього разу зречення, яке ховало в собі тяжкі наслідки. Але Лоенгрін і далі хрипло співав і був невблаганим. Та й лебідь чекав на нього. Останнє зухвальство Ортруди, на загальну втіху, коштувало їй голови. На жаль, і Ельза полягла на полі битви, яке покинув Лоенгрін, принадуваний тепер не лебедем, звільненим від чарів, а атлетичним голубом. А юний, тільки-но прибулий Готфрід був — протягом трьох днів — третій монарх, якому рицарі і друзі, чесні і вірні, як завжди, присягнули на вірність.

— Такі наслідки, — зауважив Дідеріх, подаючи Густі пальто.

Всі ці катастрофи, які були нічим іншим, як виявом суті влади, піднесли його і глибоко задовольнили.

— Наслідки чого? — спитала Густа, схильна заперечувати. Вона тільки хоче знати, хто він. Це її право, тут нема нічого непристойного.

— Це треба глибше розуміти, — суворо пояснив їй Дідеріх. — Історія з Граалем означає, що монарх відповідає тільки перед богом і власним сумлінням. Ну, а ми — перед ним. Якщо справа торкнеться інтересів його величності, щоб ти не робила, я не скажу ані слова, а в тому разі, коли... — І він рухом дав зрозуміти, що якби перед ним стояла та сама дилема, він також, не вагаючись, офірував би Густою.

Густа обурилася:

— Це ж розбій! Щоб я гинула тільки тому, що Лоенгрін — безтемпераментний осел? Навіть шлюбної ночі Ельза не відчула його! — І Густа зморщила носика, як тоді, виходячи з «кутка кохання», де також нічого не сталося!

Дорогою додому молодий і наречена помирилися.

— Ось мистецтво, яке нам потрібне! — вигукував Дідеріх. — Справжнє німецьке мистецтво!

Бо тут, у словах і в музиці, були, здавалося йому, задоволені всі вимоги націоналізму. Протест був різнозначний

злочинів, існуюче, управлене пишно шанувалося, благородне походження і влада з божої ласки цінувалися над усе, а народ — хор, вічно застукуваний подіями знеацька, — охоче бився проти ворогів своїх монархів. Войовниче тло і містичні візерунки — і перше, і друге було витримане. Приємно також було, що в цьому творі мужчина був красивіший за жінку і викликав до себе більшу любов, ніж вона. «Як бачу красеня мужчину, то серце тьохкає моє», — співали чоловіки разом з королем. І музика, із свого боку, була сповнена мужньої краси, була героїчна, при всій своїй пишності, і вірнопідданча навіть у хвилини пристрасті. Хто встоїть перед цим? Тисяча вистав такої опери, і не залишиться людини, яка не стала б націоналістом! Дідеріх висловив це:

— І театр також моя зброя. Хіба що тільки процес про образу його величності так само збудив громадян від сну. Я загнав Лауера до в'язниці, але перед тим, хто написав Лоенгріна, я скидаю капелюха.

Він запропонував послати телеграму солідарності Вагнерові. Густа пояснила йому, що це, на жаль, уже неможливо. Злетівши думками так високо, Дідеріх заразом висловився й про мистецтво взагалі.

— Для мистецтва теж існує табель про ранги. Найвище з мистецтв — це музика, тому вона є німецьким мистецтвом. Потім іде драма.

— Чому? — спитала Густа.

— Тому, що часом її можна покласти на музику, і тому, що її не треба читати, і взагалі.

— А що йде потім?

— Звичайно, портретний живопис — через портрети кайзера. Все інше не має значення.

— А роман?

— Це не мистецтво. Принаймні, дякувати богові, не німецьке: сама назва свідчить про це.

А потім настав день весілля. Обое кванилися: Густа через плітки, Дідеріх — з міркувань політики. Для більшого ефекту вирішили, щоб Магда і Кінаст вінчалися того самого дня. Кінаст приїхав, і Дідеріх зрідка поглядав на нього з тривогою: Кінаст зголив бороду, кінчики вусів підкручував до самих очей і вже так само блискав очима. Під час переговорів про Магдину частку в прибутках він

виявляв загрозиву діловитість. Дідеріх, стурбований наслідком справи і твердо поклавши спевнити до кінця свій обов'язок перед самим собою, тепер часто заглиблювався в торговельні книги... Навіть уранці перед своїм шлюбом, уже одягнений у фрак, він сидів у конторі; в цей час йому подали візитну картку: «Карнауке, поручик у відставці».

— Що йому треба, Сетбіре?

Старий бухгалтер теж не знав.

— Ну, все одно. Я не можу не прийняти офіцера.

І Дідеріх сам пішов до дверей.

Але біля дверей він зустрівся з незвичайно виструнченим чоловіком у зеленому, щільно застебнутому біля коміра літньому пальті, з якого стікала вода. Під його гостроносими лакованими черевиками відразу ж утворилася калюжа; із зеленого капелюшка, що його він, як це не дивно, не скинув, дзюркотіла вода.

— Насамперед треба обсушитися,— заявив він і, не чекаючи на Дідеріхову згоду, попрямував до грубки. Примостившись, він гугняво сказав:

— Продасте, га? Заплутались, га?

Дідеріх не зразу збагнув; потім кинув тривожний погляд на Сетбіра. Старий вже знову взявся за листа.

— Пан поручик, мабуть, помилився номером будинку,— обережно зауважив Дідеріх, але це не допомогло.

— Дурниці! Знаю точно. Прошу без церемоній. Наказ згорі. Прикусити язика і продати, інакше — хай змилюється бог!

Така манера вести розмову була надто дивна. Дідеріх швидко зрозумів, що незвичайно пряма постава цього чоловіка, незважаючи на його військове минуле, була так само неприродна, як і його посоловілі очі. Тієї ж миті, як Дідеріх переконався в цьому, чоловік скинув з голови свого зеленого капелюха і вилив воду з нього Дідеріхові на маніжку. Останній спробував був протестувати, але чоловік надзвичайно на це образився.

— Я до ваших послуг,— прогугнявив він.— Пани фон Квіцін і фон Вульков не відмовляться бути моїми секундантами.

При цьому він весь час підморгував, і Дідеріх, в якого зродилася страшна підозра, забув про свій гнів і був стурбований лише тим, як вивести поручика з кімнати.

— Ми поговоримо надворі,— шепнув він йому; а Сетбі-

рові: — Він п'яний до нестями, треба його якось позбутися.

Та Сетбір стулив губи, наморщив лоба, і цього разу вже не повернувся до свого листа.

Поручик вийшов просто на дощ. Дідеріх пішов за ним.

— Сваритися через це нам нема чого, але поговорити ми все ж таки можемо.

Дідеріх також змок до рубця, поки йому вдалося завести гостя на фабрику. В порожньому машинному цеху поручик загорлав:

— Чарку горілки! Купую все, разом з горілкою!

Хоч робітники на ознаменування Дідеріхового весілля сьогодні не працювали, він злякано озирнувся; він одкрив комору, де лежали мішки з хлором, і з одчайдушним зусиллям уштовхнув туди поручика. Тут стояв страшний сморід: поручик кілька разів чхнув, після чого сказав:

— Моє прізвище Карнауке. Чому ви так смердите?

— Ви дієте від чийогось імені? — спитав Дідеріх.

Поручик і цим був ображений.

— Що ви хочете цим сказати?.. Ах так, купую все нерухоме.

Ідучи за Дідеріховим поглядом, він глянув на своє промокле пальтечко.

— Тимчасові непереливки, — прогугнявив він. — Служу посередником у благородних людей. Справа честі.

— Що пропонує ваш уповноважник?

— Сто двадцять гуртом.

І хоч як Дідеріх жахався і обурювався — його ділянка коштує принаймні двісті тисяч! — поручик стояв на своєму:

— Сто двадцять гуртом.

— Діла не буде.

Дідеріх зробив необережний рух до виходу, після чого поручик перейшов у наступ. Дідеріхові довелося боронитися, він упав на лантух з хлором, поручик на нього.

— Встаньте, — прохрипів Дідеріх, — вапно нас обпече.

Поручик завив, наче його вже обпекло крізь одяг, і раптом виструнчився, як спершу. Він підморгнув.

— Президент фон Вульков страшенно зацікавлений, щоб ви продали, інакше він справи з вами не матиме. Кузен Квіцін округляє мастки. Твердо розраховує на вашу поступку. Сто двадцять гуртом.

Дідеріх, блідіший, ніж коли б його справді вимочили в хлорі, зробив ще одну спробу:

— Сто п'ятдесят,— але голос не слухався його.

Як збагнути це, не зневірившись в усьому! Вульков, який стоїть на сторожі адміністративної честі, непідкупний, як судний день!.. З розпачем в очах подивився він ще раз на цього Карнауке, поручика у відставці. Ось кого посилає фон Вульков, ось кому він дасться до рук! Хіба не можна було обговорити справу віч-на-віч, з усією належною обережністю і взаємною повагою? Але ці юнкери вміють лише хапати людей за горлянку — в справах вони все ж таки нічого не тямлять.

— Ідіть до нотаріуса,— шепнув Дідеріх,— я зараз приїду.

І спровадив його. Як тільки він і собі зібрався покинути приміщення, перед ним виріс старий Сетбір; губи його були й досі міцно стулені.

— Що вам треба? — втомлено спитав Дідеріх.

— Молодий господарю,— глухо почав старий,— за те, що ви зараз маєте намір зробити, я вже не можу нести відповідальності.

— Вас ніхто не просить,— Дідеріх випростався.— Я сам знаю, що роблю.

Старий простягнув руки, ніби закликаючи.

— Ви не знаєте, молодий господарю! Я захищаю труд усього життя вашого покійного батька, труд усього мого життя! Старанністю і чесним трудом створили ми це підприємство, лише тому ви тепер можете розмахнутися. А ви? То купуєте дорогі машини, то відхиляєте замовлення... Такі круті повороти загублять украй нашу фабрику. А тепер ви ще продаєте свій старий будинок!

— Ви підслухували під дверима. Ви досі ще не можете згодитися з тим, коли щось робиться без вас. Дивіться, щоб ви не застудилися тут,— глузував Дідеріх.

— Не продавайте! — жалісливо повторив Сетбір.— Я не можу бачити, як син і спадкоємець мого старого хазяїна підважує солідну підвалину фірми, вдаючися до ризикованих махінацій, які не відповідають його можливостям.

Дідеріх зміряв його співчутливим поглядом.

— Розмаху за вашого часу ще не знали, Сетбіре. В наші часи люди не бояться ризику. Головне, щоб рух був. Згодом ви зрозумієте, чому мені вигідно було продати будинок.

— Так, ви теж зрозумієте це тільки згодом. Коли ви збанкрутуєте або коли вищ зять, пан Кінаст, віддасть вас до суду. Ви пускаєтеся на різні махінації, завдаючи шкоди вашим сестрам і матері! Коли б я дещо розповів панові Кінасту... Мені тільки дорогá пам'ять вашого батька, якби не це, я б вас погубив!

Старий втратив самовладання. Він верещав, сльози гніву виступили під червоними повіками. Дідеріх підійшов до нього впритул і підніс кулака до його носа.

— Тільки-но спробуйте! Я доведу, що ви обкрадали фірму від самого початку. Ви гадаєте, я не вжив заходів?

Старий також підняв тремтячого кулака. Вони гнівно циркали один на одного. Сетбір крутив налитими кров'ю білками; Дідеріх блискав очима. Потім старий відступив.

— Ні, цього не можна допустити. Я завжди був вірний слуга старому господареві. Моя совість вимагав, щоб я віддав решту своїх сил його спадкоємцеві.

— Звичайно, місце тепленьке, — сказав Дідеріх жорстко і холодно. — Будьте задоволені, що я просто не вигнав вас на вулицю. Пишіть зараз же заяву про звільнення зі служби; я наперед даю згоду.

І він вийшов.

У нотаріуса він зажадав, щоб у запродавчому листі покупець називався «невідомий». Карнауке посміхнувся.

— Невідомий! Це непогано. Пан фон Квіцін відомий нам усім.

Нотаріус також посміхнувся.

— Розумію, — сказав він, — пан фон Квіцін округляв свої маєтки. Досі на Мейзештрассе йому належав тільки маленький шинок «Курка». Але тепер він веде переговори і про дві ділянки, розташовані за вашою, пане докторе. Тоді його володіння межуватимуть з міським парком, і в нього буде місце для величезного саду.

Дідеріх знову затремтів. Він пошепки попросив нотаріуса тримати все це, поки буде можна, в таємниці. Потім попрощався, заявивши, що не має часу.

— Знаю, — сказав поручик, затримуючи його. — Радісний день, сніданок у готелі Рейхсгоф. Я цілком готовий.

Він розгорнув поли поганенького зеленого пальтечка і показав на свого пом'ятого сюртука. Дідеріх із жахом оглянувши його, спробував опиратися, але поручик знову грозив секундантами.

Нареченій урвався терпець, обидві матері втирали їй сльози під уїдливі посмішки привних дам. І цей молодий утік! Магда і Кінаст були обурені; а між Швейніхенштрассе і Мейзештрассе улягали гінці... Нарешті Дідеріх з'явився, хоч на ньому був старий фрак. Він навіть не попросив прощення. В ратуші і в церкві всі помітили його стурбованість. З усіх боків висловлювали зауваження, що такому шлюбіві не буде щастя. Пастор Цілліх у своєму зверненні також згадав про те, що земні блага скороминущі. Його розчарування було зрозуміле. Кеткен не прийшла зовсім.

За весільним сніданком Дідеріх сидів мовчки; його думки явно були зайняті чимось іншим. Навіть їсти він часто забував і дивився кудись у простір. Лише поручикові Карнауке щастило привертати його увагу до себе. Щоправда, той старався, як міг; уже після супу виголосив тост за наречену, супроводжуючи його натяками, які, відповідно до кількості випитого вина, були ще не під силу присутнім. Але Дідеріха більше стривожили інші слова Карнауке, які той супроводив підморгуванням у його бік і які, на жаль, змусили замислитися й Кінаста. Момент, що на нього Дідеріх чекав із завмиранням серця, настав: Кінаст підвівся і попросив дозволу сказати йому два слова на самоті... Але тут поручик Карнауке гучно постукав об склянку і, виструнчений, схопився зі стільця. Банкет, уже досить галасливий, зненацька стих; на витягнутих пальцях Карнауке висіла блакитна стрічка з хрестом, край якого блищав золотом... А-а! Вигуки й віншування! Дідеріх простяг обидві руки: майже нестерпне блаженство ринуло від серця до горла, він заговорив безтямно, сам не знаючи, що скаже.

— Його величність... Нечувана ласка... Скромні заслуги, непохитна вірність...

Він уклонявся; коли Карнауке передавав йому хреста, він притулив руку до серця, заплющив очі і завмер, начебто перед ним стояв той інший, хто дарував. Під сонцем ласки Дідеріх відчував: ось вони, порятунок і перемога. Вульков співняв угоду. Влада співняла угоду з Дідеріхом! Орден корони четвертого ступеня блищав на його грудях, угода набирала чинності: пам'ятник Вільгельмові Великому і Гаузенфельд, гроші і слава!

Час був їхати. Кілька загальних фраз сквильованому і сторопілому Кінастові про чудове майбутнє, що на нього

чекає, про велич, яку Дідеріх принесе йому і всій родині,— і Дідеріх з Густою зникли.

Вони зайняли купе першого класу. Дідеріх дав провідникові три марки і запнув фіранки. Його окрилена щастям енергія не терпіла зволікання. Густа аж ніяк не чекала такого темпераменту.

— Ти ж не такий, як Лоєнгрін,— зауважила вона.

Але коли вже вона, схиляючися, заплющила очі, Дідеріх ще раз випростався. Непохитно стояв він перед нею з орденом, випинаючи груди і блискаючи очима.

— Перед тим, як ми приступимо до самої справи,— уривчасто сказав він,— згадаймо про його величність, нашого найласкавішого кайзера. Бо це має вищу мету: ми повинні бути гідними його величності, постачаючи йому добрих солдатів.

— О! — зітхнула Густа, блиском на його грудях піднесена до сяючих висот.— І це ти — Дідеріх?

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Доктор Геслінг з дружиною, що прибули з Неціга, мовчки дивилися одне на одного в ліфті цюріхського готелю; їх піднімали на четвертий поверх. Такий був наслідок погляду, швидко і обережно кишеного на них управителем. Дідеріх слухняно заповнив бланк для запису приїжджих, і тільки після того, як обер-кельнер пішов, висловив обурення тутешніми порядками і Цюріхом взагалі. Воно ставало все голоснішим і кінець кінцем вилилося в ухвалу написати Бедкерові. Але тому що ця відплата здавалася не досить відчутною, його гнів обернувся на Густу: в усьому винен її капелюшок. Густа, із свого боку, звернула все на гогенцоллернський плац Дідеріха. Снідати вони зійшли багряно-червоні. Коло дверей зупинились і важко задихали під поглядами гостей; Дідеріх у смокінгу, а Густа в капелюшку, на якому було все — і стрічки, і пір'я, і пряжки, і який, поза всяким сумнівом, давав право на номер у бельетажі. Знайомий обер-кельнер з тріумфом провів їх на місця.

З Цюріхом, а також і з готелем вони змирилися вже аж увечері. По-перше, покій на четвертому поверсі був

хоч і не почесний, зате дешевий, і потім саме прѣти ліжок подружжя висіла одаліска майже в натуральну величину: смугляве тіло розкинулося на пишній подушці, руки закладені під голову, в чорних напівзаплющених очах — воγκα млість. Посередині її перетинала рама, що дало подружжю привід до жартів. Наступного дня вони блукали з важкими повіками, гламали величезну кількість їжі і тільки питали одне одного, що було б, якби одаліска була не перетята посередині, а показана вся цілком. Втомившись, вони спізналися на поїзд і увечері, якомога раніше, повернулися до свого дешевого і непривітного номера. Не видно було кінця і краю такому життю. Але раптом Дідеріх, кліпаючи важкими повіками, прочитав у газеті, що кайзер перебуває в дорозі до Рима, де має намір відвідати італійського короля. Яка несподіванка, сну як не було. Моторно бігав він до портъє, в контору, до ліфта, і хоч як скаржилася Густа, що в неї голова йде обертом, а валізки вже були спаковані, Дідеріх уже випроваджував її з покою.

— Невже це потрібно? — скаржилася вона.— Тут такі ладні постелі!

Але Дідеріх лише кинув глузливий погляд на одаліску.

— Розважайтеся далі, моя шановна пані!

Від хвилювання він довго не міг заснути, Густа мирно хропіла у нього на плечі. А Дідеріх, швидко линучи крізь ніч, міркував про те, що по інших рейках, але з такою ж швидкістю і до тієї самої мети, летить сам кайзер. Кайзер і Дідеріх женуть наввипередки! Дідеріхові вже кілька разів у житті траплялося висловлювати думки, які містично збігалися з думками найяснішої особи, то ж можливо, що і цієї миті його величність знає про Дідеріха: знає, що його вірнопідданий жене поряд з ним через Альпи, щоб показати цим боягузам-римлянам, що таке вірність монархові. Він блискав очима на пасажирів, які спали навпроти,— маленькі людці, чорняві обличчя яких уві сні здавалися знеможеними. Вони дізнаються, що таке німецький богатирський дух!

Ранком у Мілані та опівдні у Флоренції пасажирки сходили з поїзда, чого Дідеріх ніяк не міг збагнути. Він безуспішно намагався з'ясувати тим, котрі ще залишились, яка подія чекає на них у Римі. Двоє американців піддалися на його умовляння, і Дідеріх сказав радіючи:

— Ну, ви, звичайно, також заздрите нам на такого кайзера!

Американці подивилися один на одного з німим запитанням, що так і zostалося без відповіді.

Перед Римом Дідеріхове збудження перейшло в бурхливе бажання діяльності. Із самовчителем італійської мови в руках він бігав за поїзною прислугою, намагаючись дізнатися, хто приїде раніше — його кайзер чи він. Густа перейнялася чоловіковим збудженням.

— Діделю! — вигукувала вона. — Нічого не пошкодую, кину мій дорожній серпанок, хай він пройде по ньому, і троянди з мого капелюшка я також кину йому під ноги!

— А якщо він тебе побачить і захопиться тобою? — спитав Дідеріх, гарячково всміхаючись.

Густині груди захвилювалися, вона заплющила очі. Дідеріх, важко дихаючи, силкувався розв'язати болісний конфлікт.

— Моя чоловіча честь для мене священна, я заявляю це раз-назавжди. Але в даному разі... — І він закінчив скупним рухом.

Нарешті приїхали, але зовсім не так, як про це мріяло подружжя. У страшенній метушні пасажирів виправили з вокзалу і загнали на другий край широкого майдану та на прилеглі до нього вулиці, які зразу ж оточила поліція. Але Дідеріх у своєму нестримному захваті прорвався крізь усі перепони. Густу, яка з жахом простягала до нього руки, він покинув з усім ручним багажем і стрімголов кинувся вперед. Він був уже посередині майдану, двосолдатів у капелюхах з пір'ям і розмаяними строкатими полами мундирів бігли за ним щодуху. Тієї ж миті кілька панів зійшло з перону, і незабаром прямо на Дідеріха покотився екіпаж. Дідеріх замахав капелюхом і заревів так, що пани в екіпажі урвали розмову. Той, хто сидів праворуч, висунувся, і вони подивились один одному у вічі — Дідеріх і його кайзер. Кайзер холодно і донитливо посміхнувся зморшками очей і трохи опустил зморшки коло рота. Дідеріх, вилупивши очі, пробіг деяку відстань поряд з екіпажем, все кричачи і махаючи капелюхом, і кілька секунд, в той час, як навколо плескала в долоні чужа юрба, вони були зовсім самі посеред порожнього майдану, під яскраво-блакитним небом — кайзер і його вірнопідданий.

Екіпаж, звернувши на прикрашену прапорами вулицю, зник з очей, вигуки «слава» замовкли ідалині, а Дідеріх звів дух і, заплющивши очі, надів капелюха.

Густа гарячково махала йому рукою, а люди, які досі стояли навкруг, доброзичливо плескали йому. І солдати, які гналися за ним, тепер сміялись. Один з них був такий уважний, що навіть покликав візника. Відїжджаючи, Дідеріх уклонявся юрбі.

— Вони як діти,— пояснив він дружині...— І безтурботні, як діти,— додав він і визнав: — У Берліні це так не минулося б... Я пригадую заворушення на Унтер ден Лінден. Що там робилося...

Вони підїздили до готелю, і Дідеріх випростався. Завдяки його поставі вони дістали pokій на другому поверсі.

Та вже перше проміння сонця знову застало Дідеріха на вулиці. «Його величність прокидається рано»,— сказав він Густі, яка у відповідь лише хрюкнула в подушку. А втім, вона тільки перешкодила б йому спевнити свій замір. З планом Рима в руках дістався він до Квіріналу і став там. Тихий майдан золотився під скісним промінням сонця, в безхмарному небі яскраво і поважно височів палац, а напроти — Дідеріх, чекаючи на кайзера, з ордемом корони четвертого ступеня на випnutих грудях. Знизу з міста протупотіло на сходах стадо кіз і зникло за фонтаном та велетенськими статуями приборкувачів коней. Дідеріх не обернувся. Минули дві години, з-за будки вийшов вартовий, в одному з двох порталів заворушився швейцар, і двері відчинялися, впускаючи або випускаючи відвідувачів. Дідеріх занепокоївся. Підійшов ближче до фасаду і почав повільно ходити туди й сюди, напружено заглядаючи всередину. Коли він пройшов утретє, швейцар нерішуче підніс руку до капелюха. Дідеріх зувинився і відповів на уклін, після чого швейцар набрав конфіденціального вигляду. «Все гаразд»,— сказав він, прикриваючи рота рукою; і Дідеріх вислухав повідомлення з виразом розуміння на обличчі. Йому здавалося цілком природним, що йому доповідають про добре здоров'я його кайзера. На свої запитання, коли кайзер виїде і куди, він дуже легко дістав відповіді. Швейцар сам здогадався, що Дідеріхові, щоб супроводити його величність, потрібний буде екіпаж, і послав по візника. Тим часом зібралася купка цікавих, і швейцар відступив убік; позаду форейтора, у відкритому екіпажі, блискаючи каскою з орлом, з'явився

русявий володар Півночі; Дідеріхів капелюх зразу ж злетів угору, Дідеріх, ніби з пістолета вистрілив, закричав по-італійському: «Хай живе кайзер!» І купка людей охоче підхопила... А Дідеріх — одним стрибком у дрожку, що на нього чекала, і вперед, за ним, підганяючи кучера хрипким криком і піднятими над його головою чайовими. І що ж: Дідеріхова дрожка вже зупинилась, а найвищий екіпаж ще тільки під'їздив. Коли кайзер вийшов, на нього знов чекала купка людей, і знов Дідеріх кричав по-італійському... Стояти на варті перед будинком, де перебував його кайзер! Груди вперед і блискаючий погляд супроти кожного, хто насмілиться підійти! За десять хвилин гурт побільшився, екіпаж виїхав з воріт; Дідеріх: «Хай живе кайзер!» — і під одвітні вигуки слухняної купки знову дикі перегони, назад до Квіріналу. На варті. Кайзер у ківері. Купка. Нова ціль, нове повернення, новий мундир, і знову Дідеріх, і знову тріумфальна зустріч. Так тривало протягом усього ранку, і ніколи ще Дідеріх не жив щасливішим життям. Його друг, швейцар, сумлінно повідомляв його про те, куди їдуть. Траплялося також, що якийсь чиновник рапортував йому, віддаючи честь, і Дідеріх поблажливо вислухував його; а інший просив інструкцій, і Дідеріх давав їх у непевній формі, але наказовим тоном. Сонце зносилося все вище й вище; перед розпеченими мрамуровими плитами фасадів, за якими його кайзер провадив розмови світового значення, Дідеріх стійко терпів спеку і сірагу. Але хоч яку витримку він виявляв, йому все ж таки здавалося, що живіт його під вагою полуденної спеки опускається аж до самого бруку, а на грудях плавиться орден корони четвертого ступеня... Фірман, який все частіше заглядав до ближчого шинку, пройнявся нарешті захватом від героїчної сумлінності німця і приніс йому вина. З новим вогнем у крові пустилися вони обидва в чергові перегони, бо кайзерові скакуні гнали щодуху. Щоб випередити їх, треба було летіти по провулках, схожих на канали, примушуючи рідких перехожих злякано тулитися до мурів; або ж доводилося сходити з дрожки і стрімголов бігти сходами. Але потім Дідеріх своєчасно займав своє місце на чолі купки, був приввний при виході з екіпажа сьомого мундира і кричав. І тоді кайзер обертвся і всміхався. Він пізнавав його знову, свого вірнопідданого! Того, який кричав, того, який завжди був на місці, як вірний посіпака. Дідеріх, окрилений найвищою увагою, блискав

очима на юрбу людей, на обличчях котрих відбивалася доброзичливість.

Лише по швейцаровім запевненні, що його величність сів за трапезу, Дідеріх дозволив собі згадати про Густу.

— На кого ти схожий — вигукнула вона, побачивши його, і відступила до стінки. Він був червоний, як помідор, і весь розм'як, а погляд його був світлий і дикий, як погляд старонімецького воїна під час завойовницького походу на латинську землю.

— Це великий день для справи націоналізму, — значуще заявив він. — Його величність і я — ми здобуваємо моральні перемоги!

Яка у нього була постава! Густа забула про свій переляк і докуку від довгого чекання, підійшла до чоловіка, укохано простягаючи руки, і покірно обвинулася навколо нього.

Але Дідеріх ледве дозволив собі короткий перепочивок, щоб поїсти. Він знав, що після обіду його величність відпочиває, — значить, треба стати на варту під його вікнами і не відходити ані на крок. Він не відходив, і наслідки показали, наскільки він мав рацію. Він не простояв ще й двох годин на своєму посту проти порталу, як помітив, що якийсь підозрілий суб'єкт, скориставшись з короткочасної відсутності швейцара, прослизнув до під'їзду і сховався за колоною, плекаючи, безперечно, в своїй темній засідці найзловмисніші наміри. Але Дідеріх був наготові! З воївничим криком погнав він, як вихор, через майдан. Сполохані люди кинулися за ним, наспіла охорона, до порталу збіглися слуги — і всі захоплювалися Дідеріхом, який у жорстокій сутичці витягав когось із-за колони. Обидва так орудували кулаками, що навіть збройна охорона воліла краще триматися на віддалі. Раптом Дідеріхів супротивник, якому вдалося звільнити праву руку, змахнув якоюсь бляшанкою. Юрба на мить завмерла, а потім з виттям панічно ринула до виходу. «Бомба! Кидає!» Вже кинув!.. Чекаючи вибуху, найближчі вже полягали на землю; а Дідеріх з чимось білим на обличчі, плечах і грудях стояв і чхав. Дуже запахло м'ятою. Найвідважніші повернулись і обнюхували Дідеріха; солдат, на капелюсі якого гоїдалося пір'я, торкнувся Дідеріха пальцем, змоченим слиною, і покуштував на смак. Дідеріх, очевидно, зрозумів, що той сказав юрбі і чому всі обличчя зразу ж набрали знову доброзичливого виразу: він уже сам не мав сумніву, що

його обсипали зубним порошком. Незважаючи на це, він не спускав з ока небезпеки, якої кайзер уникнув, може, тільки завдяки його пильності. Зловмисник спробував був утекти: залізний Дідеріх кулак передав його поліціантам. Ці останні встановили, що невідомий — німець, і запропонували Дідеріхові допитати його. Він виконав це завдання з величезною гідністю, хоч був увесь обсипаний зубним порошком. Відповіді злочинця, який був — що характерно — художником, не мали політичного забарвлення, але своїм зухвальством і цинізмом ясно виявляли краймовільні тенденції, внаслідок чого Дідеріх наполегливо радив його заарештувати. Поліціанти повели лиходія, не пропустивши нагоди віддати честь Дідеріхові, з якого його друг швейцар ледве встиг зчистити щіткою зубний порошок, — бо вже доповіли про вихід кайзера. Самовіддана Дідеріхова служба почалася знову.

Ця служба кидала його без перерочки з місця на місце аж до самої ночі і, нарешті, привела до будинку німецького посольства, де його величність мав прийняття. Тривале перебування найвищої особи в посольстві дало Дідеріхові змогу піднести свій настрій в найближчому шинку. Він зліз на стільця перед дверима і звернувся до народу з промовою, перейнятою націоналістичним духом, в якій пояснив пасивній юрбі переваги твердої руки і справжнього, не фіктивного монарха... Весь залитий червоним відблиском каганців, які палали перед будинком німецького посольства, Дідеріх, стоячи на стільці, широко роззявляв рота під перпендикулярно настовбурченими вусами; блискав очима і ціпенів, наче кам'яний, — і юрбі, очевидно, було цього досить, щоб розуміти його, бо вона раділа, плескала в долоні і кричала щоразу, коли Дідеріх виголошував славу кайзерові. Із поважністю, в якій відчувалася погроза, Дідеріх від імені свого кайзера і страшною мого кайзера приймав вияви захоплення з боку чужої країни, після чого зліз із свого стільця і знову припав до вина. Кілька земляків, не менше від нього збуджених, цюкалися з ним і, за звичаєм рідної країни, шили, но відстаючи від нього. Один з них розгорнув вечірню газету з величезним портретом кайзера і прочитав замітку про пригоду в порталі Квіріналу, винуватцем якої був якийсь німець. Лише завдяки цілковитому самовладанню чиновника з кайзеровою особистою охороною пощастило запобігти гіршому; портрет цього чиновника був уміщений поряд із

заміткою. Дідеріх дуже легко пізнав у ньому себе. Хоч схожість була тільки загального характеру, а прізвище цілковито перекручене, — обриси обличчя і вуса були відтворені вірно. То ж Дідеріх побачив кайзера і себе на одному газетному аркуші, побачив кайзера і його вірно відданого, виставлених на подив усьому світу. Це вже було занадто. З вогкими очима Дідеріх випростався і заспівав «Варту на Рейні». Вино, яке було таке дешеве, і ентузіазм, який невтомно підживлявся, призвели до того, що коли повідомили про від'їзд кайзера з посольства, Дідеріх уже втратив свою бездоганну поставу. Проте він зробив усе, що було йому під силу, щоб спевнити свій обов'язок. Плуताючи ногами, побіг з Капітолія, спіткнувся і покотився далі сходами. Унизу, на вулиці, спільники по чарці наздогнали його, він стояв, повернувши обличчя до муру... Світло смолоскипів і тупіт копит: кайзер! Усі, хитаючись, побігли за екіпажем. Дідеріх — ніяка витримка вже не допомогла йому — простягся, де стояв. Двоє з міської сторожі знайшли його; він сидів у калюжі, притулившись до стіни. Вони пізнали чиновника з особистої охорони німецького імператора і з глибокою тривогою схилилися над ним. Але зразу ж перезирнулися і зайшлися несамовитим реготом. Особистий чиновник, дякувати богові, не був мертвий, бо хропів, а калюжа, де він сидів, не була кров'ю.

Наступного вечора в театрі, на парадній виставі, кайзер мав незвичайно поважний вигляд. Дідеріх помітив це, він сказав Густі:

— Тепер я знаю, для чого я витратив стільки грошей. Згадаєш моє слово, ми будемо свідками історичного моменту!

Передчуття не омилило його. В театрі з'явилися вечірні газети, і стало відомо, що кайзер від'їздить сьогодні ж уночі і що він розпустив свій рейхстаг. Дідеріх, такий же поважний, як і кайзер, пояснював усім, хто сидів близько, значення події. Крамольники не посоромилися відхилити військовий законопроект! Націоналісти підуть за свого кайзера в бій не на життя, а на смерть! Він сам уже найближчим поїздом виїде додому, запевняв він, на що йому відразу ж указали поїзд... Хто був невдоволений, так це Густа.

— Нарешті ми вирвалися з Неціга, і, дякувати богові, грошей у нас вистачає, можна собі це дозволити! А з

чого ж це я два дні нудилася в готелі, а тепер мушу стрімголов повертатися назад тільки через...

У погляді, який вона кинула на кайзерову ложу, було таке обурення, що Дідеріх визнав за потрібне виявити величезну суворість. Густа теж підвищила голос, кругом шикали, а коли Дідеріх почав блискати очима і давати відсіч ворогам, вони запропонували йому задовго до відходу поїзда покинути залу разом з Густою:

— Порядних манер я в цієї наволочі не бачив! — голосно сопучи, заявив він на вулиці. — Взагалі, що тут гарного, хотів би я знати? Хіба що погода!.. Милуйся усім цим старим мотлохом, що на кожному кроці муляє очі! — накинувся він на Густу.

— Я ж милуюся, — жалібно сказала Густа, знову приборкана.

І потім вони, дотримуючись певної дистанції в часі, вирушили за кайзеровим поїздом. Густа, яка в поспіху забула свої щітки і губки, робила спроби видіти на кожній станції. Щоб примусити її витерпіти тридцять шість годин, Дідеріх невтомно нагадував їй про справу націоналізму. Проте, коли вона, нарешті, опинилася в Нецігу, її першим клопотом були губки. І треба ж було їм приїхати в неділю! На щастя, хоч аптека була відчинена. Поки Дідеріх на вокзалі чекав багажу, Густа подалася до аптеки. Але вона дуже довго не поверталася звідти, і він пішов по неї.

Двері аптеки були напіввідчинені, троє підлітків заглядали туди й трусилися від сміху. Дідеріх подивився поверх їхніх голів і завмер від подиву: в аптеці, за прилавком, схрестивши руки і кидаючи похмурі погляди, ходив туди й сюди його старий друг і товариш по чарці Готліб Горнунг. Густа сама казала:

— Хотіла б я все ж таки знати, чи скоро я одержу зубну щітку.

Тоді Готліб Горнунг вийшов з-за прилавка, зупинився перед Густою, як і раніше, схрестивши руки, і кинув на неї похмурий погляд.

— Ви, напевне, вже з мого обличчя здогадалися, — тонким промовця почав він, — що я не маю ані можливості, ані бажання продати вам зубну щітку.

— Чому так? — спитала Густа й позадкувала. — Таж у вас їх тут повний ящик.

Готліб Горнунг посміхнувся, як Люцифер.

— Цей дядько там нагорі, — він закинув голову і вказав на стелю, за якою, очевидно, жив його принципал, — може торгувати тут чим він хоче. Мене це не обходить. Я провчився шість семестрів і належав до високоаристократичної корпорації не для того, щоб тепер стояти тут і продавати зубні щітки.

— А для чого ж ви тут? — спитала Густа, помітно сторопивши.

На це Горнунг громовим голосом велично відповів:

— Я тут для рецептури!

І Густа відчула себе остаточно переможеною; вона повернулася до виходу. Але коло дверей зупинилась і зробила останню спробу:

— З губками, певне, справа стоїть так само?

— Так само, — погодився Горнунг.

Очевидно, Густа тільки на це й чекала, щоб розгніватися не на жарг. Вона вишнула груди і вже хотіла вибухнути обуренням, але тут саме наспів Дідеріх. Він визнав, що друг його цілком слушно поклав оберігати гідність «Нової Тевтонії» і високо тримати її прапора. Коли ж хтось потребує губки, він може взяти її сам, а гроші покласти на прилавок, — що Дідеріх тут-таки й зробив. Готліб Горнунг у цей час походжав остороно і насвистував, ніби він був сам-один. Потім Дідеріх запитав, як досі йшлося його другові. На жаль, доля не всміхалася йому, бо Горнунг незмінно відмовлявся продавати губки і зубні щітки, отже, його звільнили вже з п'яти аптек. Проте він має твердий намір і надалі обстоювати свої погляди, ризикуючи втратити і своє теперішнє місце.

— От, подивися на вихованця «Нової Тевтонії!» — сказав Дідеріх Густі; і вона глянула на нього.

Дідеріх зі свого боку теж не проминув нагоди розповісти все те, що пережив і чого досяг. Він звернув другу увагу на свій орден, повертів перед ним Густу і назвав цифру її капіталу. Кайзер, чії вороги й ганьбителі завдяки Дідеріхові сиділи під міцним замком, щойно був у Римі і, знов-таки завдяки Дідеріхові, уникнув небезпеки, яка загрожувала його особі. Газети, щоб не викликати паніки при дворах і на біржі, писали про пригоду, як про вибрик якогось божевільного, але, «кажучи під секретом, у мене

є підстави підозрівати широко розгалужену змову. Ти, звичайно, розумієш, Горнунгу, що інтереси націоналізму вимагають у цій справі подвійної стриманості, ти ж безперечно теж націоналіст». Горнунг, звісно, був націоналістом; і Дідеріх тут-таки повідав йому про те виняткової важливості завдання, яке змусило його урвати зненацька свою весільну подорож. У Нецігу треба провести кандидата від націоналістів. Не слід закривати очей на труднощі. Неціг — фортеця вільнодумства, крамола підважує основи... Тут Густа пострахала, що сама поїде з багажем додому. Дідеріх устиг ще тільки впоспіху запросити друга до себе сьогодні ж увечері, він мав до нього невідкладну справу. Сідаючи в дрожку, він бачив, як один із шибайголів, що чекали на вулиці, увійшов до аптеки і зажадав зубної щітки. У Дідеріха майнула думка, що Готліб Горнунг через свій потяг до аристократизму, такий згубний при продажі губок і зубних щіток, може бути цінним співником у боротьбі проти демократії. Але це був найменший з його невідкладних клопотів. Старій пані Геслінг було дозволено тільки нашвидку пролити кілька сльозинок, потім їй довелося знову забратися на верхній поверх, де раніше містилися лише служниці і мокра білизна і куди тепер Дідеріх виселив свою матір та Емі. Ще не змивши дорожнього порошу з обличчя, він бічними вулицями подався до фон Вулькова, з неменшою обережністю викликав до себе Наполеона Фішера і, крім того, вжив потрібних заходів, щоб негайно зустрітися з Кунце, Кюнхеном і Ціліхом.

Неділя заважала його планам; майора насилу відірвали від партії в кеглі, пасторові довелось відмовитися від рідняної прогулянки з Кетхен і асесором Ядасоном, а вчитель уже стояв до розказу своїм двом похлібникам, які встигли напоїти його. Нарешті пощастило зібрати всіх у приміщенні Товариства воїнів, і Дідеріх, не гаючи часу, оголосив їм, що потрібно висунути кандидата від націоналістів і що, беручи до уваги стан речей, мова може йти тільки про майора Кунце. «Слава!» — зразу ж закричав Кюнхен, але брови Кунце зійшлися ще грізніше:

— Ви, мабуть, уважаєте мене за плохуту, — проскреготав він. — Ви гадаєте, що мені страшенно кортить осоромитися. Кандидат від націоналістів у Нецігу! Мене не обходить, що його чекає! Я абсолютно певен у провалі націоналістів!

Дідеріх ніяк не погоджувався з ним.

— У нас є Товариство воїнів; будь ласка, панове, пам'ятайте про це. Товариство воїнів — неоціненна оперативна база. Звідси ми по прямій лінії проб'ємося, коли можна так висловитись, до пам'ятника кайзерові Вільгельму, а там буде виграний і весь бій.

— Слава! — крикнув знову Кюнхен.

Але інші захотіли дізнатися, до чого тут пам'ятник, і Дідеріх повідав їм свою ідею, не сказавши, звичайно, про те, що пам'ятник був предметом змови між ним і Наполеоном Фішером. Він тільки натякнув на те, що вільнодумний притулок для немовлят не користується популярністю і багатьох виборців можна перетягти на бік націоналістів, коли пообіцяти їм, що спадщину старого Кюлемана буде витрачено на пам'ятник кайзерові Вільгельму. Насамперед це дасть роботу великій кількості ремісників і сприятиме пожвавленню в місті, відкриття такого пам'ятника принадасть багато народу. Можна сподіватися, що Неціг втратить свою погану славу демократичного багна і грітиметься в промінні монаршої ласки. Тут Дідеріх згадав про свою угоду з фоя Вульковом, про яку так само волів краще мовчати.

— А тому, хто так багато зробив і здобув для нас усіх, — він натхненно вказав на Кунце, — тому наше рідне старе місто, безперечно, також спорудить колісь пам'ятник. Він і Вільгельм Великий будуть споглядати один одного.

— І показувати один одному язика, — підхопив майор, зневіри якого не можна було захитати. — Коли ви вважаєте, що мешканці Неціга тільки й чекають на того великого діяча, який з фанфарами і барабаним босм поведе їх до націоналістичного табору, то чому ви самі не хочете бути цим великим діячем? — І він пильно глянув Дідеріхові у вічі. Але чесні Дідеріхові очі розплющилися ще ширше; він приклав руку до серця:

— Пане майоре! Мої монархічні погляди знані всім, і вони вже коштували мені тяжчого іспиту, ніж балотування до рейхстагу, і цей іспит, сміливо можу це сказати, я склав! Я не побоявся, як призвідник у бою за справедливу справу, викликати до себе ненависть недобромисних елементів, а цим я позбавив себе самої можливості зібрати плоди принесених мною жертв! За мене нецігські житці не голосували б, за мою справу будуть голосувати, і тому я лишуся збоку: адже ж бути німцем — це значить

бути діловою людиною, і я без заздрощів поступаюся вам, пане майоре, усіма почеснями й radoщами!

Загальне хвилювання. Кюнхенове «браво» звучало слізлово, пастор побожно кивав головою, а Кунце, в'явки приголомшений, не підводив очей. Зате Дідеріх почувався легко і вільно, він висловив усе, що було у нього в серці, виявивши вірність, самозречення і мужній ідеалізм. Поросла світлим волоссям Дідеріхова рука простяглася через стіл, і поросла темним волоссям майорова рука нерішуче, але міцно потиснула її.

Слідом за серцем в усіх чотирьох, видима річ, негайно знов заговорив розум. Майор запитав, чи готовий Дідеріх відшкодувати йому моральні й матеріальні збитки, які загрожують йому в тому разі, коли він виступить проти кандидата вільнодумної зграї і буде переможений.

— От бачите, — і він ткнув пальцем у Дідеріха, який не знаходив слів, приголомшений такою прямолінійністю, — цілковито певною справа націоналізму вам також не здається, а те, що ви за всяку ціну прагнете здобути мене, свідчить — скільки я вас знаю, любий докторе, — про якісь ваші махінації, на яких я, як чесний солдат, дякувати богові, зовсім не розуміюся.

Дідеріх поспішив пообіцяти чесному солдатові орден, досить прозоро натякнувши про згоду Вулькова, і кандидат націоналістів був остаточно завойований... Але за цей час пастор Цілліх встиг обміркувати, чи дозволяє йому його становище в Непігу зайняти місце голови виборчого комітету. Чи вносити йому розбрат у свою парафію? І, крім того ж, кандидат лібералів — його власний любий зять Гейтейфель! Звичайно, якби замість пам'ятника збудували церкву!

— Бо воістину храми господні тепер потрібні більше, ніж будь-коли, а дорогую моему серцю церкву пресвятої Марії місто так занедбало, що не сьогодні-завтра вона впаде на голову мені й моїм благочестивим парафіянам.

Дідеріх зразу ж пообіцяв зробити всю понову, якої зажадає Цілліх, лиш з тією умовою, щоб пастор не допускав на відповідальні пости в новій партії тих, хто за певними ознаками давно вже викликає законні сумніви у щирості своїх націоналістичних поглядів.

— Зовсім не бажаючи втручатися до родинних взаємин... — додав Дідеріх і подивився на батька Кетхен, який, очевидно, все зрозумів, бо навіть не писнув.

Але тут висунув свої умови й Кюнхен, який вже давно не кричав «слава». Пастор Цілліх і майор Кунце, поки вони говорили самі, силоміць утримували його на стільці; як тільки вони його випустили, він бурєю вдерся в дебати.

— Серед кого насамперед повинні коренитися націоналістичні погляди? Серед юнацтва! Але хіба це можливо, коли директор гімназії — друг пана Бука? Хай би я до надсади горлав про наші геройські подвиги в сімдесятому році...

Одне слово, Кюнхен хотів стати директором гімназії, і Дідеріх великодушно пообіцяв йому цю посаду.

Після того, як політичну платформу було вироблено на здоровій основі особистих інтересів, можна було з чистим сумлінням віддатися тому запалові, що його, як пояснив пастор Цілліх, дарує сам бог, — то ж усі попрямували до погрібця.

На світанку, коли всі четверо поверталися додому, на мурах між білими відозвами Гейтейфеля і червоними — Наполеона Фішера вже красувалися плакати в чорно-біло-червоній рамці, що рекомендували майора Кунце як кандидата «партії кайзера». Дідеріх, наскільки це було йому під силу, твердо став перед одним з них і енергійним тенором прочитав:

— «В нині розпущеному рейхстагу банда людей, які не знають батьківщини, наважилася відмовити нашому блискучому кайзерові в коштах, потрібних йому для звеличення імперії... То ж будьмо гідними великого монарха і розтрощимо його ворогів! Наша єдина програма: кайзер! Є лише ті, хто за мене, і ті, хто проти мене: крамола і партія кайзера!»

Кюнхен, Цілліх і Кунце скріпляли кожне слово криками. Кілька робітників, які йшли на фабрику, з подивом зупинилися, то ж Дідеріх обернувся і взявся витлумачувати їм націоналістичний маніфест.

— Робітники! — вигукнув він. — Ви навіть не знаєте, яке вам випало щастя, що ви німці. Весь світ нам заздрить на нашого кайзера, зовсім недавно я мав нагоду особисто переконатися в цьому за кордоном.

Тут Кюнхен загравав кулаками туш на дошці для об'яв, і всі четверо закричали «слава», а робітники мовчки дивилися на них.

— Хочете, щоб ваш кайзер подарував вам колонії? — спитав їх Дідеріх. — От бачите. Тоді, будь ласка, нагостріть

йому меч! Тому я і вимагаю: голосуйте не за соціал-демократів, які не знають батьківщини, а тільки виключно за кайзерового кандидата, пана майора Кунце, — інакше я не поручуся вам за наше місце серед інших держав, і ви ще доживете до того, що в кожную виплату будете приносити додому на двадцять марок менше!

Тут робітники мовчки перезирнулися і пішли далі.

«Партія кайзера» не гаєла часу. Кунце сам, насилу пересуваючи хворі ноги, виступив у Товаристві воїнів.

— Хай це бидло не тішить себе надією, — заявив він, — що й надалі буде належати до вільних професійних спілок! Ми виб'ємо з нього й вільнодумство! Віднині ми заговоримо іншим тоном!

Пастор Цілліх пообіцяв ужити таких самих заходів у християнських спілках, а Кюнхен уже заздалегідь мріяв про ентузіазм своїх учнів, які гнатимуть на велосипедах по місту і тягтимуть виборців до урн.

Але все ж найбільш невсипуще почуття обов'язку жило в Дідеріхових грудях. Він не знав відпочинку: коли Густа, яка вже була в ліжку, зустріла його докорами, він, блиснувши на неї очима, відповів:

— Мій монарх ударив об меч, а коли мій монарх ударяє об меч, для мене більше не існує подружніх обов'язків. Зрозуміла?

У відповідь на це Густа різко відвернулась і як башту підняла між собою і нечемним чоловіком перину, сховавши свої солідні принади. Дідеріх затамував готовий закрастися в душу жаль і, не гаючи часу, взявся складати відозву, яка застерігала від вільнодумного притулку для немовлят. «Нецігська газета» вмістила її, хоч два дні тому палко рекомендувала цей притулок у статейці пера доктора Гейтейфеля. Бо, як було зазначено в приписці редактора Нотгрошена, орган освіченої буржуазії вважає за свій обов'язок щодо передплатників випробовувати кожную нову ідею спробним каменем культурного сумління. А Дідеріх зробив це найнищівніше. Для кого, самою природою речей, призначався насамперед такий притулок? Для позашлюбних дітей. Отже, до чого він заохочув? До розпусти. Чи потрібне нам це? Аж ніяк; «бо ми, дякувати богові, не перебуваємо в сумному становищі французів, які вимирають унаслідок своєї демократичної розбещеності. Хай вони видають премії за позашлюбних дітей, бо інакше у них по буде солдатів. Ми не розкладаємося. Приріст населення

в нашій країні забезпечує нам невичерпні резерви. Ми сіль землі!» І Дідеріх порахував передплатникам «Нецігської газети», через який час населення країни становитиме сто мільйонів і скільки, в найгіршому разі, залишиться чекати, поки вся земля стане німецькою.

На думку виборчого комітету націоналістів, цих заходів було досить для підготовки до перших виборчих зборів «партії кайзера». Збори відбулись у Кляпша, який оздобив своє приміщення в патріотичному дусі. В ялинових вінках сяяли транспаранти: «Монарша воля — найвищий заповіт», «Для вас існує тільки один ворог — це мій ворог», «Соціал-демократію я беру на себе», «Я взяв правильний курс», «Громадяни, прокиньтесь від сну!» Про це пробудження від сну дбали пан Кляпш і панна Кляпш: вони раз у раз ставили на столики свіжі кухлі пива, не так ретельно, як звичайно, підраховуючи повстані підставки. Таким чином, коли голова пастор Цялліх відрекомендував зборам майора Кунце, його вже зустріли з піднесенням. Щоправда, Дідеріх крізь хмару диму, в якій сиділа президія, зробив неприємне відкриття: до зали пролізли Гейтейфель, Кон і деякі інші з їхніх прибічників. Він покликав до відповіді Готліба Горнунга, якому був доручений контроль. Але Горнунг огризнувся, він був роздратований, йому коштувало дуже великих зусиль зігнати сюди людей. Завдяки його агітації пам'ятник кайзерові Вільгельму принадив уже стільки постачальників, що місто ніколи не зможе оплатити їх, хоча б старий Кюлеман тричі помер! У Горнунга руки спухли від потисків усіх тих новонавернених патріотів. І чого тільки вони не вимагали від нього! Пропозиція ввійти до спілки з власником аптекарського магазину була ще найневдячніша. Але проти такого демократичного панібратства Готліб Горнунг запротестував. Хазяїн тільки-но звільнив його, але він по-старому був сповнений рішучості не продавати тубок і зубних щіток!..

Тим часом Кунце затинався, виголошуючи свою кандидатську промову. Його насуплені брови не могли омилити Дідеріха: майор почувався непевно і у виборчій боротьбі бентежився більше, ніж колись у справжній битві. Він сказав:

— Панове, армія — це єдина підвалина.

Тоді хтось із компанії Гейтейфеля крикнув:

— Але й вона трухлява!

Кунце зразу ж зніяковів і додав:

— Та хто оплачує армію? Буржуазія.

На що компанія Гейтейфеля крикнула «браво». Збитий з пантелику цим вигуком, Кунце заявив:

— Тому ми всі — підвалина, цього ми можемо вимагати, і горе монархові...

— Цілком слушно! — відповіли вільнодумні голоси, і правовірні патріоти підтримали їх. Майор витер піт з чола: проти волі його промова набирала такого характеру, начебто він виголошував її на зборах лібералів. Дідеріх смикнув його ззаду за цолю, закликаючи якомога швидше кінчати, але Кунце марно силкувався зробити це: він не знаходив переходу до виборчого гасла «партії кайзера». Нарешті йому урвався терпець, він густо почервонів і з несподіваною люттю гукнув:

— Викорчовувати до останнього дня! Слава!

Товариство воїнів нагородило його громом оплесків. Біля столиків, де не кричали «слава», покvapливо з'являлися, на Дідеріхів знак, пан Кляпш або панна Кляпш.

Слова відразу ж попросив доктор Гейтейфель. Але Готліб Горнунг випередив його. Сам Дідеріх вважав за краще залишатися на задньому плані, за димовою завісою президії. Він пообіцяв Горнунгові десять марок, а за станом своїх фінансів Горнунг не міг відмовитися від них. Скрегочучи зубами, він підійшов до краю трибуни і доповнив промову вельмишановного пана майора в тому розумінні, що армія, для якої ми всі готові на перші-ліпші жертви, це наша підпора проти брудних хвиль демократії.

— Демократія — світогляд недоуків, — заявив аптекар. — Наука вже переступила через неї.

— Дуже слушно! — крикнув хтось. Це був фармацевт, який пропонував вступити з ним до спілки.

— Пани і холопи існуватимуть завжди, — ухвалив Готліб Горнунг, — бо так воно є і в природі. І це єдино правильний порядок: кожен повинен мати кого-небудь над собою, кого він боїться, і кого-небудь під собою, хто боїться його. Інакше кожен буде собі уявляти, що він ні від кого не залежить і що всі рівні! Бідний той народ, чий успадковані поважні традиції розчиняються в демократичній мішанині, і перевагу дістає розкладницька ідея про цінність людської особи. — Тут Готліб Горнунг схрестив руки і витяг шию. — Я, — вигукнув він, — член високоаристократичної корпорації, який з радістю пролив кров за

честь її прапора, ніколи не погоджуся продавати зубні щітки.

— А губки також ні? — спитав хтось.

— Також ні! — з'ясував Горнунг. — І я категорично вимагаю, щоб до мене не зверталися по них! Треба знати, з ким маєш до діла. Кожному своє. З цього погляду ми віддамо голоси тільки тому кандидатові, який дозволить кайзерові мати стільки солдатів, скільки йому заманеться. Бо одне з двох: або у нас є кайзер, або у нас його нема!

Цими словами Готліб Горнунг закінчив свій виступ і, випнувши щелепи, почав оглядати юрбу, яка буяла від захвату. Товариство воїнів не могло відмовити собі в тому, щоб, високо піднявши кухлі з пивом, продефілювати перед ним і Кунце. Майор відповідав на рукостискання, а Горнунг стояв, як статуя, і Дідеріх мимохіть із болем подумав, що ці дві другорядні постаті зискують на справі, яка була наслідком його праці. Він мусить поступитися перед ними цією тимчасовою популярністю, бо краще, ніж ці двоє йолопів, знає, до чого це все йде. Оскільки кандидат націоналістів потрібний тільки для того, щоб збити допоміжний загін для Наполеона Фішера, правильніше самому не лізти наперед. Щоправда, Гейтейфель з усіх сил намагався виманути Дідеріха з його кутка. Голова, пастор Цілліх, уже не міг більше відмовляти Гейтейфелю в слові, і той відразу ж заговорив про притулок для немовлят. Притулок для немовлят — справа громадської совісті і гуманності. А що таке пам'ятник кайзерові Вільгельму? Спекуляція! І пиха ще найневинніший з мотивів, якими тут спекулюють.

Постачальники слухали з осудливою мовчанкою, в яку час від часу вдирався глухий гомін. Дідеріх тремтів.

— Є люди, — заявив Гейтейфель, — яким не шкода зайвих ста мільйонів на армію, бо вони знають, що не прогадають на цьому.

Тут Дідеріх схопився з місця:

— Прошу слова!

І довго стримуване невдоволення постачальників вибухнуло криками «браво!», «ого!», «геть!». Вони горлали, поки Гейтейфель не покинув трибуни і на його місце не став Дідеріх.

Дідеріх довго чекав, поки вгамувалися хвилі націоналістичного обурення. Потім почав:

— Панове!

— Браво! — закричали постачальники, і Дідеріхові довелось знову чекати в атмосфері споріднено настроєних умів, в якій йому так легко дихалося. Коли ж йому, нарешті, дали змогу говорити, він висловив обурення своє і всіх тих, що попередній промовець зважився взяти під сумнів безкорисливість націоналістичних поглядів приявних. — Це нечувано! — вигукували постачальники.

— Це тільки доводить нам, — вів далі Дідеріх, — як своєчасно ми заснували «партію кайзера»! Монарх сам звелів злітувати водно лави тих, хто — пан чи холоп — хоче визволити його від пошесті крамоли. Цього хочемо ми, і тому наші націоналістичні і монархічні погляди високо стоять над підозрами тих, хто сіє перше насіння цієї крамоли.

Ще перед тим, як вибухнула буря оплесків, Гейтейфель дуже виразно сказав:

— Почекаємо перебалотування!

І хоча все подальше заглушили оплески постачальників, Дідеріх уже в цих двох словах відчув такий грізний натяк, що поквапився заговорити про інше. Справа при тулку для немовлят була менш ризикованою.

— Як? Це справа громадської совісті? Ні, це наплід розпусти! Ми, німці, залишимо такі речі французам, цій вимираючій нації!

Дідеріхові вистачало тільки повторити свою статтю з «Нецігської газети». Керована пастором Цілліхом спілка молоді і крамарчуки, які належали до християнської спілки, плескали в долоні при кожному слові.

— Німець — цнотливий! — вигукував Дідеріх. — Саме тому ми й перемогли в сімдесятому році!

Тепер за чергою галасувало від захвату Товариство воїнів. За столом президії схопився Кюнхен і, махаючи сигарою, проверещав:

— Ми їх невдовзі поб'ємо ще раз!

Дідеріх піднявся навшпиньки.

— Панове, — напружуючи голос, крикнув він у націоналістичний вир, — пам'ятник кайзерові Вільгельму буде оприлюдненням наших почуттів до великого діда, якого ми всі, я зважуся твердити, шануємо майже як святого, і одночасно обітницею його великому онукові, нашому блискучому молодому кайзерові, в тому, що ми завжди за-

лишимся такими, як тепер — цнотливими, вільнолюбними, правдивими, відданими і хоробрими!

Тут постачальники знову наче з ланцюга зірвалися. Забувши про все, вони тішилися своїми піднесеними почуттями. Дідеріх також забув про всі земні помисли: про свою угоду з Вульковом, про свою змову з Наполеоном Фішером і про таємні розрахунки на перебалотування. Чистий захват на своїх крилах зносив його душу так високо, що аж паморочилася голова. Лише за кілька хвилин Дідеріх зміг знову провадити далі.

— Тому наш обов'язок рішуче відкинути і раз назавжди покласти край намірам тих, хто лише прагне розбестити нас своєю фальшивою гуманністю.

— А де ж ваша справжня гуманність? — пролунав голос Гейтейфеля, який цим запитанням так розпалив націоналістичні пристрасті прихвників, що Дідеріха ледве стало чути. Можна було тільки зрозуміти, що він не хоче вічного миру, бо це — мрія і навіть не прекрасна. Замість цього він хотів спартанського виховання раси. Розплідженню недоумків і порушників моралі треба покласти край через хірургічне втручання. При цьому пункті програми Гейтейфель із своїми прибічниками покинув залу. Коло дверей він ще крикнув:

— Раджу вам вивалашити і так звану крामолу!

— Так ми й зробимо, коли ви будете ще довго критиканствувати! — кинув їм услід Дідеріх.

— Так ми й зробимо! — озвалося з усіх боків. Усі раптом зірвалися на ноги, цокалися, раділи і ділилися своїми переживаннями. Дідеріх, зачмелений оплесками, хитаючись під нагнітом справжніх німецьких рук, які прагнули потиснути йому правицю, і націоналістичних кухлів пива, які цокалися з ним, дивився з трибуни до зали, що здавалася ширшою і вищою його затуманеним хмелем очам. Крізь високі тютюнові хмари сходили до нього в містичному сяйві заповіді його володаря: «Воля монарха!», «Мій ворог!», «Мій курс!» Він хотів кинути їх до бучного натовпу та раптом схопив себе за горло — ані звуку! Йому відібрало голос. Він тривожно обернувся, шукаючи очима Гейтейфеля, але його вже не було. «Мені не треба було так дратувати його. Боронь мене боже, коли він буде змашувати мені в горлі!»

Найгірша Гейтейфелева помста полягала в тому, що він заборонив Дідеріхові виходити. Боротьба день у день розпалювалася все жорстокіше, і всі потрапляли до газети, бо всі промовляли: навіть пастор Цілліх і сам редактор Нотгрошен, не кажучи вже про Кюнхена, який промовляв водночас усюди. Тільки Дідеріх у своїй заново обладнаній старонімецькій вітальні мовчав і полоскав горло. З примістки коло вікна на нього дивилися три бронзові постаті завбільшки у дві третини людського зросту: кайзер, кайзерова дружина і зекінгенський сурмач. Він купив їх у відділі випадкових речей магазину Кона; хоч Кон і перестав замовляти папір у Геслінга і досі не став націоналістом, проте Дідеріх не вважав за можливе обійтися без них у своїй вітальні. Густа дорікала йому цією покупкою, коли він казав, що її капелюшки занадто дорогі.

Густа останнім часом почала вередувати, у неї бували напади нудоти, і стара пані Геслінг доглядала її. Як тільки їй ставало краще, вона нагадувала старій, що, по суті, все тут куплено на її гроші. Пані Геслінг не минала нагоди підкреслити, що за тодішнього Густиного становища її шлюб з Діделем був для неї справжньою божою ласкою. Кінчалися подібні сцени тим, що Густа надувалася, аж червоніла, й починала сопіти, а пані Геслінг проливала сльози. Дідеріхові це було на користь: після таких суперечок обидві були з ним особливо ніжні, сподіваючися привернути його, бо він навіть нічого не підозрівав, на свій бік.

Що стосується Еммі, то вона, за своїм звичаєм, просто грюкала дверима і йшла нагору, до свого покою під скісним дахом. Густа частенько міркувала про те, щоб вигнати її ще й звідти. Де його сушити білизну в дощ? Якщо Еммі не знаходить собі чоловіка через свою бідність, значить, треба віддати її за чоловіка нижчого стану, за чесного ремісника! Але Еммі звичайно удавала із себе найбільшу аристократку в родині; вона була у Бріценів... Саме це й злостило Густу над усе. Еммі запрошували до панночок фон Бріцен, хоч ті жодного разу не переступали порога геслінгського дому. Їхній брат, лейтенант, міг би принаймні вшанувати Густу одним візитом за колишні вечери в домі її матері, але вшановував відвідинами тільки другий поверх геслінгського дому, що було навіть трохи дивно... Щоправда, успіхи у вищому товаристві не перешкоджали Еммі бути часом дуже пригніченою; тоді вона навіть не вихо-

дила із свого покою до родинного обіду. Якось Густа із співчуття і нудьги піднялася до неї, але Еммі, побачивши її, заплющила очі і залишилася лежати в своєму елегантному матине, бліда і задубіла. Не діставши відповіді, Густа пустилася в щирі розмови про Дідеріха і про свій стан. Тут застигле обличчя Еммі раптом перекривилося, вона впала обличчям на одну руку, а другою різко вказала на двері. Густа не приховала свого обурення; Еммі, схопившись, цілком виразно висловила своє бажання залишитися на самоті; поки встигла прийти стара пані Геслінг, було вже вирішено, що обидві половини родини надалі обідатимуть окремо. Дідеріхові, якому Густа з плачем поскаржилася, ці баб'ячі чвари зовсім не припали до душі. На щастя, його відвідала думка, яка обіцяла хоч на короткий час установити в домі спокій... Голос уже частково повернувся до нього, отож він одразу пішов до Еммі і заявив їй, що поклав послати її тимчасово в Ешвейлер, до Магди. На його подив, вона відмовилася. Він наполягав далі, вона мало не втратила самовладання; але раптом її наче поймав страх, вона почала тихо і палко просити, щоб їй дозволили залишитися. У Дідеріха, він сам не знав чому, защеміло серце; він збентежено окинув поглядом покій і вийшов.

Другого дня Еммі, наче нічого не сталося, вийшла до столу, із свіжим рум'янцем і в найкращому настрої. Поводилася Густа стримано і тільки час від часу поглядала на Дідеріха. Йому здавалося, що він утямив; він підняв склянку перед Еммі і лукаво сказав:

— За ваше здоров'я, пані фон Бріцен!

Еммі зблідла.

— Ти просто смішний! — гнівно крикнула вона, жбурнула серветку і гримнула дверима.

— Оце так так! — пробурмотів Дідеріх, але Густа тільки знизала плечима. Лише коли стара пані Геслінг пішла з їдальні, вона багатозначно подивилася на Дідеріха і спитала:

— Ти справді гадаєш?

Він злякався, але глянув запитливо.

— Я хочу сказати, — пояснила Густа, — що тоді лейтенант міг би принаймні вітатися зі мною на вулиці. Але сьогодні, побачивши мене, він звернув убік.

Дідеріх сказав, що все це дурниці. Густа заперечила:

— Мені це тільки здається? Тоді мені здається і щось інше. Я вже не раз ночами чула, як хтось скрадається по дому, а сьогодні й Мінна сказала...

Тут Густа спинилася.

— Ага! — засопів Дідеріх. — Ти тишкуєшся з челяддю! І мама завжди це робила. Але я заявляю тобі, що цього терпіти не буду. Про честь мого дому подбаю я сам, для цього мені не потрібні ні Мінна, ні ти, а якщо ви іншої думки, тоді забирайтеся туди, звідки ви прийшли!

Перед цією мужньою твердістю Густі лишалось тільки знітитись, але коли він пішов, вона вишком посміхнулася йому вслід.

Дідеріх, із свого боку, був утішений, що своєю наважливістю зразу поклав край цій історії. Життя тепер без того було незмірно заплутане. Його хрипавицю, що, на жаль, уже три дні тримала його осторонь боротьби, використали вороги. Ще тільки сьогодні Наполеон Фішер указав йому, що «партія кайзера» стає занадто міцна і що останнім часом вона занадто ревно цькує соціал-демократів. За таких умов... Щоб заспокоїти його, Дідеріх обіцяв сьогодні ж спевнити взяті на себе зобов'язання і зажадати від радників звести будинок для соціал-демократичних професійних спілок. Ще не зовсім одужавши, він пішов на засідання радників і там з прикрістю дізнався про те, що пропозицію щодо будинку профспілок щойно подали, і саме Кон і компанія. Ліберали голосували за цю пропозицію; вона пройшла так гладко, наче це була справжня дрібниця. Дідеріх хотів голосно затаврувати зрадництво Кона і компанії, але міг лише дзвякнути кілька слів: цей удар у спину знову позбавив його голосу. Повернувшись додому, він одразу ж послав по Наполеона Фішера.

— Ви звільнені! — дзвякнув Дідеріх.

Механік двозначно посміхнувся.

— Гарзд, — сказав він і хотів вийти.

— Заждіть! — дзвякнув Дідеріх. — Не гадайте собі, що ви так легко відкараскаєтеся. Якщо ви об'єднаєтеся з вільнодумними, можете бути певні, що я розголошу нашу угоду! Тоді побачимо!

— Політика є політика! — зауважив Наполеон Фішер, знизуючи плечима.

Від такого цинізму Дідеріх уже навіть і дзвякати не міг, тож Наполеон Фішер фамільярно підійшов ближче, здавалось, от-от він поплескає Дідеріха по плечу.

— Пане докторе! — зичливо сказав він, — киньте це! Ми з вами... авжеж, я кажу, ми з вами...

Його посмішка була така красномовна, що Дідеріх затремтів. Він поквалливо запройонував Наполеонові Фішеру сигару. Фішер закурив і сказав:

— Якщо один з нас почне говорити, і другому знайдеться що сказати. Чи не так, пане докторе? Але ж ми з вами не балакучі дідугани, які не вміють тримати язика на зашморзі, як, наприклад, пан Бук.

— Що ви хочете сказати? — нечутно спитав Дідеріх, вчинений з одного ляку до другого.

Механік удав, що вражений.

— Хіба ви не знаєте? Старий Бук всюди розповідає, що ви зовсім не такий уже запеклий націоналіст. Ви тільки хочете дешево купити Гаузенфельд і розраховуєте, що одержите його за меншу ціну, якщо Ключінінг побоїться втратити деякі замовлення через те, що він не націоналіст.

— Він так говорить? — спитав Дідеріх, скам'янівши.

— Він так говорить, — повторив Фішер. — І ще він говорить, що зробить вам послугу і закине Ключінінгові слівце. Тоді ви знову заспокоїтеся, говорить він.

Тут Дідеріх вийшов із задубіння.

— Фішере! — коротко продзювак він. — Запам'ятайте, що я вам скажу. Ви ще побачите, як старий Бук буде валтяться в канаві і старцювати. Так, так! Про це я подбаю, Фішере. До побачення.

Наполеон Фішер пішов, але Дідеріх, залишившись на самоті, ще довго дзювак, бігав покоем і тупав ногами. Негідник! Безпечний облудник! За всіма нелагодами таївся старий Бук, Дідеріх завжди підозрівав це. Пропозиція Кона і компанії була справою його рук, а тепер цей мерзенний наклеп з Гаузенфельдом. Усе Дідеріхове нутро клетотіло в усвідомленні непідкупності його монархічних поглядів. «І звідки він це знає? — думав він з гнівом і жахом. — Невже Вульков продав мене? Певно, всі вони гадають, що я веду подвійну гру». Кунце та інші, здалося йому, помітно збайдужіли: вони, очевидно, більше не вважали за потрібне повідомляти його про хід подій? Дідеріх не входив до комітету, своє особисте честолюбство він приніс у жертву справі. Та чи не він був справжнім засновником «партії кайзера»?.. Всюди зрада, інтриги, чорні підозри, а чесної німецької вірності ніде й сліду нема.

Він досі ще не говорив, а дзювак, і тому на наступних

виборчих зборах йому довелося безпорадно спостерігати, як Цілліх — цілком ясно, з яких особистих мотивів, — надав слово Ядасонові і як Ядасон викликав бурхливі оплески своїм виступом проти тих волоцюг, які не знають батьківщини і які голосуватимуть за Наполеона Фішера. Дідеріх поставився з жалем до цього виступу, не гідного державного діяча, він глибоко усвідомлював свою перевагу над Ядасоном. З другого боку, не можна було не визнати, що Ядасон, який у розпалі свого успіху замелювався все більше і більше, зустрічав найжвавіше схвалення серед деяких слухачів, котрі аж ніяк не були націоналістами, а вочевидь належали до табору Кона і Гейтейфеля. Їх прийшло щось підозріло багато, і Дідеріх, надміру роздратований пастками, які кругом йому ввижалися, приписував і цей маневр запеклому ворогові, призвідцеві всіх нещастя — старому Букві.

У старого були ясні очі, доброхітна усмішка, але він був найоблудніший собака з усіх ворогів, які оточували добромисних. Думка про старого Бука не залишала Дідеріха навіть уві сні. Наступного вечора, сидячи серед рідних навколо затишної настільної лампи, він не відповідав на їхні запитання: він у своїй уяві завдавав ударів старому Букві. Особливо дратувало його те, що він вважав старого за беззубого балакуна, а тепер той вишкіряв зуби. По всіх своїх гуманістичних розмовах Бук, однак, не давався так просто проковтнути себе, і це здавалося Дідеріхові одвертим викликом. А облудна лагідність, з якою він дарував Дідеріхові розорення свого зятя! Для чого він протегував йому і провів у радники? Тільки для того, щоб Дідеріх скомпрометував себе і з ним легше було впоратися. Тодішнє запитання старого — чи не хоче Дідеріх продати містові свою землю — тепер виявилось найнебезпечнішою пасткою. Дідеріх розумів, що його від самого початку бачили наскрізь; у нього було таке почуття, нібито під час його таємних переговорів з президентом фон Вульковом незримо, за хмарою тютюнового диму, був прихильний старий Бук; і коли Дідеріх темної зимової ночі прокрався до Гаузенфельда, сховався в рів і заплющив очі, боячися бути зрадженим їхнім блиском, тоді нагорі повз нього пройшов старий Бук і вистежив його... Дідеріх у думках бачив, як старий схиляється до нього і простягає білу м'яку руку, щоб допомогти йому вибратися з рову. Доброта в його рисах була вбивчим глумом, вона була нестерпніша за все,

Він гадав укоськати Дідеріха і своїми хитрощами тихенько навернути його на путь істини, як блудного сина. Та ще видно буде, хто зрештою пошнеться в дурні!

— Що з тобою, мій любий сину? — спитала пані Геслінг, бо у Дідеріха від ненависті і страху вирвався тяжкий зойк. Він злякався. Цієї хвилини до покою ввійшла Еммі — напевне, вже не вперше, — підійшла до вікна, висунула голову, зітхнула, нібито була сама, і пішла назад. Густа дивилася їй услід; коли Еммі проходила повз Дідеріха, слувливий Густин погляд охопив їх обох, і Дідеріх злякався ще більше — це була посмішка крамоли, посмішка Наполеона Фішера. Так тепер посміхалася Густа. З переляку він насумрився і сердито крикнув:

— В чому справа?

Густа сквапливо заглибилася в своє штонання, а Еммі зупинилась і глянула на нього неприязним поглядом, що тепер нерідко бував у неї.

— Що з тобою? — спитав він, і тому що вона промовчала: — Кого ти виглядаєш на вулиці?

Вона тільки знизала плечима, обличчя її лишилося невзворушним.

— Ну? — повторив він тихіше; її погляд, поза, які вражали його своєю дивною байдужістю, а тому й перевагою, не дозволяли йому підвищити голос. Нарешті, Еммі зволіла заговорити:

— Може, сестри фон Бріцен ще зайдуть сьогодні.

— Так пізно? — спитав Дідеріх.

А Густа сказала:

— Ми ж так звикли до цієї честі. А взагалі вони ще вчора виїхали з матір'ю. Може, вони з деким не попрощалися і декого знати не хочуть, але вистачає пройти повз їхню віллу...

— Що? — мовила Еммі.

— Авжеж! — і Густа з сяючим обличчям, радіючи, кинула: — Скоро й лейтенант виїздить. Його ж перевели. — Пауза, погляд. — Він клопотався про переведення.

— Ти брешеш! — сказала Еммі.

Вона захиталася і ледве, зусиллям волі, втрималася на ногах. Дуже високо піднявши голову, повернулася і зникла за порт'єрою. В кімнаті запанувала тиша. Стара пані Геслінг на своєму дивані склала руки, Густа заціпно дивилася вслід Дідеріхові, який засопів і забігав покоем. Коло дверей він різко зупинився. Крізь щілину побачив Еммі,

яка сиділа або напівлежала на стільці в їдальні, вся зсудомлена, начебто її зв'язали і кинули туди. Вона здригнулася, потім повернула обличчя до лампи: зовсім біле раніше, воно тепер стало багряним, очі нічого не бачили — і раптом схопилася, наче її обпекли, і гнівними, непевними кроками метнулася геть, натручуючись на меблі, але не відчуваючи болю — геть, наче пориваючись у туман, у дим... Дідеріх у жахові обернувся до дружини і матері. Густа була, очевидно, схильна до непоштивих вихваток, тому він за звичкою опанував себе і, випроставшись, твердим кроком затупав слідом за Еммі.

Він ще не дійшов до сходів, а нагорі вже гучно замкнули двері на ключ і на засув. Тут Дідеріхове серце так сильно забилося, що він змушений був зупинитися. Коли зійшов нагору, він ледве міг говорити і тихим задиханим голосом попросив, щоб його впустили. Відповіді не було, але він почув, як щось задзвеніло на умивальнику: і раптом, змахнувши руками, закричав, почав удиратися до дверей і зіпати не своїм голосом. За власним криком він не почув, як двері відчинилися, і надсаджувався навіть тоді, коли Еммі вже стояла перед ним.

— Чого тобі треба? — гнівно спитала вона, після чого Дідеріх опанував себе. Зі сходів запитливо і перелякано дивилися пані Геслінг і Густа.

— Сюди не йдіть! — наказав він їм, штовхнувши Еммі до покою. Він замкнув двері. — Їм нема чого нюхати це, — сухо сказав він, виймаючи з умивальної миски маленьку губку, з якої капав хлороформ. Він далеко відставив руку з губкою і сердито спитав:

— Звідки це у тебе?

Вона закинула голову і подивилася на нього, але нічого не сказала. Чим довше тривала мовчанка, тим менш важливим здавалося Дідеріхові запитання, яке, проте, цілком слушно спало на думку першим. Зрештою він просто підійшов до вікна і викинув губку до темного двору. Пролунав сплеск, вона впала в струмок. Дідеріх з полегшенням зітхнув.

Тепер запитання поставила Еммі:

— Чого тобі, власне, тут треба? Дозволь мені, будь ласка, робити, що я хочу!

Цього він не сподівався.

— А чого... чого ти хочеш?

Вона відвернулася і сказала, знизуючи плечима:

— Чи тобі не все одно?

— Послухай! — обурився Дідеріх.— Коли вже ти не боїшся небесного судді, що особисто я не вважаю за заслугу, ти могла б хоч трохи зважити на нас. Ти ж не сама на світі живеш.

Її байдужість поважно ображала його!

— Я не припущу осудовища в моєму домі! Я ж буду першою жертвою його.

Раптом вона звела на нього очі:

— А я?

Він запухкав:

— Моя честь!..

Але відразу замовк; на її обличчі, яке він ніколи не бачив таким виразним, було благання і водночас глум. Збен-тежений, він пішов до дверей. Тут він згадав, що, власне, слід робити в таких випадках.

— А втім, я із свого боку, звичайно, спевню свого обов'язку брата і людини честі. А поки що я маю право сподіватися від тебе крайньої стриманості.

І він кинув погляд на умивальну миску, з якої досі ще відгонило хлороформом.

— Дай слово честі! — сказав він.

— Дай мені спокій! — відповіла Еммі.

Дідеріх повернувся.

— Ти, очевидно, досі ще не усвідомлюєш усієї поважності становища. Якщо те, чого я боюся, правда...

— Це правда, — сказала Еммі.

— Тоді ти не тільки ризикуєш своєю власною репутацією в очах громадськості, але і вкриваєш ганьбою всю нашу родину. І коли я тепер говорю з тобою в ім'я обов'язку і честі...

— То від цього теж нічого не зміниться, — сказала Еммі.

Дідеріх злякався: він уже розкрив був рота, щоб висловити свою огиду до такого цинізму, але на обличчі Еммі було занадто ясно написано, як багато вона збагнула і як багато пережила. Супроти переваги, якої їй надавав розпач, Дідеріх здригнувся. В ньому ввірвалися штучні пружини. Ноги у нього замліли, він сів і, затинаючися, мовив:

— Скажи мені тільки... Я тобі... — Він подивився на Еммі, і слово «прощаю» застрягло у нього в горлі.— Я тобі допоможу, — сказав він.

Вона стомлено спитала: «Чим ти можеш мені допомогти?» — і прихлилася до стінки.

Він опустил очі.

— Тобі, звичайно, доведеться дати мені деякі пояснення: я хочу сказати — стосовно деяких подробиць. Я гадаю, що це триває ще від часу захоплення верховою їздою?..

Вона не перепиняла його, не потверджувала і не заперечувала, але коли він звів на неї очі, рот її був напіввідкритий, а здивований погляд пильно дивився на нього. Він зрозумів її подив: від багато чого з того, що вона переживала сама, він звільняв її, втілюючи це в слова. Його серце словнилося ще не знайої гордості, він підвівся і по-дружньому сказав:

— Звірся на мене. Завтра ж я піду до нього.

Вона тихо і злякано похитала головою:

— Ти не знаєш. Усьому край.

Він надав своєму голосу бадьорості:

— Не такі вже ми беззахисні! Ще побачимо!

На прощання він подав їй руку. Вона ще раз повернула його:

— Ти викличеш його?

Очі в неї були широко розплющені, рукою вона прикрила рот.

— Що? — перепитав Дідеріх, бо про це він не подумав.

— Присягнися мені, що ти його не викличеш!

Він обіцяв. При цьому він знову почервонів, бо так і не знав, за кого ж вона боїться: за нього чи за того, іншого. Він не хотів би віддати тут перевагу іншому. Але втримався від запитання, щоб не ставити її в скрутне становище, і вийшов з покою майже навшпиньках.

Обох жінок, які досі ще чекали внизу, він суворо послав спати. Сам він ліг поряд з Густою вже тільки по тому, як вона заснула. Йому треба було обмірковувати, як поводитися завтра. Звичайно, передусім справити на нього велике враження! Взагалі не припускати сумніву щодо наслідків справи! Але замість його власної поважної постаті перед Дідеріховими очима знову й знову вставав присадкуватий чоловік з білявими скорботними очима, який просив, гарячкував і, нарешті, здався: пан Геппель, батько Агнеси Геппель. У глибокій тузі Дідеріх розумів тепер, щб було тоді на душі в старого батька, «Ти цього не знаєш», — сказала Еммі. Він це знав, тому що сам заподіяв таке ж лихо.

«Боронь боже! — голосно сказав він, повертаючись на

другий бік.— Не буду я втручатися в цю справу. Хлороформ Еммі — просто комедія. Жінки досить хитрі для цього. Я просто вижену її геть, як і належиться». Але тут перед ним постала Агнеса — нерухома, на вулиці під дощем, з обличчям, білим від газового освітлення, з поглядом, зверненим до його вікна. Він натягнув простирано на очі. «Не можу я вигнати її на вулицю!»

Настав ранок, і Дідеріх з подивом згадав, що з ним сталося. «Лейтенанти встають рано»,— подумав він і зник з дому ще перед тим, як Густа прокинулася. За Саксонськими воротами сади були сповнені пташиного щебету й пахтіли під весняним небом. Вілли, ще замкнені, здавалися свіжовимитими, наче в них оселилися самі молодята. «Хто знає,— думав Дідеріх, вдихаючи свіже повітря,— може, це буде зовсім не важко. Адже є порядні люди. Та й обставини значно сприятливіші, ніж...» Він уважав за краще не домислювати думку до кінця. Ось там стоїть екіпаж — перед чийм це будинком? Отже, все ж таки... Ворота були відчинені, двері також. Нааустріч йому вийшов денщик.

— Не турбуйтеся,— сказав Дідеріх.— Я вже бачу пана лейтенанта.

Бо в покої, коло самого входу, пан фон Бріцен пакував валізку.

— Так рано? — спитав він, пристукнув віко валізки і прищикнув собі пальця.— Чорт!

Дідеріх подумав збентежено: «Він також збирається».

— Якій нагоді я завдячую...— почав фон Бріцен, але Дідеріх мимоволі зробив рух, який говорив, що це зайве. Проте пан фон Бріцен, звичайно, заперечував. Він заперечував навіть довше, ніж тоді Дідеріх, і Дідеріх у думках визнав слушність цього: бо ж коли йдеться про честь дівчини, лейтенантові треба бути ще педантичнішим, ніж членові «Нової Тевтонії». Коли, нарешті, стан речей був з'ясований, пан фон Бріцен відразу заявив, що готовий до послуг її брата. Але Дідеріх, незважаючи на свій великий ляк, з бадьорим виглядом відловів, що сподівається владнати справу без застосування зброї, якщо тільки пан фон Бріцен... І пан фон Бріцен зразу вдав таке обличчя, яке Дідеріх передбачив, і пустився на відмовки, які Дідеріх мислено вже чув. Припертий до стіни, лейтенант вимовив слова, що їх Дідеріх боявся над усе і які, він це визнавав, були неминучі. Дівчину, котра позбулася честі, не роблять

матір'ю своїх дітей. Дідеріх відповів на це так, як відповів Геппель, пригнічений, як Геппель. Справжній гнів він відчув лише тоді, коли дійшов до своєї головної погрози, тієї погрози, на яку він ще з учораšnjого дня покладав надію.

— Зважаючи на вашу неллицарську відмову, пане лейтенанте, я, на жаль, змушений довести все до відома командира вашого полку.

Фон Бріцен справді, здавалося, був неприємно вражений. Він непевно сказав:

— Чого ви цим допевнитеся? Що мені вичитають нотацію? Ну, що ж. А взагалі... — пан фон Бріцен підбадьорився, — що таке лицарство, про це полковник гадає, звичайно, трошки інакше, ніж добродій, який уникає дуелі.

Тут Дідеріх виріс. Чи не зволить пан лейтенант прикусити язика, бо коли б йому не довелося мати справу з «Новою Тевтонією»! На ньому, Дідеріху, шрами свідчать, що він з радістю проливав кров за честь своєї корпорації! Він зичить панові лейтенанту, щоб йому довелося коли-небудь викликати на дуель, наприклад, графа фон Таурен-Беренгейма.

— Я, не вагаючись, викликав його. — І, не зводячи духу, він заявив, що зовсім не визнає за всяким аухвалним аристократиком права заради розваги застрелити чесного бюргера та батька родини.

— Спокусити сестру і застрелити брата — от чого б вам хотілося! — утративши самовладання, вигукнув він. Пан фон Бріцен, розлютований, як і Дідеріх, заявив, що накаже своєму деншикові заткнути пельку цьому крамареві; і зважаючи на те, що денщик уже стояв напоготові, Дідеріх покинув бойовище, але не без останнього пострілу.

— І ви ще гадаєте, що для таких нахаб ми затвердимо військовий законопроект?.. Ви ще побачите, що таке переворот!

Уже вийшовши з вілли, в безлюдній алеї, він далі казався, показуючи незримому ворогові кулака і виголошуючи погрози:

— Так це вам не минеться! Колись ми покінчимо з вами!

Раптом він зауважив, що сади так само, як і досі, сповнені щебету і пахнуть під весняним небом, і йому стало ясно, що сама природа, чи то пестить вона, чи то вишкіряє зуби, безсила перед владою, перед тією владою, яка непохитно стоїть над нами. Переворотом легко погрожувати,

але пам'ятник кайзерові Вільгельму? А Вульков і Гаузенфельд? Хто хоче топтати інших, мусить дозволити топтати себе — такий залізний закон влади. Дідеріх, після нападу гніву, вже знову відчував таємний тремкіт людини, що її топче влада... Ззаду наближався екіпаж: це пан фон Бріцен із своєю валізою. Несвідомо Дідеріх став упівоберта, готовий уклонитися. Але пан фон Бріцен відвернувся. Дідеріх, незважаючи на все, замилювався квітучим і поліцарському мужнім молодим офіцером. «Таких не має ніхто, крім нас», — сказав він собі.

Проте, коли він звернув на Мейзештрассе, серце у нього зацеміло. Дідеріх здался побачив Еммі, яка його виглядала. Він зненацька уявив собі, що вона мала пережити за цю годину, яка розв'язувала її долю. Бідолашна Еммі, тепер твоя доля вирішена! Влада, звичайно, має щось піднесене, та коли вона топче рідну сестру... «Я не гадав, що візьму це так близько до серця». Він кивнув їй, як міг, підбадьорливо. Останнім часом вона дуже скудла; чому цього ніхто не помічав? З-під її волосся, що сяло м'яким полиском, дивилися великі безсонні очі; губи її затремтіли, коли він кивнув їй; він зауважив і це, нойнятий проникливим страхом. Сходами він майже крався вгору. На першому поверсі вона вийшла на сходи і пішла попереду нього на другий. Нагорі вона обернулася і, побачивши його обличчя, ввійшла до себе, нічого не спитавши, наблизилася до вікна і спинилася там, відвернувшись. Він набрався сміливості і голосно сказав:

— О, ще нічого не втрачено!

Сказавши це, він злякався і заплющив очі. Коли він застогнав, вона обернулася, повільно підійшла до нього і поклала йому голову на плече, щоб поплакати разом з ним.

Потім у нього сталася сварка з Густою, яка почала була нацьковувати його на Еммі. Дідеріх сказав їй одверто, що вона користується з нещастя Еммі, щоб помститися на ній за ті не вельми пристойні обставини, за яких вона сама вийшла заміж.

— Принаймні Еммі ні за ким не бігає.

Густа заверещала:

— А хіба я за тобою бігала?

Він відрубав:

— Взагалі — вона моя сестра...

Тепер вона жила під його захистом, і тому він почав вважати її інтересною і виявляти до неї незвичайну

повагу. Після обіду він цілував їй руку — нехай Густа посміхається. Він порівнював обох: наскільки вульгарніша була Густа! Навіть Магда, якій він раніше віддавав перевагу, бо вона домоглась успіху, тепер у його спогадах не могла зрівнятися з покинутою Еммі. Бо нещастя надало Еммі витонченості і певної недосяжності. Коли її бліда рука, ніби забута, лежала на столі і Еммі мовчазно поринала в себе, наче в невідому безодню, на Дідеріха віяло іншим, глибшим світом. Падіння, яке навіяло б жах і зневагу до всякої іншої, огортало Дідеріхову сестру, Еммі, дивним ореолом і сумнівною принадливістю. Еммі здавалася йому одночасно і блискучішою, і зворушливішою.

Лейтенант, призвідник усього цього, виглядав значно сірішим поряд з нею — а разом з ним і влада, від імені якої він переміг. Дідеріх збагнув, що влада іноді може являти собою грубе і низьке видовище: влада і все, що її супроводило — успіх, честь, погляди. Він дивився на Еммі і сумнівався в цінності того, чого домогся і чого ще прагнув: Густу та її грошей, пам'ятника, монаршої ласки, Гаузенфельда, відзнак і посад. Він дивився на Еммі і думав також про Агнесу. Про Агнесу, яка виховувала в ньому ніжність і любов, — от що було справжнє в його житті, і це він повинен був зберегти! Де вона тепер? Померла? Він часто сидів, охопивши голову руками. Чого він допевнився? Чого взагалі можна досягти служінням владі? Знову скрізь він зазнавав невдачі, всі зраджували його, зловживали його найчистішими намірами, а старий Бук був господарем становища. Агнеса, яка вміла тільки страждати, — в Дідеріха закрався сумнів, — чи не вона перемогла? Він написав до Берліна і довідався про неї. Вона була заміжжю, і здоров'я її було непогане. Ця звістка принесла йому полегшення, але одночасно якось його розчарувала.

Та поки він сидів, охопивши голову руками, надійшов день виборів. За думками про суєтність усього земного Дідеріх не хотів помічати того, що відбувалося навколо, не хотів бачити й того, що обличчя його механіка набирало все більшої ворожості. В день виборів, рано-вранці, коли Дідеріх ще був у ліжку, Наполеон Фішер прийшов до нього. Навіть не перепросившись, він почав:

— Поговорімо поважно в останню хвилину, пане докторе.

Цього разу вже він відчував зраду і посилався на угоду.

— Ви провадите дворушницьку політику, пане докторе. Ви дали нам обіцянку, і ми були такі лояльні, що не агітували проти вас, а тільки проти вільнодумних.

— Ми також,— заявив Дідеріх.

— У це ви самі не вірите. Ви злигалися з Гейтейфелем. Він уже погодився на ваш пам'ятник. Якщо ви вже сьогодні з розгорнутими прапорами не перейдете до нього, то вчините це під час перебалотування і підло зрадите народ.

Наполеон Фішер схрестив руки і широко ступив до ліжка.

— Але знайте, пане докторе, що ми не сліпі!

Дідеріх відчував себе в ліжку безпорадним, полишеним на ласку політичного противника. Він зробив спробу пом'якшити його.

— Я знаю, Фішере, ви великий політик. Вам слід було б пройти до рейхстагу.

— Слушно.— Наполеон подивився знизу на Дідеріха і підморгнув.— Бо якщо я не пройду, в Нецігу на деяких підприємствах вибухне страйк. Одне з таких підприємств вам добре відоме, пане докторе.— Він різко повернувся. Коло дверей він ще раз окинув поглядом Дідеріха, який від страху зовсім провалився в свої пуховики.— А тому хай живе інтернаціональна соціал-демократія! — виголосив Фішер і вийшов.

Дідеріх крикнув із своїх пуховиків:

— Його величності кайзерові — ура!

Але після цього йому нічого не лишалося, як глянути подіям у лице. Становище було досить загрозливе. Збен-тежений недобрими передчуттями, він кинувся на вулицю, до Товариства воїнів, до Кляпша — і всюди пересвідчував-ся, що за дні його недолугості підступна тактика старого Бука принесла тому великі успіхи. «Партія кайзера» була розріджена припливом з рядів вільнодумних, і відстань між Кунце та Гейтейфелем здавалася вікчемною порів-няно до безодні між ним і Наполеоном Фішером. Пастор Цілліх, який обмінявся із своїм зятем Гейтейфелем сором-ливим привітанням, заявив, що «партія кайзера» має бути вдоволена зі своїх успіхів, бо якщо кандидат вільнодум-них кінець кінцем і здобуде перемогу, то вона все ж таки зможе сказати собі, що сприяла зміцненню його націо-налістичних поглядів. Оскільки вчитель Кюнхен висловився

в тому ж душі, сама собою запрошувалась підозра, що обіцянки, які верховоди «партії кайзера» вирвали у Дідеріха і Вулькова, не вдовольнили їх і що вони продалися старому Букові, який пообіцяв їм більші особисті вигоди. Від системи хабарництва демократичної банди всього можна було сподіватися! Що стосується Кунце, то він неодмінно хотів бути обраним, хай навіть за допомогою вільнодумних. Честолюбство так розбестило його, довело його до того, що він пообіцяв боронити притулок для немовлят! Дідеріх обурювався: Гейтейфель у сто разів гірший від якогось пролетаря; і він зробив натяк на погані наслідки, які матиме така непатріотична поведінка. На жаль, він не смів висловитись ясніше,— і з картиною страйку перед очима, вже несучи в серці уламки пам'ятника кайзерові Вільгельму, Гаузенфельда, всіх своїх мрій, бігав він під дощем від однієї виборчої дільниці до другої і тягнув добромисних виборців до урн, цілком усвідомлюючи, що їхня вірність кайзерові йшла фальшивим шляхом і грала на руку найзапеклішим ворогам кайзера. Вечері у Кляпша, захляпаний болотом і гарячково збуджений галасливим довгим днем, незліченними кучлями пива і близькістю розв'язки, він дізнався про наслідки: близько восьми тисяч голосів за Гейтейфеля, понад шість тисяч за Наполеона Фішера, а за Кунце лише три тисячі шістсот сімдесят два. Перебалотування між Гейтейфелем і Фішером. «Слава!» — закричав Дідеріх, бо нічого ще не було втрачено, а час був виграний.

Твердим кроком попрямував він додому, з клятвою в серці: докласти всіх сил, щоб урятувати справу націоналізму. Він квапився, бо пастор Цілліх дуже радо пообліплював би всі мури відозвами з рекомендацією прихильникам «партії кайзера» при перебалотуванні голосувати за Гейтейфеля. Кунце, звичайно, тішив себе марною надією, що Гейтейфель на угоду йому зніме свою кандидатуру. Яке засліплення! Вже вранці з'явилися білі об'яви, в яких вільнодумні облудно заявляли, що вони теж націоналісти, що націоналістичні погляди не становлять привілею меншості, а тому... Трюк старого Бука виявився остаточно; щоб запобігти поверненню всієї «партії кайзера» в надра вільнодумства, треба було діяти. Коли Дідеріх, сповнений кипучої енергії, повернувся після своєї розвідки додому, біля дверей він зіткнувся з Еммі, яка була закутана в сарнапок і рухалася так, ніби їй все було байдуже. «Вельми

дякую, — подумав він, — зовсім не байдуже. Інакше до чого ми дійдемо». І він привітався з Еммі крадькома, наче з острахом.

Він зачинився сам-один у конторі, де вже не стало старого Сетбіра і де тепер Дідеріх, свій власний вірник, відповідальний тільки перед богом, ухвалював свої багаті на наслідки рішення. Він підійшов до телефону і викликав Гаузенфельд. Цієї миті відчинилися двері, ввійшов листоноша та поклав на стіл пачку листів, і Дідеріх прочитав на верхньому конверті: «Гаузенфельд». Він повісив трубку і, киваючи головою, дивився на листа, як на свою долю. Готово! Старий без слів зрозумів, що не повинен більше давати грошей своїм друзям — Букові і компанії, бо в разі потреби можуть і його особисто покликати до відповіді. Дідеріх спокійно розліпив конверта, але після перших двох рядків заспішив. Яка несподіванка! Ключінг хоче продати Гаузенфельд. Він старий, він бачить в особі Дідеріха свого природного наступника!

Що це означало? Дідеріх сів у куток і глибоко замислився. Насамперед це означало, що Вульков уже своє робить. Старий до смерті перелякався, що втратить казенні замовлення, а страйк, яким погрожував Наполеон Фішер, довершив справу. Де були ті часи, коли він сподівався уникнути біди, відступивши Дідеріхові частину постачі на «Нецігську газету»? Тепер він віддавав йому весь Гаузенфельд. «Я — сила!» — постановив Дідеріх, і раптом йому спало на думку, що Ключінгова пропозиція купити фабрику і заплатити за неї справжню ціну за даного стану речей — просто смішна. І Дідеріх справді голосно засміявся... Тут він побачив, що наприкінці листа, вже після підпису, було іще щось, якась приписка дрібнішим почерком, і така непомітна, що він раніше не звернув на неї уваги. Дідеріх розібрав її, і рот його розкрився сам собою. Раптом він підскочив. «Здорово! — пролунав його вигук у тиші самотньої контори. — Ось коли вони в моїх руках! — Потім з глибокою поважністю зауважив: — Це страшно. Просто якась безодня!» Він прочитав ще раз, слово за словом, фатальну приписку, поклав листа до вогнетривкої каси і рішучим рухом замкнув її. Тепер там причаїлася отрута для Бука та його ближніх, і цю отруту прислав їхній друг. Ключінг не тільки перестав давати їм гроші, він ще й зраджував їх. Але вони цього заслужили, це правда; така аморальність, напевне, відштовхнула навіть Ключінга.

Змидування тут рівнозначне співучасті. Дідеріх перевіряв себе. Змидування було б просто злочином. Хай тепер самі нарікають на себе! Тут треба діяти з усією невблаганністю! Викрити гнійник і вимести його залізною мітлою! «Я беру це на себе заради загального добра, мій обов'язок націоналіста велить мені це. Нічого не вдієш, ми живемо за суворого часу!»

Наступного вечора у величезній залі «Валгалли» відбулися відкриті народні збори, скликані виборчим комітетом вільнодумних. Дідеріх за дійовою допомогою Готліба Горнунга подбав про те, щоб виборці Гейтейфеля ні в якому разі не були залишені самі на себе. Сам він вважав за зайве слухати програмну промову кандидата; він попрямував на збори вже тоді, коли мали початися дебати. У вестибюлі він натрапив на Кунце, який від люті втратив самовладання.

— Відставний інвалід! — вигукнув він. — Гляньте на мене, добродію, і скажіть, чи схожий я на людину, якій можна говорити подібні речі?

Від хвилювання він не міг провадити далі, і тому його змінив Кюнхен.

— Нехай би Гейтейфель сказав це мені! — загорлав він. — Я б йому показав, хто такий Кюнхен!

Дідеріх наполегливо порадив майорові заплізвати свого противника до суду. Та Кунце й без того не потребував заохочення, він присягався, що просто посіче Гейтейфеля на котлети. Дідеріх нічого не мав проти цього і висловив палке схвалення, коли Кунце дав зрозуміти, що за таких умов швидше піде рука в руку з найлютішою кривою, ніж з вільнодумством. Але Кюнхен і пастор Цілліх, що підійшов до них, висловили сумнів щодо цього. Вороги держави — і «партія кайзера»! «Підкуплені боягузи!» — говорив Дідеріхів погляд, тимчасом як майор далі палав помстою. Ця банда ще заплаче у нього кривавими сльозами!

— І ще сьогодні ввечері, — пообіцяв Дідеріх з такою залізною впевненістю, що всі були вражені. Він зробив паузу і почав блискати очима на всіх по черзі. — Що сказали б ви, пане пасторе, якби я навів докази деяких махінацій ваших вільнодумних друзів?

Пастор Цілліх зблід, Дідеріх перейшов до Кюнхена.

— Шахрайські маніпуляції з громадськими грошми... Кюнхен підскачів.

— Ну, тепер стережися! — перелякано крикнув він.

Але Кунце заревів:

— До мене на груди! — і схопив Дідеріха в обійми. — Я простий солдат, — повторював він. — Хай шкаралупа груба, але ядро добре. Доведіть шахрайство цих каналій, і майор Кунце — ваш друг, так ніби ми стояли разом у бою під Марс-ла-Тур!

У майора були сльози на очах, у Дідеріха також. І хвилюванню, що поійняло їхні душі, нічим не поступався настрій в залі. Вже з порога видно було крізь синій дим, як з усіх боків підіймалися руки, а то тут, то там з чіхось грудей виривався вигук: «Гавьба!», «Цілком слушно!» або «Це підлість!» Виборчий бій був у повному розпалі. Дідеріх кинувся в нього з нечуваною запеклістю, бо перед етолом президії, на чолі якої сидів власною персоною старий Бук, хто стояв скраю трибуни і говорив? Сетбір, відставлений Дідеріхів вірник! З почуття помсти Сетбір виголошував підбурливу промову, в якій найнесприятливіше характеризував ніби доброзичливе ставлення деяких фабрикантів до робітників. Це, мовляв, не що інше, як демагогічний викрутас, за допомогою якого, заради певних особистих вигод, хочуть порізнити громадян і перетягти виборців на бік крамоли. Раніше такі добродії, навпаки, говорили: «Хто народився рабом, рабом залишиться».

— Гавьба! — крикнули робітники, члени професійних спілок.

Дідеріх, працюючи ліктями, пробився до трибуни.

— Це підлий наклеп! — крикнув він Сетбірові в обличчя. — Посоромтеся! Відколи вас відставили, ви перейшли до критиканів.

За командою майора Кунце, Товариство воїнів дружно заревіло: «Підлість!» і «Слухайте, слухайте!» Робітники свистіли, а Сетбір показував тремтячого кулака Дідеріхові, який погрожував, що запроторить його до в'язниці. Тут старий Бук підвівся і подзвонив.

Коли запанувала тиша, він заговорив м'яким голосом, що дедалі більше набирав звучності й теплоти:

— Громадяни! Не давайте поживи честолюбству окремих осіб, приписуючи їм надмірне значення. Що тут особи? І навіть класи? Ідеться про долю народу, до нього належать усі, за винятком можновладців. Ми повинні діяти спільно, ми, громадяни, не повинні повторювати тієї помилки, якої допускалися за днів моєї молодості, не будемо

шукати порятунку в багнетах, як тільки й робітники зажадають своїх прав. Те, що ми ніколи не хотіли визнавати за робітниками їхні права, дало можновладцям змогу позбавити і нас наших прав.

— Цілком слушно!

— Тепер, коли від нас вимагають збільшення армії, народові і всім нам випадає, може, остання нагода захистити нашу свободу від можновладців, які озброюють нас лише для того, щоб закріпачити. «Хто народився рабом, рабом залишиться»,— кажуть не тільки вам, робітникам: юнкерство, влада якого обходиться нам усе дорожче, говорить це всім нам.

— Цілком слушно! Жодного рекрута і жодного пфеніга!

Бук сів під вигуки палкого схвалення. Дідеріх, готуючися до рішучої сутички і заздалегідь умиваючися потом, ще раз окинув поглядом залу і помітив Готліба Горнунга, який командував постачальниками на пам'ятник кайзерові Вільгельму. Пастор Цілліх крутився серед християнських юнаків. Товариство воїнів скупчилося навколо Кунце. Тут Дідеріх витяг з піхов меч.

— Заклятий ворог знову підіймає голову! — знехтувавши всіма небезпеками, крикнув він.— Зрадником батьківщини є той, хто відмовляє нашому блискучому кайзерові в тому, що він...

— У-у! — закричали зрадники батьківщини, але Дідеріх під дружні оплески добромисних далі кричав, хоч голос його уривався:

— Один французький генерал зажадав реваншу!

З-за столу президії хтось запитав:

— А скільки він одержав за це з Берліна?

Залунав сміх, тимчасом як Дідеріх підняв руки, наче збираючися злетіти догори.

— Блискуча рать! Кров і залізо! Мужні ідеали! Могутнє єдинодержавство!

Ці міцні вирази з бряжчанням вилітали з його уст під рев добромисних.

— Тверда влада! Тверджа проти брудних хвиль демократії!

— Ім'я вашої тверджі — Вульков! — знов крикнув той самий голос з-за столу президії.

Дідеріх різко обернувся, він пізнав Гейтейфеля.

— Ви хочете сказати, що уряд його величності...

— Також тверджа! — сказав Гейтейфель.

Дідеріх простяг палець у напрямку до нього.

— Ви образили кайзера! — з незвичайною різкістю крикнув він. Але за його спиною хтось заверещав:

— Шпиг!

Це був Наполеон Фішер, і його товариші хрипкими голосами повторили те ж саме слово. Вони посхоплювалися зі своїх місць і оточили Дідеріха грізним кільцем.

— Він знову провокує! Він хоче ще одного загнати до в'язниці! Геть!

І Дідеріха схопили за комір. З обличчям, спотвореним від жаху, він вертів шиєю, яку стискали мозолясті руки, і здушеним голосом волав до голови зборів про допомогу. Старий Бук не відмовив йому в ній; він безперестанку дзвонив і послав навіть кількох молодих хлопців урятувати Дідеріха від його ворогів. Як тільки Дідеріх зміг поворухнутися, він тицьнув пальцем на старого Бука.

— Продажність демократів! — крикнув він, пританцювуючи на місці від збудження. — Я йому доведу її!

— Браво! Дайте говорити! — і табір націоналістів рушив уперед, перекидаючи столи і міряючися поглядами з крамольниками. Здавалося, зараз почнеться бійка; вже лейтенант поліції на трибуні взявся був за свою каску, щоб надіти її на себе; момент був критичний. Але раптом з трибуни долинуло владне:

— Тихше! Хай говорять!

І зразу стало майже тихо, в цьому голосі прозвучав гнів не чуваної ще тут сили. Старий Бук, який виріс на трибуні за столом президії, вже не був більше поважний дідок, він здавався стрункішим від припливу сил, від ненависті він був блідий і глянув так на Дідеріха, що не одному аж дух захопило!

— Хай говорять! — повторив старий. — І зрадникам дають слово перед тим, як оголосити їм вирок. Ось вони, зрадники нації! Вони тільки зовні змінилися від того часу, коли моє покоління боролось, падало, йшло до в'язниці і на страту.

— Ха-ха! — із зарозумілою насмішкою вимовив Готліб Горнунг. На своє нещастя, він сидів недалеко від могутнього робітника, який підняв кулак з таким грізним виглядом, що Горнунг, ще не встигнувши навіть скуштувати вдару, впав разом із своїм стільцем.

— Уже тоді, — вигукував старий, — були люди, які воліли краще зиск, ніж честь, і котрим ніяке гноблення не зда-

валося принизливим, якщо воно їх збагачувало. Принизлива жадоба наживи — плід і знаряддя всякої тиранії — це вона зламала нас, а так само і вас, громадяни...

Старий розкинув руки, збираючи сили для останнього крику свого сумління.

— Громадяни, і вам загрожує небезпека бути зрадженими і стати їхньою здобиччю! Хай ця людина говорить.

— Ні!

— Хай він говорить. А потім спитайте його, скільки приносять йому готівкою ті погляди, що їх він має зухвальство називати націоналістичними. Спитайте його, кому продав він свій будинок, для якої мети і заради якої вигоди!

— Вулькову!

Цей вигук був кинений з трибуни, але вся зала підхопила його. Дідеріх, підштовхуваний міцними кулаками, не зовсім добровільно досяг східців трибуни. Тут він озирнувся, шукаючи допомоги; старий Бук сидів нерухомо, спершись стиснутим кулаком на коліно, і не спускав з нього очей; Гейтейфель, Кон, усі члени президії з холодною пожадливістю на обличчях чекали його загибелі. «Вульков! — кричала йому зала: — Вульков!» Він пробурмотів щось про наклеп, серце його калатало, на секунду він заплющив очі, сподіваючися, що впаде і таким чином позбудеться всього цього. Але він не впав, і коли йому не залишалося нічого іншого, в ньому спалахнула одчайдушна мужність. Він обмацав нагрудну кишеню, певний своєї зброї, і безстрашно зміряв поглядом ворога — того підступного старого, який, нарешті, скинув з себе машкару батьківської прихильності і виявив усю свою ненависть. Дідеріх блиснув на нього очима і стиснув кулаки. Потім твердою ходою підійшов до краю трибуни.

— Хто хоче заробити? — рявкнув він, як закликач, перекрикуючи галас. І зразу стало тихо, наче від помаху чарівного жезла. — Всякий може у мене заробити! — ревів Дідеріх, не знижуючи тону. — Кожному, хто доведе, скільки я заробив на продажу мого будинку, я заплачу стільки ж!

Цього, очевидно, ніхто не сподівався. Постачальники перші закричали «браво», потім наважились і християни, і воїни, але без належної твердості, бо знову залунали крики: «Вульков!» та ще під акомпанемент пивних кухлів, якими вибивали такт об столи. Дідеріх зрозумів, що це

було підготовлено задалегідь і стосувалося не тільки його, але й значно вищих персон. Він тривожно озирнувся — і справді, лейтенант поліції вже знову взявся за каску. Дідеріх зробив йому знак, що справиться сам, і заревів:

— Не Вульков, а зовсім інші особи! Вільнодумний притулок для немовлят! Під нього я повинен був віддати свій будинок, от на що мене штовхали, можу потвердити це під присягою. Як націоналіст, я енергійно опирався вимогам обдурити місто і поділити здобич з безсовісним радником магістрату.

— Ви брешете! — крикнув старий Бук, схоплюючись і весь палаючи від обурення.

Але Дідеріх запалився ще сильніше, свідомий своєї правоти і своєї високоморальної місії. Він засунув руку до нагрудної кишені і в обличчя тисячоголовому драконові, який вивергав: «Брехун! Дурисвіт!», безстрашно змахнув аркушем паперу.

— Ось доказ! — ревів він і махав до того часу, поки його стали слухати.

— Зі мною це не вийшло, зате в Гаузенфельді... Так, громадяни! В Гаузенфельді!.. Яким чином? Зараз. Двос добродіїв з вільнодумної партії відвідали власника і домагалися купчого листа на певну ділянку — на той випадок, якщо притулок вирішено буде споруджувати там.

— Імена! Імена!

Дідеріх ударив себе в груди, поклавши ні в якому разі не відступати. Ключінінг виказав йому все, за винятком імен. Блискучим поглядом обвів він членів комітету; один начебто зблід. «Чи пан, чи пропав», — подумав Дідеріх і заревів:

— Один з них — власник універсального магазину, Кон!

І він покинув трибуну з виглядом людини, що спевнида свій обов'язок. Унизу його прийняв у свої обійми Кунде і несамовито розцілував в обидві щоки під оплески націоналістів. Усі інші кричали: «Доказів!» або «Обман!» Але «Хай Кон говорить!» — цього хотіли всі, Кон не міг знехтувати цією вимогою. Старий Бук нерухомо дивився на нього, щоки його помітно тремтіли; потім сам надав йому слово. Кон, виштовхнутий Гейтейфелем, знехотя волочачи ноги, вийшов з розгубленим виглядом з-за довгого столу президії і справив несприятливе враження ще перед тим, як заговорив. Він посміхнувся винуватою посмішкою.

— Панове, ви, звичайно, не повірили попередньому промовцеві, — сказав він так тихо, що майже ніхто не почув. Проте Кону здалося, що він зайшов уже занадто далеко. — Я не хочу рішуче спростувати попереднього промовця, але все це було зовсім не так.

«Ага! Він зізнається», — і тут вибухнув такий ураган, що Кон від несподіванки перелякано відскочив назад. Вся зала розмахувала кулаками і шаленіла від люті. Тут і там супротивники вже кидались один на одного. «Слава!» — верещав Кюнхен; його волосся маяло, він бігав між лавами, розмахуючи кулаками, підбурюючи до бійки... На трибуні також усі були на ногах, крім лейтенанта поліції. Старий Бук покинув місце голови і, відвернувшись від зборів, до яких даремно полинув останній крик його совісті, один і осторонь усіх звернув очі туди, де ніхто не бачив, що вони плачуть. Гейтейфель обурено переконував у чомусь лейтенанта поліції, який не зрушив з місця і заявив, що тільки службова особа ухваляє, чи припинити збори і коли саме. Нема потреби робити це якраз у той момент, коли вільнодумні потрапили в скрутне становище! Потім Гейтейфель підійшов до столу і почав дзвонити. При цьому він кричав: «Друге ім'я!» — І тому, що всі на трибуні кричали разом з ним, то кінець кінцем у залі почули, і Гейтейфель міг провадити далі.

— Другий з тих, хто побував у Гаузенфельді, — член окружного суду Кюлеман! Ну, певно. Сам Кюлеман. Той самий Кюлеман, на спадщину якого має бути збудований притулок для немовлят. Чи стане хто твердити, що Кюлеман обкрадає свою власну спадщину? От бачите! — І Гейтейфель знизав плечима, на що зала відповіла схвальним сміхом.

Але утишка тривала недовго, пристрасті вже знову розпалювалися. «Докази! Хай Кюлеман сам скаже! Злодії!» Гейтейфель пояснив, що Кюлеман тяжко хворий. До нього пошлють, його вже викликають телефоном.

— Ой-ой! — шепнув Кунце своєму другові Дідеріху. — Якщо це був Кюлеман, тоді ми програли і можемо наперед забиратися звідси!

— Нічого подібного! — з шаленою відвагою кинув Дідеріх.

Що стосується пастора Цілліха, то він покладав надії тільки на перст божий. Дідеріх у зухвальстві своєму сказав:

— Обійдемося і без нього! — і почав розмову з одним із скептиків, намагаючись його переконати. Добромисних він підбурював до рішучих дій, соціал-демократам стискав руку, щоб зміцнити їхню ненависть до буржуазної корупції, і всім тикав в очі лист Кюзінга. Він так люто бив долонею по аркушу, що ніхто нічого не міг прочитати, і кричав:

— Хіба тут написано Кюлеман? Тут написано Бук! Якщо Кюлеман ще ворухить язиком, він муситиме визнати, що це був не він. Це був старий Бук!

При цьому він усе ж таки стежив за трибуною, де стало незвичайно тихо. Члени комітету метушились, але розмовляли пошепки. Старого Бука вже не було.

— Що трапилося?

В залі також стало спокійніше, хоч ніхто не знав чому. Нарешті хтось сказав:

— Кажуть, Кюлеман помер.

Дідеріх скоріше відчув це, ніж почув. Він раптом перестав переконувати і надриватися. Від хвилювання він мимоволі скривив обличчя. На звернені до нього запитання не відповідав, чув навколо безглуздий хаос звуків і погано усвідомлював, де він. Потім прийшов Готліб Горнунт і мовив:

— Що ви скажете, він помер. Я був нагорі, вони вікликали його по телефону. Саме в цей момент він помер.

— В слушний момент, — сказав Дідеріх і з подивом озирнувся, ніби прокинувшись.

— Перст божий знов себе виправдав, — вирішив пастор Цілліх, і Дідеріх не міг не визнати, що цим перстом як-не-як нехтувати не слід. Що було б, коли б він указав долі інший шлях?..

Партії в залі розпалися, втручання смерті в політику обернуло членів цих партій на мирних людей; вони розмовляли півголосом і розходилися додому. Уже опинившись на вулиці, Дідеріх дізнався, що старий Бук знепритомнів.

«Нецігська газета» повідомила про «трагічне закінчення передвиборних зборів» і присвятила «високозаслуженому громадянинуві Кюлеману» почесного некролога. Коли й сталися речі, які потребують роз'яснення, то на покійного, в усякому разі, не лягала пляма... Дальші події розгорнулися по тому, як Дідеріх і Наполеон Фішер поговорили

віч-на-віч. Напередодні перебалотування відбулися збори «партії кайзера», на які були допущені й супротивники. Дідеріх виступив і полум'яними словами заставував продажність демократії та її голову в Нецігу, назвати якого — обов'язок кожного монархіста, — проте він усе ж таки визнав за краще не називати його.

— Бо мої груди, панове, гордо здіймаються від свідомості того, що я роблю послугу нашому блискучому кайзерові, зриваючи маску з його найнебезпечнішого ворога і доводячим вам, що цей ворог так само думає лише про зиск. — Тут його пройняла думка, або йому пригадалося, він і сам не знав. — Його величність зволили мовити високі слова: «Мої африканські володіння за ордер на арешт Еугена Ріхтера!» Я ж, панове, віддаю до рук його величності найближчих друзів Еугена Ріхтера! — Він дав одшуміти бурхливим оплескам, потім трохи стихив голос. — І тому, панове, у мене є особливі підстави гадати, чого сподіваються від «партії кайзера» у високих, дуже високих колах. — Він схопився за кишеньку, начебто в ній і цього разу лежали вирішальні дані; і раптом на весь голос: — Хто й тепер ще віддасть свій голос вільнодумним, той не вірнопідданий!

Збори були з цим згодні, і тому Наполеон Фішер, що був тут прихвильний, зробив спробу вказати на логічні наслідки такої точки зору. Дідеріх відразу втрутився.

— Виборці-націоналісти з прикрістю спевнять свій обов'язок і оберуть менше зло. Але я перший з обуренням відкидаю будь-яку змову з крамолою!

Він до того часу стукав кулаком по кафедрі, поки Наполеон Фішер не щез. А на доказ щирості Дідеріхового обурення в день перебалотування на шпальтах соціал-демократичного «Голосу народу» можна було прочитати, під іронічні вихватки на адресу самого Дідеріха, все, що він сказав про старого Бука, — тут уже ім'я було назване.

— Геслінг спіймався, тепер старий Бук запізве його до суду, — говорили виборці. Але багато хто відповідав:

— Це старий Бук спіймався, Геслінг багато дечого знає.

І вільнодумці, оскільки до них доходив голос розуму, вважали, що час стати обережнішими. Коли вже націоналісти, з якими, мабуть, жарту кепські, вважають, що треба голосувати за соціал-демократа... А якщо соціал-демократ пройде, то краще бути серед тих, які голосували за нього, бо інакше попадеш під бойкот робітників...

Все вирішилось о третій годині дня. На Кайзер-Вільгельмштрасе пролунали сигнали тривоги. Всі кинулися до вікон і дверей, щоб довідатися, де горить. Вулицею, в мундирах, марширували члени Товариства воїнів. Його прапор указував їм дорогу честі. Кюнхен, що командував походом, хвацько зсунув на потилицю каску і, викликаючи жах у глядачів, махав шаблею. Дідеріх ішов нога в ногу з усіма, тішачи себе певністю, що далі все відбуватиметься за командою, механічно. Треба лише крокувати, і старий Бук перетвориться в кисіль під розміреним кроком влади! На другому кінці вулиці новий прапор підхопили під гурді вигуки «слава» і оглушливий рев оркестру. Колона, подовжена, що й оком не зглянеш, вірними синами батьківщини, які до неї вливалися, досягла Кляпшової пиварні. Тут вона розбилася на загони, і Кюнхен скомандував: «Вибирати!»

В передпокої уже чекав виборчий комітет, парадно вбранний, з пастором Цілліхом на чолі. Кюнхен войовничо скомандував: «Вперед, хлопці, до урн! Ми голосуємо за Фішера!» — після чого, під звуки сурм, воїни рушили з правого флангу на виборчу дільницю. За ними слідом пішла вся колона. У Кляпша, який не сподівався такого ентузіазму, вже не вистачало пива. Під кінець, коли справа націоналізму, здавалося, дала все, на що вона була здатна, прибув, зустрінутий вигуками «слава», бургомістр доктор Шеффельвейс. Він цілком відкрито взяв червоного бюлетеня, а проголосувавши, здавався радісно схвильованим.

— Нарешті! — сказав він, стискаючи Дідеріхові руку. — Сьогодні ми перемогли дракона!

— Ви, пане бургомістре? — безжально відповів Дідеріх. — Ви ще наполовину стирчите в його пащі. Коли б він, подихаючи, не захопив і вас із собою.

Доктор Шеффельвейс зблід, а в цей час залунало нове: «Слава! Вульков!»

Понад п'ять тисяч голосів за Наполеона Фішера! Гейтфель, який ледве набрав три тисячі, був зметений націоналістичною хвилею, і до рейхстагу вступив соціал-демократ. «Нецігська газета» констатувала перемогу «партії кайзера», бо саме їй Неціг завдячує тим, що впала фортеця вільнодумства, — проте Нотгрошен цією заявою не викликав ані особливого задоволення, ані гучних заперечень. Доконаний факт усі вважали за природний, але малозначущий. Після передвиборної метушні час був знов

подумати про зиск. Пам'ятник кайзерові Вільгельму, ще так недавно основний центр громадянської війни, нікого більше не хвилював. Старий Кюлеман відписав місту шістсот тисяч марок для загального добра — дуже пристойно! Притулок для немовлят чи пам'ятник кайзерові Вільгельму — це було так само байдуже, як питати у Готліба Горнунга губки чи зубної щітки. На вирішальному засіданні радників з'ясувалося, що соціал-демократи за пам'ятник, — ну й гаразд. Хтось запропонував зразу ж організувати комітет і просити урядового президента фон Вулькова перебрати на себе почесне голосування. Тут підвівся Гейтейфель, якого власна поразка все ж таки роздратувала, і висловив сумнів, чи урядовий президент, причетний до продажу певної ділянки, вважатиме за зручне розв'язувати питання про обрання місця, на якому повинен стояти пам'ятник. Приявні посміхалися і підморгували один одному; і Дідеріх, весь похоловши, чекав, що зараз вибухне скандал. Чекав мовчки, з таємною зловтіхою: як поведеться владі тепер, коли її хитають. Він і сам міг би сказати, чого хоче. Коли ж нічого не сталося, він підвівся і з поміркованим запалом висловив протест проти обмови, яку вже колись відкинув публічно. А супротивна сторона, навпаки, до цього часу анінайменшою мірою не спростувала закинутих їй обвинувачень.

— Заспокойтеся, — відповів Гейтейфель. — На все свій час. Позов уже вчинений.

Це як-не-як викликало певне хвилювання. Щоправда, враження було послаблене, коли Гейтейфель змушений був визнати, що старий Бук притяг до відповідальності не радника, доктора Геслінга, а тільки «Голос народу». «Геслінг надто вже багато знає», — повторювали всі, і поряд з Вульковом, якому припало почесне головування, головою комітету по спорудженню пам'ятника кайзерові Вільгельму обрано Дідеріха. У магістраті ці постанови знайшли в особі бургомістра, доктора Шеффельвейса, палкого захисника і дістали схвалення, причому старого Бука на цьому засіданні не було. Коли він сам так байдуже дивиться на свою справу!.. Гейтейфель сказав:

— Навіщо ж йому милуватися з усього цього свинства, якому він не може завадити?

Але цим Гейтейфель тільки пошкодив самому собі. Стирний Бук протягом короткого часу зазнав двох поразок, то ж усі передбачили, що третьою буде процес проти «Го-

лосу народу». Свідчення, яке треба буде дати на суді, кожен задалегідь підганяв до існуючого стану речей. Геслінг, звичайно, зайшов занадто далеко, говорили розсудливі люди. Старий Бук, якого всі знають з давніх-давен, не шахрай і не злодій. Зробити якусь необережність він ще, може, був здатний, особливо тепер, коли сплачує борги свого брата і сам уже загруз по вуха. Може, він і справді ходив з Коном до Ключінга з приводу ділянки? Непогана справа — коли б тільки вона не вплинула на світло денне! І чому це Кюлеман дав дуба саме тієї хвилини, коли йому треба було рятувати свого друга? Це дуже підозріло. Пай Тіц, комерційний директор «Нецігської газети», котрий був своєю людиною в Гаузенфельді, говорив одверто, що заступатися за людей, роль яких вочевидь скінчена, є злочинном проти самого себе. Тіц зазначав також, що старий Ключінг, який міг би одним словом покласти край усьому, вважав за краще мовчати. Він був хворий, тільки через нього розгляд справи довелося відкласти на непевний час.

Проте хвороба не завадила йому продати свою фабрику. Це була остання новина, в цьому й полягали ті вирішальні зміни у «великому підприємстві, яке має першорядне значення для господарського життя Неціга», зміни, про які туманно сповіщала «Нецігська газета». Ключінг зав'язав стосунки з однією берлінською фірмою. Дідеріх на запитання, чому він тримається осторонь, показував листа, в якому Ключінг пропонував йому, раніше, ніж будь-кому іншому, купити фабрику:

— І до того ж на винятково^ю пожитних умовах, — додавав він. — На жаль, я зв'язаний з моїм шуряком в Ешвейлері, я навіть не знаю, чи не доведеться мені поїхати з Неціга.

Але як знавець справи, він на запитання Нотгрошена, який опублікував його відповідь, заявив, що перспект нічого не перебільшує, а скорше навіть применшує. Гаузенфельд — насправді золоте дно; можна палко рекомендувати купівлю акцій, допущених до котирування на біржі. І справді, гаузенфельдські акції в Нецігу були нарозхап. Наскільки об'єктивна і незалежна від особистих інтересів була Дідеріхова думка, виявилось за особливої нагоди, коли старий Бук шукав грошей. Бо він дійшов до цього; родина і відданість громадським інтересам довели його до такого становища, коли навіть друзі відступилися від нього. Тоді втрутився Дідеріх. Він дав старому гроші під

другого заставного листа на його будинок по Флейшгауер-грубе.

— Йому, мабуть, страшенно потрібні були гроші,— зауважував Дідеріх щоразу, коли розповідав про це,— коли вже він узяв їх у мене, свого найзапеклішого політичного супротивника! Хто б міг подумати, що він дійде до цього!

І Дідеріх замислено хитав головою над примхами долі... Він додавав, що будинок обійдеться йому дорого, якщо перейде в його власність. Щоправда, свій незабаром доведеться залишити. А це також доводило, що він не розраховує на Гаузенфельд...

— Але,— додав Дідеріх,— старий не купується в розкошах, хто знає, чим закінчиться його процес... І саме тому, що в політиці мені доводиться боротися проти нього, я хотів показати... Ви розумієте?

Це розуміли всі і вітали його з таким більше ніж благородним учинком. Дідеріх скромно заперечував.

— Він заявив, що мені бракує ідеалізму, цього я не міг стерпіти.

Його голос тремтів від мужнього зворушення.

А доля робила своє, і коли в багатьох життя було сповнене перешкод, тим приємніше було усвідомлювати, що власне життя іде рівно. Дідеріх особливо відчув це того дня, коли Наполеон Фішер від'їздив до Берліна, щоб відхилити військовий законопроект. «Голос народу» сповістив про масову демонстрацію, казали, що вокзал запосіла поліція; обов'язок націоналіста велів бути приявним при цьому. Дорогою Дідеріх зустрівся з Ядасоном. Вони привіталися так церемонно, як цього вимагала їхня остигла дружба.

— Ви теж хочете подивитися на цей балаган? — спитав Дідеріх.

— Я їду у відпустку — до Парижа. — Справді, на Ядасоні було вбрання туриста. Він додав: — Хоча б для того, щоб утекти від політичних дурниць, що їх тут натворили.

Дідеріх великодушно поклав не звертати уваги на роздратованість людини, яка не допевнилася успіху.

— Власне кажучи, всі думали,— сказав він,— що тепер ви зважитеся.

— Я? Яким чином?

— Щоправда, панна Цілліх виїхала до тітки.

— До тітки? Здорово! — Ядасон пирхнув. — І всі так думали! Ви, звичайно, теж?

— Мене ви до цієї справи не вплутуйте.— Дідеріхове обличчя виражало цілковите розуміння.— А чому «здорово»? Де ж поділася Кетхен?

— Втекла,— сказав Ядасон.

Тут Дідеріх усе ж таки зупинився і засопів. Кетхен Ціліх утекла! В яку халепу він мало не вскочив!.. Ядасон сказав світським тоном:

— Авжеж, у Берлін. Простодушні батьки ще сном і духом не знають. Я не гніваюся на неї; ви розумієте, це мало колись-то скінчитися.

— Так чи інакше,— доповнив Дідеріх, уже отямившись.

— Краще так, аніж інакше,— виправив Ядасон, на що Дідеріх, довірливо понизивши голос:

— Тепер я можу вам це сказати: мені завжди здавалося, що ця пташка і у вас не зазимує.

Але Ядасон запротестував, його самолюбство було вражене:

— Ви що, очманіли? Я ж сам дав їй рекомендації. От побачите, вона зробить кар'єру в Берліні.

— Не маю сумніву.— Дідеріх підморгнув: — Я знаю її здібності. Ви, звичайно, вважали мене за плохуту.— Ядасонові протести він відхилив.— Ви вважали мене за плохуту. А я тим часом добре-таки пополював у ваших володіннях, тепер я можу сказати це вам одверто.

І він розповів асесорові, який ставав дедалі неспокійнішим, про свою пригоду з Кетхен у «куточку кохання», розповів з подробицями, яких насправді не було. З посмішкою задоволеної помсти дивився він на Ядасона, який, очевидно, був у скрутному становищі: чи вважати це за образи своєї честі, чи ні. Нарешті він визнав за краще поплескати Дідеріха по плечу, і вони по-дружньому почали робити висновки, які самі собою спадали на думку.

— Звичайно, це все лишиться тільки між нами... Таку дівчину також треба цінувати по справедливості, бо де інакше візьметься поповнення для розваги вищого світу? Адресу? Але тільки вам. Якщо колись потрапиш до Берліна, то знатимеш, куди податися.

— В цьому була б навіть певна принадність,— зауважив Дідеріх замислено.

Ядасон побачив свій багаж, і вони попрощалися.

— Політика, на жаль, трохи роз'єднала нас, але ж звичайне, людське, дякувати богові, зближує. Бажаю вам розважатися в Парижі.

— Про розваги не може бути й мови.— Ядасон обернувся з таким обличчям, немов збирався когось занастити. Але, помітивши тривогу на Дідеріховому обличчі, знову підійшов до нього.— За місяць,— сказав він незвичайно поважно і зосереджено,— ви це самі побачите. Було б, мабуть, бажано, щоб ви поволі підготували до цього громадську думку.

Дідеріх, мимоволі схвильований, спитав:

— Але що ви маєте на увазі?

І Ядасон багатозначно, з посмішкою самозреченої рішучості:

— Я маю намір привести свій зовнішній вигляд у відповідність до своїх націоналістичних поглядів...

Коли Дідеріх збагнув зміст сказаного, він міг у відповідь лише шанобливо вклонитися, але Ядасона вже не було. Той виходив на платформу, і там вуха його ще раз — останній раз! — спалахнули, як двоє церковних вікон у промінні вечірнього сонця.

До вокзалу підійшов гурт чоловіків, у центрі якого майорів прапор. Кілька поліціантів повільно зійшло зі сходів і вишикувалося супроти прибулих. Гурт зразу заспівав «Інтернаціонал». Проте натиск був успішно відбитий представниками влади. Щоправда, кілька чоловік усе ж таки прохонилося і скупчилися навколо Наполеона Фішера, який своїми довгими руками тягнув майже по землі гаптований дорожній мішок. У буфеті вони освіжилися після всіх злигоднів, зазнаних під линеvim сонцем за справу крамоли. Потім, зваживши на запізнення поїзда, Наполеон Фішер зробив спробу виголосити на платформі промову, але чиновник поліції заборонив це депутатові рейхстагу. Наполеон поставив свого гаптованого мішка і вишкірив зуби. Знаючи його, Дідеріх був певен того, що він учинить опір державній владі. Але, на його щастя, прийшов поїзд, і лише тепер Дідеріх уперше звернув увагу на присадкуватого чоловіка, який весь час відвертався, коли повз нього проходили. Він тримав у руках великий букет квітів і дивився назустріч поїздові. Де Дідеріх бачив ці плечі... Що за чортовиння! З вікна купе кивала Юдіф Лауер! Чоловік допоміг їй вийти, підніс їй букета, і вона взяла його з тією поважною усмішкою, якою завжди усміхалась. Коли обоє обернулися до виходу, Дідеріх поквалливо, гучно солучи, одійшов убік. Чортовиння тут не було ніякого, просто закінчився Лауерів термін — він вийшов із в'язниці.

Не те, щоб можна було чогось побоюватися з його боку, але треба було знову звикнути до того, що він на волі!.. І він зустрічає її з букетом! Невже він нічого не знає? У нього ж був час, щоб подумати. А вона! Тепер, коли він відсидів свій термін, повертається до нього! Бувають взаємини, які порядній людині і не сняться. А втім, Дідеріха все це так само не обходило, як і всіх інших. Він лише спевнив тоді свій обов'язок. «На всіх, напевне, це справить таке ж неприємне враження, як на мене. Йому з усіх боків дадуть зрозуміти, щоб він краще сидів удома... Бо що посієш, те й збереш». Кетхен Цілліх зрозуміла це і зробила правильний висновок. Що є слушне для неї, те є не менш слушне і для деяких інших людей, не тільки для Лауера.

Сам Дідеріх, який ішов тепер по місту, приймаючи на кожному кроці шанобливі уклони, вважав за цілком природне займати місце, уготоване йому його заслугами. В цей суворий час він здобув стільки перемог, що тепер залишалося тільки збирати плоди. Люди навколо почали вірити в нього — і з його душі відразу зникли всі сумніви... Про Гаузенфельд останнім часом стали поширюватися несприятливі чутки, і акції почали падати. Звідки стало відомо, що окружне управління у цій фабриці свої замовлення забрало назад і передало їх Геслінгові? Дідеріх не прохопився ані одним слівцем, але це стало відомо ще раніше, ніж почалося звільнення робітників, з приводу якого так побивалася «Нецігська газета». Старий Бук, як голова спостережної ради, сам змушений був зажадати цього звільнення, що дуже пошкодило йому в громадській думці. Управління вдалося до таких крутих заходів, напевне, тільки тому, що спостережну раду очолював старий Бук. Було помилкою обирати його на голову. Взагалі краще було б йому тими грішми, що їх так благородно дав йому Геслінг, сплатити борги, аніж купувати гаузенфельдські акції. Дідеріх сам висловлював всюди цю думку.

— Хто б міг чекати цього від нього! — знов зауважував він і знов замислювався над примхами долі. — От коли видно, на що здатна людина, яка втрачає ґрунт під ногами...

Після цього у кожного залишалося тяжке враження, що і його, як акціонера Гаузенфельда, старий Бук доведе до загибелі. Бо акції падали. Звільнення викликали загрозу страйку; акції впали ще нижче... Тут на допомогу прийшов Кінаст. Він несподівано приїхав до Неціга — відно-

чити, як він казав. Ніхто не мав охоти признаватися іншому, що у нього є гаузенфельдські акції і що він ускочив у халепу. Кінаст сповістив когось, що інші вже продали свої. Його особиста думка була така, що треба поспішати. Якийсь маклер, Кінастові, між іншим, не знайомий, сидів час від часу в кафе і скуповував акції. За кілька місяців у газетах почали щодня з'являтися оголошення банкірського дому Занфт і К°. Хто ще мав гаузенфельдські акції, міг легко цьому банкові їх продати. Справді, на початку осені у жодної душі більше не було цих ненадійних паперів. Зате поширилася чутка, що Геслінг і Гаузенфельд зливаються. Дідеріх удавав здивоване обличчя.

— А старий пан Бук? — питав він. — Як голова спостережної ради, він, мабуть, також захоче сказати своє слово. Чи, може, сам уже продав свої акції?

— У нього тепер інші клопоти, — відповідали йому. Букова справа проти «Голосу народу» була призначена на розгляд. — Він, напевне, програє, — говорили деякі.

І Дідеріх із спокійною діловитістю:

— Шкода його. Тоді вже йому більше не засідати ні в яких спостережних радах.

З таким передчуттям усі й прийшли до суду. Викликані свідки нічого не пам'ятали. Ключінг уже давно всім казав за продаж фабрики. Чи говорив він окремо про ту ділянку? І чи називав як посередника старого Бука? Все це лишилося нез'ясованим. Серед радників було відомо, що ділянку намічали для передбачуваного тоді притулку. Чи був за це Бук? В усякому разі, він не був проти. Багато хто звернув увагу на те, що він дуже цікавився цією ділянкою. Сам Ключінг, який досі ще був хворий, посвідчив комісарові, котрий його допитував, що його друг Бук аж до недавнього часу дуже часто бував у нього. Якщо Бук і говорив йому за продаж землі, то він, Ключінг, ні в якому разі не сприйняв цього в такому розумінні, яке могло б зганьбити Бука...

Позивач Бук хотів установити, що переговори з Ключінгом провадив офірник грошей, покійний Кюлеман. Але це йому не пощастило, Ключінг з цього приводу також висловився непевно. Той факт, що це твердив Коц, нічого не доводив, бо Коц сам був зацікавлений в тому, щоб надати своєму власному візитові до Гаузенфельда безвинного характеру. Найважливішим свідком залишався Дідеріх, якому Ключінг писав і який відразу ж після одержання

листа мав з ним розмову. Чи згадувалося чиєсь ім'я? Він посвідчив:

— Я не цікавився тим чи іншим ім'ям. Заявляю, що я — це потверджують усі свідки — ні разу не називав публічно ім'я позивача пана Бука. В усій цій справі я мав на увазі тільки інтереси міста, яким загрожували обладунки окремих осіб. Я заступився за політичну етику. Особистий завязок чужий мені, і я б дуже шкодував, якби позивач виїшов з цього розгляду не цілком бездоганним.

Ці Дідеріхові слова були зустрінуті схвальним шепотом. Тільки Бук здавався невдоволеним; він схопився, весь червоний... Дідеріхові було запропоновано викласти свій особистий погляд на справу. Він збирався почати; тут Бук, гордо випроставшись, виступив уперед, і його очі палали, як на тих передвиборчих зборах, що закінчилися так трагічно.

— Я звільняю пана свідка від труда висловлювати по-блажливе міркування про мою особу і моє життя. Не йому це робити. Він допевнився успіхів інакшими засобами, ніж я, і мета їх інша. Мій дім був завжди відкритий і доступний для кожного, в тому числі й для свідка. Моє життя вже понад п'ятдесят років належить не мені, воно належить ідеї, яка в мій час володіла умами багатьох, — ідеї справедливості і загального добра. Коли я вступав у громадське життя, я був можливою людиною. Я покину його бідняком. Я не потребую нічийого захисту.

Він замовк, його обличчя ще тремтіло, але Дідеріх тільки знизав плечима. На які успіхи посилався старий? У нього їх давно вже не було, це все були самі пусті слова, під які ніхто не дасть заставного листа. Він величався, а сам уже попав під колеса. Як може людина так не розуміти свого становища? «Коли вже одному з нас поводитися з другим звисока...» І Дідеріх почав блискати очима. Він просто спалив старого вогнем свого погляду, хоч як той палав від обурення, — і цього разу остаточно, разом із «справедливістю і загальним добром». Спершу власне добро, — а справедлива є та справа, що має успіх!.. Дідеріх ясно відчував, що це незаперечний факт для всіх. Старий також відчув це, сів на своє місце, згорбився, і на його обличчі з'явився наче вираз сорому. Звернувшись до присяжних, він сказав:

— Я не вимагаю виняткового ставлення до себе, я скоряюся вироків моїх співгромадян.

По цьому Дідеріх, наче нічого і не сталося, далі давав свідчення. Вони були справді дуже поблажливі і справили прекрасне враження. Всі вважали, що за час, який минув від процесу Лауера, він дуже змінився на краще, набув уневненого спокою, що, правду кажучи, було неважко, оскільки він тепер був людиною забезпеченою і впливовою. Саме вибило полудень, і в залі поширилася остання новина з «Недігської газети»: це було фактом, Геслінг — власник більшості акцій Гаузенфельда — був запрошений на посаду головного директора... Всі з цікавістю кидали погляди на нього і на старого Бука, руками якого Дідеріх загриб жар. Ті двадцять тисяч, які він востаннє ще позичив старому, повернулися тепер назад, принісши йому сто процентів прибутку, та ще й благородним показав себе він при цьому. Що старий на ці гроші купив саме гаузенфельдські акції, справило враження вдатного жарту з боку Геслінга і втішало багатьох, незважаючи на їхні власні збитки. Коли Дідеріх проходив, усі замовкали. Поклони виявляли пошану, яка межувала з підслесливістю. Невдахи вітали успіх.

До старого Бука вони поставилися не дуже зичливо. Коли голова оголосив вирок, пролунали оплески. П'ятдесят марок штрафу на редактора «Голосу народу» — і край! Докази були визнані за недостатні, обвинувачення в несумлінності відкинуте. Вирок для позивача нищівний, казали юристи; і коли Бук виходив із будинку суду, навіть друзі трималися осторонь від нього. Маленькі люди, які втратили на Гаузенфельді свої заощадження, махали кулаками йому вслід. І після цього судового вироку всім стало ясно, що, по суті, вони вже давно склали собі належну думку про старого Бука. В такій справі, як справа з ділянкою під притулок для немовлят, йому принаймні мало пощастити: так висловився Геслінг; і це була правда. Але в тому й суть: старому Букові протягом усього життя не щастило в жодній справі. Він уявляв собі, що це божа-яка заслуга — бути батьком міста і головою партії, а скінчити боргами. Як клієнт, він зажив недоброї слави. Ділову небездоганність супроводила також моральна, це доводила історія із заручинами його сина, що так і залишилася в тумані, — того самого, який тепер перебуває на сцені. А Букова політика? Інтернаціональні погляди, постійні вимоги жертв заради демагогічних мет, а з урядом — мов кішка із собакою, що знов-таки відбивалося на

ділових справах: це політика людини, якій нема чого втрачати і якій бракує забезпеченості доброзвичайного бюргера. Тепер люди з обуренням збагнули, що були віддані на ласку і поталу авантюрникові. Знешкодити його — тако було загальне заповітне бажання. А що він сам не зробив висновків з нищівної судової ухвали, то довелося іншим допомогти йому їх зробити. В адміністративному статуті був пункт, за яким радникові належало своєю поведінкою як у громадському, так і в приватному житті бути гідним поваги, що її вимагає його звання. Чи відповідає старий Бук цій вимозі? Поставити це питання — значило відповісти на нього негативно, як твердила «Нецігська газета», звичайно, не називаючи імен. Але справа зайшла так далеко, що збори радників змушені були поставити це питання. Тільки тоді, напередодні дебатів, зашкарублий старий, нарешті, взявся за розум і склав із себе звання радника. Тепер його політичні друзі, під загрозою втратити останніх прибічників, не могли залишити його на чолі партії. Очевидно, це далось їм нелегко, знадобилися неодноразові візити до нього і певний тиск, перш ніж у газеті з'явився його лист: добро демократії для нього важливіше за його власне. А що цьому доброві — під впливом пристрастей, які йому хочеться вважати за скороминущі, — його ім'я може завдати шкоди, то він іде зі свого поста. «Якщо це може дати користь загальній справі, я ладен нести незаслужене тавро, накладене на мене обдуреною народною волею; але я вірю у вічну справедливість народу, який колись-таки зніме з мене це тавро».

Це було сприйнято як облуда і зарозумілість; колишні друзі посилалися на його глибоку старість. А втім, він міг писати все, що хотів, — це вже не мало жодного значення, бо чим він, власне, був тепер? Люди, які завдячували Буківі своїм становищем або заробітком, дивилися йому просто у вічі, і їхні правиці не тяглися до капелюхів. Багато хто сміявся і вголос робив зауваження: це були ті, які ні в чому від нього не залежали, а просто були словнені відданості, поки він тішився загальною пошаною. Але замість старих друзів, яких він уже більше не зустрічав під час своєї щоденної прогулянки, у нього з'явилися нові, дивні друзі. Вони зустрічалися йому, коли він повертався додому і вже сутеніло: якийсь дрібний ділок із зацькованим поглядом, якого банкрутство вже вхопило за горло, або помхурий п'яниця, або якась тінь, що кралася вдовж мурів.

Вони стишували кроки і дивилися на нього з боязкою або зухвалою фамільярністю. Вони нерішуче скидали капелюха, тоді старий Бук кивав їм головою, стискав простягнуту руку, байдуже чію.

Згодом навіть ненависть перестала помічати його. Хто раніше навмисне відвертався від нього, тепер байдуже проходив повз нього і часом навіть уклонявся за старою звичкою. Коли це був батько, який гуляв із своїм юним сином, його обличчя ставало замисленим, і, пройшовши повз старого, він казав:

— Ти бачив, сьонку, старого чоловіка, який крадеться вздовж мурів, завжди самотній, і ні на кого не дивиться? Запам'ятай на все життя, що може з людиною зробити ганьба.

І хлопець, побачивши старого Бука, відчував у своєму серці таємний страх, так само як його батько за дитячих років, бачачи Бука, відчував якусь підсвідому гордість. Щоправда, були молодики, які не підкорялися думці більшості. Іноді, коли старий Бук виходив з дому, в гімназії саме закінчувалося навчання. Юрби підлітків бігли вулицею, з пошаною розступаючися перед учителями, і Кюнхен, тепер запеклий націоналіст, або пастор Цілліх, значно високоморальніший, ніж будь-коли, після нещастя з Кетхен, покvapливо проходили, не вшановуючи пропащого і єдиним поглядом. Тоді ці нечисленні молодики зупинялися, кожен сам по собі, як здавалось, і за власним почином. На їхньому чолі було більше зморщок, ніж у їхніх однолітків; в їхніх очах з'являвся новий вираз, як тільки вони поверталися спиною до Кюнхена та Цілліха і скидали кашкети перед старим Буком. Він мимоволі стишував кроки і вдивлявся в ці юнацькі обличчя, читаючи в них прагнення до кращого майбутнього і знову сповнюючись надії, з якою протягом усього свого життя вдивлявся в усі людські обличчя.

Тим часом Дідеріхові, справді, ніколи було вділяти багато часу другорядним явищам, які супроводили його підвищення. «Нецігська газета», що стояла тепер цілковито до розказу Дідеріхові, заявила, що Бук сам, перед тим як скласти із себе головування в спостережній раді, був змушений висловитися за надання панові докторові Геслінгу місця головного директора. Проте багато хто відчував, що

тут щось не так. Усе ж Нотгрошен багатозначно писав про видатні і безперечні заслуги головного директора пана доктора Геслінга перед суспільством. Якби він не придбав тишком більше половини акцій, вони, звичайно, падали б дедалі нижче, і, отже, не одна родина завдячує тільки панові докторові Геслінгу тим, що уникла катастрофи. Страйкові, завдяки енергії нового головного директора, вдалося щасливо запобігти. Його націоналістичні і монархічні погляди були зарукою того, що надалі сонце монаршої ласки не буде більше заходити над Гаузенфельдом. Одне слово, для господарського життя Неціга, а особливо для паперової промисловості, починалася доба розквіту, тим паче, що чутка про злиття Геслінгової фабрики з Гаузенфельдом, як переказували з вірогідних джерел, відповідала дійсності. Нотгрошен навіть міг повідомити, що пан доктор Геслінг тільки за цієї умови погодився взяти на себе керування Гаузенфельдом.

І справді, найпершим Дідеріховим клопотом було збільшення акціонерного капіталу. На новий капітал була придбана Геслінгова фабрика. Дідеріх зробив блискучу справу. Його перша угода з окружним управлінням увінчалася успіхом, спостережна рада була слухняним званням в його руках, він був господарем становища і міг узятися до внутрішньої організації підприємства та накинути їй свою суверенну волю. Він почав з того, що зібрав увесь свій штат робітників і службовців.

— Дехто з вас, — сказав він, — уже знають мене по моїй фабриці. Ну, а всі інші ще визнають! Хто хоче мені допомогти — будь ласка, але крамоли я не попусти. Не минуло ще й двох років, відколи я сказав це маленькій купці людей, а тепер ви самі бачите, скільки вас під моєю владою. Ви можете пишатися таким господарем! Звіртеся на мене, я подбаю про те, щоб збудити ваш націоналістичний дух і зробити з вас вірних прихильників існуючого ладу. — І він пообіцяв їм власні житла, допомогу для хворих, дешеві продукти харчування. — Але соціалістичної пропаганди я не потерплю! Хто надалі подасть голос не за того депутата, за якого голосуватиму я, — той полетить! — Невірі, сказав Дідеріх, він також вирішив покласти край; щонеділі він буде перевіряти, хто відвідує церкву, а хто ні. Поки на світі панує неспокутуваний гріх, будуть війни і ненависть, заздрощі і розбрат. А тому: володарем має бути один!

Щоб зміцнити цей найвищий принцип, усі приміщення фабрики були вкриті написами, які проголошували його. Прохід заборонений! Носити воду відрами від пожежних апаратів не дозволяється! Приносити пиво тим паче не вільно, бо Дідеріх не минув нагоди укласти з однією броварнею угоду, що забезпечувала йому прибуток від споживання пива його робітниками... Їсти, спати, курити, приводити з собою дітей, «залицятися, волочитися, заводити любові і взагалі всяку розпусту» якнайсуворіше заборонено! В будинках для робітників, ще перед тим, як їх збудували, вже було заборонено оселяти позашлюбних дітей. Одна невінчана пара, яка за часів Кювінга ухистилася протягом десяти років зберігати свою таємницю, була урочно звільнена. Ця пригода навіть послужила для Дідеріха приводом застосувати новий засіб до піднесення морального рівня народу. У відповідних місцях він звелів повісити продукований у самому Гаузенфельді папір, під час уживання якого неможливо було не звернути увагу на повчальні або вірогідні афоризми, надруковані на ньому. Іноді він чув, як робітники кидали один одному вислів, який походив з вищих сфер і дійшов до них у такий спосіб, або ж заспівували пісню, що відбилася в їхній пам'яті за тих самих обставин. Заохочений успіхом, Дідеріх пустив свій винахід у продаж. Він з'явився під назвою «Світова потуга» і справді, як сповіщала широкомовна реклама, переможно крізь увесь світ піс німецький дух, що спирався на німецьку техніку.

Але навіть цей виховавчий папір не міг усунути всі приводи для конфліктів між хазяїном і робітниками. Одного дня Дідеріх був змушений заявити, що оплачуватиме тільки лікування зубів, але не штучні зубя! Якийсь робітник замовив собі цілу щелепу! Через те, що Дідеріх послався на свою — щоправда, оголошену минулим часом, — об'яву, робітник поскаржився до суду і, як це не дивно, виграв справу. Захитаний цим у своїй вірі в панівний лад, він став бунтівником, морально занепадав і за інших обставин був би негайно звільнений. Але Дідеріх ніяк не міг навязитися випустити з рук щелепу, яка коштувала йому так дорого, і заради неї далі тримав робітника на роботі... Вся ця історія, — він не приховував цього від себе, — не могла не відбитися шкідливо на настроях робітників. До цього долучився вплив грізних політичних подій. Коли у нововідкритому рейхстагу кілька соціал-демократичних депута-

тів не встали при виголошенні «слави» на кайзерову честь, усі сумніви зникли, конечно потреба законопроекту проти соціалістів була доведена. Дідеріх узявся до обробки громадської думки; своїх робітників він повідомив про це промовою, яку вони вислухали в похмурій мовчанці. Більшість рейхстагу була досить несумлінна, щоб відхилити законопроект, і наслідків не довелося довго чекати: якогось промисловця вбито! Вбито! Промисловця! Убивця правив, боцімто він не соціал-демократ, але ціну таким запевненням Дідеріх пізнав на досвіді з власними робітниками; і вбитий начебто добре ставився до робітників, але так само повадився й Дідеріх. Протягом багатьох днів і тижнів він не відчиняв жодних дверей без страху перед ножем, що причаївся за ними. В конторі тримав автоматичну рушницю і щовечора лазив разом з Густою по спальні, шукаючи лиходіїв. Його телеграми кайзерові, чи то виходили вони від зборів радників, чи то від комітету «партії кайзера», чи то від спілки підприємців, чи то від Товариства воїнів,— телеграми, якими Дідеріх засипав монаршу особу, волали про допомогу проти соціалістів, які все більше розпалюють революційний рух, що забрав ще одну жертву, про визвіл від цієї чуми, про негайні законодавчі заходи, про військовий захист авторитетних осіб і власності, про ув'язнення страйкарів, які заважають іншим працювати... «Нецігська газета», яка старанно друкувала все це, ніколи не забувала додавати, які великі заслуги пана головного директора Геслінга в справі соціального миру і забезпечення робітників. Кожний збудований Дідеріхом дім для робітників Ноттгрошен зразу ж подавав у газеті в дуже прикрашеному вигляді із супровідною хвалійною статтею. Хай деякі інші роботодавці, про вплив яких у Нецігу, на щастя, більше говорити не доводиться, поширюють серед своїх робітників підривні тенденції, даючи їм частку в прибутках! Тільки репрезентовані паном головним директором доктором Геслінгом принципи сприяють установленню між роботодавцем і робітником таких стосунків, які його величність бажає бачити в німецькій промисловості. Енергійний опір безпідставним вимогам робітників, так само як і коаліція роботодавців, як відомо, входять у кайзерову соціальну програму, здійсненню якої, на свою славу, і присвятив себе пан головний директор доктор Геслінг... А поряд красувався Дідеріхів портрет.

Таке визнання заохочувало до ще ревнішої діяльності,

незважаючи на те, що неспокутуваний кимось гріх чинив свій спустошливий вплив не тільки в діловій галузі, але і в родині. Тут заздрощі і розбрат сіяв, на жаль, Кінаст. Він правив, що без нього та його непомітного посередництва під час закупівлі акцій Дідеріх нізащо б не досяг свого блискучого становища. На це Дідеріх відказував, що Кінаст достатньою мірою винагороджений пакетом акцій, що відповідає його коштам. Цього шуряк не визнавав, мало того: він мав нахабство товкти, що його безсовісні вимоги мають правну підставу. Чи не був він як Магдин чоловік співвласником старої Геслінгової фабрики у восьмій частці її вартості? Фабрику продано, Дідеріх одержав за неї готівку і гаузенфельдські акції. Кінаст зажадав восьмої частини процентів на капітал і річного дивиденду акцій. На цю нечувану вимогу Дідеріх з усією рішучістю відповів, що ані шурякові, ані сестрі нічого більше не належиться.

— Я повинен був виплачувати вам лише вашу частку щорічного прибутку від моєї фабрики. Фабрику продано. Гаузенфельд належить не мені, а акціонерному товариству. Що ж до капіталу, то це моя особиста власність. Тут ваші вимоги ні до чого.

Кінаст назвав це відвертим грабунком. Дідеріх, цілком переконаний своїми аргументами, заговорив про здирство, а потім розпочався процес.

Процес тривав три роки. Він провадився з усе зростаючою запеклістю, особливо з боку Кінаста, який, щоб цілком присвятитися йому, відмовився від своєї служби в Ешвейлері і переселився з Магдою до Неціга. Головним свідком проти Дідеріха він висунув старого Сетбіра, який у захваті помсти і справді намагався довести, що Дідеріх ще раніше не виплачував своїм родичам належних їм сум. Кінастові спало також на думку за допомогою теперішнього депутата, Наполеона Фішера, висвітлити деякі пункти в Дідеріховому минулому, що, проте, йому не зовсім пощастало. Однак, Дідеріх змушений був через те час від часу виплачувати чималі суми до каси соціал-демократичної партії. І він міг сказати собі, що його особисті збитки засмучували його менше, ніж шкода, завдана всім цим справі націоналізму...

Густа, яка дивилася на речі вужче, розпалювала суперечки між чоловіками головним чином із жіночих мотивів. Перша дитина Геслінгів була дівчинка, і Густа не проща-

ла Магді її хлопчика. Магда, яка спершу виявляла до грошових справ лише малий інтерес, почала ворожі дії того дня, коли Еммі з'явилась у виписаному з Берліна небаченому капелюшку. Магда впевнилася, що Дідеріх тепер — це могло всякого обурити — віддає перевагу Еммі. В Гаузенфельді у неї були власні апартаменти, куди вона запрошувала на чай. Сума, асигнована на її туалети, була просто викликом заміжній сестрі. Магда бачила, що перевага, яку приніс їй шлюб, обернулася тепер проти неї, і обвинувачувала Дідеріха в тому, що він напередодні свого розквіту віроломно позбувся її. Якщо Еммі й тепер не знаходила собі чоловіка, значить, цьому, певно, були особливі причини, про які перешіптувалися по всьому Нецігу. Магда не бачила, чому б не говорити про них уголос. Через Інгу Тіц про це дізналися в Гаузенфельді; але Інга одночасно доставляла зброю і проти наклепниці: вона зустріла у Кінастів акушерку в той час, коли першій дитині було ледве півроку. Після цього зчинився страшенний гвалт, взаємні образи телефоном, погрози судом, для чого обидві жінки збирали матеріал, підкуплюючи покоївку супротивниці.

І незабаром, по тому як чоловічій розсудливості Дідеріха і Кінаста пощастило цього разу запобігти сімейному скандалові, він усе ж таки стався. Густа і Дідеріх почали одержувати анонімні листи, що їх доводилося ховати від усіх, навіть одному від другого, — такий безмежно фривольний був їхній зміст. Крім того, вони були ілюстровані малюнками, що переходили всі дозволені межі хоч би й реалістичного мистецтва. Регулярно щоранку на столі в ідальні лежали ці невинні сірі конверти, і кожен із подружжя швидко ховав свого, вдаючи, начебто не помітив конверта другого. Але одного дня цій грі в хованки настав край, тому що у Магди вистачило сміливості прибути до Гаузенфельда з пачкою достоту таких самих листів, які вона нібито одержала сама. Густа вирішила, що всьому є край.

— Кому ж знати, хто їх пише, як не тобі! — вигукнула вона, задихаючись, уся почервонівши.

Магда сказала, що здогадується, хто саме їх пише, і тому вона й прийшла.

— Коли тобі конче потрібно, — у відповідь просичала Густа, — писати самій собі такі листи, щоб створити собі добрий настрій, то принаймні не пиши їх іншим, які цього не потребують!

Магда запротестувала і в свою чергу, вся позеленівши, почала сипати обвинуваченнями. Але Густа кинулася до телефону і викликала з контори Дідеріха; потім вибігла з покою і повернулася з пачкою листів. У протилежні двері ввійшов Дідеріх з купою листів у руках. Коли всі три пікантні колекції були ефектно розкладені на столі, трое родичів розгублено подивилися одне на одного. Потім опанували себе і почали всі разом вигукувати однакові обвинувачення. Щоб не здавати позицій, Магда послалася на свідчення свого чоловіка, який теж не уник такої долі. Густа заявила, що бачила щось подібне в Еммі. Послали по Еммі, і вона зразу, як завжди зневажливо, призналася, що їй теж пошта приносить такі самі мерзенні листи. Більшу частину їх вона знищила. Навіть стара пані Геслінг не уникла цього лиха! Щоправда, вона довго і слізно заперечувала, але була кінець кінцем викрита...

Це все тільки поширювало, але не пояснювало справу, отож сторона розлучилися із взаємними погрозами, які хоч ні на чому й не ґрунтувалися, а проте навіювали ляк. Щоб зміцнити своє становище, кожна з партій взялася шукати собі спільників і тут виявилось, що Інґа Тіц теж належить до адресатів непристойних листів. Потвердилося те, чого можна було сподіватися. Зловісний кореспондент удерся в приватне життя всіх, навіть пастора Цілліха, навіть бурґомістра та його родини. Наскільки можна було бачити, він створив навколо родини Геслінґа і всіх порядних людей, які відвідували їх, атмосферу найнеприхованішої непристойності. Густа тижнями не наважувалася виходити на вулицю. Вона й Дідеріх підозрівали всіх і з жахом наскінувалися то на одного, то на другого. В усьому Неціґу ніхто нікому вже не довіряв, навіть найближчому другові. Настав день, коли за сніданком у надрах родини Геслінґів підозра перейшла останні межі. В Густиних руках тремтів документ, ще неперевершений своєю вірогідністю; він змальовував такі потаємні моменти, які могли бути відомі лише їй та її чоловікові. Третім особам там не було місця, інакше б усьому був край. Але тоді?.. Густа кинула через стіл допитливий погляд на Дідеріха; в його руді тремтів такий самий аркуш паперу, і його погляд так само запитував. Обов поквапливо, поійняті жахом, опустили очі.

Зрадник був скрізь. Там, де не було свідка, він був другим «я». Він у нечуваний спосіб поставив під сумнів усю

бюргерську доброзвичайність. Через його діяльність будь-яка моральна гідність та будь-яка взаємна повага в Нецігу були б приречені на загибель, якби потерпілі, наче заздалегідь домовившись, не вжили заходів до їх відновлення. Незліченні страхи, потай шукаючи виходу, пробивалися з усіх боків і силою об'єднаного ляку створили канал, який вів до світла і, нарешті, вивергнув свої каламутні потоки на одну людину. Готліб Горнунг сам не знав, як це з ним сталося. Зустрівшись якось з Дідеріхом, він, за своєю звичкою, чванився і, між іншим, вихвалявся листами, які нібито він написав. На суворі Дідеріхові закиди він зауважив лише, що тепер такі листи пишуть усі — це мода, салонна гра, що Дідеріх — цього слід було від нього чекати — відразу ж відкинув. Із цієї розмови він виніс враження, що його старий друг і товариш по чарці Готліб Горнунг, який вже зробив йому стільки корисних послуг, міг би зробити послугу й тут, хоча й не зовсім добровільно; чому він, усвідомлюючи свій обов'язок, і виказав його. І коли ім'я Готліба Горнунга було назване, зразу ж виявилось, що він уже давно і всюди викликав підозру. Під час виборів він багато що знав, до того ж був родом із Неціга і не мав рідні, що, очевидно, полегшувало йому можливість чинити всякі неподобства. До цього долучалася його відчайдушна боротьба за право не продавати губок і зубних щіток; ця боротьба явно зробила його жорстоким, вона спричинилася до глузливих зауважень з його боку на адресу статечних бюргерів, яким, мовляв, губки потрібні не тільки для зовнішнього вжитку і які, начистивши зуби, далеко ще не ставали чистими. Він був відданий до суду і в кількох випадках зразу визнав своє авторство. Щодо більшості листів він, правда, енергійно відкидав його, але на це існує експертиза почерків. А думці такого свідка, як Гейтейфель, який говорив про епідемію і правив, що одна людина надто слабка для такої потворної куни сміття, протиставилися всі інші свідчення, протиставилася громадська воля. Цю громадську волю надзвичайно вдало репрезентував Ядасон, який, повернувшись з Парижа з укороченими вухами, був призначений на прокурора. Успіх і свідомість власної бездоганності навіть навчили його поміркованості; він визнав, що повага до великого цілого зобов'язувала прислухатися і до голосів тих, які знаходили у Горнунга розлад нервової системи. Впертіше за всіх наполягав на цьому Дідеріх, який всіма засобами

заступався за свого безталанного друга юності. Горнунг відбувся перебуванням у лікарні, а коли його випустили, Дідеріх дав йому — з умовою покинути Неціг — кошти, які на ближчий час увільняли його від необхідності продавати губки і зубні щітки. Але кінець кінцем губки та зубні щітки все ж таки мали взяти гору, і тому навряд чи можна було пророкувати Готлібові Горнунгу добрий кінець... Звичайно, як тільки його виправили до лікарні, потік листів припинився. Коли ж до кого-небудь надходив поодинокий лист, про нього мовчали, на цьому справа скінчилася.

Дідеріх міг знову сказати: «Мій дім — моя фортеця». Родина, захищена від брудного втручання, розквітала пишним і яскравим цвітом. За Гретхен, яка народилася в 1894 році, і Хорстом — у 1895 році, з'явився на світ у 1896 році Крафт. Дідеріх, справедливий батько, кожному з дітей, ще до народження, відкривав рахунок, на який вносив насамперед гроші на білизну й люльку для новонародженого та на акушерку. Його розуміння подружнього життя було якнайсуворіше. Хорст з'явився на світ не без труднощів. Коли все закінчилося, Дідеріх оголосив дружині, що якби він був поставлений перед вибором, він без вагання погодився б на її смерть.

— Хоч би як тяжко це було, — додав він. — Але раса важливіша, і за моїх синів я відповідаю перед кайзером. — Жінки існували для того, щоб народжувати дітей, фривольність і легковажність заборонялись, але Дідеріх був не від того, щоб дозволити їм духовні втіхи і відпочинок. — Ти повинна знати три речі, — повчав він Густу, — дітей, кухню і церкву.

На клітчастій червоній скатертині з державним орлом і кайзеровою короною в кожній клітці, поряд з кавником завжди лежала біблія, і Густиним обов'язком було кожного ранку читати з неї вголос якийсь уривок. У неділю ходили до церкви.

— Цього хочуть нагорі, — поважно говорив Дідеріх, коли Густа ставала дибки.

Як Дідеріх повинен був жити в страху перед тим, хто нагорі, так Густа мусила боятися свого чоловіка. Коли вони разом увиходили до покою, їй належало давати йому дорогу. Діти в свою чергу знали, що мають віддавати їй цю честь, а таксою Менне командували всі. За столом ді-

тям і собаці належало мовчати; Густа по зморшках на чоловіковому чолі мала здогадуватися, чи то дати йому спокій, чи то, навпаки, базіканням розвіяти його турботи. Деякі страви подавалися тільки Дідеріхові, і в дні, коли у нього був добрий настрій, він кидав шматок через стіл, щоб із щирим сміхом спостерігати, хто його влімає: Гретен, Густа чи, може, Менне. Його післяобідній сон часто порушувався нетравленням шлунка; в таких випадках на Густі лежав обов'язок прикладати йому теплі компреси. Переляканий на смерть Дідеріх, стогнучи, заявляв, що напише духівницю і призначить опікуна. Густа не дістане на руки ані пфеніга.

— Я працював для своїх синів, а не для того, щоб ти потім розважалася!

Густа доводила, що її власне майно було основою всього, але краще б вона цього не казала... Густі ж, коли в неї був нежить, звичайно, не доводилося сподіватися того, що Дідеріх її доглядатиме. Вона повинна була в таких випадках триматись якомога далі від нього: Дідеріх твердо поклав не допускати ніяких бацил. На фабрику він заходив лише з дезинфекційними таблетками в роті; а якось уночі знявся страшенний галас через те, що куховарка захворіла на інфлуенцу і температура у неї підскочила до сорока.

— Вигнати її з дому з усією гидотою! — звелів Дідеріх; і коли куховарку відвезли, він ще довго ходив по квартирі, розбризкуючи повсюди знезаражувальну рідину.

Увечері, під час читання «Локаль-Анцейгера», він ще і ще раз пояснював дружині, що мореплавання важливіше від життя, з чим Густа погоджувалась уже тому, що також не полюбляла дружину кайзера Фрідріха, котра, як відомо, зрадила нас Англії, не кажучи вже про деякі родинні обставини в замку Фрідріхскрон, що їх Густа дуже осуджувала. Проти Англії нам потрібен міцний флот; її неодмінно треба сплюндрувати; вона найлютіший кайзерів ворог. А чому? В Нецігу це знали абсолютно точно: лише тому, що його величність якось у веселому настрої зволив поплескати принца Уельського по тому місцю, яке йому здалось особливо спокусливим. Крім того, з Англії надходили деякі тонкі гатунки паперу, ввезення яких безперечно можна було б припинити внаслідок переможної війни. Відриваючись від газети, Дідеріх говорив Густі:

— Тільки Фрідріх Великий ненавидів англійців, цей народ злодіїв і крамарів, так, як ненавиджу їх я. Це слова його величності, і я підписуюся під ними.

Він підписувався під кожним словом кожної кайзерової промови, і саме в його першій, найрізкішій формі, а не в пом'якшеній, якої воно набирало другого дня. Дідеріх жив і ширяв у цих крилатих словах, які виявляли німецький і сучасний дух, немовби у випроміненнях своєї власної особи; його пам'ять зберігала їх, наче він сам говорив їх. Іноді він справді проголошував їх раніше. Іноді під час своїх громадських виступів перемішував їх із власними висловами — і ні він сам, ні слухачі не могли відрізнити, що належало Дідеріхові, а що кайзерові...

— Як чудово! — говорила Густа, котра читала «Суміш».

— Тризубець повинен бути в наших руках! — не слухаючи, товк Дідеріх, тимчасом як Густа, втішаючись випадком з кайзеровою дружиною, була дуже задоволена. В Губертусштоку імператриці заманулося ходити в простому, майже міщанському одязі. Поштар, якому вона при зустрічі на дорозі назвала себе, не повірив їй і висміяв її. Потім він, украй пригнічений, впав навколійки і одержав марку. Це викликало захоплення також і в Дідеріха, як розчулило його й те, що кайзер у свят-вечір вийшов на вулицю, щоб на п'ятдесят сім марок свіжонадрукованих грошей влаштувати берлінським біднякам радісне свято; і як затремтів він, дізнавшись, що його величність став почесним членом мальтійського ордену «Рицар великого хреста».

Невідомі світи відкривав «Локаль-Анцейгер» і робив водночас найвищих осіб такими близькими і приступними. У вітальні бронзові постаті їх величностей у дві третини натуральної величини, здавалося, з посмішкою підсувалися ближче, а зекінгенський сурмач, що супроводив їх, по-дружньому сурмив.

— Як чудово, певно, в кайзеровому домі, — казала Густа, — коли велике прання! Перуть сотеро челядок!

А Дідеріхові давали глибоке задоволення кайзерові такси, яким дозволялося не шанувати шлейфів двірських дам. У голові його дозрівала думка: вже на ближчому вечорі в себе дати своїй Менне повну волю в цьому відношенні. Щоправда, вже на наступній газетній шпальті одна з телеграм поважно стурбувала його, тому що досі не було з'ясовано, чи зустрінуться німецький кайзер і російський цар.

— Якщо ця зустріч не відбудеться незабаром, — багато-значно говорив він, — ми повинні бути готовими до всього. Із світовою історією жартувати не можна.

Він радо зупинявся якомога довше на загрозі катастроф, бо «німецька душа поважна, майже трагічна», правив він.

Але Густа не цікавилася цим, вона повіхала все частіше. Під осудливим чоловіковим поглядом, очевидно, згадувала про свій обов'язок, визивно мружила очі і навіть штовхала його коліньми. Він ладен був уже висловити ще одну націоналістичну думку, але Густа незвично суворим голосом промовила: «Дурниці!» Дідеріх, замість покарати таке зухвальство, дивився на неї, кліпаючи очима, наче сподівався ще чогось більшого... Коли він пробував обхонити її знизу, то вона остаточно струшувала з себе втому, і він зненацька діставав доброго ляпаса, після чого підводився і, відсапуючися, ховався за порт'єру. А коли знову виходив на світло, очі його зовсім не блискали, а були сповнені ляку і темної хоті... Це, певно, відбирало останні сумніви у Густа. Вона вставала, розпутно погойдуючи стегнами, починала в свою чергу блискати очима і, владно вказуючи ковбаскоподібним пальцем на підлогу, сичала:

— Навколішки, нещасний рабе!

І Дідеріх виконував її вимогу! В нечуваному і безумному перекрученні всіх законів Густа насмілювалася наказувати йому:

— Схились перед моїм чарівним станом! — і потім, лежачи на спині, він дозволяв їй ступати собі на живіт. Щоправда, вона уривала посередині це заняття і раптом, уже без лютого пафосу, дуже діловито питала:

— Чи не досить з тебе?

Дідеріх не ворушився; Густа відразу ж знову брала над ним владу.

— Я володарка, ти підданий, — виразно запевняла вона. — Встати! Марш! — і своїми пухкими, в ямочках, кулаками вона підштовхувала його до подружньої спальні. — Радій! — веліла вона, але Дідеріх випручувався й гасив світло. В темряві, із зрадливим калатанням серця, слухав він, як Густа за його спиною називала його найобразливішими іменами, — щоправда, вже знову позіхаючи. Трохи згодом — вона вже, мабуть, спала — Дідеріх, досі ще сподіваючись найстрашнішого, навкарачки заповзав на підвищення коло вікна і ховався за бронзового кайзера...

Постійно, після таких нічних примх, він вимагав уранці книгу витрат, — і було дуже погано, коли Густині рахунки не збігалися. Грізною карою за прихвильності всієї челяді Дідеріх швидко розбивав її ілюзію влади, в разі, коли вона ще зберігала про неї спогад. Авторитет і доброзвичайність знову торжествували. Взагалі все було завбачено так, щоб подружні стосунки склалися не занадто на Густину користь: кожного другого-третього вечора, а іноді ще частіше, Дідеріх, за його словами, ішов до погрібця, але це не завжди бувало так... У погрібці Дідеріхове місце було під готичною аркою, на якій можна було прочитати: «Чим більше вина, тим гірша жона; чим гірша жона, тим більше вина». Соковиті старовинні вислови на інших арках так само благотворно впливали на настрої, немовби мстилися за пбступки, які природа часом змушує робити вдома дружині. «Хто не хоче співати й пити, вічно з жоною приречений жити» або: «Рятуй нас боже від болячок, від злих собак і злих жінок». А той, хто зводив очі до стелі, сидячи між Ядасоном і Гейтейфелем, міг прочитати: «При мирному вогнищі тихий спочин та вірні мечі нам сіяють зі стін. Як справжній німець у давній час, приходить і залий всі турботи враз!» Це й робили всі без різниці віросповідань і партій, тому що і Кон, і Гейтейфель укупи зі своїми друзями й однодумцями через деякий час знову заповіли свої місця, один по одному і без великого галасу, бо не можна було без кінця заперечувати або ігнорувати успіх, що окрилював і підносив дедалі вище націоналістичну ідею. Відносини між Гейтейфелем і Цілліхом по-старому були дуже напружені. Між їхніми світоглядами все ж таки лежала нездоланна безодня, а «в свої релігійні погляди німець не дозволяє втручатися», як визнавали обидві сторони. От у політиці, навпаки, всяка ідеологія шкідлива. Свого часу у франкфуртському парламенті засідали деякі видатні люди, але вони не були реальними політиками, і тому, за Дідеріховим висловом, робили самі лише дурниці. А втім, пом'якшений власними успіхами, він погоджувався, що Німеччина поетів і мислителів, мабуть, також мала своє виправдання.

— Але це був тільки перший щабель, тепер наші духовні досягнення стосуються галузі промисловості і техніки. Доказом цього служить успіх.

Гейтейфель повинен був погодитися з цим. Його зауваження про кайзера, про вплив і значення його величності

звучали багато стриманіше, ніж колись; при кожному новому виступі найвищого промовця він нашорошувався, пробував критиканствувати, але все ж таки водночас виразно давав зрозуміти, що він і сам не від того, щоб приєднатися до такого погляду. Рішучий лібералізм — це стало потроху загально визнаним — тільки виграє, якщо він сповниться ідеї націоналізму, візьме участь у позитивній роботі і, далі високо тримаючи прапор свободи, страхатиме, проте, ворогів, які відмовляють нам у місці під сонцем, неблаганним «Quos ego»¹. Бо не тільки Франція, наш одвічний ворог, знову підносила голову: настав час розквітатися і з нахабними англійцями! Флот, за побудування якого невтомно провадив свою геніальну пропаганду наш геніальний кайзер, був нам украй потрібний, і наше майбутнє справді на морі — ця істина дедалі більше торувала собі дорогу. За столом постійних відвідувачів потрібця ідея флоту міцно засіла в головах і перетворилася в полум'я, яке підтримувалося добрим німецьким вином і яскраво палало на честь свого творця. Флот — ці кораблі, чудові машини, винайдені буржуазною думкою, які, введені в дію, фабрикують світову потугу так само, як у Гаузенфельді певні машини фабрикували певний, відомий під назвою «Світова потуга» папір, — цей флот був Дідеріховому серцю найдорожчий; і Кона, і Гейтейфеля ідея націоналізму завоювала головним чином за допомогою флоту. Під готичним склепінням погрібця ширяла гадка про десант в Англії. Очі блищали, докладно обговорювалося бомбардування Лондона. Бомбардування Парижа було супровідним явищем і завершувало плани господа бога щодо Німеччини. Бо «християнські гармати роблять добре діло», як казав настор Цілліх. Тільки майор Кунце сумнівався в цьому, пророцтва його були дуже невеселі. Відколи його, Кунце, переміг соціал-демократ Фішер, він вважав за можливу всяку поразку. Але він залишався єдиним критиканом. Хто найбільше радів, так це Кюнхен. Подвиги, вчинені лютим дідком давно ще, у велику війну, тепер, нарешті, за чверть століття, знаходили своє справжнє потвердження в загальному напрямі думок.

— Насіння, — казав він, — яке ми посіяли тоді, сходить тепер. Щоб мої старі очі ще побачили... — і він засинав за третьою пляшкою.

¹ «Я вас» (лат.).

Загалом задовільно складалися і Дідеріхові взаємини з Ядасоном. Колишні суперники, які вирости обоє і висунулися в коло забезпечених буржуа, не заважали один одному ані в політиці, ані за столом постійних відвідувачів по-грібця, ані так само на тій тихій віллі, яку Дідеріх відвідував раз на тиждень, у ті вечори, коли він, потай від Густі, не сидів на своєму місці під готичною аркою. Вілла ця стояла за Саксонськими воротами, колись вона належала фон Бріценам, а тепер у ній жила самотня дама, яка зрідка з'являлася на вулиці, і до того лише в кареті. Іноді вона, пишно причепурена, сиділа у «Валгаллі», в ложі авансцени, всі дивилися на неї в біноклі, але ніхто з нею не вітався; а вона в свою чергу поводилася, мов королева, яка оберігає своє інкогніто. Звичайно, незважаючи на це пишне оформлення, всі кругом знали, що то Кетхен Цілліх, яка, навчившись у Берліні свого ремесла, з успіхом займалася ним на віллі фон Бріценів. Ніхто також не приховував, що такий стан речей не сприяв піднесенню авторитету пастора Цілліха. Парафіяни почувалися ображеними, про глумільників годі й говорити — вони раділи до нестями. Щоб запобігти катастрофі, пастор звернувся до поліції з проханням усунути це лихо, але зустрів опір, який можна було пояснити лише певними зв'язками між віллою фон Бріценів і найвищою владою міста. Зневірившись не менше в земній справедливості, ніж у небесній, батько поклявся сам справити обов'язки судді. І справді, він, казали, якось після полудня, коли блудна дочка ще лежала в постелі, піддав її жорстокій карі. Тільки матері, як запевняли парафіяни, котра здогадалася про все і пішла слідом за ним, Кетхен завдячувала життям. Взагалі матір обвинувачували в тому, що вона занадто ніжно ставиться до своєї дочки, яка вся загрузла в гріхах. А щодо пастора Цілліха, то він з церковної кафедри оголосив, що Кетхен для нього вмерла і перемінилася на тлін, чим урятував себе від втручання консисторії. Згодом випробування, що випало йому на долю, зміцнило його авторитет... Дідеріх із свого боку офіційно з числа мужчин, які вносили свою частку на утримання Кетхен, знав тільки Ядасона, хоч з усіх Ядасонова частка була найменша; Дідеріх навіть підозрівав, що її зовсім не було. Стосунки Ядасона з Кетхен — ще від минулих часів — становили собою щось на зразок заставного листа, що тяжів над підприємством. Тому Дідеріх не вагався одверто обговорювати з Ядасоном ті кло-

поти, що їх завдавала йому Кетхен. Обое присунулись один до одного за столиком у ніші під написом: «Що для мужа любя жінка приготує, те завжди йому смакує», і тихенько, щоб не почув пастор Цілліх, який поблизу від них говорив про християнські гармати, обмірковували все, що стосувалося вілли фон Бріценів. Дідеріх скаржився, що Кетхен висуває ненаситні вимоги на його кишеню, він сподівався від Ядасона добродійного впливу на неї в цій справі. Але Ядасон лише спитав:

— Для чого ж ви її утримуєте? Повинна ж вона коштувати грошей?

І це була щира правда. По першій короткій задоволенні з того, що він здобув ласку Кетхен, хоча б і таким шляхом, Дідеріх помалу почав дивитись на неї як на статтю, як на дуже значну статтю своїх видатків на рекламу.

— Моє становище,— говорив він Ядасонові,— вимагає широкої репрезентації. Інакше я, щиро кажучи, плюнув би на все це, тому що, між нами, Кетхен дає таки замало.

Тут Ядасон красномовно посміхався, але мовчав.

— Взагалі,— провадив далі Дідеріх,— це той самий жанр, що й моя дружина, але моя дружина,— він підніс руку до рота,— здібніша. Бачте, із сумлінням нічого не вдієш, після кожного візиту на віллу фон Бріценів у мене таке почуття, наче я завинив перед своєю дружиною. Смійтеся, смійтеся! Я після цього справді завжди дарую їй щось. Тільки б це не викликало в неї якої підозри.

Ядасон сміявся з іще більшою підставою, ніж думав Дідеріх, бо він уже давно визнав за свій моральний обов'язок з'ясувати вельмишановній директоршці цю обставину.

В політиці перед Дідеріхом і Ядасоном відкрилося таке ж поле для корисного співробітництва, як і на віллі у Кетхен; вони спільно докладали всіх сил, щоб очистити місто від недобромисних елементів, особливо таких, які поширювали пошесть образ на адресу його величності. Дідеріх, завдяки своїм різноманітним зв'язкам, вишукував їх, а Ядасон віддавав до рук правосуддя. Після появи гімна Егірові¹ їхня діяльність стала особливо плідною. У власному Дідеріховому домі вчителька музики, яка навчала Густу, назвала гімн Егірові... В те саме, що вона назвала, вона й полетіла... Навіть Вольфганг Бук, який з недав-

¹ Егір — бог моря в старонімецькій міфології.

нього часу знов оселився в Нецігу, визнав вирок за цілком справедливий, бо він задовольняв монархічне почуття.

— Виправдання народ не зрозумів би, — сказав він за столом у погрібці. — Монархія серед політичних режимів — те ж саме, що в коханні суворі й енергійні дами. Хто дотримується таких понять, той потребує певної дії, а ладність йому не потрібна.

При цих словах Дідеріх почервонів... На жаль, такі думки Бук висловлював тільки, поки був тверезий. Пізніше він своєю давно відомою звичкою змішувати з брудом найсвятіші блага давав досить приводів для виключення його з порядного товариства. Від цієї долі захищав його Дідеріх. Він виручав свого друга.

— Візьміть до уваги, панове, його погану спадковість: адже ж у його родині всі ознаки виродження, яке зайшло вже досить далеко. З другого боку, той факт, що акторство його все ж таки не задовольнило і він повернувся до професії адвоката, свідчить про здорове начало в ньому.

Йому заперечували; є щось підозріле в упертому мовчанні Бука про його трирічне блукання по підмостках. Чи здатний він дати сатисфакцію взагалі? На це Дідеріх не мав чого відповісти; але якесь логічно необґрунтоване і все ж глибоке почуття знову й знову тягло його до сина старого Бука. Знову він із запалом відновлював розмову, яка щоразу різко уривалася, коли виявлялися найнепримиренніші суперечності. Він навіть увів Бука в свій дім, але це мало несподівані наслідки. Бо коли спочатку Бук приходив тільки заради особливо доброго коньяку, то незабаром став приходити явно заради Еммі. Вони прекрасно розуміли одне одного через голову вкрай здивованого Дідеріха. Проводили витончені, дотепні розмови, очевидно, без участі душевності або інших факторів, які діють звичайно при спілкуванні статей, а коли інтимно понижували голос, Дідеріх просто охоплював жах. Перед ним був вибір: або втрутитись і відновити правильні стосунки, або ж вийти з покою. Сам дивуючись, він вибирав останнє. «Вони обоє пережили багато, хоч і сумнівного», — говорив він собі, усвідомлюючи свою цілком зрозумілу перевагу, не помічаючи, що в глибині душі пишається Еммі тим, що вона, його рідна сестра, досить витончена, досить своєрідна, досить небездоганна, щоб зійтись з Вольфгангом. «Хто знає», — думав він, вагаючись, а потім рішуче: «А чому б

ні! Бісмарк теж так зробив — з Австрією. Спочатку розбив, а потім — союз!»

Виходячи з цих ще неясних міркувань, Дідеріх виявив певну увагу і до Вольфгангового батька. Старий Бук останнім часом хворів на серце і дуже рідко виходив на вулицю, та й до того здебільшого простоював перед якоюсь вітриною, наче дуже уважно розглядаючи її, а насправді намагався приховати тяжку дихавицю. Про що він думав? Яка була його думка про новий господарський розквіт Неціга, про націоналістичне піднесення і про тих, кому тепер належала влада? Чи змінив він свої переконання і чи переможений він внутрішньо? Бувало, що головний директор доктор Геслінг, найвпливовіший з місцевих громадян, тихенько ховався в підворотниці, щоб потім непомітно скрадатися за цим уже напівзабутим старим, який давно втратив свій вплив: з якоїсь загадкової причини цей мерущий дід навіював йому, такій великій людині, тривогу... Старий Бук платив проценти по заставному листу із запізненням, а тому Дідеріх запропонував через Вольфганга, що вступить у володіння будинком. Звичайно, старий може в ньому жити аж до самої своєї смерті. Меблі Дідеріх ладен був також купити і заплатити за них готівкою. Вольфганг переконав батька погодитися.

Тим часом минуло й двадцять друге березня, коли сповнилося сто років з дня народження Вільгельма Великого, а пам'ятник йому і досі ще не стояв у Народному парку. Запитаю на зборах радників не було краю, кілька разів після тяжкої боротьби додаткові кредити затверджувалися і знову перевищувалися. Найтяжчого удару зазнало місто Неціг тоді, коли його величність відхилив проект пам'ятника, що відображав його ясновельможного діда пішшим, і зажадав кінної статуї. Дідеріх, гнаний нетерпінням, часто вечорами ходив на Мейзештрассе, щоб перевірити стан робіт. Стояв травень місяць, і навіть у примірок було ще дуже тепло, але на порожній, щойно обсаджений ділянці Народного парку повівав вітерець. Дідеріх знову з прикрістю згадав про блискучу справу, яку зробив тут власник юнкерських маєтків пан фон Квіцін. Для нього це було просто! Земельні спекуляції — невелика штука, коли двоюрідний брат — урядовий президент. Місту просто довелося купити у нього всю ділянку під пам'ятник кайзерові Вільгельму і заплатити, скільки він зажадав... Тут виткнулися

дві постаті; Дідеріх своєчасно помітив їх і сховався в кущах.

— Тут легко дихати,— сказав старий Бук.

Його син відповів:

— Якщо цей краєвид не одіб'є охоти. Вони нарobili на півтора мільйона боргів, щоб наситити цю купу сміття.

І він указав на безладне нагромадження кам'яних цоколів, орлів, ротонд, левів, тумб і фігур. Орли, лопотючи крильми, запускали пазури в іще порожній цоколь, інші кубилися на тумбах, що симетрично переривали ротонди; там і леви готувалися до стрибка туди, де й так було доволі пожвавлення завдяки розгорнутим прапорам і людям, які завзято жестикулювали. На задній стіні цоколю Наполеон Третій, ідучи в скорботній позі переможеного за тріумфальною колісницею, був загрожений нападом лева, що зловісно вигинав спину саме позаду нього на сходах монумента, тимчасом як Бісмарк та інші паладини почували себе як удома в цьому звіринці і попростягали руки з підніжжя цоколю, щоб прилучитися до ділянь ще неприйвного монарха.

— Хто він — той, хто прижене і стане там нагорі? — спитав Вольфганг Бук.— Старий був тільки предтечею. Цю містично-героїчну бутафорію відгородять від нас ланцюгами, а ми будемо лупати очима, що і становить кінцевого мету всього. Комедія, до того ж бездарна.

За хвилину — присмерк уже густішав — батько сказав:

— А ти, мій сину? І тобі колись гра здавалася кінцевою метою.

— Як і всьому моему поколінню. На більше ми не здатні. Нам би треба було поводитися простіше і скромніше — це найнадійніша позиція перед лицем майбутнього; і я не заперечую, що покинув сцену із суєтних мотивів. Чудасія, батьку,— я пішов тому, що одного разу, коли я грав, якийсь начальник поліції заплакав. Ти подумай, хіба це можна було стерпіти! Витончені переживання, проникнення в серця, висока моральність, модернізм інтелекту й душі — все це я зображую для людей, які здаються рівними мені, тому що вони кивають мені і обличчя у них розчулені. А потім вони хапають революціонерів і стріляють у страйкарів. Бо мій начальник поліції відповідає за всіх.

Тут Вольфганг Бук обернувся саме до того куща, за яким ховався Дідеріх.

— Мистецтво лишається для вас мистецтвом, і ніякі бурі духу ніколи не зачіпають вашого життя. Того дня, коли творці вашої культури змогли б зрозуміти це, як я, вони, як я, залишили б вас на самих себе разом з вашими дикими звірами.— І він указав на левів і орлів.

Старий теж глянув на пам'ятник, він сказав:

— Вони зробилися дуже могутніми; але від їхньої погуги в світі не стало більше ні розуму, ні доброти. Значить, вона була марна. Ми також, очевидно, жили даремно.— Він подивився на сина.— І все ж ви не повинні поступитися їм полем битви.

Вольфганг тяжко зітхнув.

— На що надіятися, батьку? Вони остерігаються доводити справу до крайнощів, як привілейовані класи перед революцією. Історія, на жаль, навчила їх поміркованості. Їхнє соціальне законодавство запобігає вибухові і підкупляє. Воно насичує народ якраз настільки, щоб йому не треба було боротися за хліб, а тим паче за свободу. Хто ще тепер свідчить проти них?

Старий випростався, голос його знову став звучний.

— Дух людства,— сказав він і, помовчавши, бо син схилив голову:— Ти повинен вірити в нього, мій сину. Коли катастрофа, якої вони гадають уникнути, буде позаду, будь певен, людство визнає наші звичаї за ще безсоромніші і безглуздіші, ніж ті, які передували першій революції.

Він сказав тихо, наче здалеку:

— Той не жив би, хто жив би тільки в сучасності.

Зненацька він ніби захитався. Син швидко підхопив його, і старий, спираючись на його руку, згорбившись і спотикаючись, зник у темряві. Дідеріхові, який покvapливо пішов у другий бік, здавалося, що він бачив поганий, скорше незбагненний сон, в якому захитувалися підвалнини. І незважаючи на те, що все почуте здавалося нереальним, захитувалися вони глибше, ніж будь-коли захитувала їх знана йому крамола. У одного із бесідників дні були лічені, у другого також небагато було попереду, але Дідеріх відчував, що краще б вони зчинили в країні страшенний галас, а не шепталися тут, у темряві, про речі, які стосувалися лише духу та майбутнього.

В нинішні часи, звичайно, були значніші справи. Спільно з творцем пам'ятника Дідеріх накреслив план худож-

нього оформлення урочистого відкриття, і художник при цьому виявив більше завбачливості, ніж від нього сподівалися. Взагалі дотепер він виявляв тільки добрі сторони своєї професії, а саме — талант і аристократичні погляди, в стосунках виказав себе надзвичайно коректним і діловитим. Молодий скульптор, небіж бургомістра, доктора Шеффельвейса, являв собою приклад того, що всупереч застарілим забобонам порядність існує всюди і що нема ніяких причин удаватися в розпач, коли якийсь юнак занадто ледачий, щоб обрати хлібну професію, і стає художником. Коли він уперше повернувся з Берліна до Неціга, він ще носив бархатну куртку і завдавав родині самих лише прикростей; але під час свого другого візиту він носив уже циліндр; минув ще деякий час, і його відкрив кайзер. Тоді йому замовили для «Алеї перемог» статую маркграфа Гатона Могутнього та його двох найвидатніших сучасників — ченця Тасіло, спроможного випити за день сто літрів пива, і рицаря Кліценціца, що навчив берлінців гнути спину, хоч вони його потім і повісили. На заслуги рицаря Кліценціца його величність зволила звернути особливу увагу обер-бургомістра, що знов-таки сприятливо відбилося на скульпторівій кар'єрі. Ніяка поштивість не могла бути надмірною щодо людини, на якій безпосередньо лежав промінь монаршої ласки; Дідеріх віддав в його розпорядження свій дім, найняв для митця верхового коня, потрібного йому, щоб давати вихід своїм силам, — а які постали надії, коли вславлений гість назвав багатонадійними перші малюнки маленького Хорста! Дідеріх, не гаючись, призначив Хорста для мистецтва, цієї найсучаснішої з кар'єр.

Вульков, який нічого не тямив у мистецтві і не зумів зблизитися з фаворитом його величності, дістав від комітету по спорудженню пам'ятника почесний дар у дві тисячі марок, на які він мав право як почесний голова; але врочисту промову під час відкриття комітет доручив своєму фактичному голові, духовному творцеві пам'ятника і засновникові націоналістичного руху, плодом якого й був пам'ятник, панові раднику і головному директорові, докторові Геслінгу. Bravo! Дідеріх, розчулений і збуджений, бачив себе коло підніжжя нових верховин. Чекали на самого обер-президента ¹, Дідеріх буде говорити перед його

¹ Начальник провінції у вільгельмівській Пруссії.

ясновельможністю — які перспективи це відкривало! Щоправда, Вульков збирався стати у нього на дорозі; розгніваний тим, що промову доручили не йому, він навіть відмовився допустити Густу на трибуну для офіційних осіб. З цього приводу у Дідеріха сталася з ним суперечка, яка мала бурхливий характер, але не дала наслідків. Він повернувся додому, важко дихаючи.

— Нічого не вийшло. Він затявся, що ти неофіційна особа. Ми ще побачимо, хто офіційніший, ти чи він! Він ще буде тебе просити! Я, дякувати богові, більше не потребую його, але він, може, потребує мене.

Так воно й сталося, бо коли вийшов наступний номер «Ді Вохе», — що було в ньому, крім звичайних портретів кайзера? Дві фотографії: одна зображувала автора нецігського пам'ятника кайзерові Вільгельму за останнім ударом різця, а друга — голову комітету з його дружиною, Дідеріха з Густою. На Вулькова — ні натяку, це зауважили всі і сприйняли як ознаку погіршення його становища. Він сам, очевидно, відчув це, бо вжив заходів, щоб якось потрапити в «Ді Вохе». Він склав Дідеріхові візит, але Дідеріха не було вдома; художник із свого боку також викручувався. Тоді Вульков справді на вулиці підійшов до Густа. Історія з місцем для неї на трибуні офіційних осіб — лише непорозуміння.

— Він крутив хвостом, як наша Менне, — розповідала Густа.

— Ну, а тепер нехай зачекає, — вирішив Дідеріх і не минав нагоди розповісти про цю історію всьому місту.

— Чи варто церемонитися, — сказав він Вольфгангові Буку, — коли він уже пропаща людина. Пан полковник фон Гаффке також уже відмовляється від нього. — І сміливо додав: — Тепер він бачить, що існують ще й інші сили. Вульков, собі на лихо, не зумів своєчасно пристосуватися до теперішніх життєвих умов — широкої публічності, яка кладе свою печать на нинішній курс.

— Абсолютизм, пом'якшений гонитвою за рекламою, — доповнив Бук.

З огляду на упад Вулькова, Дідеріх усе більше картав себе за те, що пішов на земельну спекуляцію, яка завдала йому таких збитків. Його обурення зросло настільки, що приїзд саме тепер депутата Наполеона Фішера до Неціга став для нього справжньою полегкістю. Парламентаризм

і недоторканність депутатів мають усе ж таки свої гарні сторони! Відразу ж після свого повернення до рейхстагу Наполеон Фішер вийшов на трибуну і почав виголошувати викривальну промову. Без найменшого ризику для себе оприлюднив махінації нецігського урядового президента фон Вулькова, який заробив на ділянці під пам'ятник кайзерові Вільгельму величезну суму грошей, що її, як запевняв Наполеон Фішер, Вульков просто здер з міста; Фішер розповів також про одержаний Вульковом почесний дар, як кажуть, у 5000 марок, що, за висловом депутата, «був звичайнісіньким хабаром». Як писала газета, народний речник викликав своєю промовою надзвичайне обурення. Щоправда, це обурення стосувалося не Вулькова, а викривача. Депутати несамовито вимагали доказів і свідків. Дідеріх тремтів, боячися в наступному рядку побачити своє прізвище. На щастя, його не було. Наполеон Фішер дуже добре усвідомлював обов'язки, що їх накладало на нього його звання. Тоді заговорив міністр, він віддав на розсуд рейхстагу цю нечувану, вчинену, на жаль, під захистом депутатської недоторканності, вихватку проти неприязного, який не може боронитися. Рейхстаг виявив своє ставлення оплесками на адресу міністра. На цьому питання, з погляду парламентаризму, було вичерпане; залишалося тільки пресі висловити своє обурення і, оскільки напрямок її не був бездоганний, легко підморгнути при цьому оком. А відповідальним редакторам кількох соціал-демократичних газет, котрі забули про обережність — серед них і редакторів нецігського «Голосу народу», — довелося стати перед судом. Дідеріх скористався з цієї нагоди, щоб скванно відмежуватися від тих, які могли взяти під сумнів пана урядового президента. Подружжя Геслінгів склало Вульковим візит:

— Я знаю з першоджерела, — казав він потім, — що перед цим чоловіком блискуче майбутнє. Він нещодавно полював з його величністю і кинув чудовий дотеп.

За тиждень «Ді Вохе» подала портрет на цілий розворот, лисина й борода на одній сторінці, живіт — на другій, з написом: «Духовний творець нецігського пам'ятника кайзерові Вільгельму, урядовий президент фон Вульков, який нещодавно зазнав обурливих нападок у рейхстагу, незабаром має бути призначений на обер-президента»... Портрет головного директора Геслінга з дружиною забрав тільки чверть сторінки. Дідеріх пересвідчився, що

належна дистанція відновлена. Влада і за сучасних умов широкої публічності залишалася недоторканою, як завжди, що принесло йому, всупереч усьому, глибоке задоволення. Це найкраще підготувало його внутрішньо до урочистої промови. Вона зродилася в честолюбних видах безсонних ночей і в жвавому обміні думками з Вольфгангом Буком, а особливо з Кетхен Цілліх, яка виявила незвичайно ясне розуміння всієї величі наступної події.

У вирішальний день, коли Дідеріх, відчуваючи, як серце його калатає в конспект промови, засунений до бокової кишені, під'їхав о пів на одинадцятую з дружиною до місця врочистості, воно являло собою ще малолюдне, але дуже організоване видовище. Насамперед був уже встановлений військовий кордон. І хоч пройти його можна було після старанної перевірки, але саме це й створювало святкове почуття власної переваги над простим людом, який, стоячи на сонці, витягав пітні шиї з-за ланцюга солдатів коло підніжжя великого чорного муру. Трибуни праворуч та ліворуч від довгого білого покривала, за яким погляд угадував Вільгельма Великого, стояли в затінку наметів і численних прапорів. Ліворуч пани офіцери, завдяки дисципліні, що ввійшла в їхню плоть і кров, як пересвідчився Дідеріх, мали можливість розміститися самі і влаштувати своїх дам без сторонньої допомоги; вся суворість поліційного нагляду була перенесена праворуч, де цивільні білися за місця. Густа також була невдоволена зі свого місця; тільки намет проти пам'ятника, де розташувалися офіційні гості, здавався їй гідним прийняти її — адже й вона офіційна особа, Вумьков це визнав. Дідеріх мав провести її туди, якщо він не боягуз, але, звичайно, його відважний напад був відбитий так енергійно, як він і передбачав. Про людське око, а також для того, щоб Густа не усумнилася в ньому, він висловив протест проти тону поліційного офіцера і мало не був заарештований. Орден корони четвертого ступеня, чорно-біло-червоний шарф і пред'явлена промова врятували його, але ніяк не могли служити — ані для світу, ані для нього самого — повноцінною заміною мундира. Хоч би там що, а цієї єдиної справжньої честі, честі мундира, він був позбавлений, і Дідеріх не міг не сказати собі, що без нього людина, хоч яка б вона була мудра, а все ж таки проходить життям із нечистим сумлінням.

В стані цілковитої розгубленості почало подружжя Геслінгів свій відступ, що зауважили всі. Густа, в пір'ї, мереживах і діамантах, посиніла від злості. Дідеріх сопів і з усіх сил випинав своє черевце з шарфом, наче прикриваючи власну поразку національними кольорами. Так довелося їм пройти між членами Товариства воїнів, які, в циліндрах, прикрашених дубовими вінками, стояли під офіцерською трибуною, очолювані Кюнхеном у формі лейтенанта рушення, та між одягненими в біле й прикрашеними чорно-біло-червоними шарфами молодими дівчатами під проводом пастора Цілліха в церковному вбранні. Та коли подружжя дісталася до своїх місць, хто з поставою королеви сидів на Густиному стільці? Вони остовпіли: це була Кетхен Цілліх. Тут Дідеріх усе ж таки був змушений в свою чергу сказати владне слово.

— Дама помилилася, це не її місце, — звернувся він зовсім не до Кетхен Цілліх, яка, очевидно, була йому зовсім незнайома і навіть підозріла, а до контролера, і якби навіть співчутливі голоси навколо не висловлювали свою згоду з ним, Дідеріх все одно стояв би на варті мовчазних сил порядку, моралі й закону, і швидше трибуна зачалася б, ніж Кетхен Цілліх залишилася на ній... Проте сталося щось неймовірне: під іронічною посмішкою Кетхен контролер знизав плечима, і навіть поліціант, якого покликав Дідеріх, підтримав її. Дідеріх, приголомшений таким порушенням божественного порядку, дозволив відіпхнути Густу до задніх лав, причому вона обмінялася з Кетхен Цілліх кількома ущипливими фразами. В обміні думок взяли участь сторонні особи, і він виріс би на справжній скандал, але вдарила музика — «Марш гостей у Вартбургу», і справді, гості ввійшли до намету для почесних відвідувачів; попереду Вульков — його не можна було не пізнати, незважаючи на червоний гусарський мундир, — між паном у фракі і з орденською зіркою та якимсь поважним генералом. Чи це можливо? Ще два генерали! А їхні ад'ютанти! Мундири всіх кольорів, при орденах, а які постави!

— Хто той жовтий, високий? — палко допитувалася Густа. — От красень!

— Прошу не наступати мені на ногу! — сказав Дідеріх; його сусіда також схопився з місця, всі витягали шиї, гарячкували і аж умлівали від щастя.

— Дивись на них добре, Густо! Еммі дурна, що не

пішла з нами. Це єдине в своєму роді, неповторне видовище, це найвище, проти цього нічого не скажеш!

— Але той, з жовтими вилогами! — зітхала Густа.— Який стрункий! Певно, справжній аристократ, це зразу видно!

Дідеріх солодко засміявся.

— Там немає жодного несправжнього аристократа, за це можна головою ручатись. Подумай-но, тут приявний флігель-ад'ютант його величності!

— Певно, це і є жовтий!

— Тут, власною персоною!

Публіка потроху орієнтувалася.

Флігель-ад'ютант! Двоє дивізійних генералів, хай йому біс! А яка витончена граціозність уклонів! А яка привітність! Навіть бургомистра, доктора Шеффельвейса, витягли із задніх рядів, де він скромно ховався; тепер він у своєму мундирі обозного лейтенанта запасу стояв наввипинки перед високим начальством. Фон Квіцін в уланській формі оглядав крізь монокль ділянку під пам'ятником, яка деякий час належала йому. А Вульков, червоний гусар, лише тепер демонстрував повною мірою усе своє значення урядового президента, коли, віддаючи честь, виставляв напоказ міцний облямований шкурами профіль нижньої половини свого тіла.

— Це підпора нашої влади! — вигукував Дідеріх під бурхливі звуки маршу.— Поки у нас будуть такі керманичі, ми будемо пострахом для всього світу!

І в нестримному пориві, певний, що настав його час, він кинувся вниз, до ораторської трибуни. Але поліціант, який її охороняв, ступив йому назустріч.

— Ні, ні, вам ще рано, — сказав поліціант.

Різно зупинившись, він зіткнувся з контролером, що надганяв його, — служителем магістрату, тим самим, з яким сперечався за місце; той запевнив Дідеріха, що добре знає, що місце дами з жовтим волоссям належить панові радникові, але «дама одержала його за наказом згори». Все подальше служитель повідомив уже завмираючим шепотом, і Дідеріх відпустив його рухом, що промовляв: «Тоді, звичайно!» Флігель-ад'ютант його величності! Тоді, звичайно! Дідеріх подумав: чи не слід йому повернутися й публічно засвідчити Кетхен Цілліх свою пошану.

Але він уже не встиг. Полковник фон Гаффке скомадував своїй роті: «Вільно», те ж саме й Кюнхен наказав

своїм воїнам; за почесним наметом заграла полкова музика: до молитви! Дівчата і члени Товариства воїнів відразу ж відгукнулися. Кюнхен у своєму історичному мундирі рушенця, прикрашеному, крім залізного хреста, ще й славетною латою — тут пройшла французька куля — зустрівся серед майдану з пастором Цілліхом у церковному вбранні, підійшла й рота, і під керуванням Цілліха старому небесному союзникові були віддані почесні. На цивільній трибуні поліціанти стежили за тим, щоб публіка вставала; офіцери робили це самі. Оркестр заграє «Могутню тверджу». Цілліх, мабуть, збирався розпочати ще дещо, але обер-президент з жовтавим обличчям, певно, вважаючи, що для старого союзника досить, опустився на своє крісло; праворуч від нього — блискучий флігель-ад'ютант, ліворуч — дивізійні генерали. Коли особи в офіційному наметі розташувалися відповідно до своїх внутрішніх законів, фон Вульков зробив знак, і один з поліціантів відразу ж рушив з місця. Він попрямував до свого товариша, який охороняв ораторську трибуну, після чого останній обернувся до Дідеріха.

— Ну, тепер починайте, — сказав поліціант.

Дідеріх піднімався дуже обережно, боячися спіткнутися, бо ноги у нього раптом ослабли, а очі затуманилися. Посопівши трішки, він розпізнав перед собою деревце, яке замість листя було вкрите чорно-біло-червоними паперовими квітами. Вгляд деревця повернув йому пам'ять і сили; він почав:

— Ваші вельможності! Найшановніші, вельмишановні і шановні панове!

Сто років минуло з того часу, відколи великий кайзер, пам'ятник якому зараз відкриє представник його величності, був посланий нам і нашої вітчизні; але одночасно — і це робить дану хвилину ще знаменнішою — майже десятиріччя минуло з того часу, як його великий онук ввійшов на престол! І як же нам не оглянутися із гордістю і вдячністю на той великий час, в який нам судилося жити.

І Дідеріх оглянувся. Він вихваляв по черзі небачений розквіт господарського життя і націоналістичної думки. Особливо довго сплинувся на океані.

— Океан ковче потрібний для величі Німеччини. Океан стверджує нашу думку, що на ньому і по той бік нього без Німеччини та німецького кайзера не може бути прийнята

більше жодна ухвала, бо справа світової торгівлі — це тепер найважливіша справа!

Але не тільки з ділового погляду, ще більше з погляду духовного і морального цей розквіт можна назвати неперевершеним. Бо що було у нас раніше?

Дідеріх дав маловтішну характеристику старшого покоління, збитого однобічною гуманітарною освітою на шлях аморальних поглядів і, через своє виховання, чужого націоналістичному напрямкові думок.

— Коли тепер це все докорінно змінилося, коли в справедливому усвідомленні того, що ми є найздібнішим народом Європи і всього світу — про критиканів і негідників я не кажу, — ми становимо одним єдину націоналістичну партію, то кому ми завдячуємо цим? Тільки його величності, — відповів Дідеріх.

— Наш кайзер збудив громадян від сну, його високий приклад зробив нас тим, чим ми є! — і Дідеріх ударив себе в груди. — Його особа, його одним єдина, незрівнянна особа досить сильна, щоб ми всі, подібно до плюща, обвилися навколо неї! — вигукнув він, хоч цього не було в конспекті. — Щоб його величність ухваляє заради добра німецького народу, в тому ми з радістю будемо допомагати йому; всі ми, чи то пац, чи то холоп! Кожен чорнороб, і той — будь ласка! — знову додав він експромтом, натхнений запахом поту, що його дотягав вітер з-за ланцюга солдатів.

— Дивуючи світ своїм гартом, сповнені високого морального прагнення до позитивної діяльності, у своїй войовничості — пострах усім завидючим ворогам, які оточують нас, ми — обрана нація і знаменуємо собою небувалу висоту німецької культури, культури панів, якої ніколи й ніхто в світі, хоч би хто він був, не перевершить.

Тут обер-президент кивнув головою, а флігель-ад'ютант удав, ніби плече в долоні; відразу ж на трибунах знялася буря оплесків. У цивільних замайоріли носові хусточки, Густа махала своєю, і Кетхен Цілліх також, незважаючи на нещодавнє непорозуміння. Дідеріх, із серцем легким, як ці розмайні хустки, знову полинув на крилах красномовства.

— Але наш народ-повелитель допевнюється такого небувало розквіту не млявим і кволим миром. Ні! Наш старий небесний союзник визнав за потрібне випробувати вогнем міць німецького золота. Ми мали пройти крізь

плавильню Ієни й Тільзіта, і кінець кінцем нам усе ж таки пощастило всюди переможно підняти наші прапори і на бойовищі викувати німецьку імператорську корону!

І він нагадав про багате на випробування життя Вільгельма Великого, яке, запевняв Дідеріх, переконув нас, що творець світів не спускає з ока народ, обраний, ним як своє знаряддя. Великий кайзер, у свою чергу, ніколи не припускався помилки в цьому відношенні, це стало особливо ясно у великий історичний момент, коли він, як король з божої ласки, із скіпетром в одній руці і з державним мечем у другій, склав подяку тільки богам і від нього прийняв корону. У високому усвідомленні свого обов'язку він відмовився скласти подяку народові й від нього прийняти корону, він не злякався грізної відповідальності перед самим богом, від якої його не міг звільнити жоден міністр, жоден парламент! Дідеріхів голос затремтів від хвилювання.

— І народ оцінив це, про це свідчить обожнення особи покійного кайзера. Адже справи його увінчалися успіхом; а де успіх — там бог. У середньовіччі Вільгельма Великого залучили б до лику святих. А ми сьогодні ставимо йому чудовий пам'ятник!

Обер-президент знову кивнув головою і цим знову викликав бурхливе схвалення. Сонце сховалося, вітер похолоднішав; і, наче натхнений спохмурнілим небом, Дідеріх перейшов до глибоко поважного питання.

— Хто заступив йому дорогу до його високої мети? Хто був ворогом великого кайзера й вірного йому народу? Щасливо розгромлений ним Наполеон дістав свою корону не від бога, а від народу! Це надає віроковій історії одвічного, всепереможного змісту! — І Дідеріх почав малювати картину затруєного демократичною гнилизною і тому занедбаного богом царства Наполеона Третього. Брутальне прагнення земних благ, сховане під машкарою облудного благочестя, зродило найбезсоромніше діляцтво; нехтування духовними цінностями природно переплелось з гонитвою за вижчими насолодами. Основного тону в громадському житті надавала реклама, що раз у раз вироджувалася в цькування. Зовні спираючись тільки на престиж, всередині країни — тільки на поліцію, вірячи в самий тільки примус, монархія Наполеона Третього прагнула лише театральних ефектів, славословила минулу епоху, і єдина вершина, якої вона справді досягла, був шовінізм... Це все чуже нам! — вигукнув Дідеріх і піднятою рукою покли-

кав небо за свідка.— Тому ніколи не спіткає нас та страшна доля, яка була уготована царству нашого одвічного ворога!

Коли він дійшов до цього місця, вдарила блискавка; між ланцюгом солдатів і муром, там, де юрмився народ, вона яскраво прорізала чорну хмару, а потім пролунав гуркіт грому, що рішуче переходив усякі межі. Обличчя високих осіб, які сиділи в почесному наметі, набрали осудливого виразу, а обер-президент здригнувся. На офіцерській трибуні, зрозуміла річ, витримка лишилася бездоганною; на цивільній, однак, була помітна деяка тривога. Але вереск дам змовк, коли Дідеріх громоподібним голосом вигукнув:

— Наш старий небесний союзник посвідчує це! Ми не такі! Ми поважні, вірні й правдиві! Бути німцем — значить спевняти справу заради неї самої! Хто б із нас коли-небудь торгував своїми поглядами? Де у нас продажні чиновники? Чесність чоловіків поєднується у нас із чистотою жінок, бо жіноча принадливість, підносячи нас, ніколи не служить нам знаряддям низьких утіх. Але променистий образ справді німецької суті зростає на ґрунті християнства, і це єдино вірний ґрунт, бо всяка поганська культура, хоч би яка вона була прекрасна й блискуча, при першій-ліпшій катастрофі гине, а основа істинно німецької суті — це поважання влади, спадкової і освяченої богом влади, проти якої ми безсилі. Тому ми повинні по-старому вбачати найвищий обов'язок — у захисті батьківщини, найвищу честь — у військовому мундирі і найвищий труд — у військовому ремеслі!

Грім гуркотів, хоч і сполоханий, здавалося, могутнім Дідеріховим голосом; зате почали падати краплі, такі важкі, що чути було падіння кожної зокрема.

— З країни нашого одвічного ворога,— кричав Дідеріх,— котяться брудні хвилі демократії, і тільки німецька мужність і німецький ідеалізм є тою греблею, яка їх стримує. Треба викорчувати до останнього пня ворогів божественного порядку, які не знають батьківщини, які прагнуть підірвати наш державний лад, щоб тоді, коли нас у свій час покличуть до небесного збору, кожен з нас став перед своїм богом і своїм старим кайзером з чистим сумлінням, і коли його запитають, чи він від щирого серця працював для добра держави, щоб він міг ударити себе в груди і щиро сказати: «Так!»

При цьому Дідеріх так ударив себе в груди, що йому

перехопило дух. Цивільна трибуна скористалася вимушеною паузою, щоб рухом сповістити про те, що вважає промову за скінчену, бо гроза нависла тепер над самими головами учасників урочистих зборів, і в сірчано-жовтому світлі, одна по одній, повільно, начебто застерігаючи, зі стуком падали дощові краплини завбільшки в яйце... Дідеріх звів подих.

— Коли тепер спадуть покрови,— з новим пафосом почав він,— коли на знак привіту схиляться прапори, опустяться шпаги і блиснуть, салютуючи, штики...

Тут у небі так страшенно загуркотіло, що Дідеріх присів і враз опинився під своєю трибуною. На щастя, він виліз з-під неї раніше, ніж його зникнення помітили, бо всі зробили те ж саме. Навряд чи хто чув, як Дідеріх попросив обер-президента, щоб той зволив дати наказ про зняття покривала. Все ж таки обер-президент вийшов з почесного намету, він був жовтіший, ніж звичайно, блиск його ордена погас, і він тихо сказав «Ім'ям його величності наказую: зняти покривало!» — Після чого покривало зняли! Оркестр заграє «Варту на Рейні». І привязність Вільгельма Великого, який з виглядом батька родини, але оточеного всіма грізними атрибутами влади, гнав на коні в повітрі, ще раз загартувала підданців проти небесного гніву. «Слава» пана обер-президента була палко підхоплена. Звичайно, звуки гімна «Слава тобі, у вінку звитяги» дали його вельможності зрозуміти, що час йому підійти до підніжжя пам'ятника, оглянути його і ошчасливити скульптора кількома словами. Всі бачили, як висока особа нерішуче звела очі до неба, але — іншого й чекати годі було — почуття обов'язку перемогло, і ця перемога була тим більш блискуча, що обер-президент був єдиний у фраківі серед стількох хоробрих воїнів. Він сміливо рушив уперед під великими, повільно падаючими краплинами, а за ним виступили улани, кірасири, гусари і обоз... Уже був прочитаний напис: «Вільгельм Великий», скульптор, відзначений кількома словами, одержав свій орден, і тепер лишилося репрезентувати й прикрасити орденем духовного творця пам'ятника, Геслінга, але зненацька безодні небесні розчинилися. Вони розчинилися зразу, від краю до краю, з силою, схожою на довго стримуваний вибух вулкана. Вельможні гості й незчулися, як уже стояли по кісточки у воді; у його вельможності з рукавів і штанів бігли струмочки. Трибуни зникли в потоках води, намети, оточені

наче схвильованим морем, опускалися під натиском зливи, і в їхніх мокрих обіймах з криком борсалися юрби людей. Пани офіцери видобули шляги проти стихії — розрізаючи парусину, вони прокладали собі шлях. А цивільні, віддані на поталу стихії, нагадували сірого змія, який, дико звиваючись, плавав у потоці, що захлеснув майдан. За таких обставин обер-президент вирішив, що було б недоцільно продовжувати програму вчистості. Осяяний блискавками, бризкаючи водою, наче фонтан, він почав відступ, а за ним флігель-ад'ютант, обидва дивізійні генерали, драгуни, гусари, улани і обов. Дорогою його вельможність згадав, що на його пальці досі ще висить орден для духовного творця пам'ятника, і, до кінця вірний своєму обов'язкові, але твердо поклавши не затримуватися, він на бігу вручив його урядовому президентові фон Вулькому. Останній у свою чергу, зустрівши поліціанта, який поки що устояв проти подій, довірив йому передачу монаршої відзнаки, після чого поліціант, наперекір штормам і шквалам, кинувся шукати Дідеріха. Нарешті він знайшов його під ораторською трибуною, навкарачки в калюжі. «Ось ваш орден, беріть», — сказав поліціант і побіг, бо саме спалахнула блискавка, і так близько, наче котіла завадити врученню нагороди. Дідеріх тільки зітхнув.

Коли він, нарешті, зважився висунути носа, то побачив, що переверот на землі досі ще триває на повну силу. Великий чорний мур навпроти тріснув і збирався впасти разом з будинком, що стояв за ним. Над клубком істот у мерехтливому химерному світлі, сірчано-жовтому та блакитному, ставали дибки й тікали геть коні, запряжені в парадні карети. Добре простим смертним — за ними давно і сліду не лишилося. А на голови заможних і освічених уже падали уламки і вогонь з небес. Нічого дивного в тому, що, відповідно до обставин, багато дам, яких зовсім не полицарському відштовхували від виходу, просто перекочувалися одна через одну. Покладаючи надію тільки на власну хоробрість, пани офіцери пускали в діло зброю проти кожного, хто ставав їм на дорозі, тимчасом як чорно-біло-червоні полотнища прапорів, зірвані бурею з уламків трибун і офіційного намету, літали в повітрі і хльоскали по головах учасників битви. На довершення всього, незважаючи на безнадійність становища, полкова музика ще грала, грала і по тому, як упав військовий кордон і весь світовий порядок, грала ніби на потопаючому кораблі, сурмлячи

про загибель і руїну. Новий напад урагану розігнав і оркестр, і Дідеріх, примруживши очі і з жахом чекаючи кінця всього, знову пірнув у прохолодну глибину своєї ораторської трибуни, вчепившись за неї, як за останній притулок на землі. Але його прощальний погляд охопив картину, яка перевершувала всяке людське розуміння: паркан навколо Народного парку, весь обвішаний чорнобіло-червоним, повалений тягарем налеглих на нього тіл; і цей безлад, цих людей, які перекочувалися одне через одного, навалювалися купою, з'їжджали з неї, ставали на руки і сідали одне одному на голову; і стихії, що вимітали це все сміття, прливаючи його потоками вогню, женучи його геть, як сп'янілих блазнів, женучи геть пана і холопа, блискучі мундири і громадян, які прокинулися від сну, єдиних підпор і божих посланців, ідеальні блага, гусарів, уланів, драгунів і обоз!..

Але апокаліптичні вершники все ж таки гнали далі. Дідеріх збагнув: це були тільки маневри перед страшним судом, сам суд ще попереду. Він обережно покинув свій притулок і впевнився, що дощ досі ще падає і кайзер Вільгельм Великий ще стоїть на своєму місці з усіма атрибутами влади. У Дідеріха було таке почуття, ніби пам'ятник зруйновано і знесено водою. Щоправда, святковий майдан виглядав як страхітливий спогад, жодної душі не видно було на його руїнах. Але ні, там, віддалік, рухався хтось, і навіть в уланській формі: пан фон Квіцін оглядав повалений будинок. Уражений блискавкою, будинок димів за уламками великого чорного муру; і серед загальної втечі встояв тільки фон Квіцін, бо його підтримувала невідступна думка. Дідеріх читав у нього в серці: «Будинок,— думав фон Квіцін,— треба було і його продати цій наволочі. Але нічого не можна було вдіяти, ніяк не щастило. Ну, зате я тепер одержу страхову премію. Є ще бог на світі». І він пішов назустріч пожежникам, які, на щастя, вже не могли своїм втручанням зіпсувати справу.

Дідеріх, підбадьорений прикладом, також рушив у путь. Він загубив свого капелюха, в його черевиках хлюпала вода, а в одвислих на заду штанях він наче носив за собою калюжу. Найняти дрючку, очевидно, було неможливо, то ж він поклав пройти старим містом. Старі вузькі завулки стримували вітер, і йому стало тепліше. «Про нежить не може бути й мови. Але треба буде все ж таки, щоб Густа поклала мені компреса на живіт. Хоч би вона не занесла

додому інфлуенци!» Після цього майнула думка про орден. Орден Вільгельма, заснований його величністю, дається тільки за видатні заслуги в справі піднесення добробуту і благородства духу в народі... «Ось він! — голосно, на всю безлюдну вулицю, сказав Дідеріх. — Хоч би з неба падав динаміт!» Повалення влади природою було замахом з непридатними засобами. Дідеріх показав небові свій орден Вільгельма і сказав: «Зась», після чого прикріпив його поряд з орденом корони четвертого ступеня.

Дивно, перед будинком старого Бука по Флейшгауер-грубе стояло кілька екіпажів. Серед них навіть сільський візок. Чи не?.. Дідеріх заглянув у дім: скляні двері в сіни, всупереч звичаю, відчинені навстіж, ніби чекали на якогось рідкісного гостя. В просторих сінях урочиста тиша, і тільки скрадаючись повз кухню, він почув плач: це плакала стара служниця, поклавши голову на руки. «Отже, справді? — Раптом Дідеріх затремтів, зупинився, готовий відступити. — Це мене не обходить... Ні, обходить, тут кожна річ — моя, мій обов'язок подбати про те, щоб вони потім нічого з собою не забрали». Але не тільки це штовхало його вперед; було щось значно складніше і глибше, від чого він сопів, а в животі йому різало. Обережно піднімаючись спадистими старими сходами, він думав: «Поша на хороброму ворогові, коли він залишився на полі битви! Господь присудив так, авжеж, ніхто не може сказати, чи не доведеться і йому одного дня... Ну, знаєте, адже є різниця між добрими ділами і лихими. І в ім'я доброго діла ні від чого не можна ухилитися. Нашому старому кайзерові, напевне, також довелося себе опанувати, коли він ішов у замок Вільгельмське до вцінт розбитого Наполеона».

Він був уже на другому поверсі і тихенько крався довгим коридором, в кінці якого виднілися відчинені — знову відчинені — двері. Притиснутися до стіни — і заглянути. Просто дверей ліжка, на високо збитих подушках лежав старий Бук, очевидно, непритомний. Ні звуку. Невже він сам-один? Обережно — до другого одвірка. Тепер видно було завішені вікна, а перед ними, півколом, родина: коло самого ліжка Юдіф Лауер, вся задерев'яніла, далі Вольфганг з таким обличчям, якого ніхто б від нього не сподівався; між вікнами скупчилась стара з п'яти дочок разом з батьком-банкрутом, який вже не виглядав елегантним, далі омужичений син і його дружина з тупим поглядом і,

нарешті, Лауер, який відсидів своє у в'язниці. У них були всі підстави сидіти так тихо: в цей час вони втрачали останню надію коли-небудь ще виплисти! Вони були нагорі і почували себе в безпеці, поки тримався старий. Він упав — і вони разом з ним; він зникав — і вони разом з ним. Він завжди стояв на сипкому піску, бо не спирався на владу. Суєтна та мета, яка веде геть від влади! Безплідний той дух, бо не залишає по собі нічого, крім тліну! Засліплення — всяке честолюбство, що не має кулаків і грошей в цих кулаках!

Але звідки у Вольфганга таке обличчя? Це не скорбота, хоч сльози течуть із пожадливо спрямованих на батька очей. Це заздрість, сумна заздрість! Що з усіма іншими? Темні брови Юдіфі Лауер насуплені, її чоловік зітхас, а дружина старшого брата навіть молитовно склала натружені руки. Дідеріх у рішучій позі став коло дверей. В коридорі було темно, приявні в кімнаті не могли його побачити, а коли б і побачили! Але старий? Його обличчя було звернене до дверей, і здавалося, що там, куди він дивився, було більше, ніж могли бачити інші, — були примари, що їх заслонити від нього не міг ніхто. З їхнім відблиском у вражених очах він повільно простер руки, спробував підняти їх, підняв і, киваючи, розкрив обійми. Кому? І скільки їх, що він так довго киває, так широко розкриває обійми? Цілий народ, мабуть, і який, коли його поява викликала цю неземну радість на обличчі старого Бука?

Але раптом він злякався, ніби побачив якогось чужака, що несе із собою жах; злякався і почав задихатися. Дідеріх навпроти нього випростався ще більше, виставивши вперед черевце з чорно-біло-червоним шарфом, випнув груди з орденами і почав на всякий випадок блискати очима. Голова старого раптом хитнулася, впала на груди, ніби підітнена. Його діти скрикнули. Дружина старшого закричала здушенням від страху голосом:

— Він щось побачив! Диявола побачив!

Юдіф Лауер підвелася й повільно причинила двері. Дідеріх уже зник.

ГЕНРИХ МАНН
Верноподданный
(На українском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор І. М. Дзюба. Художник
Ю. А. Чечанюк. Художній редактор
В. А. Коноженко. Технічний редактор
О. І. Дубова. Коректори О. С. Назаренко,
В. П. Сайко. Виготовлено на Харківській
книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе
Комітету по пресі при Раді Міністрів
УРСР, Харків, вул. Донець-Захаржев-
ська, 6/8. Здано на виробництво 18/XI
1968 р. Підписано до друку 17/IV 1969 р.
Папір № 2. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн.
друк. арк. 12,5. Умовн. друк. арк. 21,0.
Обліково-видавн. арк. 22,94. Ціна 1 крб.
30 коп. Замовлення 8-484. Тираж 50 000.

И(Нім.)
М23

7-3-4

122-69М

1 крб. 30 коп.

*Вершини
світового
письменства*